॥ श्रीः ॥

॥ श्रीहयग्रीवाय नमः ॥

सत्प्रतिपक्षविभाजकपत्रम् ।

(श्रीशैलानन्तपूरुषकुलतिलकयादवाद्रिनिवासि श्रीमदनन्ताचार्यप्रणीत-

शतकोटिखण्डनम् ।)

यस्य श्रीनखकान्तिनाकसरितः कूर्मायितेऽङ्घ्रिद्वयं

सोपानत्वमुपेत्यपक्ष्मकुटीमालाः मरालायते

पश्यन्निर्झरयोषिदम्बकततिर्नीलप्रपञ्चायते

श्रोणीशाखलयः पयोजमुकुलन्त्यव्यात्स नारायणः ॥

— (*) —

प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकृतसाध्यताव[illegible]च्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशाल्यनुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदिका सतीत्यादि। अत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं न स्वरूपसम्बन्ध[illegible]रूपम्, सत्प्रतिपक्षोन्नायकेऽतिव्याप्तेरवारणात्; वह्न्यभावव्याप्य[illegible] वह्न्यभाववान्वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवांश्च ह्रद इति निश्चयस्यापि[illegible] परत्वेन प्रतिबन्धकतया तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य वह्न्यभाव[illegible] व्याप्यवत्त्वावच्छिन्नविषयतायामक्षतत्वात्। एवं वह्न्यभावव्याप्य[illegible] नह्रदो महानसीयवह्निमानित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यमहानसीयवह्न्यभाववान् तादृशह्रद इति ज्ञानविषये महानसीयवह्न्यभाववत्तादृशह्रदत्वा[illegible] व्याप्तिवारणायानतिरिक्तवृत्तित्वरूपं जनकतावच्छेदकत्वं निवेशनीयम्। न चाव्यापकविषयताशून्यत्वेन तादृशज्ञानवारणसम्भवः, वह्निमान[illegible] व्याप्यमहानसीयवह्न्यभावरूपविशिष्टाप्रसिध्या तादृशविशिष्टविषयित्वा[illegible]

अव्यापकत्वासम्भवात्, वह्न्यभाव... [illegible]

पक्षघटितबाधविषयताव्यापकत्वात् । यद्धर्मावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपित प्रतिबन्धकत्वं सत्यन्तार्थः— तद्धर्मावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकता निवेशेनैव तत्रातिव्याप्तिवारणेऽव्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिकालीनह्रदः प्रमेयाभाववानित्यादौ प्रमेयाभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिप्रमेयवान् तादृश ह्रद इति ज्ञानमादाय प्रमेयवत्तादृशह्रदरूपबाधेऽतिव्याप्तिर्बोध्या, प्रमेयाभा- वत्वस्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिप्रमेयत्वस्य चाप्रसिद्ध्या यद्रूपपदेन तयोरुपादातुमशक्यत्वात्—अन्येषां च तादृशबाधघटकत्वात् । एवं चाना ह्यार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषयित्व — व्यापकं तादृशप्रतिबन्धकत्वजनकत्वोभयं तद्रूपावच्छिन्नत्वमिति फलितम् । अत्र चानाहार्यत्वमव्यवहितोत्तरक्षणावच्छिन्नसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन इच्छावदन्यत्वम् । यादृशदोषविषयकनिश्चयसामान्यं स्वसमानाधिकरणेच्छा व्यवहितोत्तरवृत्ति तादृशदोषस्य प्रामाणिकत्वे जन्यतासम्बन्धेनेच्छावदन्यत्व मेव तत्, आहार्यज्ञाने इच्छाया हेतुत्वोपगमात् न तस्य तथात्वम् । सिद्धिकालीनानुमितौ इच्छाया न हेतुत्वम्, किन्तु सिद्धिप्रतिबन्धकतायामुत्ते जकत्वमेव । जन्यतासम्बन्धेनेच्छावदन्यत्वं च स्वनिरूपितजन्यतावच्छेदक विषयितासम्बन्धावच्छिन्नेच्छात्वावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेद — वत्वम्, तेन जन्यज्ञानसामान्यस्य ईश्वरेच्छाजन्यत्वेऽपि न क्षतिः । अप्रा माण्यज्ञानानास्कन्दितत्वं च विषयत्वसामानाधिकरण्यकालिकविशेषणत्वै— तत्त्रितयसम्बन्धेन भ्रमविशिष्टान्यत्वम्, न तूक्तत्रितयसम्बन्धेन ज्ञानविशि — ष्टान्यत्वम्, सर्वज्ञानं गुणभिन्नं मेयत्वादित्यादौ गुणत्वव्याप्यवत्सर्वज्ञानत्वा वच्छिन्नात्मकसत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तेः, तत्र सत्प्रतिपक्षज्ञानस्योक्तत्रितयसम्ब— न्धेन स्वात्मकज्ञानविशिष्टत्वात् । सम्बन्धकोटौ स्वाभिन्नत्वस्यापि निवेशे स्वांशेऽप्रामाण्यावगाहिज्ञानाव्यावृत्तेः ।

यत्तु तत्र सर्वज्ञानत्वेन स्वभिन्नज्ञानमात्रावगाहिसत्प्रतिपक्षनिश्चय मादायैव लक्षणसमन्वय इति; तन्न, किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेषणतापन्नसर्वत्वा वच्छिन्नविशेष्यकज्ञानस्य कतिपयवस्तुविषयकत्वासम्भवस्य प्रतिज्ञाग्रन्थे

गाद्बाधर्यामेवोक्तत्वात् । यदपि अव्यापकविषयिताशून्यत्वविशेषण... महात्मकनिरुक्तसत्प्रतिपक्षवारणसम्भवात् स्वभिन्नत्वन्द ... निवेशेऽपि नक्षतिरिति; तन्न, अप्रमात्वाविशिष्टज्ञानकालीनहृदादि... सत्प्रतिपक्षाव्याप्तेः ; तत्राप्रामाण्यवज्ज्ञानत्वावच्छिन्नविषयताया अव्याप्य... सम्भवेन स्वांशे अप्रामाण्यावगाहिज्ञानाव्यावृत्तेः । तस्मादुक्त... भ्रमविशिष्टान्यत्वमेव अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वम्। भ्रमत्वं च ... निष्ठविशेष्यतानिरूपितत्वस्वप्रतियोगिनिष्ठत्वस्वावच्छिन्नत्वैतत्त्रितय... सम्बन्धाविशिष्टान्यप्रकारताशालित्वमनुगतं हेतुग्रन्थे निरुक्तम्। ... बन्धकतानिरूपिप्रतिबध्यतावच्छेदकत्व — सामानाधिकरण्य... विषयिताविशिष्टविषयिताशून्यज्ञानत्वं निश्चयत्वम् , तेन कोटिद्वय... कोटिद्वयप्रकारकस्य एककोटिविशेष्यकापरकोटिप्रकारकस्य च संशयस्य ... गान्याभावव्यवस्थापनादाद्युक्तस्यापि व्यावृत्तिः ॥

यत्तु प्रकारितान्तरावच्छिन्नप्रकारिताशून्यत्वे सति विशेष्यितान्तरा-वच्छिन्नविशेष्यिताशून्यत्वमेव निश्चयत्वम् , कोटिद्वयप्रकारकसंशयीयकोटि-द्वयीयप्रकारितयोः कोटिद्वयविशेष्यकसंशयीयविशेष्यितयोश्चावच्छेद्यावच्छे-दकभावस्वीकारादिति । तन्न,ययोर्विषयतयोर्निरूप्यनिरूपकभावस्तादृश-विषयितयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावस्य नियतत्वेन वह्न्यभावव्याप्यवान् ... इति ज्ञानीयवह्निविषयित्वाभावविषयित्वयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावसत्त्वेन तादृशज्ञाने प्रकारितान्तरावच्छिन्नप्रकारिताशून्यत्वासम्भवेनासम्भवात् प्रका-रितात्वेनावच्छेद्यावच्छेदकभावनिवेशेऽपि विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि... षणतावच्छेदकस्य धर्मिपारतन्त्र्येण धर्मिणि प्रकारतया तत्प्रकारिता-वच्छिन्नापरप्रकारितासत्त्वेन तादृशज्ञानस्यलक्षणाघटकत्वेनासम्भवप्रसङ्गात् विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्यैव जनकत्वेन तादृशज्ञानमादायैव लक्षणस्य समन्वेतव्यत्वात् । तत्रावच्छेद्यावच्छेदकभावास्वीकारे पक्षे ... व्याप्तिं विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या वह्न्यभावव्याप्यं चावगाहमानान्... लम्बनात्मकज्ञानाद्व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्य वैलक्षण्यानुपपत्तिः ।

न च तादृशज्ञानयोर्वैलक्षण्यनिर्वाहाय प्रकारतयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावः-न तु प्रकारितयोरिति वाच्यम्,-विनिगमनाविरहेण प्रकारितयोरप्यवच्छेद्यावच्छेदकभावसिद्धेः । स्वनिरूपकतानवच्छेदकधर्मावच्छिन्नानिरूपितत्वस्वावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन प्रकारिताविशिष्टप्रकारिताशून्यत्वं निश्चयत्वमिति विवक्षणेनोक्तदोषवारणेऽपि ह्रदो वह्न्यभावव्याप्यवान् ह्रदे वह्न्यभावव्याप्यो नास्तीत्याकारकस्यैककोटिप्रकारकापरकोटिविशेष्यकस्य सामान्याभावव्यवस्थापनोक्तसंशयस्याव्यावृत्तेः । वस्तुतस्तु स्वावच्छिन्नविरोध्यनुमितिजनकतावच्छेदकविषयितावत्त्व — स्वप्रतियोग्युपहितत्वोभयसम्बन्धेनाभावविशिष्टान्यत्वमेवाप्रामाण्यज्ञानाभावादिविशिष्टत्वम्,न तु स्वावच्छिन्नप्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयितावत्त्व-स्वप्रतियोग्युपहितत्वोभयसम्बन्धेनाभावविशिष्टान्यत्वम्, तथा सति सामानाधिकरण्यांशे अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितस्य व्यापकसामानाधिकरण्यघटितसत्प्रतिपक्षनिश्चयस्याव्यावृत्तया तत्राव्याप्तेः, तादृशज्ञाने विरोध्यनुमितिजनकताविरहात् । न च प्रतिबन्धकतायां प्रकृतानुमितिनिरूपितत्वमनिवेश्य स्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयितावत्त्वघटितोभयसम्बन्धेनाभावविशिष्टान्यत्वनिवेशान्नोक्ताव्याप्तिः, सामानाधिकरण्यांशेऽप्रामाण्यज्ञानस्य प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकाभावप्रतियोगित्वविरहेऽपि सामानाधिकरण्याभाववत्ताबुद्धिप्रतिबन्धकतावच्छेदकाभावप्रतियोगित्वानपायादिति वाच्यम्,-तथा सति अव्याप्यवृत्तित्वज्ञानस्योत्तेजकतामतेऽव्याप्यवृत्तिघटाभाववद्भूतलकालीनह्रदो वह्निमानित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यवत्तादृशह्रदरूपसत्प्रतिपक्षाव्याप्तेः, तत्र सत्प्रतिपक्षविषयकनिश्चयसामान्यस्य घटाभाववत्त्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितभूतलत्वावच्छिन्नविशेष्यताकनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूताभावप्रतियोग्युपहिततयोक्तोभयसम्बन्धेनाभावविशिष्टान्यस्य तादृशसत्प्रतिपक्षनिश्चयाप्रसिद्धेः । एवं सामान्यमुखव्याप्तिस्थलीयानुमितौ तत्तत्साधनधर्मिकतत्तत्साध्यनिरूपितव्याप्तिग्रहाभावाविशिष्टतत्तत्साध्यसाधनोपस्थितेः प्रतिबन्धकतायास्सिद्धान्तलक्षणादौ उक्तत्वेन संयोगसामान्याभावव्याप्यसंयोगाय

सत्प्रतिपक्षाव्याप्तेः, स्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतग्राह्यग्राहन विषयित्वस्वप्रतियोगिभूतव्याप्तिग्रहोपहितत्वोभयसम्बन्धेनाभावविशिष्टतया- तदन्यतादृशसत्प्रतिपक्षनिश्चयाप्रसिद्धेः । प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानि- वेशेऽपि सिद्धघटकालीनेष्टसाधनघटकालीनह्रदो वह्निमानित्यादौ स- त्प्रतिपक्षाव्याप्तेः, सिद्धत्वज्ञानाभावविशिष्टेष्टसाधनताज्ञानादिस्वच्छाग्रा- मग्र्या अनुमितिप्रतिबन्धकत्वात् । तस्मात्स्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकवि- षयितावत्त्वघटितोभयसम्बन्धेनाभावविशिष्टान्यत्वमेव निवेशनीयम् ।

एतेनोक्तसत्प्रतिपक्षलक्षणस्य वह्न्यभाववह्न्यभावव्याप्यव्याप्योभय- वद्ध्रदेऽतिव्याप्तिरिति शङ्का निरस्ता, स्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकविषय तावत्त्वघटितोभयसम्बन्धेनाभावविशिष्टान्यत्वस्य वह्न्यभाववद्ध्रदांशेऽप्रामा- ण्यज्ञानास्कन्दितेऽप्युक्तोभयवद्ध्रदाविषयकनिश्चये सत्त्वेन तत्र प्रतिबन्धकत्वा भावेनातिव्याप्त्यप्रसक्तेः ।

अथ समानबललक्षणेऽप्रामाण्यग्रहाभावस्य स्वातन्त्र्येणानुमिति हेतुतापक्षस्योक्तत्वेन तत्पक्षे स्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकविषयितावत्त्वघ- टितोभयसम्बन्धेनाभावविशिष्टान्यत्वस्य ज्ञानेनिवेशासम्भवात् प्रतिबन्धकता घटितोभयसम्बन्धेनाभावविशिष्टान्यत्वमगत्या निवेशनीयम्, तत्पक्षसाधा- रण्यानुरोधात्, सामानाधिकरण्यांशेऽप्रामाण्यज्ञानादेश्च तत्तद्व्यक्तित्वा- वच्छिन्नाभावा निवेशनीयाः, तथा चोक्तोभयवद्ध्रदेऽतिव्याप्तिरिति चेन्न; तथापि वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यांशेऽप्रामाण्यग्रहास्कन्दितोक्तनिश्चयस्यापि- लक्षणघटकत्वेन तत्राप्रामाण्यग्रहस्योत्तेजकतापक्षे जनकताविरहेण वह्न्यभा वव्याप्यव्याप्यांशे संशयात्मकज्ञानस्यापि संग्रहेण तत्र पक्षद्वये जनकता विरहेणातिव्याप्त्यप्रसक्तेः ।

वस्तुतस्तु अनाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितनिश्चयवृत्तित्वविशिष्ट- तत्पावच्छिन्नविषयिताव्यापकत्वस्य प्रतिबन्धकत्वजनकत्वोभयस्मिन्निवेशे

यादृशस्थलविशेषे प्रतिबन्धकीभूतज्ञानं साध्याभावव्याप्यजलत्वादिना—घटाद्यवगाह्येव साध्याभावव्याप्यविशिष्टपक्षादिज्ञानं संशयादिरूपमेव तत्रानाहार्योप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितयद्रूपावच्छिन्नविषयिकनिश्चयाप्रसिद्ध्या —ऽव्याप्तिरिति केवलयद्रूपावच्छिन्नविषयिताव्यापकत्वमेव प्रतिबन्धकत्वजनकत्वोभयस्मिन्निवेश्य परिष्कर्तव्यम्, व्यापकताघटकसम्बन्धश्च स्वावच्छेदकाभावप्रतियोग्युपहितत्व-स्वाश्रयत्वान्यतरसम्बन्ध इति नासम्भवः । न चैवं पर्वतो वह्निमानित्यादौ अप्रामाण्यवत्सत्प्रतिपक्षभ्रमेऽतिव्याप्तिः, तत्राप्रामाण्यप्रकारकतादृशज्ञानविशेष्यकज्ञानसामान्ये स्वावच्छेदकाभावप्रतियोग्युपहितत्वसम्बन्धेन प्रतिबन्धकत्वजनकत्वोभयसत्त्वादिति वाच्यम्,-अहार्यज्ञानेऽपि निरुक्ताप्रामाण्यवज्ज्ञानत्वावच्छिन्नविषयितासत्त्वेन तत्रोक्तसम्बन्धेन प्रति—बन्धकताविरहात् ; अनाहार्यज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकतावच्छेदकाभावप्रति—योगित्वात् , अप्रामाण्यज्ञानगताहार्यत्वस्य च सत्प्रतिपक्षज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकाभावप्रतियोग्युपहितत्वविरहात् । लक्षणे तथैव निवेश्यत्वात् । न चाप्रामाण्यग्रहधर्मिकाप्रामाण्यग्रहकालीनबाधादिग्रहसत्त्वेऽनुमितिवारणाय—तत्राप्रामाण्यग्रहधर्मिकाप्रामाण्यग्रहविशिष्टबाधनिश्चयस्य पृथक्प्रतिबन्धकताया बाधग्रन्थे व्यवस्थापितत्वेन तादृशनिश्चयेऽपि यद्रूपावच्छिन्नविषयितासत्त्वेन तत्राप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताविरहादसम्भव इति वाच्यम्,-तत्रापि स्वावच्छेदकाभावप्रतियोग्युपहितत्वसम्बन्धेन प्रतिबन्धकतासत्त्वेन व्यापकत्वानपायात् । अस्यायमनुगमः— प्रकृतानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतावृत्तिरूपवत्त्वसत्प्रतिपक्षत्वम् । प्रतिबध्यतावृत्तित्वं च रूपे स्वसमानाधिकरणभेद प्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन । स्वाधिकरणता स्वावच्छिन्नविषयकत्वसम्बन्धेन । भेदप्रतियोगितावच्छेदकता स्वनिरूपितप्रतिबन्धकतावत्त्वस्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावत्त्वोभयसम्बन्धावच्छिन्ना । प्रतिबन्धकतावत्त्वं जनकतावत्त्वं च स्वावच्छेदकाभावप्रतियोग्यु

व्योप्याभयवद्धद्ऽतिव्याप्तिरेवतरत्येव, उक्तान्यतरसम्बन्धेन प्रतिबन्धकत्व जनकत्वोभयोरुक्तोभयवद्धदत्वविच्छिन्नविषयिताव्यापकत्वात् ।

अत्र केचित् — विशिष्टान्तराघटितत्वविशेषणेनोक्तोभयवद्धद-वारणसम्भवः । यत्तु विशिष्टान्तराघटितत्वं यदि स्वावच्छिन्नाविषयक-प्रतीतिविषयतावच्छेदकयद्रूपावच्छिन्नविषयिताव्यापिका प्रकृतानुमितिप्रतिब-न्धकता तद्रूपावच्छिन्नाघटितत्वरूपं तदा वह्न्यभाववद्धदरूपविशिष्टान्तर घटितत्वेन उक्तोभयवद्धदवारणसम्भवेऽपि बाधघटितसत्प्रतिपक्षेऽव्याप्ति वारणाय प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्ववज्जनकतानतिरिक्तवृत्ति त्वस्यापि निवेशनीयतया उक्तातिप्रसङ्गो दुर्वारः; न च यद्रूपावच्छिन्नविषय-कत्वं निरुक्तविरोध्यनुमितिजनकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशरूपान्तराघटित त्वस्य विवक्षणेऽपि मेयत्वविशिष्टसत्प्रतिपक्षेऽतिव्याप्तिवारणसम्भवात् न नि-रुक्तातिव्याप्तिः, तादृशोभयवद्धदस्य तादृशविशिष्टान्तरेण वह्न्यभावव्याप्य व्याप्यवद्धदेन घटितत्वादिति वाच्यम्, वह्न्यभावव्याप्यवह्न्यभावव्याप्यव्याप्य वद्धदादिरूपसत्प्रतिपक्षाव्याप्तिवारणाय प्रतिबन्धकतानतिरिक्तत्वस्यापि वि-शिष्टान्तराविषयितायां निवेशनीयतया उक्तविशिष्टेऽतिव्याप्तितादवस्थ्यादिति; तन्न, स्वव्याप्यविरोध्यनुमितिजनकताव्यापकत्व स्वाभाववद्वृत्तित्वोभयसम्ब-न्धेन प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकताविशिष्टान्यत्वस्य विशिष्टान्तराघटितत्व शरीरप्रविष्टप्रतिबन्धकतायां निवेशेन केवलप्रतिबन्धकताघटित विशि-ष्टान्तराघटितत्वनिवेशेऽपि बाधघटितसत्प्रतिपक्षाव्याप्तिविरहात्, ह्रद-स्समानाधिकरणजलाभाववानित्यादौ जलव्यापकसमानाधिकरणजलसमा-नाधिकरणजलवद्धदरूपबाधघटितसत्प्रतिपक्षज्ञानीयप्रतिबन्धकताविशिष्टत्वा त्तद्घटकबाधज्ञानीयप्रतिबन्धकताया इति तन्न तादृशबाधघटितत्वस्या-किञ्चित्करत्वात् । स्वाभावश्च स्वाश्रयत्व-स्वावच्छेदकत्वान्यतरसम्बन्धा-वच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यः, तेन मेयत्वविशिष्टसत्प्रतिपक्षे नातिव्याप्तिः,

भावसामानाधिकरण्येऽपि स्वाश्रयत्व-स्वावच्छेदकत्वान्यतरसम्बन्धावच्छिन्न परम्परात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यविरहात् । एवञ्च निरुक्तकेवलप्रतिबन्धकताघटितविशिष्टान्तराघटितत्वेनोक्तोभयवद्धृदवारणसम्भवः । एवं केवल जनकताघटितविशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशेऽपि वह्न्यभावव्याप्यवह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्धृदे नाव्याप्तिः ; तादृशजनकतायां स्वव्यापकत्व-स्वाभाववद्वृत्तित्वोभयसम्बन्धेन विरोध्यनुमितिजनकताविशिष्टान्यत्वस्य निवेशात्, यद्धर्मावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकताविशेष्यदलप्रविष्टा तद्धर्मावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकताघटितविशिष्टान्तराघटितत्वस्य वा निवेशनीयत्वात् । न च यत्त्वतत्त्वनिवेशादननुगम इति वाच्यम्,-अनुगमस्यापि कथञ्चित्सम्भवात्। तथाहि- जन्यताविशिष्टरूपवत्त्वं विशिष्टान्तराघटितत्वघटितसत्प्रतिपक्षत्वम् । जन्यतावैशिष्ट्यं चाधेयत्व-स्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वोभयसम्बन्धेन। आधेयता च स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वसम्बन्धावच्छिन्ना। स्वाधिकरणता-स्वावच्छिन्नविषयितावत्त्वसम्बन्धावच्छिन्ना। भेदप्रतियोगितावच्छेदकता स्वविशिष्टप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावत्त्वस्वनिरूपितजनकतावत्त्वोभयसम्बन्धावच्छिन्ना।स्ववैशिष्ट्यञ्चप्रतिबध्यतायांआधेयतासम्बन्धेन।आधेयता च स्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नत्वसम्बन्धावच्छिन्ना।द्वितीयसम्बन्धघटकस्वनिष्ठावच्छेदकता स्वविशिष्टरूपविशिष्टत्वसम्बन्धावच्छिन्ना। रूपे स्ववैशिष्ट्यञ्च स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वानिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वसम्बन्धेन। तत्र स्वाधिकरणता-स्वावच्छिन्नविषयिताशालिनिश्चयत्वसम्बन्धावच्छिन्ना।भेदप्रतियोगितावच्छेदकतास्वावच्छेदकावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावत्त्वसम्बन्धावच्छिन्ना । रूपविशिष्टत्वञ्च स्वाविशिष्टप्रतीतिविषयितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वस्वानिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वोभयसम्बन्धेन। प्रतीतौ स्ववैशिष्ट्यं च स्वावच्छिन्नविषयतानिरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनि

ष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्वसम्बन्धेन । स्वनिष्ठावच्छेदकता स्ववि शिष्टप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्ना । प्रतीतौ स्ववैशिष्ट्यञ्च पूर्वोक्तसम्बन्धेनेति । एवञ्च निरुक्तकेवलजनकत्वघटितविशिष्टान्तराघटितत्ववि-शेषणेनोभयवद्ध्रदवारणसम्भवः । एवं स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतात्र यद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वं प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति, यादृशवि-शिष्टान्तरविषयकत्वं जनकतानतिरिक्तवृत्तितादृशविशिष्टद्वयविषयिताशून्यप्र-तीतिविषयत्वरूपजनकत्वप्रतिबन्धकत्वोभयघटितविशिष्टान्तराघटितत्ववि-शेषणेनाप्युक्तातिव्याप्तिवारणसम्भवः, उक्तपरिष्कारे बाधघटितसत्प्रतिपक्षे वह्न्य भावव्याप्यवह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्ध्रदे चाव्याप्तिविरहात् । एतेनोक्तरीत्या जनकतायामुक्तोभयसम्बन्धेन जनकताविशिष्टान्यत्वस्य यद्धर्मावच्छिन्नजन्य-तानिरूपितजनकता विशेष्यदलप्रविष्टा तद्धर्मावच्छिन्नजन्यतानिरूपितत्वस्य वा निवेशे वह्न्यभावव्याप्यत्वविशिष्टं यज्जलव्यापकवह्न्यभावसमानाधि करणजलं तद्विशिष्टह्रदेऽतिव्याप्तिः, तत्र सत्प्रतिपक्षज्ञानजनकताया उक्तो भयसम्बन्धेन उन्नायकजनकताविशिष्टत्वात्, वह्न्यभावव्याप्यत्वावच्छिन्नानु-मितिनिष्ठजन्यतामादायोक्तानुगमरीत्या विशिष्टान्तराघटितत्वसम्भवाच्चेति निरस्तम् । विवेचयिष्यते चेदमुपरिष्टादिति वदन्ति ।

अन्ये तु—

सत्यन्तघटकप्रतिबन्धकतायां निरुक्तजनकतावच्छेदकविषयिता-त्वव्यापकतावच्छेदकत्वनिवेशान्नोक्तातिप्रसङ्गः, प्रत्येकज्ञानीयवह्न्यभाव व्याप्यव्याप्यवद्ध्रदविषयितायां निरुक्तजनकतावच्छेदिकायां प्रतिबन्ध कतावच्छेदकत्वविरहात् । न च निरुक्तसत्प्रतिपक्षोन्नायकविषयितायां नि रुक्तजनकतावच्छेदिकायां सत्प्रतिपक्षज्ञानीयप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्ववि-रहेण सर्वत्रासम्भव इति वाच्यम्, जनकयत्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयितात्वव्याप-कत्वनिवेशेनासम्भवविरहात् । वह्न्यभावव्याप्यवान् ह्रद इति ज्ञानमादायैव लक्षणगमनसम्भवात् । न च धर्मितावच्छेदकनिष्ठप्रकारतानिरूपितनिर-वच्छिन्नविशेष्यतामादायासम्भव इति वाच्यम्, जनकयत्किञ्चिज्ज्ञानीय—

यत्किञ्चित्त्वनिवेशादननुगम इति वाच्यम् , पूर्वोक्तभेदप्रतियोगितावच्छेदक-तायाः स्वविशिष्टप्रतिबन्धकतावत्त्वसम्बन्धावच्छिन्नत्वेन विवक्षणीयत्वात् प्रतिबन्धकतायां स्ववैशिष्ट्यं च स्वनिरूपितत्व-स्वविशिष्टज्ञानविशिष्टत्वोभय-सम्बन्धेन ज्ञाने स्ववैशिष्ट्यं । च स्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपित-प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयत्वावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजन—कतावत्त्वसम्बन्धेन। ज्ञानवैशिष्ट्यञ्च स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छे-दकत्वसम्बन्धावच्छिन्न-स्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वसम्बन्धे-न । स्वाधिकरणता स्वीयकिञ्चिदवच्छिन्नविषयितात्वसम्बन्धावच्छिन्ना ; भेद-प्रतियोगितावच्छेदकता स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नेति ।

यत्तु- उक्तरीत्यासम्भववारणाययत्किञ्चिज्जनकतावच्छेदकविषयितात्व-व्यापकतावच्छेदकताकत्वं प्रतिबन्धकतायां निवेशनीयम् , तथा च सत्प्रति-पक्षज्ञानीयजनकतामादायैव लक्षणगमनान्नासम्भव इति । तन्न, वक्ष्यमाण-रीत्या जनकतायां यत्किञ्चित्त्वनिवेशेऽपि ज्ञाने यत्किञ्चित्त्वनिवेशस्यावश्य-कतया तत एवोक्तदोषवारणे जनकतायां यत्किञ्चित्त्वनिवेशानावश्यकत्वात् । एकरूपेण जनकतापक्षसाधारणानुरोधस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च ।

यत्तु जनकयत्किञ्चिज्ज्ञानीयायां सामानाधिकरण्यविषयितायां सत्प्रति-पक्षज्ञानीयप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वविरहेण प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभाव समा-नाधिकरणप्रतिहेतुमत्पक्षरूपसत्प्रतिपक्षाव्याप्तिप्रसङ्ग इति । तन्न ; जल-व्यापकवह्न्यभावसमानाधिकरणजलवान्न वेति संशयव्यावृत्तनिश्चयत्व—शरीरघटकतया सामानाधिकरण्यविषयताया अपि तादृशप्रतिबन्धकता-वच्छेदकसम्भवात् । तथाहि— स्वावच्छेदकधर्मिपर्याप्तावच्छेदकताकप्रति-योगिताकाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यताकत्व—सम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्व-स्वनिरूपितह्रद-त्वावच्छिन्नविशेष्यताकत्वोभयसम्बन्धेन जलत्वावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टज्ञा-

सामान्याभाववान्वेति संशयस्यापि व्यावृत्तिः । स्वावच्छेदकतायाः पर्याप्त्य निवेशात् प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशाच्च ह्रदस्समुद्रजलवान्न वा जलवांश्च ह्रद इत्यांशिकनिश्चयस्य सङ्ग्रहः । तथा च स्वनिरूपितावच्छेदकतात्वेन सामानाधिकरण्यविषयिताया अपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् । प्रतिबन्धकतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धघटकस्यापि अवच्छेदककोटिप्रविष्टानामप्यवच्छेदकत्वे प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वसम्भवात् । अतएव प्रतिज्ञोत्तरहेतूत्तरोदाहरणोत्तरोपनयनोत्तरत्वविशिष्टनिगमनत्वावच्छिन्नभेदप्रति — योगितावच्छेदकत्वं निगमनस्योपपादितमवयवग्रन्थे । यदि च केवलान्वयिग्रन्थोक्तनिष्कृष्टकल्परीत्या संशयसमुच्चययोर्वैलक्षण्यनिर्वाहाय संशये कोटिद्वयप्रकारितयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावस्स्वीक्रियते, एवञ्च स्वनिरूपकतानवच्छेदकधर्मावच्छिन्ननिरूपितप्रकारितान्तरानवच्छिन्नप्रकारिताकज्ञानमेव जलत्वावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वम्, प्रकारितायां निरूपितत्वांशोपादानाच्च विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानसङ्ग्रहः, संशयत्वं वा मानसत्वव्याप्यजातिरव्याप्यवृत्तिः, सर्वत्र संशयस्य मानसताया एवोपगमात्, चक्षुस्सन्निकर्षादिमद्धर्मिक संशयदशायां पर्वतं पश्यामीत्यनुव्यवसायश्च संशयस्य पूर्वं परतो वा जायमानतद्विषयकचाक्षुषज्ञानादिकल्पनेन तद्विषयकतयोपपादनीयः, संशत्वस्य चावच्छेदकं तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्कोटिप्रकारकत्वमेव, तद्धर्मिविशेष्यकत्वावच्छिन्नजलप्रकारकत्वावच्छेदेन संशयत्वाभाववत्त्वमेव जलप्रकारकनिश्चयत्वम्, जातेरव्याप्यवृत्तिता मिश्रादिभिरपि स्वीकृतेति नापसिद्धान्तभीतिः; भवतु वा संशयत्वजातिर्व्याप्यवृत्तिरेव, तद्विशिष्ट निरूपितत्वं संशयीयकोटिद्वयीयविषयितायामेवापेयते, एवञ्च संशयत्वविशिष्टानिरूपितजलत्वावच्छिन्नप्रकारकत्वमेव जलवत्तानिश्चयत्वम्, संशयनिश्चयविषयतयोश्च भेद इत्यादिकं विभाव्यते, तदा सामानाधिकरण्यप्रकारताभिन्नपरम्परासम्बन्धानवच्छिन्नस्वीयप्रकारतात्वव्यापकतावच्छेदकताकत्वस्य प्रतिबन्धकताविशेषणत्वेन सामानाधिकरण्यविषयतायाः प्रति

किञ्चिदवच्छिन्नविषयितात्वव्यापकावच्छेदकताकत्वनिवेशसम्भवात् । न च निश्चयनिष्ठजनकतावच्छेदिकायां विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानीयपरम्परा सम्बन्धावच्छिन्नव्याप्तिप्रकारतायां प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वविरहेणासम्भवस्य प्रसङ्गेन व्यापकताघटितसत्प्रतिपक्षमात्रेऽव्याप्तिकथनस्यानुचितत्वाच्च । अस्माकं तु परम्परासम्बन्धानवच्छिन्नयत्किञ्चिज्ज्ञानीयप्रकारतात्वव्यापकतावच्छेदकतात्वस्य प्रतिबन्धकत्वविशेषणत्वान्न तत्रापि दोषः ।

यत्तु व्याप्त्यंशे निश्चयत्वानिवेशप्रयुक्तलाघवस्य तुल्यतया विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वेनैव तादृशज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमिति नोक्तरीत्यासम्भव इति; तन्न, विशेष्येविशेषणमिति रीत्या तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य विशृङ्खलोपस्थितिमूलकस्य प्रतिबन्धकत्वानुभवापलापापत्तेः । किञ्च प्रतिबन्धकतायां विरोधितावच्छेदकरूपावगाहित्वमेव नियामकम्, न तु विलक्षणविषयितावत्त्वमिति व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावखण्डने स्पष्टम् । जनकतायां तु ज्ञानद्वयादिव्यावृत्तविलक्षणविषयतावत्त्वमेव नियामकं नैयायिकानाम् । तथा च विशेष्येविशेषणमिति रीत्या ज्ञानस्यापि विरोधितावच्छेदकरूपावगाहित्वेन प्रतिबन्धकत्वं दुर्वारमिति ।

यत्तु सामानाधिकरण्यविषयितायाः प्रतिबन्धकतानवच्छेदकतया व्यापकसामानाधिकरण्यघटितसत्प्रतिपक्षाव्याप्तिवारणाय जनकतावच्छेदकमुख्यविशेष्यतात्वव्यापकतावच्छेदकताकत्वं निवेशनीयमिति; तन्न, व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्यैवानुमितिहेतुतया परम्परासम्बन्धावच्छिन्नव्याप्तिप्रकारतानिरूपितपक्षनिष्ठविशेष्यतायां जनकतावच्छेदिकायां प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वविरहेणासम्भवस्यैव प्रसङ्गात् । प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यगर्भव्यभिचारग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताशालिनिश्चयत्वेन प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यगर्भतदगर्भव्याप्तिनिश्चययोरेकरूपेण जनकताया व्याप्त्यनुगमसिद्धान्तलक्षणयोरुक्ततया तादृशजनकतावच्छेदकतायाः प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितजलव्यापकवह्न्यभावसमानाधिकरणजलवद्ध्रदत्वा—

वच्छिन्नमुख्यविशेष्यतायां च सत्त्वेन तत्र सत्प्रतिपक्षज्ञानीयप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावेनाव्याप्तेः । प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्यापकत्वावगाहिनिश्चयस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् । न च प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकताघटितजलव्यापकवह्न्यभावसमानाधिकरणजलवत्तानिश्चयस्यापि प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्यापकतावगाहिजलव्यापकवह्न्यभावनिश्चयविशिष्टत्वेन प्रतिबन्धकतासम्भवान्नोक्ताव्याप्तिरिति वाच्यम्, यादृशजलव्यक्तिघटितोक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकतागर्भविशिष्टजलवद्ध्रदज्ञानं जलव्यापको वह्न्यभाव इति ज्ञानकाले न जातं तादृशजलवद्ध्रदविषयताया अपि सामान्यान्तर्गततया तादृशविषयतात्वव्यापकावच्छेदकताकत्वस्य प्रतिबन्धकतायामभावेनाव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । तादृशव्यक्तिरप्रामाणिकीति चेत् । प्रामाणिकत्वेपि सम्भवपक्षस्यैवादरणीयत्वात् । अस्माभिस्तूक्तरीत्या अव्याप्तिवारणाय जनकयत्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयतात्वव्यापकावच्छेदकताकत्वं निवेश्यते, प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्यापकत्वावगाहिनिश्चयीयविषयितामादायैव लक्षणसमन्वयात् भवतां मते जनकतावच्छेदकयत्किञ्चिज्ज्ञानीयमुख्यविशेष्यतात्वव्यापकावच्छेदकताकत्वनिवेशे तूक्तोभयवद्ध्रदेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारा, तादृशजनकतावच्छेदकीभूतोभयवद्ध्रदविषयकज्ञानीयमुख्यविशेष्यकत्वव्यापकावच्छेदकताकत्वस्य तज्ज्ञानीयप्रतिबन्धकतायामक्षतत्वात्। एवमवच्छेदकावच्छेदेन परामर्शस्य पक्षतावच्छेदकव्यापकत्वविशिष्टसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वेनैव जनकतया पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यताया जनकतानवच्छेदकत्वेन जनकतावच्छेदकमुख्यविशेष्यत्वाप्रसिध्द्यावच्छेदकावच्छेदेन सत्प्रतिपक्षाव्याप्तेश्च । अस्माकं तु जनकयत्किञ्चिज्ज्ञानीयपरम्परासम्बन्धानवच्छिन्नप्रकारतात्वव्यापकावच्छेदकत्वप्रसिध्द्या नाव्याप्तिः । एवं भवदुक्तविशेषणेनोक्तोभयवद्ध्रदवारणं च न सम्भवति, वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवह्न्यभाववान् ह्रद इति ज्ञानीयजनकतामादायोक्तविशेषणसम्भवात् । [illegible]

जनकतावच्छेदकीभूतमुख्यविशेष्यतात्वव्यापकावच्छेदकताकत्वस्य बाधप्रति-
बन्धकतायां सत्त्वात्, अस्माकन्तु वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवह्न्यभाववानिति ज्ञानसाधारण्येऽपि नातिव्याप्तिसम्भवः । स्वीयतादृशप्रकारतात्वस्य वह्न्यभाव व्याप्तिनिरूपकतार्थीयप्रकारत्वादिषु सत्त्वेन तत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्व मित्यलम् ।

अथ निरुक्तजनकतावच्छेदकमुख्यविशेष्यतात्वव्यापकतावच्छेदकताकत्वनिवेशनं न सम्भवति, जलव्यापकवह्न्यभावसमानाधिकरणजलवान् ह्रदः शैवालव्यापकवह्न्यभावसमानाधिकरणशैवालवान् ह्रद इत्यादिनिखिलपरामर्शसाधारण्यानुरोधेन स्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितव्यापकत्वप्रकारतानिरूपितसाध्याभावत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितसामानाधिकरण्यविषयतानिरूपितत्वस्वावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन किञ्चिद्धर्मविशिष्टप्रकारतानिरूपितह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वेन उक्तसर्वनिश्चयानामेकरूपेण जनकत्व स्वीकारात्, निरुक्तजनकतावच्छेदकमुख्यविशेष्यतात्वस्य शैवालव्यापक वह्न्यभावसमानाधिकरणशैवालवद्ध्रदविषयतायां सत्त्वेन जलव्यापको वह्न्यभाव इति ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्याभावेन निरुक्ताऽव्याप्तिर्दुर्वारा । न च जलव्यापको वह्न्यभावः जलवांश्च ह्रदः शैवालव्यापको वह्न्यभावः शैवालवांश्च ह्रद इत्यादिसकलनिश्चयसाधारण्यानुरोधेन स्वनिरूपितव्यापकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितप्रकारतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यकताकत्वस्वनिरूपकनिश्चयविशिष्टत्वोभयसम्बन्धेन वह्न्यभावत्वावच्छिन्नविशेष्यताविशिष्टनिश्चयत्वेनैकप्रतिबन्धकत्वाङ्गीकारात् निरुक्तानुगतजनकतावच्छेदकविषयितात्वव्यापकत्वं निरुक्त प्रतिबन्धकतावच्छेदकतायामक्षतमिति न निरुक्तसत्प्रतिपक्षाव्याप्तिरिति वाच्यम्, तथापि निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकतायाः वह्न्यभावत्वावच्छिन्न विशेष्यतायामेव सत्त्वेन जनकतावच्छेदकताया ह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यतायामेव सत्त्वेन जनकतावच्छेदकविषयितात्वव्यापकत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकतायामसम्भवेनोक्तसत्प्रतिपक्षाव्याप्तेर्दुर्वारतेति । तन्न, नानाविधान्वय-

व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानानां मणिमन्त्रादिन्यायेन व्यभिचारधीप्रतिबन्धकतां स्वीकृत्य व्यभिचारग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वेनानुगतरूपेण जनकताया अनुमितिग्रन्थादिसिद्धतया अन्वयव्याप्तिघटितसत्प्रतिपक्षादिज्ञानजनकतावच्छेदकत्वस्य-व्यतिरेकव्याप्तिघटितसत्प्रतिपक्षादिविशेष्यतायां सत्त्वेन तज्ज्ञानीयप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्याभावेनासम्भवस्य दुर्वारत्वात् । केवलान्वयिग्रन्थे मणिमन्त्रादिन्यायेन प्रतिबन्धकत्वस्याप्रामाणिकनयोक्तानुगतरूपेण जनकत्वं दूषितमित्युक्त्यासम्भववारणानावश्यकतेति चेत्, व्यापकसामानाधिकरण्यज्ञानस्यापि भवदुक्तानुगतरूपेण जनकत्वं केवलान्वयिग्रन्थे दूषितमित्युक्ताव्याप्तिवारणानावश्यकमिति तुल्यम् । एवं संयोगेन साध्याभाववन्निरूपितसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभावविशिष्टवान् समवायेन साध्याभाववन्निरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभावविशिष्टवानित्यादिनानासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानानां स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतात्वावच्छिन्नत्वस्वनिरूपिताभावविषयतानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारताविशिष्टप्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्न वृत्तित्वप्रकारतानिरूपिताधिकरणप्रकारतानिरूपिताभावप्रकारतानिरूपित-साध्यप्रकारताशालिनिश्चयत्वेनानुगतरूपेण हेतुत्वस्वीकारपक्षेऽसम्भवस्यैव सम्भवेनाऽव्याप्तिशङ्काया असङ्गतिश्च । अस्तु वा यथाकथञ्चिच्छङ्का अथापि भवदुक्तरीत्यानुगतरूपेण प्रतिबन्धकत्वेऽपि जनकतावच्छेदकीभूतहृदत्वावच्छिन्नविशेष्यतायां प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावेनाव्याप्तिरित्यसङ्गतमेव, स्वनिरूपितप्रकारतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितव्यापकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितवह्न्यभावत्वावच्छिन्नविशेष्यताकत्वस्वनिरूपकनिश्चयविशिष्टत्वोभयसम्बन्धेन हृदत्वावच्छिन्नविशेष्यताविशिष्टनिश्चयत्वेनाप्युक्तनिश्चयानां विनिगमनाविरहेण प्रतिबन्धकताया अवश्यकत्वेन तादृशप्रतिबन्धकता-

निशिष्टनिश्चयत्वेनैवानुगतरूपेण प्रतिबन्धकत्वं प्रकारतावैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपितह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यताकनिश्चयविशिष्टत्वस्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितव्यापकत्वप्रकारतानिरूपितवह्न्यभावत्वावच्छिन्नविशेष्यताकत्वोभयसम्बन्धेन, स्वपदार्थश्चोभयत्र ह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपित—जलत्वावच्छिन्नप्रकारता, तथा चोक्तरीत्या प्रतिबन्धकत्वे पूर्वोक्त सम्बन्धद्वयेन ह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यताविशिष्टनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतामादाय विनिगमनाविरहासम्भवः, ह्रदत्वावच्छिन्नस्वरूपपदार्थद्वयस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकघटकत्वेन गौरवात्। अस्माकन्तु शुद्धप्रकारतात्वेनैव प्रकारतायाः प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वघटकत्वेन लाघवात्। तथा चैकरूपेण जनकतापक्षे उक्ताव्याप्तिसङ्गतिः। न च स्वनिरूपितह्रदत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकनिश्चयविशिष्टत्वस्वनिरूपितप्रकारतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितव्यापकत्वप्रकारतानिरूपितवह्न्यभावत्वावच्छिन्नविशेष्यताकत्वोभयसम्बन्धेन विशेष्यताविशिष्टनिश्चयत्वेन विनिगमनाविरहेण प्रतिबन्धकत्वमावश्यकमिति नोक्ताव्याप्तिसम्भवः। विशेष्यतायाः प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वादिति वाच्यम्, तथा सति धर्मितावच्छेदकताप्रकारतयोरभेदमते एकत्र द्वयमिति रीत्या जलह्रदत्वोभयं धर्मितावच्छेदकीकृत्य घटप्रकारेण जलवद्ध्रदो घटवानिति निश्चयविशिष्टस्य जलव्यापको वह्न्यभाव इति निश्चयस्यापि प्रतिबन्धकत्वापत्तेः घटप्रकारतानिरूपितजलह्रदत्वोभयावच्छिन्नविशेष्यतायास्स्वपदेनोपादाने तादृशविशेष्यतानिरूपितह्रदत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकनिश्चयवैशिष्ट्यस्य प्रथमसम्बन्धस्य तादृशोविशेष्यतानिरूपितजलत्वावच्छिन्नधर्मितावच्छेदकत्वात्मकप्रकारतामादाय द्वितीयसम्बन्धस्य च सम्भवात्। प्रकारताविशिष्टनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतामते च स्वनिरूप्यतावच्छेदकह्रदत्वावच्छेदकत्वाश्रयविशेष्यतानिरूपकनिश्चयवैशिष्ट्यस्य प्रथमसम्बन्धत्वान्न दोषः,

तादृशोभयावच्छिन्नविशेष्यकज्ञाने तादृशोभयावच्छिन्नविशेष्यतात्वघटत्वावच्छिन्नप्रकारतात्वाभ्यां निरूप्यनिरूपकभावेऽपि हृदत्वावच्छिन्नविशेष्यतात्वजलप्रकारतात्वाभ्यां तद्विरहादिति ; तन्न , स्वनिष्ठहृदत्वावच्छेद्यत्वावच्छिन्ननिरूप्यताकप्रकारतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितव्यापकत्वप्रकारतानिरूपितवह्न्यभावत्वावच्छिन्नविशेष्यताकत्वस्वनिरूपकनिश्चयविशिष्टत्वोभयसम्बन्धेन विशेष्यताविशिष्टनिश्चयत्वेनापि प्रतिबन्धकताया निर्दुष्टतया विनिगमनाविरहसिद्धां तादृशप्रतिबन्धकतामादायैव लक्षणसमन्वयसम्भवेन उक्ताव्याप्त्यसङ्गतेर्दुर्वारत्वात् । न च घटवद्धृदवज्जलवान् घट इत्यादिज्ञानविशिष्टस्य जलव्यापको वह्न्यभाव इति ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वापत्तिः । अन्तरा भासमानविशेष्यताप्रकारतयोरभेदमते उक्तज्ञानस्यापि ह्रदत्वावच्छेद्यत्वावच्छिन्ननिरूप्यताकजलत्वावच्छिन्नप्रकारताकत्वात् । अतः हृदत्वावच्छेद्यत्वविशेष्यतात्वोभयावच्छिन्ननिरूप्यताकत्वेन प्रकारता निवेशनीया, तथा च विशेष्यताविशिष्टनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतामते विशेष्यतात्वस्य संसर्गघटकतया प्रकारघटकतया च द्विधा निवेशनमावश्यकमिति गौरवमिति वाच्यम्;स्वनिरूप्यतावच्छेदकहृदत्वावच्छेद्यत्वविशेष्यतात्वोभयाश्रयनिरूपकनिश्चयविशिष्टत्वेन प्रकारताविशिष्टत्वेन प्रतिबन्धकतावादिमते निश्चयस्य संसर्गघटकतावद्विशेष्यताविशिष्टत्वेन प्रतिबन्धकतावादिमते स्वनिष्ठहृदत्वावच्छेद्यत्वविशेष्यतात्वोभयावच्छिन्ननिरूप्यताकत्वेन प्रकारतानिवेशेन प्रकारतात्वेन तदनिवेशेन साम्यात् । न चैवं जलवान् ह्रद इति निश्चयविशिष्टस्य संयोगव्यापको वह्न्यभाव इति निश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वापत्तिः , संयोगनिष्ठसंसर्गताया अप्युक्तनिरूप्यताकत्वादिति वाच्यम् , सम्बन्धान्तरावच्छिन्नप्रकारताव्यावर्तकसंयोगावच्छिन्नत्वनिवेशावश्यकतया तत एव संसर्गताव्यावृत्तेः , प्रकारतात्वानिवेशात् । संसर्गताया निरवच्छिन्नत्वेन तदवच्छेदकाप्रसिद्धेश्च । तथा च साम्याद्विनिगमनाविरहो दुर्वार इति । प्रकारकोटौ सम्बन्धावच्छिन्नत्वेन प्रकारतानिवेश्य प्रकारतात्वानिवेशेऽपि प्रकारकोटावाधिक्याद्गौरवं स्फुटमितिबोध्यम् ।

यत्तु तादृशमुख्यविशेष्यतात्वव्यापकतावच्छेदकताकत्वनिवेशे जलव्यापकवह्न्यभावकालीनजलवह्न्यभावव्याप्यव्याप्योभयवद्ध्रदेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारा। जलव्यापको वह्न्यभावः जलवान् ह्रद इति वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यव्यापको वह्न्यभावः वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवांश्च ह्रदइत्युभयोरेकरूपेण प्रतिबन्धकत्वाङ्गीकारात्, निरुक्तज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकतायास्तादृशजनकतावच्छेदकीभूतप्रत्येकज्ञानीयविषयतायामपि सत्त्वेन निरुक्तजनकतावच्छेदकविषयितात्वव्यापकावच्छेदकताकत्वस्य उक्तज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायां सत्त्वादिति; तन्न, उक्तजनकतावच्छेदकताया वह्न्यभावव्याप्यव्याप्याव्यापकवह्न्यभावकालीनवह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयतायामपि सत्त्वेन तत्रोक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावात्, तादृशज्ञानीयविषयितायां वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यव्यापको वह्न्यभाव इति ज्ञानकालीनज्ञानीयत्वासम्भवेन उक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वासम्भवात्। वह्न्यभावव्याप्यत्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितिजनकतावच्छेदकतायास्तत्राक्षतत्वात्। नच वह्न्यभावव्याप्यव्याप्याव्यापकत्वांशेऽप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितस्य तादृशनिश्चयस्योत्तरं वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यव्यापको वह्न्यभाव इति ज्ञानस्योत्पत्तौ बाधकाभावेन तादृशनिश्चयस्यापि निश्चयविशिष्टत्वेन प्रतिबन्धकनिश्चयत्वसम्भवात्। तादृशज्ञानीयविषयिताया अपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं सम्भवतीत्युक्तविशिष्टेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम्, अप्रामाण्याभाववज्ज्ञानसामान्यकालीनत्वं निष्प्रकारत्ववज्ज्ञानसामान्यकालीनत्वं वा वह्न्यभावव्याप्यव्याप्याव्यापकवह्न्यभावकालीनवह्न्यभावव्याप्यव्याप्यांशेऽवगाहमानज्ञानीयविशेष्यतायां प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वासम्भवेनातिव्याप्त्यप्रसक्तेः। तादृज्ञानीयविशेष्यताया अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितज्ञानीयत्वासम्भवात्। पूर्वमप्रामाण्यज्ञानस्वीकारे ज्ञानत्वावच्छेदेन निष्प्रकारत्वावगाहितादृशज्ञानस्यैवासम्भवात्। तादृशज्ञानोत्तरमपि तादृशज्ञानरूपप्रतिबन्धकबलादेव अप्रामाण्यज्ञानासम्भवात्। नच तादृशज्ञानस्य ज्ञानसामान्ये निष्प्रकारकत्वावगाहित्वेऽपि तस्य पूर्वं परतो वा प्रमात्वाभावरूपाप्रामाण्यावगाहिज्ञान-

सम्भवतीति वाच्यम् , प्रतियोगित्वस्वरूपान्यतरसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभाववत्प्रकारकत्वकालीनत्वावगाहितादृशज्ञानीयविशेष्यताया एवमपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वासम्भवेनातिव्याप्तेरप्रसक्तेः । प्रकारितात्वावच्छेदेनोक्तान्यतरसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभावावगाहिज्ञानस्यैव स्वरूपसम्बन्धेन प्रतियोगितासम्बन्धेन वा प्रकारित्वप्रकारकज्ञाने प्रतिबन्धकतया उक्तज्ञानोत्तरं प्रतियोगितासम्बन्धेन प्रकारित्वप्रकारकस्य प्रमात्वाभावावगाहिज्ञानस्य भ्रमत्वावगाहिज्ञानस्य चासम्भवात् ।

अथ सप्रकारकज्ञानकालीनजलस्यैव प्रतिहेतुत्वे सप्रकारकज्ञानकालीनजलव्यापकवह्न्यभावव्याप्यसमानाधिकरणतादृशजलजलव्यापकवह्न्यभाकालीनजलोभयवद्ध्रदेऽतिव्याप्तिः । तादृशवह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवत्तादृशज्ञानस्य ज्ञानत्वावच्छेदेन निष्प्रकारत्वावगाहित्वासम्भवेनाप्रामाण्यज्ञानास्कन्दिततादृशज्ञानमादायातिव्याप्तिसङ्गतिरिति चेन्न । एकरूपेण जनकतामते वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यशुद्धजलवत्ताज्ञानस्यापि जनकत्वेन वह्न्यभावव्याप्यव्याप्याव्यापकवह्न्यभावकालीनत्वं उक्तप्रकारकत्वाभाववत्तादृशज्ञानसामान्यकालीनत्वं चावगाहमानज्ञानीयविषयितायां जनकतावच्छेदिकायां प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावेनातिव्याप्त्यप्रसक्तेः । पक्षतावच्छेदककोटौ सप्रकारकज्ञानकालीनकस्य घटकत्वे तादृशपक्षतावच्छेदकस्थले कथञ्चिदतिव्याप्तिसम्भवेऽपि शुद्धह्रदपक्षकस्थलेऽतिव्याप्त्यप्रसक्तिरेव । नच वह्न्यभावव्याप्यव्याप्याव्यापकत्वांशे संशयरूपस्योक्तज्ञानस्यानन्तरं वह्न्यभाव व्याप्यव्याप्यव्यापको वह्न्यभाव इति ज्ञानसम्भवात् । निश्चयात्मक तादृशज्ञानविशेष्यताया अपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वसम्भवः , संशयनिश्चयविषयितयोरभेदादिति वाच्यम् ; उक्तान्यतरसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभाववत्प्रकारितासामान्यकालीनवह्न्यभावव्याप्यव्याप्याव्यापकवह्न्यभाव-

कालीनवह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्ध्रदो घटवानिति ज्ञानस्य वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यव्यापकत्वांशे संशयत्वायोगात् , धर्मितावच्छेदकांशे संशयत्वानभ्युपगमात् । अतएव जगदीशेनोक्तं बाधग्रन्थे वस्तुतो यत्र पक्षापेक्षया साध्याभावो लघुः तत्र तत्प्रकारक एव बाधनिश्चयो विरोधी, यथा चैत्रावलोकितह्रदो वह्निमानित्यादौ , तत्प्रकारकनिश्चयत्वापेक्षया साध्याभावप्रकारकनिश्चयत्वस्यैव लघुत्वेन साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् , यत्र साध्याभावापेक्षया पक्ष एव लघुः तत्र साध्याभावधर्मिकपक्षप्रकारकनिश्चय एव विरोधी , यथा ह्रदश्चैत्रावलोकितवह्निमानित्यादौ यत्र पक्षस्साध्याभावश्च द्वयमेव तुल्यशरीरं तत्र साध्याभावप्रकारकस्येव पक्षप्रकारस्यापि बाधनिश्चयस्य विरोधित्वं , यथा घटाभावो वह्निमानित्यादाविति तु परमार्थ इति । तथा चोक्तज्ञानीयविशेष्यतायां जनकतावच्छेदिकायां प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावात् । न जलव्यापकवह्न्यभावकालीनजलवह्न्यभावव्याप्यव्याप्योभयवद्ध्रदेऽतिव्याप्तिरिति ।

किञ्च जलव्यापको वह्न्यभावः जलवांश्च ह्रदः वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यव्यापको वह्न्यभावः वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवांश्च ह्रद इत्यादिज्ञानानामेकरूपेण प्रतिबन्धकत्वाङ्गीकारोऽपि नोचितः , जातिमद्व्यापको वह्न्यभावः जलवांश्च ह्रदः जलव्यापको वह्न्यभावः जातिमद्वांश्च ह्रद इति ज्ञानद्वयस्य प्रतिबन्धकत्ववारणाय स्वनिरूपितव्यापकत्वप्रकारतानिरूपितप्रकारतानिरूपितनिरवच्छिन्नावच्छेदकतासमानाधिकरणनिरवच्छिन्नावच्छेदकताकप्रकारतानिरूपितह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यताकत्वस्वनिरूपकनिश्चयविशिष्टत्वोभयसम्बन्धेन वह्न्यभावत्वावच्छिन्नविशेष्यताविशिष्टनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकताया आवश्यकतया अविशेषितधर्मावच्छिन्ननिरूपितव्यापकत्वावगाहिनिश्चयविशिष्टनिश्चयकिञ्चिद्विशेषितधर्मावच्छिन्नव्यापकत्वावगाहि-

निश्चयविशिष्टनिश्चययोरेकरूपेण प्रतिबन्धकत्वासम्भवात् । अतएवैकरूपेण जनकतामतेऽपि वह्निव्याप्यधूमवान् वह्निव्याप्यजातिमद्वानित्यादिज्ञानानां पृथगेव हेतुत्वमुक्तं नव्यमतवादार्थे । वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलं जलवान् ह्रदः वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजातिमज्जातिमद्वान् ह्रद इत्यादिज्ञानानामनुगतरूपेण प्रतिबन्धकतापक्षेऽपि पृथगेव प्रतिबन्धकत्वमुक्तं चन्द्रनारायणीये । अपि चोभयवद्ध्रदेऽतिव्याप्तिशङ्कैव नोचिता, जलव्यापकवह्न्यभावकालीनजलवद्ध्रदस्यापि विरोधस्य साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकहेत्वाभासत्वपक्षे सामानाधिकरण्यविषयिताया व्याप्तिशरीरेऽनिवेशेन विरोध्युन्नायकत्वसम्भवेन सत्प्रतिपक्षरूपताया दुर्वारत्वात् । एतदेवोक्तं सिद्धान्तलक्षणे गादाधर्याम् वस्तुतस्तु विरुद्धत्वेन ज्ञायमानधर्मवत्ताज्ञानस्यानुमितावेव प्रतिबन्धकताया वक्ष्यमाणतया साध्यसामानाधिकरण्यशरीरेऽपि सम्बन्धविशेषानिवेशेऽपि न क्षतिः, सामानाधिकरण्यविषयितायाः प्रयोजकत्वं विशिष्टपरामर्शनिर्वाहाय च्पेयत " इत्यादिना । कृष्णभट्टैरपि जलव्यापकवह्न्यभावकालीनजलवद्ध्रदादिव्यावृत्तिरशक्या स्यादिति सामान्यनिरुक्तिप्रतीकमुपादाय व्याख्यातम् " तस्योदासीनविषयितानिरूपकपदार्थघटितत्वाविशेषेण व्याप्तौ सम्बन्धसामान्यगर्भसामानाधिकरण्यनिवेशपक्षे साध्याभावोन्नायकत्वाविशेषेण च लक्ष्यत्वापात इत्यर्थ " इत्यादिना । तथा चोक्तविशिष्टेऽतिव्याप्तिशङ्काया मेयत्वविशिष्टसत्प्रतिपक्षातिव्याप्तिशङ्कातुल्यत्वान्न युक्ततेति ।

एतेनोक्तरीत्या यत्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयितात्वव्यापकावच्छेदकताकत्वनिवेशस्यावश्यकतया केवलवह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवान् ह्रद इति ज्ञानीयविषयितात्वव्यापकावच्छेदकताकत्वस्य प्रतिबन्धकतायां सत्त्वात् । जलव्यापकेत्याद्युक्तोभयवद्ध्रदेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारेति निरस्तमिति कृतं पल्लवितेनेति वदन्ति ।

अपरे तु-जलव्यापकवह्न्यभावकालीनजलत्व[illegible]व्याप्यत्वाभावाऽवच्छेदेऽतिव्याप्तिवारणाय [illegible]विषयितायां प्रतिहेतुव्यापकसाध्या-भावसमानाधिकरणप्रतिहेतुविषयताविशिष्टान्यत्वज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रति-[illegible]त्वं [illegible]निवेश्य, वैशिष्ट्यञ्च - [illegible] [illegible]सम्बन्धेन । [illegible] निवेश-[illegible] ।

नन्वेवमपि लक्षणं न सम्भवति, [illegible] जलोपादाने शैवालादिघटितसत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तेः ; प्रकृतहेतुमत्त्वस्यानु-गतत्वेऽपि प्रकृतहेतावेव अन्यस्यैव प्रतिहेतुत्वे तद्घटितसत्प्रतिपक्षा-व्याप्तेः ; प्रकृतहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधिकरणप्रकृतहेतुमत्त्वस्यापि-सत्प्रतिपक्षतापत्तेः तत्राव्याप्तिश्च, [illegible]काञ्चनमयत्वादिसाध्यके काञ्चनमयत्वाभाववत्[illegible] [illegible] । एवं शुद्धवि-[illegible] [illegible] [illegible]व्याप्य-वत्संयोगस्य सत्प्रतिपक्षतायाञ्च अगत्यैव [illegible]त्वेन तत्राव्याप्तिश्च, आधे-यतासम्बन्धेन [illegible] [illegible] [illegible] वृत्तित्वव्याप्यत्वाभावाद्यापत्तेः । [illegible] [illegible] व्यापकसाध्य[illegible] [illegible]-[illegible]त्वावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन [illegible]विशिष्टविषयिताविशि-ष्टान्यत्वमेव प्रतिहेतुव्यापक[illegible]प्रतिहेतुविषयतावि-शिष्टान्यत्वम्, तथा च व्यापकसाध्याभावाधिकरण[illegible]विशिष्टस्य [illegible] [illegible]व्याप्तेः । न च जलव्यापकशैवालसमानाधिकरणजलत्वस्य प्रतिहेतुत्वे जलव्यापकशैवालसमानाधिकरणजलव्यापकवह्न्यभावकालीनता-दृशजलवह्न्यभावव्याप्यव्याप्यत्वाभाववत्त्वेऽतिव्याप्तिः, [illegible]निविष्ट-तायामुक्तविशिष्टान्यत्वाभावेन [illegible] । एवं जलव्यापकशै-

[illegible]ाभावाधिकरणे जले वह्निमत्त्वेन जलव्यापकवह्न्यभावकालीनजलवह्न्य-
[illegible] वह्निमज्जलव्यापक[illegible]ाधिकरणजलत्वावच्छि-
ऽसिद्ध[illegible] वाच्यम् , [illegible] स्वविशिष्टाभि-
[illegible] ता-
[illegible] जलत्वांशाव-
[illegible] द्वितीयस्थले च जलव्यापकवह्न्यभाव-
कालीनजलवह्न्यभाव[illegible] उ-
[illegible] यद्यपि जलव्या-
पकी[illegible]भूतानामधिकरणानिरूपित[illegible]वच्छेदक-
कता[illegible] , तथापि [illegible] तादृशविषयता-
[illegible] , तत्र [illegible]विशेष्यतायाः
कालीनत्वप्रकारतानिरूपितत्वाद् [illegible]विशे-
ष्यतात्मकप्रकारतानिरूपितत्वात् , द्वितीयस्थले च तादृशविशेष्यतायाः
तद्रूपावच्छिन्नविषयितानात्मकत्वादिति चेत् ? तर्हि जलव्यापकवह्न्यभाव-
व्याप्यत्वप्रकारतानिरूपितजलजलव्यापकवह्न्यभावकालीनजलोभयवृत्तेऽतिव्या-
प्तिर्दुर्वारा। तद्रूपावच्छिन्नविषयिताया व्यापकताप्रकारताविशिष्टजलादि-
विषयितानिरूपितत्वेनोभयाभावत्वात् । यदि च तादृशविषयितावै-
शिष्ट्यं तादात्म्यस्वमात्रनिरूपितत्वान्यतरसम्बन्धेनेति नोक्तोभयवृत्तिवि-
षयितायाः [illegible] , तथापि वह्निव्यापकीभूताभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वे [illegible]भूताभावप्रतियोगिधर्म-
वत्ता[illegible] , किञ्चिद्रूपावच्छिन्नविषयितानिरूपितव्यापक-
त्वविषयितानिरूपित[illegible]विषयितानिरूपित-
[illegible]वच्छेदकताविषयिताकविशिष्टान्यत्वघटितत्वाव-
च्छिन्नाभावविवक्षणेनोक्तदोषवारणेऽपि अत्यन्ताभावगर्भव्यापकत्वोपादाने-
ऽन्योन्याभावगर्भव्यापकत्व[illegible] । [illegible] , [illegible]-

तिपक्षेऽव्याप्तिवारणाय प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधिकरणप्रतिहेतुविषयताविशिष्टान्यत्वज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वोभयाभाववत्त्वं साध्याभावत्वावच्छिन्नविषयिताविशिष्टान्यत्वरूपं परिष्कर्तव्यम् , साध्याभावत्वावच्छिन्नविषयतावैशिष्ट्यम्-स्वविशिष्टविषयिताविशिष्टत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्वस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन । विषयितायां स्ववैशिष्ट्यं च स्वनिरूपितव्यापकत्वप्रकारतानिरूपितप्रकारतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्वनिरूपितसामानाधिकरण्यप्रकारतानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन । विषयितावैशिष्ट्यं च स्वनिरूपितत्वतादात्म्यान्यतरसम्बन्धेन । द्वितीयसम्बन्धप्रविष्टस्वनिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकता स्वनिरूपितव्यापकत्वप्रकारतानिरूपितप्रकारतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकत्वस्वनिरूपकनिश्चयविशिष्टत्वोभयसम्बन्धावच्छिन्ना, तथा च नोक्तसत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिः । किञ्चिद्व्यापकसाध्याभावसामानाधिकरण्यघटितसत्प्रतिपक्षविषयतायां प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसामानाधिकरण्यविषयितानिरूपितप्रतिहेतुविषयिताविशिष्टत्वरूपप्रथमसम्बन्धाभावेन किञ्चिद्व्यापककाञ्चनमयत्वाभावादिघटितसत्प्रतिपक्षविषयतायां च तादृशसाध्याभावविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वरूपद्वितीयसम्बन्धाभावेनोक्तसत्प्रतिपक्षविषयितानां निरुक्तसम्बन्धद्वयेन साध्याभावत्वावच्छिन्नविषयिताविशिष्टान्यत्वात् । जलव्यापकवह्न्यभावकालीनजलवह्न्यभावव्याप्यव्याप्योभयवद्ध्रदे च नातिव्याप्तिः , तद्विषयतायाः प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधिकरणप्रतिहेतुविषयताविशिष्टान्यत्वेन तादृशसाध्याभावविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेन चोक्तोभयसम्बन्धेन साध्यभावत्वावच्छिन्नविषयताविशिष्टत्वेन तदन्यत्वाभावात् । न चैवं प्रतिहेतुतावच्छेदकघटितसाध्याभावाभाववदवृत्तिमत्पक्षेऽतिव्याप्तिः , वह्न्यभावाभाववदवृत्तिजलं जलवान् ह्रद इति ज्ञानयोरेकविशिष्टापरत्वेन प्रतिबन्धकतया तादृशविशिष्टविषयतायां उक्त-

ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वघटितोभयसम्बन्धेन साध्या-
भावाविषयताविशिष्टान्यत्वाद्यनपायादिति वाच्यम्, वक्ष्यमाणरीत्या वि-
शिष्टान्तराघटितत्वेन तस्य वारणीयत्वात्, अथवा पूर्वपक्षोक्तरीत्या
यद्रूपावच्छिन्नविषयतायां त्रित्वावच्छिन्नाभावविलक्षणमेव युक्तम्। न चैवं
अत्यन्ताभावगर्भव्यापकत्वोपादाने अन्योन्याभावगर्भव्यापकत्वघटितसत्प्र-
तिपक्षाव्याप्तिरिति वाच्यम्, सत्प्रतिपक्षो हि अत्यन्ताभावगर्भव्याप-
कताघटित एव, नत्वन्योन्याभावगर्भव्यापकताघटितोऽपि, तस्य विरोधमुन्ना-
यकत्वेऽपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यगर्भव्यापकताघटितरूपसमशीलत्वेन प्रकृ-
तानुमितिविरोधित्वाभावात्। प्रतियोगिवैयधिकरण्यगर्भभेदगर्भव्यापकत्व-
योः विशेषाभावात्। एतेनोक्तउभयसम्बन्धेन साध्याभावत्वावच्छिन्नविषयता-
विशिष्टान्यत्वं यद्रूपावच्छिन्नविषयतायान्निवेश्य उक्ताव्याप्त्यतिव्याप्त्योर्वारणे-
ऽपि तद्व्यक्तित्वव्यापकपक्षवृत्तित्वकालीनतद्व्यक्तित्वपक्षवृत्तित्वव्याप्य—
व्याप्योभयवत्साध्याभावादावतिव्याप्तिः।

एवमुपनीतकाञ्चनमयत्वादिभानस्थले तद्व्यक्तित्वव्यापककाञ्चनमयत्वा-
भावकालीनतद्व्यक्तित्वकाञ्चनमयत्वाभावव्याप्यव्याप्योभयवद्ध्रदादावतिव्या-
प्तिर्दुर्वारैवेति निरस्तम्, उक्तत्रित्वावच्छिन्नाभावस्य उक्तविशिष्टविषयिताया-
मभावेनोक्तातिव्याप्तिविरहात्। वस्तुतस्तु प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावादिघटि-
तसत्प्रतिपक्षविषयिताः ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकताव्याप्यजनकता-
वच्छेदकत्वेनानुगमय्य ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वतद्व्या-
प्यजनकतावच्छेदकविषयताभिन्नत्वोभयाभाववत्त्वमेवोक्तविशेषणेन विवक्षि-
तम्, स्वव्याप्यजनकतावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदक-
ताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वस्वावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन ज्ञानवैशिष्ट्या—
वच्छिन्नप्रतिबन्धकताविशिष्टान्यत्वं तादृशविषयितायां विशेषणमिति
पर्यवसितम्। तथा च न काप्यव्याप्तिः। सत्प्रतिपक्षविषयिता—
सामान्यस्योक्तोभयसम्बन्धेन ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकताविशिष्ट—
त्वाभावेन तदन्यत्वात्। उक्तोभयवद्ध्रदे च नातिव्याप्तिः, तद्विषयि-
ताया उक्तोभयसम्बन्धेन प्रतिबन्धकताविशिष्टत्वेन तदन्यत्वाभावात्।
एतेन यद्रूपावच्छिन्नविषयितायां प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधिकरण-

प्रतिहेतुविषयिताविशिष्टान्यत्वज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वोभयाभावनिवेशे साध्याभावाभाववदवृत्तिमत्पक्षरूपसत्प्रतिपक्षाव्याप्तिः, ह्रदो वह्निधूमोभयवानित्यादौ वह्न्यभावाभाववदवृत्तिव्यापको धूमाभावः वह्न्यभावाभाववदवृत्तिमांश्च पक्ष इति ज्ञानयोरेकविशिष्टापरत्वेन प्रतिबन्धकतया वह्न्यभावाभाववदवृत्तिमद्ध्रदविषयितायां निरुक्तोभयाभावासत्वात्। न चोभयाभावप्रतियोगिकोटावनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकस्यैव निवेशान्नोक्ताव्याप्तिः, प्रत्येकज्ञानीयवह्न्यभावाभाववदवृत्तिमद्ध्रदविषयिताया उक्तप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वेन उक्तोभयाभाववत्वस्याक्षतत्वात्, जलव्यापकेत्याद्युक्तोभयवद्ध्रदे च नातिव्याप्तिः, तद्विषयितायां निरुक्तप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वस्य निरुक्तविषयिताविशिष्टान्यत्वस्य च द्वयोरेव सत्त्वेनोक्तोभयाभाववत्त्वस्य चाभावात् इति वाच्यम्, अभावविशिष्टव्यापकसामान्यत्वाभावकालीनसामान्यत्वसाध्यकघटादिपक्षकस्थले समवायसम्बन्धस्य व्याप्यताघटत्वे अभावविशिष्टव्यापकसामान्यत्वाभावकालीनसामान्यत्वाभावाभाववदवृत्तिमद्घटरूपसत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिः, तत्र अभावविशिष्टव्यापकस्सामान्यत्वाभावः अभावविशिष्टावांश्च ह्रद इति ज्ञानयोरेकविशिष्टापरत्वेन प्रतिबन्धकतया निरुक्तसत्प्रतिपक्षविषयितायानिरुक्तप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वनिरुक्तविषयिताविशिष्टान्यत्वोभयवत्त्वादिति निरस्तम्, अभावविशिष्टव्यापकसामान्यत्वाभावकालीनसामान्यत्वाभावाभाववदवृत्तिमत्पक्षरूपसत्प्रतिपक्षविषयितायां ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वसत्त्वेऽपि तद्व्याप्यजनकतावच्छेदकविषयताभिन्नत्वाभावेनोक्तोभयाभाववत्वस्य उक्तसम्बन्धद्वयेन प्रतिबन्धकताविशिष्टान्यत्वपर्यवसितस्याक्षतत्वेन तत्राव्याप्तिविरहात्। प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधिकरणप्रतिहेतुविषयित्वानिरूपकत्वताद्दशसाध्याभावविषयितानिष्ठपूर्वोक्तसम्बन्धद्वयावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वोभयाभाववत्त्वस्य तन्निष्ठोक्तोभयसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताक-

प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्वविशिष्टविषयितानिरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्व-निष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वोभयसम्बन्धेन साध्याभावविषय-ताविशिष्टान्यत्वपर्यवसितस्य यद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चये निवेशे दोषा-भावाच्च । तथाहि जलव्यापकेत्याद्युक्तोभयवद्ध्रदे नातिव्याप्तिः, तादृश-विशिष्टविषयकनिश्चयस्य जलव्यापकवह्न्यभावसमानाधिकरणजलवद्ध्रदवि-षयत्वानिरूपकत्वेन तज्ज्ञानीयप्रतिबन्धकतायाः जलव्यापकवह्न्यभाववि-षयकनिश्चयावच्छिन्नतया तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाद्युक्तोभयाभाव-वत्त्वस्य तादृशनिश्चयेऽभावात् । साध्याभाववदवृत्तिमत्पक्षे च नोक्तरीत्याव्या-प्तिः, वह्न्यभावाभाववदवृत्तिव्यापको धूमाभाव इति निश्चयीयधूमाभाव-विषयत्वनिष्ठपूर्वोक्तसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतिबन्धकतावच्छेदक-त्वस्य वह्न्यभावाभाववदवृत्तिव्यापको धूमाभाव इति निश्चये सत्त्वेऽपि वह्न्यभावाभाववदवृत्तिमान् ह्रद इति निश्चये अभावेन तादृशनिश्चयस्योक्तो-भयाभाववत्त्वात्तादृशनिश्चयमादायैव लक्षणसमन्वयात् । अभावविशिष्टव्या-पकसामान्यत्वाभावकालीनसामान्यत्वसाध्यकस्थलीयसत्प्रतिपक्षेऽपि ना-व्याप्तिः, अभावविशिष्टव्यापकसामान्यत्वाभावः — उत्तरज्ञानं अभाव-विशिष्टव्यापकत्वांशेऽप्रमेति समूहालम्बनोत्तरकालीनतादृशसत्प्रतिपक्ष-निश्चयमादायैव लक्षणसमन्वयात् । तत्र तादृशसत्प्रतिपक्षनिश्च-यस्य स्वात्मकनिश्चयविशिष्टत्वेन न प्रतिबन्धकता, तस्याभावविशि-ष्टव्यापकत्वांशे अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वविरहात् । किन्त्वप्रामाण्य-ज्ञानात्मकपूर्वनिश्चयविशिष्टत्वेनैवेति तादृशनिश्चयेऽभावविशिष्टव्यापकसा-मान्यत्वाभावविषयितानिष्ठोक्तसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतिबन्धकता-वच्छेदकत्वाभावेनोक्तोभयाभावसत्त्वात् । अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्व-शरीरे च तद्व्यक्तिभिन्नाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वस्यैव निवेशेन तादृशा-प्रामाण्यज्ञानास्कन्दितनिश्चयस्यापि लक्षणघटकत्वानपायात्, अप्रामाण्य-ज्ञानाभावस्य पृथग्घेतुतामते तादृशनिश्चयस्य जनकत्वाच्च । किञ्च यथा-श्रुतेऽपि न तत्राव्याप्तिः, तदभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तिशरीरवृत्तित्वाभाव-स्याभावत्वेनानिवेशात्, अनुयोगिताविशेषसम्बन्धेन वृत्तित्वीयत्वेनैव निवे-

शात् साध्यीयत्वेन साध्याभावनिवेशनवत् , तथा च तादृशसाध्याभावाभाववन्निरूपितवृत्तित्वीयवद्वानिति ज्ञानसाधारण्यानुरोधेन ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वावश्यकत्वात् , तादृशसत्प्रतिपक्षविषयित्वस्य ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वेनोक्तोभयाभावस्याक्षतत्वात् । अपि चात्र केवलसामान्यत्वाभावाभाववद्वृत्तिमत्पक्षस्यैव सत्प्रतिपक्षत्वं गदाधरानुमतम् , न तूक्तविशिष्टसाध्याभावाभाववदवृत्तिमत्पक्षस्य , तादृशसत्प्रतिपक्षज्ञानस्य ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिराकरणाय हेतुतावच्छेदकघटनामसहमानस्य उक्तस्थले साध्यतावच्छेदकघटनायां ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासम्पादिकायां अभ्युपगमासम्भवात् । अन्यथा सामान्यलक्षणे ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवेशे उक्तसत्प्रतिपक्षाव्याप्तिसम्भवेन तामुपेक्ष्य असाधारण्याव्याप्तिपर्यन्तानुधावनवैफल्यापत्तेः । एतेन वृत्तित्वीयविशिष्टव्यापकसामान्यत्वाभावकालीनसामान्यत्वसाध्यकतादृशसत्प्रतिपक्षाव्याप्तिः , वृत्तित्वीयविशिष्टव्यापकसामान्यत्वाभावः-वृत्तित्वीयविशिष्टवांश्च घट इति ज्ञानसाधारणज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानातिरिक्तवृत्तित्वस्य वृत्तित्वीयविशिष्टव्यापकसामान्यत्वाभावकालीनसामान्यत्वाभावाभाववदवृत्तिमद्घटविषयतायामक्षतत्वादिति निरस्तमित्याहुः ।

परेतु विरोध्यनुमितिनिरूपितयत्किञ्चिज्जनकताव्यापकत्वं सत्यन्तघटकप्रतिबन्धकतायां निवेश्यम्,तथा च स्वविशिष्टप्रतिबन्धकतावत्वस्वाश्रयत्वोभयसम्बन्धेन यद्रूपावच्छिन्नविषयिताव्यापिका विरोध्यनुमितिजनकता तद्रूपावच्छिन्नत्वमिति लक्षणार्थः पर्यवसितः। प्रतिबन्धकतायां स्ववैशिष्ट्यञ्च स्ववृत्तिप्रतिबध्यतानिरूपितत्वस्वव्यापकत्वस्वावच्छेदकचरमप्रकारत्वावच्छिन्नत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन , प्रतिबध्यतायां स्ववृत्तित्वं च स्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपित प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयत्वावच्छि

त्र जलव्यापकवह्न्यभावकालीनजलवह्न्यभावव्याप्यव्याप्योभयवद्ध्रदेऽपि नातिव्याप्तिः, जलव्यापकवह्न्यभावकालीनजलवद्ध्रदविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायास्सत्प्रतिपक्षज्ञानीयजनकताव्यापकत्वेऽपि स्वपदग्राह्यवह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्ध्रदविषयकत्वावच्छिन्नजनकताव्यापकत्वाभावेनोक्तोभयसम्बन्धेन जनकताया उक्तोभयवद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयिताव्यापकत्वाभावात् । जलं वृत्तित्वाभाववदित्यत्र जलव्यापकवृत्तित्वव्याप्यसमानाधिकरणजलवज्जलरूपसत्प्रतिपक्षोन्नायकेऽपि नातिव्याप्तिः, तत्र सत्प्रतिपक्षोन्नायकज्ञानीयजनकताव्यापकत्वस्य तद्घटकबाधप्रतिबन्धकतायां सत्त्वेऽपि स्वावच्छेदकचरमप्रकारत्वावच्छिन्नत्वाभावात्, तत्र व्यापकत्वविशेष्यतानिरूपितजलप्रकारतानिरूपितजलत्वनिष्ठनिरवच्छिन्नप्रकारताया एव चरमतया तदवच्छिन्नत्वस्य वृत्तिजलत्वावच्छिन्नप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायामसत्त्वात् । एकरूपेण जनकतापक्षे स्वव्यापकत्वस्याप्युक्तप्रतिबन्धकतायामसत्त्वात् । शैवालव्यापकवृत्तित्वव्याप्यसमानाधिकरणशैवालवज्जलमिति ज्ञानेऽप्युक्तजनकतायास्तत्त्वेनोक्तबाधप्रतिबन्धकतया असत्त्वात् । न च वृत्तित्वं तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नत्वाभाववदित्यत्र तादात्म्यसम्बन्धेन तद्व्यक्तिव्यापकतादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नत्वव्याप्यवन्निरूपिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तितावत्तद्व्यक्तिमद्वृत्तित्वरूपे सत्प्रतिपक्षोन्नायकेऽतिव्याप्तिः, अनुगतरूपेण जनकत्वाङ्गीकारेऽपि सम्बन्धभेदेन जनकताया भिन्नतया तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वविषयिताघटितधर्मावच्छिन्नजनकताव्यापकत्वस्य उक्तस्थलीयबाधप्रतिबन्धकतायां सत्त्वादिति वाच्यम्; स्वावच्छेदकीभूता या व्यापकत्वनिष्ठविशेष्यतानिरूपिततद्व्यक्तिनिष्ठप्रकारतानिरूपिततद्व्यक्तित्वनिष्ठनिरवच्छिन्नप्रकारता तदवच्छिन्नत्वस्य उक्तप्रतिबन्धकतायामसत्त्वात् । स्वावच्छेदकधर्म—

सम्बन्धोभयावच्छिन्नत्वस्वनिरूपितव्यापकत्वप्रकारतानिरूपितसाध्याभाव-प्रकारतानिरूपितसामानाधिकरण्यप्रकारतानिरूपिततत्त्वोभयसम्बन्धेन प्रकारताविशिष्टप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वेनानुगतरूपेण जनकत्वे सम्बन्धभेदेन जनकताभेदानावश्यकत्वाच्च । ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यत्र वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवह्न्यभाववद्ध्रदे नातिव्याप्तिः, एकरूपेण जनकतापक्षे जनकताव्यापकत्वस्य प्रतिबन्धकतायामसत्त्वात्, स्वावच्छेदकचरमप्रकारत्वावच्छिन्नत्वस्य विरहाच्च । प्रकारतायां चरमत्वं धर्मितावच्छेदकताभिन्नत्वे सति तदनवच्छिन्नत्वे सति वा निरवच्छिन्नत्वम्, तेन तत्र बाधप्रतिबन्धकतायास्तादृशजनकतावच्छेदकीभूतनिरवच्छिन्नवह्नित्वादिनिष्ठप्रकारत्वावच्छिन्नत्वेऽपि नोक्तसत्प्रतिपक्षोन्नायकेऽतिव्याप्तिः । तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतवह्नित्वनिष्ठनिरवच्छिन्नप्रकारताया वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितधर्मितावच्छेदकतारूपत्वात्तदवच्छिन्नत्वाद्वा । उक्तपरिष्कारस्यानुगमस्तु—जनकतावृत्तिरूपवत्त्वं सत्प्रतिपक्षत्वम्,जनकतावृत्तित्वं तु स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्वसम्बन्धेन, स्वाधिकरणता स्वावच्छिन्नविषयितावत्वसम्बन्धावच्छिन्ना, भेदप्रतियोगितावच्छेदकता स्वविशिष्टप्रतिबन्धकतावत्वस्वाश्रयत्वोभयसम्बन्धावच्छिन्ना । प्रतिबन्धकतायां स्ववैशिष्ट्यञ्च पूर्वोक्तसम्बन्धत्रयेणेति । अथवा सत्यन्तघटकप्रतिबन्धकतायां विरोध्यनुमितिनिरूपितयत्किञ्चिज्जनकताव्यापकत्वे सति तादृशजनकतावच्छेदकतावच्छेदकविषयितात्वव्यापकावच्छेदकताकत्वं निवेश्यम्, तथा च पूर्वोक्तभेदप्रतियोगितावच्छेदकता स्वविशिष्टप्रतिबन्धकतावत्वस्वाश्रयत्वोभयसम्बन्धावच्छिन्ना । प्रतिबन्धकतायां स्ववैशिष्ट्यञ्च स्ववृत्तिप्रतिबध्यतानिरूपितत्वस्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्वोभ-

यसम्बन्धेन। स्वाधिकरणता स्वावच्छेदकसामानाधिकरण्यविषायताभिन्नपरम्परासम्बन्धानवच्छिन्नप्रकारतात्वस्वाश्रयत्वान्यतरसम्बन्धावच्छिन्ना, भेदप्रतियोगितावच्छेदकता स्वावच्छेदकत्वस्वाश्रयत्वान्यतरसम्बन्धावच्छिन्नेति। तथा च जलव्यापकवह्न्यभावकालीनजलवह्न्यभावव्याप्यव्याप्योभयवद्ध्रदे नातिव्याप्तिः, एकरूपेण प्रतिबन्धकतापक्षे वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकविषयताव्यापकावच्छेदकताकत्वस्य तादृशप्रतिबन्धकतायां सत्त्वेऽपि तादृशजनकताव्यापकत्वविरहात्। वृत्तित्वं तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नत्वाभाववदित्यत्र सत्प्रतिपक्षोन्नायकेऽपि नातिप्रसङ्गः, तत्र तद्घटकबाधप्रतिबन्धकतायां तादृशजनकताव्यापकत्वसत्त्वेऽपि तादृशजनकतावच्छेदकविषयितात्वव्यापकतावच्छेदकताकत्वविरहात्। एतेन स्वावच्छेदकचरमप्रकारत्वावच्छिन्नत्वघटितसम्बन्धत्रयेण प्रतिबन्धकतायां स्वविशिष्टत्वनिवेशे वह्न्यभाववद्ध्रदकालीनजलव्यापकवह्न्यभावव्याप्यसमानाधिकरणतादृशजलवद्ध्रदेऽतिव्याप्तिः, तत्र बाधप्रतिबन्धकतायां जनकतावच्छेदकचरमप्रकारत्वावच्छिन्नत्वस्य भिन्नरूपेण जनकतापक्षे तादृशजनकताव्यापकत्वस्य च सत्त्वादिति निरस्तम्, तादृशजनकतावच्छेदकविषयितात्वव्यापकावच्छेदकताकत्वविरहेणोक्तपरिष्कारेऽतिव्याप्तिविरहादिति।

यत्तु विरोध्यनुमितिनिरूपितयत्किञ्चिज्जनकताव्यापकत्वं सत्यन्तघटकप्रतिबन्धकतायां निवेश्यते, तथा च स्वनिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावत्वस्वविशिष्टप्रतिबन्धकतावत्वोभयसम्बन्ध एव प्रतिबध्यतावृत्तिरूपवत्स्वरूपानुगतसत्प्रतिपक्षलक्षणघटकव्यापकताघटकप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धः। स्वविशिष्टत्वञ्च स्वनिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकताविशिष्टत्वस्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रतिबद्ध्यतानि-

रूपितत्वोभयसम्बन्धेन, जनकताविशिष्टत्वञ्च स्वसमानाधिकरणभेदप्रति-योगितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेद-वत्वसम्बन्धेन । विशेष्यदळन्तु जलव्यापकवह्न्यभावकालीनजलवद्ध्रदे-ऽतिव्याप्तिवारणाय, तथा च वह्न्यभाववह्न्यभावव्याप्यव्याप्योभयवद्ध्रदे नातिव्याप्तिः । अत्र बाधप्रतिबन्धकतायां तज्ज्ञाननिष्ठजनकताव्यापकत्वा-भावादित्याशङ्क्य, ह्रदो वह्निमानित्यत्रैव जलव्यापकवह्न्य-भावकालीनजलवह्न्यभावव्याप्यव्याप्योभयवद्ध्रदेऽतिव्याप्तिः । तज्ज्ञाननिष्ठ-ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायास्सत्प्रतिपक्षज्ञानीयजनकताव्यापक-त्वात्, यज्जनकताव्यापकत्वं प्रतिबन्धकतायां तज्जनकतानतिरिक्तवृत्तित्व विवक्षणेऽपि जलं वृत्तित्वाभाववदित्यादिस्थलीयसत्प्रतिपक्षोन्नायके एकरूपेण जनकतापक्षे वृत्तित्वं तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नत्वाभाववदित्यत्र सत्प्रतिप-क्षोन्नायके चातिव्याप्तिरिति दूषितम्, तदप्येतेन निरस्तम्; उक्तस्थले प्रतिबन्धकतायां तादृशजनकतावच्छेदकचरमप्रकारत्वावच्छिन्नत्वस्य तादृ-शजनकतावच्छेदकविषयितात्वव्यापकतावच्छेदकत्वस्य चाभावात् । किञ्च भवदुक्तानुगमोपरि जलव्यापकवह्न्यभावकालीनजलवह्न्यभावव्याप्यव्याप्यो-भयवद्ध्रदेऽतिव्याप्तिरेव न लगति, तत्र स्वपदेन बाधप्रतिबद्ध्यत्वोपादाने तादृशप्रतिबद्ध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नानुमिति-निष्ठजन्यतानिरूपितजनकताया उक्तोभयवद्ध्रदविषयकनिश्चये विरहात् । स्वपदेन सत्प्रतिपक्षज्ञानीयप्रतिबद्ध्यत्वोपादाने तादृशप्रतिबद्ध्यतानिरूपित-प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनक-तावत्वस्य तादृशनिश्चये सत्त्वेऽपि स्वनिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयि-त्वावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकताविशिष्टत्वस्वावच्छेदकाव-च्छिन्नप्रतिबद्ध्यतानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टप्रतिबन्धकतावत्वस्य तादृशनिश्चयेऽसम्भवात् । स्वपदेन सत्प्रतिपक्षोन्नायकज्ञानीयजनकताया

एव सङ्गृहीततया, तद्व्यापकत्वस्य उक्तज्ञानविशिष्टज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकताया-मसत्त्वादिति । यदपि वृत्तित्वं तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नत्वाभाववदित्यत्र सत्प्रतिपक्षोन्नायकातिव्याप्तिवारणाय प्रतिबन्धकतानिरूपितानतिरिक्तवृत्तित्वस्वरूपसम्बन्धरूपोभयविधावच्छेदकत्वस्य यद्रूपावच्छिन्नविषयितायां निवेशः, उक्तसत्प्रतिपक्षोन्नायकविषयितायाः बाधज्ञानप्रतिबन्धकतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वविरहेण नातिव्याप्तिरित्याशङ्क्य, तादृशस्थल एव साध्याभावसाध्याभावव्याप्यव्याप्योभयवत्पक्षेऽतिव्याप्तेरुक्तविवक्षणं न सम्भवतीति दूषितम्; तन्न, उन्नायकदलप्रविष्टजनकताव्यापकत्वस्य प्रतिबन्धकतायां निविष्टतयैव ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतामादाय ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्ध्रदरूपसत्प्रतिपक्षोन्नायकातिव्याप्त्यप्रसक्तेः । वृत्तित्वं तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नत्वाभाववदित्यादिस्थलीयसत्प्रतिपक्षोन्नायकातिव्याप्तेश्च—प्रतिबन्धकतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशेनैव वारणेनानतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशस्य निष्फलत्वेन शङ्काया अयुक्तत्वात् । उक्ततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नत्वाभावसाध्यकस्थले साध्याभावसाध्याभावव्याप्यव्याप्योभयवत्पक्षेऽतिव्याप्त्या दूषणमप्ययुक्तम्, उक्तोभयवत्पक्षस्य जनकत्वप्रतिबन्धकत्वघटितविशिष्टान्तरत्वाक्रान्तेन तादृशसत्प्रतिपक्षोन्नायकेन घटितत्वेनैव वारणात्, विशिष्टान्तराघटितत्वशरीरे प्रतिबन्धकतानिरूपितोभयविधावच्छेदकत्वनिवेशस्य उक्तविशिष्टातिव्याप्तिसम्पादकस्य विवक्षणानर्हत्वात् । अनतिरिक्तवृत्तित्वमात्रस्यैव तत्र निवेशनीयत्वादिति वदन्ति । इदन्तु न युक्तम्, प्रतियोगिवैयधिकरण्यगर्भतदगर्भव्याप्तिज्ञानयोरनुगतरूपेण जनकतया जनकताव्यापकत्वस्य प्रतिबन्धकतायामभावेन व्यापकताघटितसत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तेरिति ।

इदन्तु तत्त्वम्; स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकयत्किञ्चिद्रूपावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकत्वस्य जनकतायां निवेशान्नोक्तातिव्याप्तयः, स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयितावच्छेदकसाध्याभावव्याप्यावत्पक्ष—तावच्छेदकावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकत्वस्य निरुक्तविशिष्टविषयिताव्यापक-

जनकतायामभावात् । न च सत्प्रतिपक्षज्ञानस्यानुगतरूपेण साध्याभावानुमितिजनकत्वस्वीकर्तृमते असम्भवः, स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयितावच्छेदकशैवालव्यापकवह्न्यभावसमानाधिकरणशैवालवद्ह्रदत्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकत्वस्य जलव्यापकवह्न्यभावसमानाधिकरणजलवद्ह्रदविषयनिश्चयीयजनकतायामसत्त्वात् । एकसम्बन्धेन साध्याभाववदवृत्तिमत्पक्षविषयिकनिश्चयीयजनकतायामन्यसम्बन्धेन साध्याभावाभाववदवृत्तिमत्पक्षरूपविशिष्टान्तरविषयित्वाव्यापकत्वस्याभावाच्च, एतेनोक्तविवक्षणे व्यापकताघटितसत्प्रतिपक्षमात्रेऽव्याप्त्यभिधानं केषाञ्चिदनादेयम्, उक्तरीत्या असम्भवस्यैव प्रसङ्गादिति वाच्यम्; स्वावच्छिन्नविषयकत्वाव्यापकविषयिताशून्यज्ञानीयत्वस्य विशिष्टान्तविषयतायां निवेशेनैवोक्तासम्भवाभावात् । शैवालव्यापकवह्न्यभावसमानाधिकरणशैवालवद्ह्रदविषयताया जलव्यापकवह्न्यभावसमानाधिकरणजलवद्ह्रदत्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकविषयिताशून्यज्ञानीयत्वाभावात् । संयोगेन साध्याभावाभाववदवृत्तिमत्पक्षविषयित्वाव्यापकविषयिताशून्यज्ञानीयत्वस्य सम्बन्धान्तरेण तद्विशिष्टपक्षविषयितायामभावाच्च ।

यत्तूक्तरीत्या विशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशने वह्न्यभावव्यापकं यज्जलव्यापकवह्न्यभावसमानाधिकरणजलं तत्समानाधिकरणवह्न्यभाववद्ह्रदात्मके सत्प्रतिपक्षोन्नायकेऽतिव्याप्तिः; तज्ज्ञानीयजनकतायाः निरुक्तविशेषणाक्रान्तविशिष्टान्तरविषयित्वाव्यापकत्वात्, उक्तविशिष्टविषयितायाः बाधज्ञानीयप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाच्चेति । तन्न, विशिष्टान्तरविषयित्वाव्यापकस्वविषयिताव्यापकप्रतिबन्धकताकत्वस्यापि विशेषणस्य सत्त्वेन तेनैव तादृशसत्प्रतिपक्षोन्नायकस्य वारणात् । तज्ज्ञाननिष्ठबाधप्रतिबन्धकताया वह्न्यभाववद्ह्रदरूपविशिष्टान्तरविषयिताव्यापकत्वेन तदव्यापकप्रतिब-

विषयिताशून्यज्ञानीयत्वं विशेषणम् , तेन व्यापकताघटितसत्प्रतिपक्षज्ञा-नीयप्रतिबन्धकतायाः जलव्यापकवह्न्यभावकालीनजलवद्ध्रदरूपविशिष्टवि-षयिताव्यापकत्वेऽपि न क्षतिः ।

यत्तु स्वावच्छिन्नानिरूपितविशिष्टविषयित्वाव्यापकत्वस्य प्रतिबन्ध-कताविशेषणतयैव निर्वाहे जनकत्वप्रतिबन्धकत्वोभयस्मिन् विशिष्टान्तर-विषयित्वाव्यापकत्वविशेषणं व्यर्थमिति । तन्न, साध्याभावाभाववदवृ-त्तिमत्पक्षे प्रतिहेतुतावच्छेदकघटितेऽतिव्याप्तेः । वह्न्यभावाभाववदवृत्तिजलं जलवान् ह्रद इति ज्ञानयोः ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकतया तादृश-प्रतिबन्धकतायाः जलत्वाघटितवह्न्यभावाभाववदवृत्तिमत्पक्षविषयित्वा-व्यापकत्वात् । विशिष्टान्तरविषयित्वाव्यापकजनकताकत्वस्यापि निवेशे च तत्र नातिप्रसङ्गः, जलत्वादिविषयितामनन्तर्भाव्य वह्न्यभावाभाववदवृत्ति-मत्पक्षादिविषयकज्ञानत्वेनैव जनकतया तादृशजनकतायाः स्वावच्छिन्नवि-षयित्वाव्यापकविषयिताशून्यज्ञानीयं यद्विशिष्टान्तविषयित्वं तादृशस्य व-ह्न्यभावाभाववदवृत्तिमत्पक्षादिविषयित्वस्य व्यापकतया तदव्यापकजनकता-त्वाभावात् । नच साध्याभावाभाववदवृत्तित्वाभावसाध्याभावाभाववदवृ-त्तित्ववद्धेदज्ञानयोस्साध्याभावाभाववदवृत्तित्वप्रकारतानिरूपितहेतुताव —च्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशालिबुद्धिप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताशालि-निश्चयत्वेन अनुगतरूपेण जनकतायाः केवलान्वयिग्रन्थसिद्धत्वेन प्रतिहेतु तावच्छेदकघटितोक्तसत्प्रतिपक्षेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैव, उक्तजनकतायाः केवल-साध्याभावाभाववदवृत्तिमत्पक्षज्ञानसाधारण्यविरहेण विशिष्टान्तरविषयि-त्वाव्यापकत्वस्य स्वविषयिताव्यापकजनकतायामक्षतत्वात् , तथा च वि-शिष्टान्तराघटितत्वेन न तद्वारणसम्भव इति, परामर्शे तादृशविशिष्टविष-यकत्वं निवेश्यैव वारणीयमिति विशिष्टान्तराघटितत्वशरीरे जनकतायां विशिष्टान्तरविषयित्वाव्यापकत्वनिवेशनमनर्थकमिति वाच्यम्,—विशिष्टा-

न्तरविषयित्वाव्यापकत्वं हि विशिष्टान्तरविषयितासमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वम्, भेदप्रतियोगितावच्छेदकता च-स्वनिरूपितजन्यतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावत्वसम्बन्धावच्छिन्ना, तथा च हेतुतावच्छेदकाघटितज्ञानीयजनकत्वतद्घटितज्ञानीयजनकत्वयोर्भेदेऽपि तयोरेकधर्मावच्छिन्नजन्यतानिरूपितत्वेन निरुक्तसम्बन्धेन विशिष्टान्तरविषयित्वाव्यापकत्वाविरहात्, हेतुतावच्छेदकघटितविशिष्टज्ञानीयजनकताया अप्युक्तसम्बन्धेन हेतुतावच्छेदकाघटितसाध्याभावाभाववदवृत्तिमत्पक्षज्ञानसाधारण्यात्। एवं वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवन्यभाववान् ह्रद इति ज्ञानस्य वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवह्न्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारत्वघटितेन विशिष्टवह्न्यभावांशे भ्रमत्वग्रहाभावघटितेन च रूपेण पृथक्प्रतिबन्धकत्वस्य जगदीशेन व्यवस्थापितत्वेन तत्पक्षेऽपि न वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवह्न्यभाववद्ध्रदेऽतिव्याप्तिः। विशिष्टान्तरविषयितासमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानिरूपिता या स्वनिरूपितप्रतिबद्ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतिबद्ध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकता तस्या एव विशिष्टान्तरविषयित्वाव्यापकत्वपदार्थत्वात्। अनयैव रीत्या सामान्यलक्षणे मेयत्वविशिष्टं यद्धूमाभाववद्वृत्तित्वं तत्प्रकारकवह्नित्वावच्छिन्नविशेष्यकनिश्चयत्वेन पृथक्प्रतिबन्धकत्वे तत्रातिव्याप्तिर्वारणीया, तादृशप्रतिबन्धकतायास्स्वरूपसम्बन्धेन विशिष्टान्तरविषयित्वाव्यापकत्वेऽप्युक्तसम्बन्धेन विशिष्टान्तरविषयित्वाव्यापकत्वविरहात्। न चैवं जनकतायां विशिष्टान्तरविषयित्वाव्यापकत्वनिवेशनमफलम्, प्रतिहेतुतावच्छेदकघटितसाध्याभावाभाववदवृत्तिमत्पक्षस्यापि विशिष्टान्तरविषयितासमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानिरूपिता या स्वनिरूपितप्रतिबद्ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतिबद्ध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकता तदाश्रयप्रतिबन्धकताकत्वाभावादेव वारणात्, केवलसाध्याभावाभाववदवृत्तिमान् पक्ष इति ज्ञानस्यापि साध्यवत्तावुद्धिप्रतिबन्धकत्वा-

ते वाच्यम्, वह्न्यभाववद्वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्वृत्तिवह्न्यभावव्याप्य-
ाप्यवद्ध्रदरूपविशिष्टेऽतिव्याप्तिवारणाय तदावश्यकत्वात् । तत्र प्रतिब-
कतायां विशिष्टान्तरविषयित्वाव्यापकत्वानपायात् । वस्तुतो विशिष्टा-
रविषयित्वाव्यापकत्वं प्रतिबन्धकतायां स्वरूपसम्बन्धेनैव वाच्यम्, न-
रुसम्बन्धेन, तथा सति बाधघटितसत्प्रतिपक्षाव्याप्तिप्रसङ्गात्, तत्र
धविषयितासमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानिरूपितस्वरूपसम्बन्धावच्छि-
वच्छेदकताश्रयत्वस्य सत्प्रतिपक्षप्रतिबन्धकतायां सत्त्वेऽपि निरुक्तसम्ब-
ावच्छिन्नतादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वविरहात् । एवमभावव्यापकगग-
भाववदभाववत्कालीनगगनाभावसमानाधिकरणाभाववद्घटे घटो गगना-
ववदभाववत्कालीनगगनवानित्यादिस्थलीयसत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिश्च, तत्राभा-
ान् गगनाभाववान् अभाववांश्च घट इति निश्चययोरेकविशिष्टा-
त्वेन प्रतिबन्धकतया निरुक्तसम्बन्धेन गगनाभाववदभाववत्कालीनगग-
भावसमानाधिकरणाभाववद्घटरूपविशिष्टान्तरविषयित्वाव्यापकत्वस्य स-
तिपक्षीयप्रतिबन्धकतायामभावात् । न च तत्र सत्प्रतिपक्षज्ञानस्य पृथ-
प्रतिबन्धकत्वे मानाभावात् स्वरूपसम्बन्धेन विशिष्टान्तरविषयित्वा-
ापकत्वनिवेशेऽप्यव्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम्, मेयत्वव्यापको गगनाभाव-
दभाववत्कालीनगगनाभावः--मेयत्ववांश्च घट इति ज्ञानयोः पृथक्प्रति-
धकत्वस्यावश्यकतया एकरूपेण प्रतिबन्धकतापक्षे तादृशप्रतिबन्धकता-
उक्तसत्प्रतिपक्षज्ञानसाधारण्यात् स्वरूपसम्बन्धेन व्यापकत्वनिवेशे
षाभावात् । एवञ्च प्रतिहेतुतावच्छेदकघटितसाध्याभावाभाववद्वृत्ति-
पक्षेऽतिव्याप्तिवारकतयैव विशिष्टान्तरविषयित्वाव्यापकजनकतावत्त्वं वि-
िष्टान्तरघटितत्वशरीरे निवेशनीयम । अत्र प्रकारकोटावधिकपदार्थविष-
कनिश्चयस्य पृथक्प्रतिबन्धकतापक्षे वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवह्न्यभाववद्ध्रदे-
तेऽव्याप्तिस्तु यद्रूपावच्छिन्नविषयितायां तादृशविषयिताभिन्नत्वं निवेश्य

वारणीया। सामान्यलक्षणेऽपि स्वरूपसम्बन्धेनैव विशिष्टान्तविषयित्वाव्यापकत्वं निवेश्यम्, नतूक्तसम्बन्धेन, पूर्वोक्तदोषस्य सामान्यलक्षणेऽप्यविशेषात्। प्रकारकोटावधिकपदार्थावगाहिनिश्चयस्य पृथक्प्रतिबन्धकतापक्षे प्रकारकोटावधिकपदार्थघटितस्यापि दोषत्वात्। धर्मितावच्छेदककोटावधिकपदार्थघटितस्यैव तैर्दोषत्वानुपगमात्। अतएव मेयत्वविशिष्टव्यभिचाराद्राविति प्रतीकमुपादाय व्याख्यातं जगदीशेन–अत्र मेयत्वविशिष्टं यद्व्यभिचारादिसाधनं तत्रत्येत्यर्थः कार्यः नतु मेयत्वविशिष्टं यद्व्यभिचारित्वं तद्वति साधन इत्यर्थः, तादृशस्य लक्ष्यत्वात्, साधनधर्मिकप्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारित्वप्रकारकनिश्चयत्वेनापि व्याप्तिबुद्धौ स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धकत्वात्, इत्यादिना। तथा च निरुक्तविशिष्टान्तराघटितत्वविरहान्नोक्तोभयवद्ध्रदादावतिव्याप्तिरिति दिक्।

ननु वह्न्यभाववान् ह्रदो वह्निमानित्यत्र प्रकृतानुमित्यप्रसिद्ध्या सत्प्रतिपक्षाव्याप्तिरिति चेन्न, प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वव्यापकप्रतिबद्ध्यताया एव निवेशात्, व्यापकत्वञ्च स्वावच्छेदकाभावप्रतियोग्युपहितत्वस्वाश्रयत्वान्यतरसम्बन्धेन, तथा चाहार्यज्ञाने स्वरूपसम्बन्धेन प्रतिबद्ध्यताविरहेऽपि प्रतिबद्ध्यतायाः अनाहार्यत्वाद्यवच्छिन्नतया स्वावच्छेदकाभावप्रतियोग्याहार्यत्वादिमत्तासम्बन्धेन तत्सत्त्वेन तादृशज्ञानत्वव्यापकप्रतिबद्ध्यतायाः प्रसिद्धेः, वह्न्यभाववान् ह्रदो वह्निमानित्यत्र तादृशाहार्यज्ञानमादायैव लक्षणसमन्वयः, वह्निमान् निर्वह्निरित्यत्र धर्मितावच्छेदकनिष्ठप्रत्यासत्त्याप्रतिबद्ध्यप्रतिबन्धकभावकल्पनाद्घटो वह्न्यभाववानित्यादिज्ञाननिष्ठप्रतिबद्ध्यतामादाय लक्षणसमन्वयः, तादृशप्रतिबद्ध्यतायाः स्वावच्छेदकाभावप्रतियोग्याहार्यत्ववत्यसम्बन्धेन वह्निमान् निर्वह्निमानिति ज्ञाने सत्त्वात्, दीधित्याद्यनुरोधेन तु यद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयोत्तरानुमिति-

सामान्ये पक्षे साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावो विषयिताप्रयुक्तस्तद्रूपावच्छिन्नत्वे सति पक्षविशेष्यतानिरूपितपक्षतावच्छेदकप्रकारत्वाभावत्ववृत्तिसाध्यविशेष्यतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकप्रकारत्वाभावत्ववृत्तियत्पक्षसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावत्ववृत्तिरूपं तादृशरूपावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदिका यद्रूपावच्छिन्नविषयिता तद्रूपावच्छिन्नत्वस्य लक्षणार्थत्वात्, प्रथमवृत्तिताद्वयं स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन, स्वाधिकरणत्वं च स्वावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितित्वसम्बन्धावच्छिन्नम्, अभावप्रतियोगिताविषयिताप्रयुक्ताधिकरणत्वसम्बन्धावच्छिन्ना, चरमवृत्तित्वं स्वसमानाधिकरणेत्यादिव्यापकत्वसम्बन्धेन, स्वाधिकरणता स्वावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयोत्तरानुमितित्वसम्बन्धेन, भेदप्रतियोगितावच्छेदकता विषयताप्रयुक्ताधिकरणत्वसम्बन्धावच्छिन्ना, तथा च वह्न्यभाववान् ह्रदो वह्निमानित्यत्र सत्प्रतिपक्षनिश्चयोत्तरानुमितिसामान्ये विषयिताप्रयुक्तस्य पक्षसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावस्य सत्त्वात्सत्यन्तवत्त्वात्, बाधनिश्चयोत्तरानुमितिसामान्ये पक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावसाध्यतावच्छेदकवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावयोर्विषयिताप्रयुक्तयोरभावेन पक्षसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावस्य विषयिताप्रयुक्तस्य सत्त्वेन च बाधत्वस्य तादृशत्वेन तदवच्छिन्नोन्नायकत्वाच्च लक्षणसङ्गतिः, ह्रदो वह्निमानित्यादौ ह्रदत्वादिप्रकारकबुद्धित्वस्य कस्यापि प्रतिबध्यतानवच्छेदकत्वेन तदभावस्य विषयिताप्रयुक्तत्वाभावेऽपि न क्षतिः, विषयिताप्रयुक्ताधिकरणत्वसम्बन्धावच्छिन्नह्रदत्ववैशिष्ट्यावगाहित्वाभावत्वावच्छिन्नाभावस्य व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावतया केवलान्वयित्वेन तन्त्रोक्तसम्बन्धेन बाधत्वस्य वृत्तेर्लक्षणगमनात्।

एतेन यद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयोत्तरानुमितिसामान्ये पक्षसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावो विरोधिविषयताप्रयुक्तः तद्रूपावच्छिन्नत्वे सति य-

द्रूपावच्छिन्नविषयिकनिश्चयोत्तरानुमितिसामान्ये पक्षे पक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावो विरोधिविषयिताप्रयुक्तः तद्रूपावच्छिन्नविषयित्वान्यत्वे सति यद्रूपावच्छिन्नविषयिताशालिनिश्चयोत्तरानुमितिसामान्ये साध्ये साध्यतावच्छेदकवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावो विरोधिविषयिताप्रयुक्तः तद्रूपावच्छिन्नविषयत्वान्यत्वे च सति यद्रूपावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयोत्तरानुमितिसामान्ये प्रकृतपक्षे साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावो विरोधिविषयिताप्रयुक्तः तद्रूपावच्छिन्नविषयिताशाल्यनुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकता यद्रूपावच्छिन्नविषयताव्यापिका तद्रूपावच्छिन्नत्वमिति परिष्कारो निरस्तः, ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ विरोधिविषयिताप्रयुक्तस्य ह्रदत्ववैशिष्ट्यावगाहित्वाभावस्य यद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितित्वव्यापकत्वं तादृशरूपावच्छिन्नविषयताया अप्रसिद्धेः, उक्तरीत्या ह्रदत्वप्रकारत्वाभावस्य विरोधिविषयताप्रयुक्तत्वाभावादव्याप्तेस्सर्वत्र विरोधिपदवैयर्थ्याच्च । उन्नायकत्वाभावादेव सिद्धिविषयेऽतिव्याप्तिवारणात् । नचैवं वह्निमान् ह्रदो वह्निमान् इत्यत्राव्याप्तिः । उक्तस्थले बाधनिश्चयोत्तरानुमितिसामान्ये विषयताप्रयुक्तस्य पक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावस्य सत्त्वेन बाधत्वस्योक्तसम्बन्धेन पक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावत्ववृत्तित्वाभावादिति वाच्यम्, पक्षसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणताभिन्नविषयिताप्रयुक्ताधिकरणतासम्बन्धस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादुक्तस्थले तादृशाधिकरणतासम्बन्धावच्छिन्नपक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावत्वावच्छिन्नाभावस्य व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावत्वेन केवलान्वयित्वेन तादृशाभावत्वे उक्तसम्बन्धेन बाधत्वस्य वृत्तित्वानपायात् । काञ्चनमयह्रदो वह्निमानित्यादौ चाश्रयासिद्धत्वस्य ह्रदविशेष्यत्वावच्छिन्नकाञ्चनमयत्वप्रकारित्वाभावत्वे उक्तसम्बन्धेनावृत्तेर्नाश्रयासिद्ध्युन्नायकातिव्याप्तिः ।

यत्तु स्वावच्छिन्नविषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितित्वसमानाधि
रणपक्षतावच्छेदकनिष्ठप्रकारतानिरूपितपक्षनिष्ठविशेष्यतानिरूपकत्वमेवो
यतावच्छेदकरूपविशेषणमिति; तन्न, काञ्चनमयत्वाभाववत्काञ्चनमयह्रदो
ह्निमानित्यत्र पक्षतावच्छेदकप्रकारतानिरूपितपक्षनिष्ठविशेष्यताया आहा
ज्ञानमात्रनिष्ठाया अनुमितित्वसामानाधिकरण्यासम्भवेनाव्याप्तेः । य
च्चानुमितित्वसमानाधिकरणपक्षतावच्छेदकताश्रयनिष्ठप्रकारतानिरूपितवि
ष्यतासामान्ये स्वावच्छिन्नविषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितित्वसामान
करण्यनिवेशान्न दोषः, उक्तस्थलेऽनुमितित्वसमानाधिकरणयोः काञ्चन
यत्वतदभावप्रकारतानिरूपितह्रदविशेष्यतयोर्बाधनिश्चयोत्तरानुमितिसाम
नाधिकरण्याल्लक्षणसमन्वयः, तादृशविशेष्यतासामान्यान्तर्गतकाञ्चनम
त्वप्रकारतानिरूपितह्रदविशेष्यत्वस्य काञ्चनमयत्वाभाववद्ध्रदनिश्चयोत्तर
मितित्वसामानाधिकरण्याभावात्तदुन्नायके नातिव्याप्तिः, स्वावच्छिन्नवि
यकनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितित्वसामानाधिकरण्यं च तादृशविशेष्यत
स्वावच्छेदकपक्षतावच्छेदकपर्याप्तावच्छेदकताकविषयतावत्त्वसम्बन्धेन,
तादृशविशेष्यतासामान्यान्तर्गतायाः ह्रदो वह्निमानिति ज्ञानीयायाः विशे
तायाः निरूपकतासम्बन्धेन बाधनिश्चयोत्तरानुमितित्वासामानाधिकरण्ये
न क्षतिरित्यादिकं विभाव्यते; तदा नोक्तदोष इति धेयम् ।

अथात्रापि लक्षणे वह्न्यभाववह्न्यभावव्याप्यव्याप्योभयवद्ध्रदेऽ
व्याप्तिः । न चोन्नेयदले यद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमि
सामान्ये पक्षे साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभाव इत्यत्र उत्तरपदं व्यर्थ
बाधनिश्चयस्य पूर्वं परतो वा पक्षे साध्यवैशिष्ट्याद्यवगाह्यनुमितेरसम्भ
बाधोन्नायके सत्प्रतिपक्षे लक्षणसमन्वयसम्भवात् । अव्यवहितत्वं
स्ववृत्तिकृतिमत्त्वं पूर्वोत्तरक्षणवृत्तिपदार्थसाधारणं, तथा च नोक्तोभयव
दादावतिव्याप्तिसम्भवः, वह्न्यभावव्याप्यवद्ध्रदविषयकनिश्चयाव्यवहि

मितिसामान्ये पक्षे साध्यवैशिष्ट्याद्यवगाहित्वाभावाभावात् । वह्निमान् ह्रद इत्यनुमित्यनन्तरं ह्रदो वह्न्यभावव्याप्यवानिति निश्चयसम्भवात् । अत्र कल्पे सत्यन्तदळन्तु प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकताघटितजलव्यापकवह्न्यभावसमानाधिकरणजलवद्ध्रदेऽतिव्याप्तिवारकमिति वाच्यम् । एवमपि वह्न्यभाववान् ह्रदो वह्निमानित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवह्न्यभावोभयवद्ध्रदेऽतिव्याप्तेः । ह्रदो वह्निमानित्यादावपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकताघटितवह्न्यभावव्याप्यवह्न्यभाववद्ध्रदे चातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । उत्तरपदानुपादानेऽप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितानुमित्यनन्तरं बाधनिश्चयस्य तदनास्कन्दितानुमित्युत्तरमपि लौकिकसन्निकर्षजन्यबाधनिश्चयस्य सम्भवेनासम्भवस्यैव प्रसङ्गेन उत्तरत्वनिवेशनमसार्थक्यात् । उक्तोभयवद्ध्रदादावतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति चेत् ? अत्र वदन्ति, सत्यन्तघटिकाधिकरणतायां विशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्यत्वस्य मेयत्वविशिष्टसत्प्रतिपक्षातिव्याप्तिवारणायावश्यं विवक्षणीयतया तत एवोक्तोभयवद्ध्रदवारणसम्भवः ।

यत्तु विशिष्टान्तरविषयत्वाप्रयोज्यस्वविषयताप्रयोज्यपक्षधर्मिकसाद्ध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणताकत्वस्य मेयत्वविशिष्टसत्प्रतिपक्षातिव्याप्तिवारणाय स्वातन्त्र्येण निवेशान्नोक्तोभयवद्ध्रदेऽतिव्याप्तिः ; न चैवं सत्यन्तदळवैयर्थ्यम्, वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवान् वह्न्यभाववान् वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवांश्च ह्रद इति ज्ञानयोरेकविशिष्टापरत्वेन प्रतिबन्धकतया वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्ध्रदविषयतायाः पक्षधर्मिकसाद्ध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणताप्रयोजकतया तत्रातिव्याप्तिवारकतया तत्सार्थक्यात् ; न च तद्विषयताप्रयोज्यायां उक्ताधिकरणतायां विशिष्टान्तरविषयताप्रयोज्यत्वसम्भवः, वक्ष्यमाणरीत्या विशिष्टान्तरे तादृशत्वनिवेशस्यावश्यकत्वादिति, तन्न, उक्तरीत्या सत्यन्तघटकाधिकरणतायां विशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्यत्वनिवेशेनैव निर्वाहे स्वातन्त्र्येण विशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशस्य

गौरवग्रस्तत्वेन भवदुक्तवैयर्थ्यशङ्काया अनवतारात् । किञ्च स्वातन्त्र्येण तन्निवेशे मेयत्वविशिष्टसत्प्रतिपक्षेऽतिव्याप्तिश्च वह्निधूमोभयसाध्यके मेयत्वविशिष्टजलव्यापकवह्न्यभावसमानाधिकरणजलवान् धूमाभाववान् मेयत्वविशिष्टजलव्यापकवह्न्यभावसमानाधिकरणजलवान् ह्रद इति ज्ञानद्वयोत्तरह्रदधर्मिकधूमवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणतामादाय विशिष्टान्तराघटितत्वसम्भवात् । एवमुक्तस्थले जलव्यापकवह्न्यभावसमानाधिकरणजलव्यापकधूमाभावसमानाधिकरणजलवद्ध्रदरूपसत्प्रतिपक्षैकदेशे धूमाभावसमानाधिकरणजलव्यापकवह्न्यभावसमानाधिकरणजलवद्ध्रदेऽतिव्याप्तिः, पक्षे धूमवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणतामादाय विशिष्टान्तराघटितत्वसम्भवात् । न च सत्यन्तघटकाधिकरणतायां विशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्यत्वमात्रनिवेशेऽसम्भवः, स्वविषयताप्रयोज्याधिकरणताया जलवद्ध्रदविषयत्वाप्रयोज्यत्वाभावात्, विशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वनिवेशेऽपि सत्प्रतिपक्षविषयतानिष्ठप्रयोजकतावच्छेदकस्य जलव्यापकवह्न्यभावत्वावच्छिन्नविषयिताशालिनिश्चयविशिष्टनिश्चयीयजलवद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयतात्वस्य जलवद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयितात्वव्यापकत्वमव्याहतम् । जलव्यापकवह्न्यभावनिश्चयविशिष्टनिश्चयीयविषयत्वतदविशिष्टनिश्चयीयविषयतयोरभेदादिति वाच्यम्,—विशिष्टान्तरविषयत्वावच्छिन्नव्यापकतानवच्छेदकत्वस्य सत्यन्तघटकविषयतानिष्ठप्रयोजकतायां निवेशेन दोषाभावात् । जलवद्ध्रदविषयतायाः जलवान् ह्रद इति ज्ञानसाधारणतया तत्र सत्प्रतिपक्षीयप्रयोजकत्वावच्छिन्नाभावसत्वेन विशिष्टान्तरविषयतात्वावच्छिन्नव्यापकतानवच्छेदकत्वस्य विषयितानिष्ठप्रयोजकतायामक्षतत्वात्, इत्थञ्च सत्प्रतिपक्षान्तरादिज्ञानकालीनज्ञानस्यैव विषयो यस्सत्प्रतिपक्षः तत्रापि न क्षतिः, तादृशस्थले स्वविषयताप्रयोज्याधिकरणताया विशिष्टान्तरविषयताप्रयोज्यत्वानियमेऽपि स्वविषयतानिष्ठप्रयोजकतायां विशिष्टान्तरविषयिताव्या-

पकतानवच्छेदकत्वाक्षतेः । एवञ्च ह्रदस्समानाधिकरणजलाभाववानित्यादौ बाधघटितसत्प्रतिपक्षेऽपि नाव्याप्तिः, सत्प्रतिपक्षविषयितानिष्ठप्रयोज्यत्वस्य तादृशबाधविषयितात्वावच्छिन्नव्यापकतानवच्छेदकत्वात् । केवलबाधविषयज्ञाने सत्प्रतिपक्षज्ञानीयप्रयोजकत्वावच्छिन्नाभावसत्वात् । विशिष्टान्तर-विषयितायां च स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकविषयिताशून्यज्ञानीयत्वं निवेश्यम्, तेन सत्प्रतिपक्षविषयितानिष्ठप्रयोज्यताया जलव्यापकवह्न्यभावकालीनजलवद्ध्रदरूपविशिष्टान्तरविषयिताव्यापकतावच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः । न चावच्छेदकावच्छेदेन वह्न्यादिसाध्यके अवच्छेदकावच्छेदेन सत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिः । तत्र ह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितह्रदत्वव्यापकत्वविशिष्टसंयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारत्वाभावाधिकरणताया एव सत्यन्तप्रविष्टतया तत्प्रयोजकतायाश्चासामानाधिकरण्येन सत्प्रतिपक्षविषयतासाधारण्ये विशिष्टान्तरीभूतसामानाधिकरण्येन सत्प्रतिपक्षविषयत्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वादिति वाच्यम्, यद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितिसामान्ये पक्षसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावव्याप्याभावाधिकरणताविशिष्टान्तरविषयितात्वावच्छिन्नव्यापकतानवच्छेदकविषयितानिष्ठप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतावती तद्रूपावच्छिन्नत्वस्य सत्यन्तार्थत्वेन दोषाभावात् । उक्तस्थले ह्रदत्वव्यापकत्वविशिष्टसंयोगावच्छिन्नवह्निप्रकारत्वाभावव्याप्यो यस्संयोगेन ह्रदे वह्निवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावः । तदधिकरणताप्रयोजकतायास्सामानाधिकरण्येन सत्प्रतिपक्षविषयितासाधारण्ये विरहेण तादृशसत्प्रतिपक्षरूपविशिष्टान्तराविषयितात्वावच्छिन्नव्यापकतानवच्छेदकत्वानपायेन तादृशप्रयोजकतामादायैव अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यता-स्थले अवच्छेदकावच्छेदेन सत्प्रतिपक्षे लक्षणसमन्वयात् ।

यत्तु जलवद्ध्रदविषयतामादायासम्भववारणाय यद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितिसामान्ये पक्षधर्मिकसाध्यवैशिष्ट्यावगा-

हित्वाभावो विरोधिविषयिताप्रयुक्तः । तादृशत्वं विशिष्टान्तरे निवेशनीयमिति । तन्न, एवमपि बाधघटितसत्प्रतिपक्षाव्याप्तेः । विशिष्टान्तरे विरोध्युन्नायकत्वस्यापि निवेशेन तत्र दोषवारणेऽपि वह्निधूमोभयसाध्यके जलव्यापकवह्न्यभावसमानाधिकरणजलव्यापकधूमाभावसमानाधिकरणतादृशजलवद्ध्रदरूपसत्प्रतिपक्षघटितसत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तेः । उक्तोभयवद्ध्रदादावतिव्याप्तिश्च, तद्घटकयोः वह्न्यभाववद्ध्रदवह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्ध्रदयोः प्रत्येकं तादृशत्वाभावात् ।

यदपि बाधघटितसत्प्रतिपक्षाव्याप्तिवारणाय विशिष्टान्तरविषयितानिष्ठप्रयोजकतायां स्वानवच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वस्वप्रयोज्याधिकरणतावृत्तिभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन प्रयोजकताविशिष्टान्यत्वं देयम्। भेदप्रतियोगितावच्छेदकता च स्वानिरूपितप्रयोज्यत्ववत्त्वसम्बन्धावच्छिन्ना। तथा च बाधघटितसत्प्रतिपक्षस्थले बाधविषयितानिष्ठप्रयोजकतायाः उक्तोभयसम्बन्धेन सत्प्रतिपक्षप्रयोजकताविशिष्टत्वात्तदन्यविशिष्टान्तरविषयितानिष्ठप्रयोजकता विपरीतसत्प्रतिपक्षादिप्रयोजकतैव, तन्निरूपितप्रयोज्यत्वाभावस्य स्वविषयिताप्रयोज्याधिकरणतायां सत्त्वान्न तत्राव्याप्तिः । नचोक्तविशेषणदाने ह्रदो वह्निधूमोभयवानित्यत्र जलव्यापकवह्न्यभावसमानाधिकरणजलव्यापकधूमाभावसमानाधिकरणतादृशजलवद्ध्रदात्मकसत्प्रतिपक्षघटकसत्प्रतिपक्षे मेयत्वविशिष्टेऽतिव्याप्तिः, विशिष्टान्तरभूतावान्तरसत्प्रतिपक्षविषयितानिष्ठप्रयोजकतायाः उक्तोभयसम्बन्धेन महासत्प्रतिपक्षविषयितानिष्ठप्रयोजकताविशिष्टत्वादिति वाच्यम्, स्वावच्छिन्नविषयितात्वव्यापकरूपावच्छिन्नप्रयोजकताविशिष्टान्यत्वस्यैव विशिष्टान्तरविषयितानिष्ठप्रयोजकतायां निवेश्यत्वात्, महासत्प्रतिपक्षविषयितानिष्ठप्रयोजकतायाः मेयत्वविशिष्टावान्तरसत्प्रतिपक्षविषयितात्वव्यापकरूपावच्छिन्नतया निरुक्तप्रयोज-

कताविशिष्टान्यत्वस्याक्षतत्वेन मेयत्वविशिष्टे तत्रातिव्याप्तिविरहात् । न च ह्रदो वह्निमानित्यत्र ह्रदवृत्तिवह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजले मेयत्वविशिष्टेऽतिव्याप्तिः, तत्र वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगि जलं ह्रदवृत्तिजलमिति ज्ञानयोः परस्परविशिष्टत्वेन प्रतिबन्धकताद्वयस्य स्वीकरणीयतया तथैव विनिगमनाविरहेण प्रयोजकताद्वयस्यापि परस्परावच्छेदकानवच्छिन्नस्य स्वीकरणीयतया द्वयोरपि प्रयोजकतयोः निरुक्तोभयसम्बन्धेन परस्परविशिष्टतया प्रयोजकताविशिष्टप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यताशून्यत्वस्य स्वविषयताप्रयोज्यपक्षसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणतायामक्षतत्वात् । स्वविषयितानिष्ठप्रयोजकतायामपि निरुक्तोभयसम्बन्धेन प्रयोजकताविशिष्टान्यत्वनिवेशे तत्रैव लक्ष्यभूते ह्रदवृत्तिवह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम्, स्वप्रयोज्यत्वाभावसमानाधिकरणप्रयोज्यतानिरूपितत्वस्यापि निरुक्तप्रयोजकाविशिष्टघटकतया उक्तस्थले च उक्तप्रयोजकताद्वयस्यापि परस्परनिरूपितप्रयोज्यत्वाभावसमानाधिकरणप्रयोज्यत्वानिरूपितत्वेन निरुक्तप्रयोजकताविशिष्टान्यत्वस्याक्षततया उक्तातिव्याप्त्यनवकाशादिति । तन्न, बाधविषयतानिष्ठाया बाधीयप्रयोजकताया उक्तोभयसम्बन्धेन सत्प्रतिपक्षप्रयोजकताविशिष्टत्वेन वारणेऽपि तादृशबाधविषयतानिष्ठायास्सत्प्रतिपक्षप्रयोजकताया अवारणेन बाधरूपविशिष्टान्तरविषयतानिष्ठसत्प्रतिपक्षप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यत्वाभावस्य सत्प्रतिपक्षविषयिताप्रयोज्याधिकरणतायामभावेन बाधघटितसत्प्रतिपक्षाव्याप्तेरवारणात्, स्वविषयतानिष्ठप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतावत्यां जलव्यापकं समानाधिकरणजलं जलवान् ह्रद इति ज्ञानद्वयानन्तरकालीनानुमितिनिष्ठाधिकरणतायां स्वनिरूपितप्रयोज्यतासम्बन्धेन बाधविषयतानिष्ठप्रयोजकताया अभावेन स्वप्रयोज्याधिकरणतानिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकघटितोभयसम्बन्धेन प्रयोजकताविशिष्टान्यत्वस्याक्षततया उक्तविशेषणेन बाधप्रयोजकत्ववारणाच्च । सत्प्र-

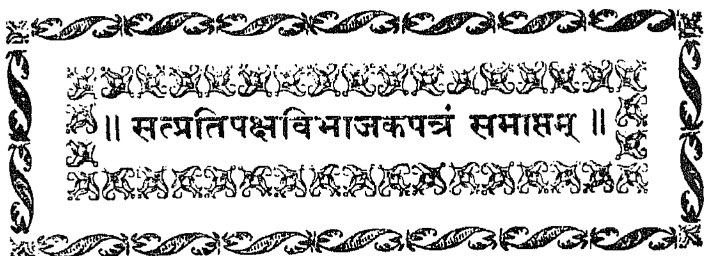
तिपक्षविषयतानिष्ठप्रयोजकतायास्स्वप्रयोज्याधिकरणतावृत्तिभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वसम्बन्धेन स्वात्मकप्रयोजकताविशिष्टत्वेन तदन्यप्रयोजकता निरूपितप्रयोज्यत्वाभावस्य मेयत्वविशिष्टसत्प्रतिपक्षविषयताप्रयोज्याधिकरणतायां सत्त्वेन तत्रातिव्याप्तिवारणायोपात्तस्य स्वानवच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वस्य व्यर्थत्वाच्च । स्वनिरूपितप्रयोज्यत्वाभावसमानाधिकरणप्रयोज्यतानिरूपितत्वस्य स्वात्मकप्रयोजकतायामभावेनैवोक्तसम्बन्धेन प्रयोजकताविशिष्टान्यत्वस्य सत्प्रतिपक्षप्रयोजकतायां सत्त्वेनोक्तातिव्याप्त्यप्रसक्तेः। उक्तोभयसम्बन्धेन प्रयोजकताविशिष्टान्यत्वस्य प्रयोजकतायां निवेशे मेयत्वविशिष्टावान्तरसत्प्रतिपक्षेऽतिव्याप्तिशङ्कापि नोचिता । प्रतिहेतुतावच्छेदकघटितसाध्याभावाभाववदवृत्तिमत्पक्षे वह्न्यभाववद्वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्वृत्तिवह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्ध्रदे चातिव्याप्तिवारणाय विशिष्टान्तरविषयितात्वव्यापकजनकताकत्वस्य विवक्षणीयतया तदभावादेव मेयत्वविशिष्टावान्तरसत्प्रतिपक्षवारणात्तदर्थं स्वविषयितात्वव्यापकरूपावच्छिन्नप्रयोजकताविशिष्टान्यत्वपर्यन्तस्यानावश्यकत्वात् । यद्यपि वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यत्वविशिष्टेऽवान्तरसत्प्रतिपक्षे उक्तरीत्यातिव्याप्तिवारणाय तावत्पर्यन्तनिवेशस्यावश्यकता, तथापि तादृशविशेषणोपादानेऽपि तत्रातिव्याप्तिवारणासम्भवः , महासत्प्रतिपक्षविषयतानिष्ठप्रयोजकताया अपि मेयत्वविशिष्टावान्तरसत्प्रतिपक्षविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नत्वात् , जलव्यापकवह्न्यभावसमानाधिकरणजलव्यापको धूमाभाव इति निश्चयविशिष्टमेयत्वविशिष्टजलव्यापकवह्न्यभावसमानाधिकरणजलवान् ह्रद इति ज्ञानीयतादृशह्रदविषयितात्वस्य मेयत्वविशिष्टजलव्यापकवह्न्यभावसमानाधिकरणजलवद्ध्रदविषयतानिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वान्निश्चयविशिष्टनिश्चयीयविषयत्वतदविशिष्टनिश्चयीयविषयित्वयोर्भेदविरहात् । अन्यथा विशिष्टान्तरविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यत्वाभावनिवेशेनैव जलवद्ध्रदविषयितामादायास-

म्भववारणसम्भवे भवतां विशिष्टान्तरे तादृशत्वनिवेशनवैफल्यापत्तेः। स्वावच्छिन्नविषयितात्वव्यापकतावच्छेदकप्रयोजकताविशिष्टान्यत्वस्य प्रयोजकतायां निवेशे तु मेयत्वविशिष्टावान्तरसत्प्रतिपक्षवारणं सम्भवतीति बोध्यम्।

मेयत्वविशिष्टे ह्रदवृत्तिवह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलेऽतिव्याप्तिवारणाय स्वनिरूपितप्रयोज्यत्वाभावसमानाधिकरणप्रयोज्यतानिरूपितत्वस्यापि निरुक्तप्रयोजकतावैशिष्ट्यघटकत्वमावश्यकमित्यपि न युक्तम्। विशिष्टान्तरविषयित्वाव्यापकजनकत्वाभावादेव तत्रातिव्याप्तिविरहात्। नचैवमपि वह्न्यभावव्याप्यव्यापकत्वविशिष्टह्रदवृत्तिवह्न्यभावाभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलेऽतिव्याप्तिवारणाय तादृशसम्बन्धस्यापि निरुक्तप्रयोजकतावैशिष्ट्यघटकत्वमावश्यकम्। तत्र विशिष्टान्तरविषयित्वाव्यापकजनकताकत्वस्यापि सत्त्वादिति वाच्यम्,—एवमपि वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यविशिष्टं यज्जलव्यापकवह्न्यभावसमानाधिकरणजलं तद्विशिष्टह्रदेऽतिव्याप्तिसम्भवेन तावत्पर्यन्तानुधावनवैफल्यात्। तत्रापि जलव्यापकत्वप्रकारतानिरूपितवह्न्यभावत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयविशिष्टनिश्चयीयजलवद्ध्रदविषयतात्वेन वह्न्यभावत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितजलव्यापकत्वप्रकारताशालिनिश्चयविशिष्टनिश्चयीयजलवद्ध्रदविषयतात्वेन च विनिगमनाविरहेण प्रयोजकताद्वयस्य सत्त्वात्। यद्यप्युक्तरीत्या बाधघटितसत्प्रतिपक्षाव्याप्तिवारणाय विशिष्टान्तरविषयतानिष्ठप्रयोजकतायां स्वविषयतानिष्ठप्रयोजकताविशिष्टान्यत्वनिवेशे वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यजलव्यापकवह्न्यभावकालीनजलाभाववह्न्यभयवानित्यत्र तादृशजलवद्ध्रदरूपबाधेऽतिव्याप्तिः, विशिष्टान्तरीभूतजलव्यापकवह्न्यभावकालीनजलवद्ध्रदविषयतानिष्ठप्रयोजकतायाः निरुक्तोभयसम्बन्धेन बाधविषयतानिष्ठप्रयोजकताविशिष्टत्वात् तदन्यविशिष्टान्तरविषयतानिष्ठप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यताशून्यस्वविषयताप्रयोज्या-

धिकरणताकत्वादित्याशङ्क्य निरुक्तविशेषणादानेऽपि वह्न्यभावव्याप्यव्याप्याभाववह्न्युभयवानित्यत्र वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्ध्रदेऽतिव्याप्तेर्दुर्वारतया यद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितिसामान्ये विरोधिविषयताप्रयोज्यतावच्छेदकयद्रूपविशिष्टपक्षधर्मिकसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावः तद्रूपावच्छिन्नत्वे सति यद्रूपावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितिसामान्ये विरोधिविषयताप्रयोज्यतावच्छेदकतद्रूपविशिष्टधर्मिकसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावः तद्रूपावच्छिन्नविषयत्वावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदका यद्रूपावच्छिन्नविषयता तद्रूपावच्छिन्नत्वस्य विवक्षणीयतया पूर्वोक्तबाधेऽव्याप्त्यनवकाशादिति समाहितम्। तन्न, वह्न्यभावव्याप्यव्याप्याभाववह्न्युभयसाध्यकस्थले तादृशबाधविषयिताप्रयोज्यतावच्छेदकस्य ह्रदधर्मिकवह्न्यभावव्याप्यव्याप्याभाववैशिष्ट्यावगाहित्वाभावत्वस्य वह्न्यभावव्याप्यवद्ध्रदरूपसत्प्रतिपक्षविषयताप्रयोज्यतावच्छेदकत्वाभावेऽपि तादृशबाधविषयिताप्रयोज्यतावच्छेदकस्य ह्रदधर्मिकोभयवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावस्य तादृशसत्प्रतिपक्षविषयताप्रयोज्यतावच्छेदकत्वेन तादृशबाधात्मकसत्प्रतिपक्षोन्नायकेऽतिव्याप्तेरवारणात् । व्यापकाभावप्रयोजकस्येति न्यायेन प्रत्येकवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावप्रयोजकस्याप्युभयवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावप्रयोजकत्वानपायात् । अन्यथा सत्यन्ताभावादेव पक्षसाध्यप्रसिद्ध्युन्नायकयोर्वारणे विरोध्यन्तद्वयवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । वस्तुतस्तु उक्तोभयसाध्यकस्थले वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्ध्रदरूपबाधेऽतिव्याप्तिवारणाय पक्षसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावव्याप्याभावनिरूपितयादृशयादृशाधिकरणता सत्यन्तघटिका तादृशतादृशाधिकरणतासामान्यप्रयोजकविषयतानिरूपितावच्छेदकत्वमुन्नेयतावच्छेदकरूपविशेषणम्; तथा चोक्तस्थले वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्ध्रदरूपबाधे नातिव्याप्तिः, तत्र सत्प्रतिपक्षस्य तादृशबाधोन्नेयरूपस्य

तादृशबाधप्रयोजकविषयताप्रयोज्यह्रदधर्मिकोभयवैशिष्ट्यावगाहित्वाभाव-प्रयोजकविषयताकत्वेऽपि तादृशाधिकरणतासामान्यान्तर्गतह्रदधर्मिकवह्न्यभावव्याप्यव्याप्याभाववैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणताप्रयोजकविषयताकत्वाभावात् । ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ च सत्प्रतिपक्षविषयताप्रयोज्याधिकरणता सामान्यस्य बाधविषयताप्रयोज्यत्वादुन्नायके सत्प्रतिपक्षे लक्षणसमन्वयः । तथा च स्वविशिष्टरूपावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदिका यद्रूपावच्छिन्नाविषयता तद्रूपावच्छिन्नत्वमिति लक्षणघटकदलद्वयपर्यवसितार्थः । रूपे स्ववैशिष्ट्यञ्च स्वसमानाधिकरणेत्यादिव्यापकत्वसम्बन्धेन, स्वाधिकरणता स्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदविशिष्टपक्षसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभाव-व्यापकाभावाधिकरणतात्वसम्बन्धावच्छिन्ना, तत्र स्वनिष्ठावच्छेदकता—स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्ना । स्वाधिकरणता स्वावच्छिन्नविषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन । भेदप्रतियोगितावच्छेदकता विषयिताप्रयुक्तत्वविशिष्टस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्ना । प्राथमिकभेदप्रतियोगितावच्छेदकता स्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्वसम्बन्धेन । स्वनिष्ठावच्छेदकता स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्ना । स्वाधिकरणता स्वावच्छिन्नविषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितित्वसम्बन्धावच्छिन्ना । भेदप्रतियोगितावच्छेदकता विषयताप्रयुक्तत्वविशिष्टस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नेति ।

च रीत्या भगवत्या नामान्यनन्तान्येव । वक्ष्यति च हयास्यः 'देवीनामसहस्राणि कोटिशः सन्ति कुम्भजे'ति । **सौरसंहितायां** याज्ञवल्क्यं प्रति मायां प्रकृत्य **सूर्यवचनम्**

'अस्या नामान्यनन्तानि तानि वर्णयितुं मया ।
न शक्यानि मुनिश्रेष्ठ कल्पकोटिशतैरपि' ।।

इति । **देवीभागवतेऽपि**

'असंख्यातानि नामानि तस्या ब्रह्मादिभिः सुरैः ।
गुणकर्मविधानाद्यैः कल्पितानि च किं ब्रुवे' ।।

इति । किं बहुना शब्दमात्रं ब्रह्मपरम् । अत एव प्रकृतेऽपि कानिचिन्नामानि जीवावस्थाभेदपराणि दृश्यन्ते विश्वरूपा तैजसात्मिकेत्यादीनि । कानिचित्तु जीवविशेषणपराणि मालिन्यादीनि । स्थावरविशेषणपराणि मह्यादीनि । सगुणब्रह्मविशेषणपराणि मुकुन्देत्यादीनि । तत्तच्छक्तिपराणि रमेत्यादीनि । तत्तदवतारविशेषकृतगुणक्रियादिघटितानि भण्डासुरेन्द्रनिर्मुक्तशस्त्रप्रत्यस्त्रवर्षिणीत्यादीनि । निर्गुणब्रह्मपराणि परंज्योतिरित्यादीनि दृश्यन्ते। एवमन्येऽपि बहवो भेदा ऊह्याः । एवं सति यद्यपि शब्दजातं सर्वमपि देवीनामैवेति सहस्रनामगणनप्रयासो व्यर्थ एव, तथापि तेषु यैर्यैर्नामभिस्तावत्पुरातना महामहिमानो देवीभक्ता देवीं स्तुत्वा प्रसादितवन्तः स्वान्मनोरथान् साधितवन्तो देवीमुखान्नाम्नोऽस्य माहात्म्यं भवत्विति वरान्दापितवन्तः स्वयमेव वा वरान् दत्तवन्तस्तान्येव नामानि संग्रहीतुं गणनाप्रयासः सार्थकः । सचान्येष्वपि सहस्रनामसु तुल्य एव । अस्य तु तेभ्योऽपि महत्त्वमधिकजनपरिग्रहदार्ढ्याच्छीघ्रफलकत्वेतरासाध्यफलकत्वादिभिर्बहुभिर्हेतुभिरिति तु पूर्वमेव व्यक्तीकृतमुत्तरत्रापि करिष्यते । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्योक्तं **विष्णुधर्मोत्तरे**—

'एकस्यैव समस्तस्य ब्रह्मणो द्विजसत्तम ।।
नाम्नां बहुत्वं लोकानामुपकारकरं शृणु ।
निमित्तशक्तयो नाम्नां भेदिन्यस्तदुदीरणात् ।
विभिन्नान्येव साध्यन्ते फलानि द्विजसत्तम ।
यच्छक्तिमन्नाम यस्य तत्तस्मिन्नेव वस्तुनि ।
साधकं पुरुषव्याघ्र सौम्यक्रूरेषु वस्तुषु'

इति । तेनेदमपि सिध्यति । अन्नकामोऽन्नदायै नम इति, वसुकामो वसुदायै नम इति, भीतो भयापहायै नम इति, बद्धो बन्धमोचिन्यै नम इति जपेदित्यादि । यद्यपि **वायुपुराणे**—

'अरण्ये प्रान्तरे वापि जले वापि स्थलेऽपि वा ।
व्याघ्रकुम्भीरचोरेभ्यो भयस्थाने विशेषतः[1] ।

---

1. आधिष्वपि च सर्वेषु देव्या नामानि कीर्तयेदिति वचनेन देवीनामसामान्यस्य यस्य कस्यापि कीर्तनेन भयनिवृत्तिनिरुक्ता इति अधिकपाठः ।

स्वपंस्तिष्ठन्व्रजन्मार्गे प्रजपन्भोजने रतः ।
कीर्तयेत्सततं देवीं स वै मुच्येत बन्धनात् ' ।।

इति देवीनामकीर्तनसामान्यस्यैव बन्धनिवर्तकत्वमुक्तम् । वामकेश्वरतन्त्रेऽपि

मनसा संस्मरत्यस्या यदि नामापि साधकः ।
तदैव मातृचक्रस्य विदितो भवति प्रिये ।।

इति नामस्मरणसामान्यस्य मातृचक्रान्तं प्रसिद्धिः फलमुक्तम् । तथापि चतुर्धाकरणन्यायेन विष्णुधर्मोत्तरवचनेनैतेषामुपसंहारादत्रत्यो नामशब्दो भयापहेत्यादिनामविशेषपरत्वेन व्यवतिष्ठते । अत एव नामविशेषाश्रयेण फलविशेषः काशीखण्डे स्मर्यते

उमानामामृतं पीतं येनेह जगतीतले ।
न जातु जननीस्तन्यं स पिबेत्कुम्भसंभव ।।

उमेति द्व्यक्षरं मन्त्रं योऽहर्निशमनुस्मरेत् ।
न स्मरेच्चित्रगुप्तस्तं कृतपापमपि द्विज ।।

इत्यादि । नन्वेवंसति फलश्रुतौ सर्वफलकत्वोक्तेरप्यनेनैव न्यायेनोपसंहारः प्रसज्जते । ततश्च सर्वरोगप्रशमनीमित्यादिना वक्ष्यमाणस्य सर्वफलप्रदत्ववचनस्य नातीव सार्थक्यम् । न चार्थवादत्वेन सार्थक्यम् । वेदे तथा सुवचत्वेऽपि पुराणेष्वसंभवात् । तदुक्तं बृहन्नारदीये—

पुराणेष्वर्थवादत्वं ये वदन्ति द्विजाधमाः ।
तैरर्जितानि पुण्यानि तद्वदेव भवन्ति वै ।।

समस्तकर्मनैर्मूल्यसाधनानि नराधमः ।
पुराणान्यर्थवादानि ब्रुवन्नरकमश्नुते ।।

इत्यादीति चेत् । मैवम् । तत्तन्नाम्नां शक्तिभेदेन फलभेदे सिद्धे तत्समष्ट्यनुवादकत्वेन तत्सार्थक्यसंभवात् । नचानुवादस्याप्यर्थानुवादान्तःपातित्वेनोक्तनिषेधवाक्यविरोधः । तत्रत्यार्थवादपदस्यात्मवपोत्खेदनादिवाक्यसमानयोगक्षेमगुणवादपरत्वात् । ' प्रतिमासु शिलाबुद्धिं कुर्वाणो नरकं व्रजे ' दित्यादौ शिलात्वे सत्येव शिलाबुद्धिनिषेधस्य शिलान्तरसाधारणदेवतानाविर्भावबुद्धिनिषेधपरत्ववत् । वस्तुतस्तु ' सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासा ' विति वाक्यस्य ' दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेते ' त्यनेन फलांशे नोपसंहारः । ' न हिंस्यात्सर्वा भूतानी ' ति निषेधस्य ' न ब्राह्मणं हन्या ' दित्यनेनापि नोपसंहार इति सिद्धान्तः । विशेषाकाङ्क्षायां सत्यामेवोपसंहारावतारात् । अनयोर्विधिनिषेधयोः सर्वपदघटितत्वेन विशिष्य विशिष्यैव सर्वेषां फलानां प्राणिनां चोपस्थित्या भावनान्वये कीदृशं फलं किं जातीयः प्राणीति विशेषाकाङ्क्षाया अनुदयात् । तदुक्त तन्त्रवार्तिके —

सामान्यविधिरस्पष्टः संह्रियेत विशेषतः ।
स्पष्टस्य तु विधेर्नान्यैरुपसंहारसंभवः ।।

इति । तथाच प्रकृतेऽपि सर्वेभ्यः कामेभ्य एकैकं नामेति विधिपर्यवसानस्याव
'यत्किंचिन्मन्नाम यस्ये'ति विष्णुधर्मोत्तरवचनस्य पाद्मवायवीयदेवीनामसामा
विस्यपसंहारकताया नामांशे स्वीकारेऽपि फलांशे तदस्वीकारः । सर्वपदघ
विधिपर्यवसानस्य बहुभिर्वचनैः सिद्धत्वात् । तथाच देवीवचनम्

कीर्तयेन्नामसाहस्रमिदं मत्प्रीतये सदा ।
मत्प्रीत्या सकलान्कामांल्लभते नात्र संशयः ॥

इति । कालिकापुराणेऽपि—

ये स्तुवन्ति जगन्मातर्भवतीमम्बिकेति च ।
जगन्मयीति मायेति सर्व तेषां प्रसिद्ध्यति ॥

इति । विष्णुपुराणे देवींप्रति विष्णुवचनम्

ये त्वां मायेति दुर्गेति वेदगर्भाम्बिकेति च ।
भद्रेति भद्रकालीति क्षेम्या क्षेमंकरीति च ॥

प्रातश्चैवापराह्णे च स्तोष्यन्त्यानम्रमूर्तयः ।
तेषां हि प्रार्थितं सर्वं मत्प्रसादाद्भविष्यति ॥

इति । याज्ञवल्क्यस्मृतौ—

विनायकस्य जननीमुपतिष्ठेत्ततोऽम्बिकाम् ।
दूर्वा[1]सर्षपपुष्पाणां दत्त्वार्घ्यं विनिवेदयेत् ॥

इति । विनायोपस्थानमन्त्रं लिङ्गं च स्मर्यते

रूपं देहि यशो देहि भगं भगवति देहि मे ।
पुत्रान्देहि धनं देहि सर्वान्कामांश्च देहि[2] मे ॥

इति । देवीभागवतेऽपि

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि[3] प्राप्यं सुदुर्लभम् ।
प्रसन्नायां शिवायां यदप्राप्यं नृपसत्तम ॥

न मन्दास्तेऽतिदुर्भाग्या रोगैस्ते समुपद्रुताः ।
येषां चित्ते न विश्वासो भवेदम्बार्चनादिषु ॥

इति । हरिवंशेऽपि

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च चन्द्रसूर्याग्निमारुताः ।
अश्विनौ वसवश्चैव विश्वे साध्यास्तथैव च ॥

---

1. एवं. 2. देहिषु, 3. जीवि.

महेन्द्रः सहपर्जन्यो धाता भूमिर्दिशो दश ।
गावो नक्षत्रवंशाश्च ग्रहा नद्यो ह्रदास्तथा ॥

सरितः सागराश्चैव नानाविद्याधरोरगाः ।
तथा नागाः सुपर्णाश्च गन्धर्वाप्सरसां गणाः ॥

कृत्स्नं जगदिदं प्रीतं देवीनामानुकीर्तनात् ।

इति । नचैवं पर्यवसन्नस्य विधेरन्नदा—वसुदादिनामभेदेन बहुरूपत्वात्सर्वेभ्यः कामेभ्योऽन्नदेति नाम कीर्तयेदिति विधिनैव सिद्धे विष्णुधर्मोत्तरीयस्य 'अन्नकामोऽन्नदेति नाम कीर्तये'दिति विशेषविधेर्वैयर्थ्यापत्तिरिति वाच्यम् । अस्य पर्यनुयोगस्य स्वर्गकामविधावपि तुल्यत्वात् । अनेन विधिनैव स्वर्गफलकत्वं ज्ञात्वानुष्ठानं स्वर्गो नान्यथेत्यभ्युदयशिरस्कत्वादिरूपसमाधानस्यापि तुल्यत्वात् । परमार्थतस्तु तन्त्राणां स्मृतित्वाविशेषेऽपि मन्वादिस्मृतीनां कर्मकाण्डशेषत्वं तन्त्राणां तु ब्रह्मकाण्डशेषत्वमिति सिद्धान्तादुत्तरमीमांसीयदेवताधिकरणन्यायेन देवताविग्रहादेस्तान्त्रिकैरङ्गीकारात्तत्तत्कामनापूरकत्वादिगुणकं ब्रह्म ध्यातव्यमिति द्योतनमेव विशेषविधेः प्रयोजनम् । तथाच श्रुतिः 'अन्नादो वसुदानो विन्दते वसु य एवं वेदे'ति । अन्नमासमन्तादत्त इत्यन्नादः । वसुनो धनस्य दानं यस्मात्स वसुदानश्च परमेश्वरस्तमेवं प्रकारेण यो वेदोपास्ते स वसु अन्नं च विन्दत इति तदर्थात् । किंच । अन्नदायै नम इति मन्त्रेण सार्वकाम्यवचनेन भयहरणकामप्रयोगे क्रियमाणे गौणमुख्यान्निकरणन्यायेन तस्य मन्त्रस्य जघन्यवृत्त्या भयापहत्वप्रकारकस्मृतिजनकतायाः सिद्धत्वेऽप्यन्नकामप्रयोगे मुख्यवृत्त्यैवान्नप्रदत्वप्रकारकस्मृतिजनकतया देवताया अपि झडित्यर्थोपस्थितिस्तत्प्रसादोऽपि झडित्येव स्यादिति विशेषद्योतनमपि प्रयोजनम् । अत एव स्कान्दे सूतगीतायां नामसु गौणमुख्यभेदेन फलभेदः स्मर्यते—

नामानि सर्वाणि तु कल्पितानि स्वमायया नित्यसुखात्मरूपे ।
तथापि मुख्यास्तु शिवादिशब्दा भवन्ति संकल्पनया शिवस्य ॥

मुख्यशब्दजपतो मुनीश्वराः सत्यमेव परमेश्वरो भवेत् ।
तस्य वक्त्रकमले सदाशिवो नृत्यतिस्म परमेशया सह ॥

इत्यलं विस्तरेण ॥

मन्त्राद्योजयति गुणी नवचरणैस्त्रिंशदर्धाभः ।
एकार्धत्रयदेहो भूमदहारीतसप्तपाल्लेशः ॥ ९ ॥

इदानीं छलाक्षरसूत्रोक्तरीत्यैव प्रतिनामधेयमक्षराणि संचिख्यासुः श्लेषेण गुरुं प्रणमति—मन्त्रेति, मन्त्राणामाद्यो मूलकारणं श्रीगुरुसार्वभौमो जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । 'मोक्षस्य मूलं यज[1]ज्ञानं तस्य मूलं महेश्वरः । तस्य पञ्चाक्षरो मन्त्रो

[1] [illegible]

मन्त्रमूलं गुरोर्वचः' इति वचनात् । तमेव विशेषणैर्विशिनष्टि । गुणी परमार्थतो निर्गुणोऽपि विद्यावतारसिद्ध्यर्थं स्वीकृतानेकविग्रहः । नवे नित्यनूत्ने चरणे रक्तशुक्लाख्ये यस्य सः । तदुक्तं—

वन्दे गुरुपदद्वन्द्वमवाङ्मनसगोचरम् ।
रक्तशुक्लप्रभामिश्रमतर्क्यं त्रैपुरं महः ।।

इति । अथवा 'पवित्रं चरणं चक्रं लोकद्वारं सुदर्शनमि' ति कोशान्नवचक्रात्मकः । त्रैलोक्यमोहनादिसर्वानन्दमयान्तचक्रराजाभिन्न इति यावत् । त्रिशतामर्धं पञ्चदशाक्षराणि श्रीविद्यान्तर्गतानि तदाभस्तत्तुल्यः । तद्रूप इत्यर्थः । 'निरञ्जनः परमं साम्यमुपैती' ति श्रुतावभेदेऽपि तुल्यतोक्तिदर्शनात् । एको मुख्यश्चासावर्धत्रयदेहश्च अर्धं च त्रयं च । अध्युष्टमिति यावत् । तादृशी सार्धत्रिवलयाकारा कुण्डलिन्येव सर्वदेवतारूपा देह आत्मा यस्य सः । भूतुल्यो मदो महामद इत्यर्थस्तं हरति । यद्वा भूमा ब्रह्मानन्दस्तं दत्तेऽत एव हारी मनोहरः । 'यो वै भूमा तत्सुख' मिति श्रुतेः । प्ताजटाः ताभिः सहितः सप्तः परमशिवस्तत्पादौ लाति आदत्ते विषयीकरोतीति सप्तपाल्ला शिवपदभक्तिः इता प्राप्ता सप्तपाल्ला येन सः अत एवेशः परमशिवः शिवभक्तिबललभ्यतदभेद इति समुदितार्थः । प्ता इत्येकाक्षरस्य जटावाचकत्वं 'सप्ताः सप्ताश्वनुन्नारुणकिरणनिभाः पातु बिभ्रत्त्रिनेत्रः' इति प्रयोगे प्रसिद्धम् । आदित्यपुराणप्रसिद्धपश्चिमोदधितीरस्थसप्तकोटीश्वरनामनिर्वचनश्लोकेऽपि ।

अद्याप्यस्ति विपश्चितामपि महत्संदेहकोटिद्वयं यः श्रुत्या जगदीश्वरो
निगदितः सप्तः किमप्तोऽथ सः ।
तत्रेशः प्रथमैव कोटिरिति किं निश्चायनाय स्फुटं नाम्नैव प्रथितो-
ऽभवत्परशिवः श्रीसप्तकोटीश्वरः ।।

इति । अत्र सप्ताप्तशब्दौ सजटनिर्जटवाचिनौ सन्तौ शिवविष्णुपरौ । ईदृश्या च रीत्योत्तरश्लोकानामपि प्रकृतोऽप्रकृतो वार्थो वर्णयितुं शक्योऽपि ग्रन्थविस्तरभयात्पण्डितैरूहितुं शक्यत्वान्निष्प्रयोजनत्वाच्च तमुपेक्ष्य नामविभागपरत्वेनैव व्याख्यान्तरं प्रस्तूयते । मन्त्राद्यो जयति मन्त्राणामादावुच्चारणीयः प्रणवो जयति । 'ॐकारो वर्तुलस्तारो मन्त्राद्यः प्रणवो ध्रुवः' इति मातृकाकोशात् । कालिकापुराणे 'स्रवत्यनोंकृतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्यते' इत्यनेनादावन्ते चोच्चार्यत्वेन प्रणवस्य विधानात् । अत एव शाट्य[1]ायनः 'दानयज्ञतपःस्वाध्यायजपध्यानसंध्योपासनप्राणायामहोमदैवपित्र्यमन्त्रोच्चारणब्रह्मारम्भादीनि प्रणवमुच्चार्य प्रव[2]र्तये' दिति ।

---

1. शाकटायनः. 2. प्रकुर्यादिति.

कात्यायनोऽपि प्रणवं प्रकृत्य 'ब्रह्मारम्भे विरामे च यागहोमादिषु शान्तिपुष्टिकर्मसु चान्येष्वपि काम्यनैमित्तिकादिषु सर्वेषु विनियोगोऽस्ये' ति । दाल्भ्यपरिशिष्टेपि—

ब्रह्मयज्ञो जपो होमो देवर्षिपितृकर्म च ।
अनोंकृत्य कृतं सर्वं न भवेत्सिद्धिकारकम् ॥

इति । अत एव 'ॐकारेण सर्वा वाक् संतृण्णे' ति श्रुतिः । सर्वो मन्त्रः संपुटित इति तदर्थः । 'उतृदिर् हिंसानादरयो' रिति धातोः समुपसृष्टत्वे उभयमेलनार्थकतया दीर्घसोमे संतृण्ण[1]विति विधौ 'न संतृणत्त्यसंतृणेहि हनु' इति निषेधेऽपि प्रयोगदर्शनात् । ननु सहस्रनामस्तोत्रस्य मन्त्रत्वे प्रणवपुटितत्वं युज्येत तदेव तु न संभवति मानाभावात् । अत एव त्रिशत्यां मन्त्रत्वस्याहत्य विधिः ।

'केवलानामबुद्धिस्ते न[2] कुंभज । मन्त्रात्मकत्वमेतेषां नाम्नांनामात्मतापि च'

इति चेत् न । 'तच्चोदकेषु मन्त्राख्ये' त्यधिकरणे मन्त्रप्रसिद्धिविषयत्वस्यैव मन्त्रलक्षणत्वोक्तेः । अत्र च तान्त्रिकाणां मालामन्त्रत्वव्यवहारदर्शनात् 'शिवशंकररुद्रेशमहेश्वरमृडाव्यये' ति संदर्भेतु मन्त्रप्रसिद्धभावेन नामत्वमात्रम् । 'केवलं नामबुद्धिस्ते' इति त्वीदृशसंदर्भस्य परिसंख्यापकं न पुनः सहस्रनामसमाख्यातस्य । अत एव 'सहस्रनाममन्त्रोऽयं जपितव्यः शुभाप्तये' इत्यादि वचनानि गणेशसहस्रनामादिषु दृश्यन्ते इत्याद्यन्तयोः प्रणव आवश्यकः । तस्य वर्णभेदेन स्वरभेदादयः कालिकापुराणे स्मर्यन्ते—

स उदात्तो द्विजातीनां राज्ञां स्यादनुदात्तकः ।
प्रचितश्चोरुजातानां मनसापि तथा स्मरेत् ॥

चतुर्दशस्वरे योऽसौ शेष औकारसंज्ञकः ।
सचानुस्वारचन्द्राभ्यां शूद्राणां सेतुरुच्यते ॥

शूद्राणामादिसेतुर्वा द्विसेतुर्वा यदृच्छया ।
द्विसेतवः समाख्याताः सर्वथैव द्विजातयः ॥

इति । द्विजातीनां ब्राह्मणानाम् । राज्ञां क्षत्रियाणाम् । ऊरुजातानां वैश्यानाम् । मनसापीति वैश्यमात्रान्वयि । चन्द्रो नादः । सेतुः प्रणवः । द्विसेतव आद्यन्तप्रणवोच्चारणशीलाः । द्विजातयस्त्रैवर्णिका इति तदर्थः । यत्त्वाथर्वणब्राह्मणे वेदभेदेन स्वरव्यवस्था श्रूयते 'स्वरितोदात्त एकाक्षर ओंकार ऋग्वेदे, त्रैस्वर्योदात्त एकाक्षर ओंकारो यजुर्वेदे, दीर्घप्लुतोदात्त एकाक्षर ओंकारः सामवेदे, ह्रस्वोदात्त एकाक्षर ओंकारोऽथर्ववेदे स सामवेदविषयिण्वेवेति नात्रोपयुज्यते ॥ एवं प्रणवं प्रदर्श्य श्रीमातेत्यादीनि त्रिषष्टिनामानि विभज्यन्ते—गुणीत्यादिना । यद्यप्यत्र मूलकारैः

स्वशास्त्रोपयुक्तपरिभाषा न्यायमूलत्वेन विदुषां सुलभा इत्याशयेनैकीकृत्य न दर्शितास्तथापि शिष्यानुजिघृक्षयास्माभिरत्र कथ्यन्ते । कटपयवर्गभवैरिति पूर्वोक्तश्लोके ङकारञ[1]कारयो: शून्यसंकेत: कृत: इहतु दशत्वसंख्यायां क्रियते, तस्या एवापेक्षणात् शून्यस्यानपेक्षणाच्च । ककारादिभिर्द्योतितसंख्याया आश्रयास्त्वेकैकनामान्तर्गताक्षराणि स्वररूपाणि । 'चतुरश्छ[2]यतावाद्याक्षरलोपश्चे' ति पाणिनिसूत्रे 'एष वै सप्तदश: प्रजापति' रित्यादिश्रुतिषु च संख्याया: स्वरमात्राश्रयत्वदर्शनात् । एकद्वित्र्यादिसंख्यावाचकपदानि तु यत्र पादोऽर्धो वा विशेष्यत्वेन निर्दिश्यते तत्र तानि पादा[3]र्थात्मकनामसंख्यापराणि । यत्र च विशेष्यनिर्देशमन्तरेण प्रयुज्यन्ते तत्र समसंख्याकाक्षरनामसंख्यापराणि । तत्राप्यर्धस्यार्धयोरर्धानां वा समाप्तिपर्यन्तं यानि नामानि तत्पराण्येव न पुनस्त्रिपादपञ्चपादान्तर्गतनामपराणि । एकद्वित्रिचतु:पादाद्यन्तर्गतवर्णानां न सांकेतिकार्थं प्रयोग इति । एतदुदाहरणानि न्यायाश्चावसर एव व्यक्तीभविष्यन्ति । गुणी गकारणकारौ त्रित्वपञ्चत्वसंख्यापरौ तस्याश्च नामविशेष्यकत्वे त्रीणि पञ्च च नामानीति पर्यवसानात्तावता कतिभिरक्षरैरेकैकं नामेत्याकाङ्क्षाया अनिरामेनाकाङ्क्षितविधानं [4]ज्याय इति सोमक्रयणेष्टचधिकरणन्यायेनाक्षराण्येव विशेष्याणि स्वीक्रियन्ते । तेषां च नामान्तरसांकर्येण विशेष्यत्वस्वीकारेऽप्युक्तदोषतादवस्थ्यादेकस्य नाम्नस्त्रीण्येवाक्षराणीत्यादिरेवार्थ: सिद्धयति । चतुरक्षरान्तर्गताक्षरत्रयस्यावयुत्यानुवादे वैयर्थ्यात् । एतेन अज्झाट् इति छलाक्षरसूत्रेऽचां षोडशसु संकेत: । इयं च संख्याऽक्षरनिष्ठा, हलिभक्ता संख्या तु नामनिष्ठा । ततश्च इत्युक्ते एकं नाम त्र्यक्षरमित्यर्थ इति भ्रमो[5] निरस्त: । प्रकृते वर्णकत्वादेवैकं नामेत्यर्थस्य लाभात् । प्रथमं नामेति तु वर्णप्राथम्यादेव सेत्स्यतीत्यंशस्तु सूत्रेष्वत्रापि समान: । नव चरणा यस्मिन्वाक्समूहे स नवचरण: । तस्य नवधा विभज्य निदेशबलादेकैकस्य चरणस्यैकैकनामात्मकत्वं ध्वन्यते । तथाच नवशब्दोदिता संख्या नामस्वेवान्वेति नाक्षरेषु । अत्र नवशब्दान्नवत्वसंख्याया इव नकारवकारोदितदशचतु:संख्ययोर्झडिति न प्रतीति: । अत: प्रतीतिशैघ्र्यमान्थर्याभ्यां संख्यावाचकपदाक्षराणामिह संभूयैकार्थप्रत्यायकत्वमेव । एकत्र चरणादिशब्दसमवधानमहिम्ना संख्यावाचकशब्दानां नामधेयान्वितस्वार्थकत्वमेव नाक्षरान्वितस्वार्थकत्वमिति सिद्धे चरणादिविशेष्यसमर्पकपदाभावेऽपि नामान्वितस्वार्थकत्वं क्लृप्तं न दण्डेन पराणुद्यते । 'एकत्र निर्णीत: शास्त्रार्थोऽसति बाधकेऽन्यत्रापी' ति न्यायात् । 'आदित्य: प्रायणीय: पयसि चरु' रिति विधेरस्थालीवचनस्यापि चरुशब्दस्यादितिमोदनेनेति वाक्यशेषवशादोदनार्थकत्वे निर्णीते सौर्यं चरुमित्यादौ वाक्यशेषाभावेऽप्योदनार्थकत्वानपायात् । ईदृशासांकार्यसिद्धयर्थमेव चाक्षरसंख्यायां वाच्यायां गुणादिशब्दान्तराणामेव प्रयोगो न पुनर्नवदशादिसंख्यापदाक्षराणामिति व्यवस्थापि

---

1 ञकारयो: 2 चतुरश्छयता 3 पादार्धात्मक 4 ज्याय 5 भ्रमो

सिध्यति। त्रिंशदर्धाः। समांशस्याप्यंशत्वमात्रविवक्षायामनियतलिङ्गोऽर्धशब्दः। 'अर्धं नपुंसक' मिति सूत्रे कः पुनः पुंलिङ्ग इति भाष्यस्यानियतलिङ्गपरत्वेनैव कैयटेन व्याख्यानात् वा, 'पुंस्यर्धः' इति कोशाच्च। तेन षोडशषोडशाक्षराणि त्रिंशन्नामानीत्यर्थः। भकारस्य चतुरक्षरात्मकमेकं नामेति एकपदस्य तदुत्तरमेकनामेत्यर्थे सिद्धन्यायात् द्वादशाक्षरमिति सिध्यति। एकस्मिन्नर्धे तावत एव परिशेषात्। अर्धात्पर[1]तोऽर्धान्तरग्रहणे तन्मध्ये नामसमाप्त्ययोगात्। 'यतिर्विच्छेदः' इति पिङ्गलसूत्रेणार्धान्तेऽवसानविधानात्। अवसानस्य च पदसमाप्तिव्याप्यत्वात्। नचार्धान्न्यूनमेव नाम समाप्यतामिति वाच्यम्। तथात्वे एकपदवैयर्थ्यात्। रूपपदेन द्वादशसंख्याया उक्तपरिभाषानुसारेण वक्तुं शक्यत्वेऽपि द्व्यक्षरैकाक्षरे [2]नामनी इति भ्रमो माप्रसंजीति तथा नोक्तम्। अत एव दशाधिका संख्या पारिभाषिकानेकाक्षरसाध्यत्वान्नेह परिभाषया निर्दिश्यत इत्यपि नियमो द्रष्टव्यः। ततोऽर्धत्रयं त्रीणि नामानि ततोऽष्टाभिरष्टाभिरक्षरैर्द्वे। ततश्चतुर्भिः पञ्चभिरष्टाभिर्द्वाभ्यां षड्भिश्चाक्षरैः षण्णामानि। ततः सप्तभिश्चरणैः सप्त। ततस्त्रिभिः पञ्चभिर्द्वे नामनी इत्येवं श्लोकार्थः॥ ७॥ अथ नाम्नामर्थः प्रस्तूयते। तेषु स्त्रीपुंनपुंसकलिङ्गानां नाम्नां विशेषणरूपत्वेन तेषां क्रमेण चिदात्मा ब्रह्मेत्यादीनि विशेष्यसमर्पकपदानि निर्दिष्टानि। पदानुसारीण्येव हि लिङ्गानि न तु वास्तविकं ब्रह्मण्येकमपि लिङ्गं 'न स्त्री न षण्ढो न पुमान्[3]जेशितु' रिति विष्णुभागवतात्।

न त्वमम्ब पुरुषो न चाङ्गना चित्स्वरूपिणि न षण्ढतापि ते।
नापि भर्तुरपि ते त्रिलिङ्गता त्वां विना न तदपि स्फुरेदयम्॥

इति कालिकादासोक्तेश्च। अत एव देवताया ध्यानेऽप्यैच्छिक एव विकल्पः स्मर्यते। 'पुंरूपं वा स्मरेद्देवि[4] स्त्रीरूपं वा विचिन्तयेत्। अथवा निष्कलं ध्यायेत्सच्चिदानन्दलक्षणमि' ति विशेष्यनिर्देशायैव वा लिङ्गत्रयसाधारणस्य प्रणवस्यादौ त्प्रयोगः। तस्य च समस्तस्य ब्रह्मैवार्थः। 'ओंतत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः' इति भगवद्वचनात्। अकारोकारमकारनादबिन्दुभिर्व्यस्तैर्ब्रह्मविष्णुरुद्रेश्वरसदाशिवानां कथनात्तत्पञ्चकरूपमिति वा। तदुक्तं बृहन्नारदीये

अकारं ब्रह्मणो रूपमुकारं विष्णुरूपवत्।
मकारं रूद्ररूपं स्यादर्धमात्रं परात्मकम्॥
वाच्यं तत्परमं ब्रह्म वाचकः प्रणवः स्मृतः।
वाच्यवाचकसंबन्धस्तयोः स्यादौपचारिकः॥

इत्यत्र। रूपपदं वाच्यवाचकयोरभेदाभिप्रायेणाभिन्नपरम्। अत एव भेदघटितो वाच्यवाचकभावसंबन्ध औपचारिकोऽमुख्यः। व्यावहारिक इत्यर्थः। अनेनैवाशयेन

1. अर्थात्परतोऽर्थान्तर, 2. द्वे नामनी, 3. नपुमान्नजन्तु, 4. स्मरेद्देवीं.

पुष्पदन्तोऽप्याह 'समस्तं व्यस्तं त्वां शरणद गृणात्योमिति पद'मिति । यज्ञवैभव-खण्डे तु नानाविधा अर्था वर्णिताः 'ज्ञातार्थे ज्ञातमित्येवं वक्तव्ये सति तद्विना । ओमिति प्राह लोकोऽयं तेन ज्ञातस्य वाचकः । अज्ञातार्थे तथाऽज्ञातमिति प्राप्ते तु वाचके । ओमिति प्राह लोकोऽयं तेन ज्ञातस्य वाचकः । संदिग्धार्थे तु संदिग्धमिति प्राप्ते तु वाचके । ओमिति प्राह लोकोऽयं तेन संदिग्धवाचकः । आकाशादिप-दार्थानां ये शब्दा वाचका भुवि । विना तानखिलान्शब्दान् लोक ओमिति भाषते । अतः प्रयोगबाहुल्यात् घटकुड्य[1]दिशब्दवत् । आकाशादिपदार्थानां वाचकः प्रणवः स्मृतः । सर्वावभासकत्वेन ब्रह्मणा सदृशः स्मृतः । सर्वावभासकं मन्त्रमिमं जपति

श्रीमाता श्रीमहाराज्ञी श्रीमत्सिंहासनेश्वरी ।

यो द्विजः । सर्वमन्त्रजपस्योक्तफलं स लभतेऽचिरात्' इति । बृहत्पाराशरस्मृतिरपि

प्रणवो हि परं तत्त्वं त्रिवेदं त्रिगुणात्मकम् ।
[2]त्रिदेवतं त्रिधामं च त्रिप्रज्ञं त्रिरवस्थितम् ।।

त्रिमात्रं च त्रिकालं च त्रिलिङ्गं कवयो विदुः ।
सर्वमेतत्त्रिरूपेण व्याप्तं हि प्रणवेन तु ।।

अग्निः सोमश्च सूर्यश्च त्रिधामेति प्रकीर्तितम् ।
अन्तःप्रज्ञं बहिःप्रज्ञं घनप्रज्ञमुदाहृतम् ।।

हृत्कण्ठे तालुके चेति त्रिस्थानमिति कीर्त्यते ।
अकारोकारमकारैस्त्रिमात्र उच्यते स तु ।।

कर्मारम्भेषु सर्वेषु त्रिमात्रं तं प्रकीर्तयेत् ।
स्थित्वा सर्वेषु शब्देषु सर्वं व्याप्तमनेन हि ।।

न तेन हि विना किंचिद्वक्तुं याति गिरा यतः ।

इति । गोपथब्राह्मणेऽपि

ओंकारं पृच्छामः को धातुः किं प्रातिपदिकं किं नामाख्यातं किं लिङ्गं का विभक्तिः कः स्वरः

इत्यादिना महता खण्डेन तत्स्वरूपनिर्णयः प्रपञ्चसारे प्रणवपटले व्याख्यातृभिः पद्मपादाचार्यैरपि प्रणवार्थदीपिकादिग्रन्थान्तरे च कृतो भूयानस्य विस्तरो द्रष्टव्यः ।। ९ ।।

अत्रादौ छलाक्षरसूत्रसंख्या ततो नामावलिसंख्या तदनन्तरं तत्तदक्षरनाम

---

1. घटकुम्भा, 2. त्रिदैवतं.

संख्या च निर्दिष्टेत्यवगन्तव्यम् । लोके हि दुःखदशायां मातुः स्मरणं प्रसिद्धम् । अनुभूतास्तु मातरो न तापत्रयहरणसमर्थाः । तदुक्तमभियुक्तैः

नानायोनिसहस्रसंभववशाज्जाता जनन्यः कति
प्रख्याता जनकाः कियन्त इति मे सेत्स्यन्ति चाग्रे कति ।
एतेषां गणनैव नास्ति महतः संसारसिन्धोर्विधे
भीतं मां नितरामनन्यशरणं रक्षानुकम्पानिधे ॥

इति । अतो दुरन्तदुःखहरणक्षमासु सर्वोत्तमा जगन्मातैव स्वस्मिन्दयावत्त्वापादनाय मातृत्वेनैव स्तोतव्या स्तोत्रसंदर्भप्रयोजनमोक्षादिरूपफलत्वेनापि स्तोतव्येत्याशयेनाह—

श्रीति । श्रियो लक्ष्म्या माता । श्रीरिति गीरुपलक्षणं तद्वाचकमेव वा । तथाच व्याडिकोशः

लक्ष्मीसरस्वतीधीत्रिवर्गसंपद्विभूतिशोभासु ।
उपकरणवेषरचनाविद्यासु श्रीविद्ये प्रथिता ॥

इति। तथाच श्रीगीर्जनकत्वान्नेयं तत्समानकोटिभूता रुद्राणी किंतु तत्त्रितयजनयित्री परशिवमहिषी परा भट्टारिकेत्युक्तं भवति । यद्वा श्रियं लक्ष्मीं माति परिच्छिनत्ति । परिच्छेद्यापेक्षया परिच्छेदस्याधिक्यावश्यंभावादनवधिकश्रीरूपो मोक्ष इत्यर्थः। 'सा हि श्रीरमृता सतामि'ति श्रुतिप्रसिद्धम् । त्रयीं माति ब्रह्मणे बोधयति परिच्छेदेन व्यवसृजति वा । 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै' इति श्रुतेः । प्राथमिकाभिव्यक्तिरूपा व्यासरूपा वेत्यर्थः । श्रियं विषं माति कण्ठे स्थापयतीति वा । अनयोः पक्षयोर्नाम पुंलिङ्गं भवति । शिवशक्त्योरभेदात्प्रकाशो विमर्शो वा विशेष्यः । श्रीमात्रे नम इति मन्त्रे विशेषाभावेऽप्यर्थानुसंधाने विशेषः । अथवा 'अभियुक्तानां नाम श्रीपदपूर्वं प्रयुञ्जीत । श्रीचक्रश्रीशैलश्रीविद्याश्रीफलादिकव'दित्याभियुक्तप्रसिद्धेर्मातेति पदमात्रस्योत्पादिकेत्यर्थः । विनिगमनाविरहात्सर्वेषामिति लाभात् । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यविशेषश्रुतेश्च । अत एव निरुपपदा एवेश्वरेशानादिशब्दाः परशिववाचकाः । अतश्च 'ईशानो भूतभव्यस्ये'त्यादाविव जगन्मातेति क्वचित्प्रतिसंबन्धिनिर्देशेऽपि मातृपदमात्रस्य त्रिपुरसुन्दरीवाचकत्वं न विहन्यते । यद्वा । हसकलरडेति व्यञ्जनषट्कस्य बालायाः स्वरत्रयेणान्ते योजने कूटत्रयात्मको जायमानो मन्त्रो मातेत्युच्यते । 'माया कुण्डलिनी क्रिया मधुमती'ति मन्त्रपारायणोद्धारश्लोके मातृपदस्य तथावृद्धैर्व्याख्यानादिति मन्त्रोद्धारपरा व्याख्यावगन्तव्या ।

राजशब्दान्नान्तत्वान्ङीपि कृते पश्चान्महच्छब्देन समासे 'आन्महत:' इत्यात्वे श्रीयुक्ता महाराज्ञीति मध्यमपद लोपसमासे रूपं नतु महाराजशब्दाट्टित्वान्ङीप् । तथात्वे महाराजीत्यापत्तेः । सकलप्रपञ्चजातपालनेऽधिकृतेत्यर्थः । राजशब्दशक्यतावच्छेदकनृपत्वकोटौ पालनस्य निविष्टत्वात् । तथाच श्रुतिः 'येन जातानि जीवन्ती' ति । अत्र श्रीविद्यायां निगूढस्याक्षरत्रयस्योद्धारः । तत्रैकं तावत्षोडशीकलेत्युच्यते । 'पञ्चिकुव्यग्गोगदिष्टश्या गुरुभक्ताय सा कले' ति वचनात्प्रायेणाधुनिकैर्बहुभिर्गुरुमुखाज्ज्ञातम् । तच्च 'शिवः शक्तिः कामः' इति विद्योद्धारश्लोके सौन्दर्यलहरीव्याख्यानोल्लेखने प्रकटीकृतं चतुर्लक्ष्मीमनुषु प्राथमिको मन्त्र इति । इतरद्वय प्रकारविमर्शरूपम् । तदुक्त **संकेतपद्धतौ**

अकारः सर्ववर्णाग्र्यः प्रकाशः परमः शिवः ।
हकारोऽन्त्यः कलारूपो विमर्शाख्यः प्रकीर्तितः ।।

इति । अनयोरपि रहस्यत्वादेव 'मध्यबिन्दुविसर्गान्तः समास्थानमये परे । कुटिलारूपके तस्याः प्रतिरूपं वियत्कले'त्यादिभिर्गूढार्थैरेव श्लोकैर्योगिनीहृदये स्वरूपनिष्कर्षः कृतः । तत्प्रकाशनं चास्माभिर्वरिवस्यारहस्यसेतुबन्ध एव कृतमिति नेह प्रतन्यते। राज्ञीत्यंशेन मायाराज्ञीमन्त्रोद्धारः। अत एव न टच्प्रत्ययान्तत्वेन प्रयोगः।

नृपाधिष्ठितमासनं सिंहासनमुच्यते । आसनेषु सिंहः श्रेष्ठमित्यर्थे राजदन्तादित्वात्पूर्वनिपातः । श्रीमत्प्रपञ्चसाम्राज्यलक्ष्मीवच्च तत्सिंहासनं च तस्येश्वरी ईशित्री । सिंहाभिन्नामासनमिति वा । देव्याः सिंहासनारूढत्वात् । तदुक्तं **देवीपुराणे नामनिर्वचनाध्याये**

सिंहमारुह्य कन्यात्वे निहतो महिषोऽनया ।
महिषघ्नी ततो देवी तथा सिंहासनेश्वरी ।।

इति । यद्वा सिंहशब्दो हिंसार्थकः । तदुक्तं **वैयाकरणैः**

हिंसिधातोः सिंहशब्दो वशकान्तौ शिवः स्मृतः ।
वर्णव्यत्ययतः सिद्धौ पश्यकः कश्यपो यथा ।।

इति । तेन सिंहेन हिंसया असनं क्षेपण निरास इति यावत् । 'असु क्षेपणे' इति धातोर्ल्युट् । संहार इति समुदायार्थः । तत्रेश्वरी समर्था । तथाच श्रुतिः 'यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ती'ति । यद्वा सकारः पञ्चसंख्यापरः । सन्ति सिंहासनसमाख्याताश्चैतन्यभैरव्यादिसंपत्प्रदा भैरव्यन्ता अष्टौ मन्त्राः । तेषु त्रयं युग्मरूपं द्वयमेकैकरूपमित्येवं पञ्चैव दिङ्मध्यभेदेन सिंहासनानि **ज्ञानार्णवे** कथितानि

पञ्चसिंहासनगता कथं सा त्रिपुरा परा ।
कथयस्व महेशान कथं सिंहासनं भवेत् ।।

इति पृष्टे ।

प्रथमं शृणु देवेशि ब्रह्मा सृष्टिकरो यदा ।
निश्चेतनोऽथ देवीशीं तदा त्रिपुरसुन्दरीम् ।।
समाराध्याभवत्कर्ता सृष्टेस्तु परमेश्वरि ।
ब्रह्माणं तं समाराध्य तपसा महता प्रिये ।।
शक्रोऽभूद्देवराजाय पूर्वस्यां दिशि पालकः ।
तदा प्रसन्ना त्रिपुरा पूर्वसिंहासने स्थिता ।।

इत्यादिना । तेषां पञ्चसिंहासनानामीश्वरीमित्यनेन मन्त्रोद्धारः ।

एवं त्रिभिर्नामभिः सृष्टिस्थितिलयकर्तृत्वेन ब्रह्म लक्षयित्वा [1]प्रकृतपुराणोक्तमातृप्रादुर्भावादिकथाक्रमं प्रायेणाश्रयन्नेव तिरोधानानुग्रहापरपर्यायबन्धमोक्षप्रदत्वेनापि सप्रपञ्चं लक्षयितुमुपक्रमते—**चिदग्नीत्यादिना** शिवशक्तैक्यरूपिणीत्यन्तेन । चित् केवलं ब्रह्म

चिदग्निकुण्डसंभूता देवकार्यसमुद्यता ।। ५२ ।।
उद्यद्भानुसहस्राभा चतुर्बाहुसमन्विता ।

तदेवाग्निकुण्डं अविद्यालक्षणतमो विरोधित्वात् । 'अन्तर्निरन्तरनिरिन्धनमेधमाने मोहान्धकारपरिपन्थिनि संविदग्ना' वित्यादौ चिद्वह्निरूपकप्रयोगदर्शनात् । **शक्तिसूत्रमपि** चिद्वह्निरवरोधपदे छन्नोऽपि चिन्मात्रयामेयेन्धनं पुष्यती' ति । तद्भाष्यं च चितिरेव विश्वग्रसनशीलत्वाद्वह्निरिति । तत्र सम्यक् अभेदेन भूता स्थिता चैतन्याख्यधर्मरूपेणावस्थिता नतु जाता । 'तत्र जातः' इति **पाणिनिना** भूजनिधात्वोर्भेदेन कीर्तनात् शक्तिशक्तिमतोरभेदाच्च । तदुक्तं **संक्षेपशारीरकाचार्यैः**

चिच्छक्तिः परमेश्वरस्य विमला चैतन्यमेवोच्यते

इति । यद्वा प्रसिद्धमग्निकुण्डमेव चित् । चिदग्निपदयोरेव वोपमितसमासः । 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुने'त्यादौ रूपकदर्शनात् । तस्य कुण्डात्संभूता प्रादुर्भूता । उत्पन्नेत्यर्थः । 'धुं[3]धुमारस्ततोऽभवदि'त्यादौ भवतेरुत्पत्तावपि प्रयोगात् । तदुक्तं **रेणुकापुराणे**

रेणुनामाभवत्पुत्र इक्ष्वाकुकुलवर्धनः

इत्यारभ्य तस्य तपो देवीवरं च वर्णयित्वा

'एतस्मिन्नन्तरे यज्ञ वह्निकुण्डाच्छनैर्द्विज ।
दिव्यरूपान्विता नारी दिव्याभरणभूषिता' ।।

---

1. तत्कृत 2. चिद्वह्निरवरोह ... तदमार

इत्यारभ्य

वह्नेः शीतांशुबिम्बाभा सहसा निर्गता बहिः ।
एकैव तु जगद्धात्री द्वितीया नास्ति काचन ।।

इत्यन्तेन । ब्रह्माण्डपुराणेऽपि भण्डासुरपीडितं शक्रं निर्वर्ण्य कुण्डं योजनविस्तारं सम्यक्कृत्वातिशोभन' मित्यादिनाचिदग्निकुण्डे देवैः कृतं स्वस्वमांसहोममुक्त्वोक्तम्

होतुमिच्छत्सु देवेषु कलेवर[1]मनुत्तमम् ।
प्रादुर्बभूव परमं तेजःपुंजमयं महत् ।।
कोटिसूर्यप्रतीकाशं चन्द्रकोटिसुशीतलम् ।
तन्मध्यतः समुदभूच्चक्राकारमनौपमम् ।।
तन्मध्यतो महादेवीमुदयार्कसमप्रभाम् ।

इत्यारभ्य

तां विलोक्य महादेवीं देवाः सर्वे सवासवाः ।
प्रणेमुर्मुदितात्मानो भूयोभूयोऽखिलात्मिकाम् ।।

इत्यन्तम् ।

नित्याया उत्पत्त्यसंभवमाशङ्क्य समाधत्ते — **देवकार्येति** । देवानां कार्याणि भण्डासुरमहिषासुरवधादीनि तदर्थमुद्यता आविर्भूता । प्रकृतिविकृतिभावाभावेन तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तेन सह समासायोगेऽपि शेषषष्ठ्या समासः । तदुक्तं **मार्कण्डेयपुराणे**

देवानां कार्यसिध्द्यर्थमाविर्भवति सा यदा ।
उत्पन्नेति तदा लोके सा नित्याप्यभिधीयते ।।

इति । **कूर्मपुराणे**ऽपि हिमवन्तं प्रति भगवत्योक्तं

अहं वै याचिता देवैः संस्मृता कार्यगौरवात् ।
विनिन्द्य दक्षं पितरं महेश्वरविनिन्दकम् ।।
धर्मसंस्थापनार्थाय तवाराधनकारणात् ।
मेनादेहात्समुत्पन्ना त्वामेव पितरं श्रिता ।।

इत्यादि ।। ५२ ।।

एवं चिद्रूपत्वेन प्रकाशात्मकतामुक्त्वा विमर्शात्मकं रूपमाह — **उद्यदिति** । भानूनां किरणानां सहस्रं यस्य स भानुसहस्रः सूर्यः । तस्योद्यत्त्वं विशेषणम् । वर्तमानकालिकोदयवत्त्वं तदर्थः । वर्तमाने लटः शतृशानचोर्विधानात् । तेन लौहित्यं

---

1. मनूपमम्.

ध्वन्यते । उद्यतां भानूनां रक्तसूर्याणां यत्सहस्रमानन्त्यं तेन तुल्येति वा । अतिलोहितेति फलितोऽर्थः । उक्तं हि स्वतन्त्रतन्त्रे

रागस्वरूपपाशाढ्या क्रोधाकाराङ्कुशोज्ज्वला ॥ ५३ ॥

मनोरूपेक्षुकोदण्डा पञ्चतन्मात्रसायका ।
निजारुणप्रभापूरमज्जद्ब्रह्माण्डमण्डला ॥ ५४ ॥

स्वात्मैव देवता प्रोक्ता ललिता विश्वविग्रहा ।
लौहित्यं तद्विमर्शः स्यादुपास्तिरिति भावना ॥

इति । **वामकेश्वरतन्त्रेऽपि** 'स्वयं हि त्रिपुरा देवी लौहित्यं तद्विमर्शन'मिति । ईदृशप्रकाशविमर्शसामरस्यापन्नाया देव्यास्त्रीणि रूपाणि स्थूलं, सूक्ष्मं, परं चेति । करचरणादिविशिष्टं स्थूलं, मन्त्रमयं सूक्ष्मं, वासनामयं परम् । तदुक्तं **योगवासिष्ठे** भगवता

सामान्यं परमं चेति द्वे रूपे विद्धि मेऽनघ ।
पाण्यादियुक्तं सामान्यं यत्तु मूढा उपासते ॥

परं रूपमनाद्यन्तं यन्ममैकमनामयम् ।
ब्रह्मात्मपरमात्मादिशब्देनैतदुदीर्यते ॥

इत्यादि । सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं स्थूलसूक्ष्मविभेदत' इत्यन्यत्रापि । यत्तु गङ्गादीनां जलादिमयं रूपं तत्स्थूलतरं चतुर्थम् । सूक्ष्मस्यापि पुनस्त्रैविध्यं वक्ष्यते ।

तेषु स्थूलं निर्दिशति--**चतुरिति** । ध्यानोक्तावयवमन्त्रोपलक्षणमेतत् । बाहुमात्रपरमेव वा ।

बाहुप्रसङ्गादायुधानां त्रिविधं रूपमाह-**रागेति** चतुर्भिः । रागोऽनुरक्तिश्चित्तवृत्तिविशेषः इच्छैव वा । राग एव स्वं वासनामयं रूपं यस्य स्थूलस्य पाशस्य तेनाढ्या वामाधःकरेत्युक्ता ।

क्रोधो द्वेषाख्या चित्तवृत्तिः । आकारशब्दादर्शआद्यचि आकारं सविषयकं ज्ञानमित्यर्थः । घटोऽयमित्याकारकं ज्ञानमित्यादौ विषयपरत्वेनाकारपदप्रयोगात् । क्रोधपदमेव ज्ञानपरमिति तु कश्चित् । तत् 'क्रोधोऽङ्कुशः' इति श्रुतिविरोधाद्वक्ष्यमाणस्मृतावेव ज्ञानपदस्य क्रोधपरत्वसंभवादयुक्तम् । तस्मात् द्वेषज्ञानोभयात्मकेनाङ्कुशेनोज्ज्वला शोभमानदक्षाधःकरा । तथाचोक्तं **पूर्वचतुःशतीशास्त्रे** 'पाशाङ्कुशौ तदीयौ तु रागद्वेषात्मकौ स्मृतौ' विति । **तन्त्रराजेऽपि** वासनापटले

मनो भवेदिक्षुधनुः पाशो राग उदीरितः ।
द्वेषः स्यादङ्कुशः पञ्चतन्मात्रा पुष्पसायकाः ॥

इति । उत्तरचतुःशतीशास्त्रे तु

इच्छाशक्तिमयं पाशमङ्कुशं ज्ञानरूपिणम् ।
क्रियाशक्तिमये बाणधनुषी दधदुज्ज्वलम् ।।

इत्युक्तम् ।। ५३ ।। संकल्पविकल्पात्मकक्रियारूपं मन एव रूपं यस्य त
मिक्षुरूपं पुण्ड्रेक्षुमयं कोदण्डं धनुर्यस्या वामोर्ध्वकरे सा तथोक्ता ।

पञ्चसंख्यानि तन्मात्राणि शब्दादीनि विषयाः तदेव तन्मात्रम् । पञ्च
नामैतदेव रूपमित्यर्थः । तदुक्तं महास्वच्छन्दसंग्रहे

भूतमात्रास्वरूपोऽर्थविशेषाणां निरूपकः ।
शब्दस्तु शब्दतन्मात्रं मृदूष्णकत्रिनिश्चयः ।।
विशिष्टस्पर्शरूपश्च स्पर्शतन्मात्रसंज्ञकः ।
नीलपीतत्वशुक्लत्वविशिष्टं रूपमेव च ।।
रूपतन्मात्रमित्युक्तं मधुरत्वाम्लतायुतम् ।
रूपतन्मात्रसंज्ञं तु सौरभ्यादि विशेषतः ।।
गन्धः स्याद्गन्धतन्मात्रं तेभ्यो वै भूतपञ्चकम् ।

इति । एतानि तन्मात्राण्येव सायका बाणा यस्या दक्षोर्ध्वकरे सा तथो
तदुक्तं वामकेश्वरतन्त्रे

शब्दस्पर्शादयो बाणा मनस्तस्याभवद्धनु' रिति । कादिमतेऽपि
बाणास्तु त्रिविधाः प्रोक्ताः स्थूलसूक्ष्मपरत्वतः ।
स्थूलाः पुष्पमयाः सूक्ष्मा मन्त्रात्मानः समीरिताः ।
पराश्च वासनायां तु प्रोक्ता. स्थूलान् शृणु प्रिये ।
कमलं कैरवं रक्तं कह्लारेन्दीवरे तथा ।
सहकारकमित्युक्तं पुष्पपञ्चकमीश्वरी ।। इति ।।

चम्पकाशोकपुन्नागसौगन्धिकलसत्कचा ।
कुरुविन्दमणिश्रेणीकनत्कोटीरमण्डिता ।। ५५ ।।

तेषां नामानि तु कालिकापुराणे

हर्षणं रोचनाख्यं च मोहनं शोषणं तथा ।
मारणं चेत्यमी बाणा मुनीनामपि मोहदाः ।।

इति । ज्ञानार्णवे तु

क्षोभणं द्रावणं देवी तथाकर्षणसंज्ञकम् ।

इति । **तन्त्रराजे** तु

> मदनोन्मादनौ पश्चात्तथा मोहनदीपनौ ।
> शोषणश्चेति कथिता बाणाः पञ्च पुरोदिताः ॥

इति । **अथायुधमन्त्रोद्धारः** । रश्च अगश्च स्वं च तेषां समाहारो रागस्वम् । अगशब्देन स्थाणुर्हकारः । 'हः शिवो गगनं स्थाणु'रिति कोशात् । स्वं सबिन्दुक ईकारः। तेन रेफहकारेकारबिन्दुसमाहारो रूपं **सूक्ष्मा**ख्यं यस्य पाशस्येत्यादि । हकारोत्तरमिह रेफोऽवगन्तव्यः संप्रदायात् । क्रो च धश्च आ च क्रोधाः । तदुपरि श्रूयमाणः कारप्रत्ययो द्वन्द्वान्तत्वात्प्रत्येकं संबध्यते । क्रोकारधकाराकारा इत्यर्थः । ते[1]ऽङ्कुशेनोज्ज्वलाः अनुस्वारेण शोभमानाः । कौ शेत इति कुशः अंकाराभिन्नः कुशोऽङ्कुशः । मन इति थकारस्य संज्ञा । थकाराधिकारे 'दक्षनासाधिपो मन' इति कोशात् । कोदण्डोऽनुस्वारः 'अंकार[2]श्चंचुकोदण्ड' इति कोशात् । **मनोरूपः** कोदण्डः थकाराभिन्नोंकारः क्रोधाकारेत्यादिनामसु दकाररेफककारलकारयकारसकारवकारा आ ई ऊ स्वराः सबिन्दुका विवक्षिताः । इतरदविवक्षितम् । तेषां यथासंप्रदायं योगे बाणबीजानि सिध्यन्तीति । **आयुधबीजविभागस्तु** गुरुमुखादवगन्तव्यः ।

निजेति-निजः स्वकीयो योऽरुणप्रभाया रक्तिमकान्तेः पूरः प्रवाहस्तस्मिन्मज्जन्ति तदभेदेन भासमानानि ब्रह्माण्डानां मण्डलानि यस्याः सा । प्रातःकाले सौभाग्यादिन्यासविशेषेषु यादृशं ध्यानं विहितमस्ति तादृशरूपवतीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

चम्पकेति–इदानीं अग्निकुण्डापादानकस्थूलरूपप्रादुर्भावे शीर्षस्य प्रथमत्वाद्देवीमुखाभिन्नवाग्भवकूटस्य पञ्चद[3]श्यां प्रथमत्वाच्च शीर्षमारभ्यैव पादपद्मान्तं वर्णयितुमारभते। चम्प[4]कादिशब्दा वृक्षे शक्ता अपि तत्तत्पुष्पेष्वपि निरूढलाक्षणिकाः। 'द्विहीनं प्रसवे सर्व' **मित्यग्निपुराणकोशात्**। चम्पकानि चेत्यादि द्वन्द्वः । सौगन्धिकानि कह्लाराणि तैः पुष्पैः लसन्तः शोभमानाः कचाः शिरोरुहा यस्याः **सा** । लसच्छब्दोऽन्तर्भावितण्यर्थो वा। तेन पुष्पेषु स्वीयपरिमलापादकाः कचा इति फलति। तदुक्तम्—

> जानासि पुष्पगन्धान्भ्रमर त्वं ब्रूहि तत्त्वं मे ।
> देव्याः केशकलापे गन्धः केनोपमीयेत ॥

इति। कुरुविन्देति–कुरुविन्दमणयः पद्मरागाख्याः । शोणाः कामानुरागादिबहुगुणशीला रत्नविशेषाः । तदुक्तं **गरुडपुराणे** रत्नाध्याये

1. तैरङ्कुश, 2. अनुस्वारश्चकोदण्ड, 3. पञ्चदश्याः, 4. चम्पकाशोक-
पुन्नागादयः

तस्यास्तटेषूज्ज्वलचारुरागा भवन्ति तोयेषु च पद्मरागाः ।
सौगन्धिकोत्थाः कुरुविन्दजाश्च महागुणाः स्फाटिकसंप्रसूताः ।

सौगन्धिककुरुविन्दस्फटिकाद्यन्तर्गतपाषाणादिप्रभेदास्तद्गर्भे पद्मरागमणीनामुत्पत्तिः । तेषु कुरुविन्दोद्भवेष्वेव

बन्धूकगुञ्जाशकलेन्द्रगोपजपाशशासृक्समवर्णशोभाः ।
भ्राजिष्णवो दाडिमबीजवर्णास्तथापरे किंशुकवर्णभासः ।।

इति । अत्र तस्या इत्यस्य रावणगङ्गाया इत्यर्थः ।

ये तु रावणगङ्गाया जायन्ते कुरुविन्दकाः ।
पद्मरागा घनाकारं बिभ्राणाः सुस्फुटार्चिषः ।।

अष्टमीचन्द्रविभ्राजदलिकस्थलशोभिता ।
मुखचन्द्रकलङ्काभमृगनाभिविशेषका ।। ५६ ।।
वदनस्मरमाङ्गल्यगृहतोरणचिल्लिका ।
वक्त्रलक्ष्मीपरीवाहचलन्मीनाभलोचना ।। ५७ ।।
नवचम्पकपुष्पाभनासादण्डविराजिता ।
ताराकान्तितिरस्कारिनासाभरणभासुरा ।। ५८ ।।
कदम्बमञ्जरीक्लृप्तकर्णपूरमनोहरा ।
ताटङ्कयुगलीभूततपनोडुपमण्डला ।। ५९ ।।

इत्युपक्रमात् । गुणातिशयोऽपि तत्रैव कथितः
कामानुरागः कुरुविन्दजेषु शनैर्न[1] तादृक् स्फटिकोद्भवेषु ।
माङ्गल्ययुक्ता हरिभक्तिदाश्च वृद्धिप्रदास्ते स्मरणाद्भवन्ति ।।

इति । ईदृशानां श्रेण्या पङ्क्त्या बजना दीप्यमानेन कोटीरेण मुकुटेन मण्डिता । ईदृशविशेषणविशिष्टां देवीं ध्यायतां भक्त्याद्यभिवृद्धिर्भवतीति ध्वनिः । कुरुविन्दाश्चमणयश्चेति द्वन्द्व इति तु कश्चित् । तद्रत्नोत्पत्त्यज्ञानात् ।। ५५ ।।

अष्टमीति ।

चन्द्रस्याष्टमी कला यस्यां तिथौ वर्धते ह्रसति वा सा तिथिरष्टमीत्युच्यते । तत्संबन्धी यश्चन्द्रोऽष्टकलायुक्तः सामचन्द्रार्धमिति यावत् । तद्वद्विभ्राजता विराजमानेन अलिकस्थलेन ललाटदेशेन शोभिता । 'ललाटमलिकं गोधि' रित्यग्निपुराणीयकोशात् ।

---

1. यास्तान.

मुखेति —

मुखमेव चन्द्र इति रूपकं तत्कलङ्कत्वेन तुल्यो मृगनाभेः कस्तूर्या विशेषकः तिलको यस्यास्तथोक्ता । कलङ्कतिलकयोरुपमानोपमेयभावः ॥ ५६ ॥

वदनेति ।

वदनमेव स्मरस्य कामराजस्य माङ्गल्यगृहं तस्य तोरणो बहिर्द्वारमेव चिल्लिका भ्रूलता यस्याः । 'चिल्लिका भ्रूलतायां स्या' दिति नामकल्पद्रुमः । 'आभुग्न-मसृणचिल्ली' ति ललितास्तवरत्नं च । परंपरितरूपकम् । प्राचीनपाठप्रयोगा-च्चिल्लीशब्द एव भ्रूपरो ज्ञेयः[1] ।

वक्त्रेति ।

वक्त्रलक्ष्म्या मुखकान्तेः परीवाहे जलपूरे चलद्भ्यां चञ्चलाभ्यां मीनाभ्यां तुल्ये लोचने यस्याः । मीनस्येवेक्षणं यस्या इति वा । मीनानां वीक्षणमात्रे शिशूनामभि-वृद्धिर्नतु स्तन्यदानादिनेति प्रसिद्धेः । तेन कटाक्षमात्रेण भक्तपोषकेत्यर्थः ॥ ५७ ॥

नवेति ।

नवं नूतनं चम्पकस्य पुष्पं नतु केवलकलिका । ईषद्विकसिता गन्धफलीति यावत् । तेन तुल्यो यो नासादण्डस्तेन विराजिता ।

तारेति ।

तारा मङ्गलाख्या शुक्लाख्या च तारकादेवीविशेषो वा । तयोः कान्ति तिरस्करोति जयतीति तथा । तादृशेन नासाभरणेन माणिक्यमौक्तिकादिभ्यां घटितेन भासुरा शोभमाना ॥ ५८ ॥

कादम्बेति ।

कदम्बमञ्जर्या नीपवल्लर्या क्लृप्तः कल्पितः कर्णपूरः कर्णपरिभागे अवस्था-प्यमानः शेखरस्तेन मनोहरा रमणीया ।

ताटङ्केति ।

ताटङ्कयुगलं कर्णाभरणद्वयं तस्य स्वर्णादिभवस्य प्रकृतेऽभावात् अभूततद्भावे च्विः । तथा संपद्यमाने तपनस्य सूर्यस्योडुपस्य चन्द्रस्य च मण्डले यस्याः । तदुक्तम्

> सूर्यचन्द्रौ स्तनौ देव्यास्तावेव नयने स्मृतौ ।
> उभौ ताटङ्कयुगलमित्येषा वैदिकी श्रुतिः

इति ॥ ५९ ॥

---

1. वल्लकेति पाठेऽप्ययमेवार्थः

पद्मेति ।

पद्मरागशिलैवातिनिर्मलत्वात्प्रतिबिम्बग्राहित्वाच्चादर्शो दर्पणं तं परिभवत्यव-जानाति । नताध्यानिश्चयेन कामेश्वरप्रतिबिम्बग्राहित्वाच्छोणत्वाच्च । ईदृशी कपोलभुवौ गण्डभित्तिर्यस्याः ।

पद्मरागशिलादर्शपरिभाविकपोलभूः ।
नवविद्रुमबिम्बश्रीन्यक्कारिरदनच्छदा ॥ ६० ॥

शुद्धविद्याङ्कुराकारद्विजपङ्क्तिद्वयोज्ज्वला ।
कर्पूरवीटिकामोदसमाकर्षिदिगन्तरा[1] ॥ ६१ ॥

नवेति ।

नवा नूतना विद्रुमबिम्बयोः पक्वप्रवालतुण्डीफलयोः श्रियं कान्तिं न्यक्कुरुतो-ऽधः कुरुतस्तताऽत्याधिक्येनौन्नत्यात् । तादृशौ [2]रदनच्छदावोष्ठौ ' सा भवति

शुद्धेति ।

शुद्धविद्या[3] येदंताहंतयोरभेदमति ' रित्युक्तेर्दत्तात्रेयसंहितादिषु श्रीवि-द्यायास्तादृशाभेदपरत्वेन व्याख्यानात्सैव शुद्धविद्योच्यते । शुद्धाया अविद्यामलप्रति-स्पर्धिन्या विद्यायाः षोडशीरूपाया अङ्कुराणामिवाकारः स्वरूपं यस्य तेन द्विजपङ्क्ति द्वयेन दन्तपङ्क्तियुगलेनोज्ज्वला शोभमाना । श्रीमातुर्हि मूलाधारादिभ्यः पराप-श्यन्त्यादिक्रमेण वैखर्यात्मना मुखान्निःसृतासती षोडशीविद्या पश्चात्कर्णाकर्णोपदेशेन विसृताभूत् । तत्र शब्दब्रह्मरूपस्य बीजस्योच्छूनतावस्था परा, स्फुटितावस्था पश्यन्ती, मुकुलिताव्यक्तं दलद्वयं मध्यमा, सम्यग्विकासेन प्रसृतं मिथः संसृष्टमूलं दलद्वयं वैखरी । तदेव चाङ्कुरपदवाच्यम् । तद्दशायां दन्तसाम्यमप्यस्त्येव । षोड-शाक्षराङ्कुराणां प्रत्यङ्कुरं दलद्वयाद्द्वात्रिंशद्दन्तसंख्यासंपत्तिरपि । अतस्तान्यङ्कु-राण्येव मूर्तिमन्ति दन्तरूपाणीति तात्पर्यम् । द्विजशब्दश्लेषेण समासोक्त्यलंकारेणा-र्थान्तरमपि । वेदादयो विद्या हि ब्राह्मणमेवाश्रित्य तिष्ठन्ति ' विद्या ह वै ब्राह्मण-माजगामे ' ति श्रुतेः । तेनाऽप्रतिष्ठाः[4] सत्योऽन्यत्र विस्तारं प्राप्नुवन्ति । अतो हेतोर्ब्राह्मणा एव विद्याङ्कुररूपाः । ततश्च शुद्धा निर्मला[5] विद्याङ्कुराकारा च सती या द्विजानां ब्राह्मणानां पङ्क्तिस्तद्द्वयेनोज्ज्वला । ब्राह्मणानामप्यम्बामुखान्निः-सृतत्वेन त एव मूर्तिमन्तो दन्ता इति तात्पर्यम् । यद्वा ' शुद्धविद्या च बाला च द्वादशार्धा मतङ्गिनी' त्यादिक्रमेणानुत्तरपर्यन्ता द्वात्रिंशद्दीक्षास्तन्त्रेषु प्रसिद्धास्ता द्विज-पङ्क्तिपदेनोच्यन्ते । दीक्षाया अपि जन्मरूपत्वात् । उपनयनापेक्षया द्वितीयत्वाच्च।

1. समाकर्षद्दिगन्तरा 2. दशन, 3. सभापतिशुद्धविद्यापरिणये, 4. तेनोपदिष्टाः, 5. निमला सती

'दीक्षा जन्म तृतीयं स्या' दिति वचनस्य मातुरुदराज्जन्ममेलनाभिप्रायकत्वेनाविरोधात् । शुद्धविद्या त्र्यक्षरी सैवाङ्कुरसारम्भो यस्याः सा शुद्धविद्याङ्कुरा । अकारेत्यत्राङः परतोऽकारप्रश्लेषेणाङ्कुरयोरभिविध्यनुत्तरवाचकत्वेनानुत्तरपर्यन्तेत्यर्थः । शुद्धविद्याङ्कुरा च सा आकारा च सा द्विजपङ्क्तिश्चेति कर्मधारयोत्तरं तस्या द्वयेनोज्ज्वला भासमानेति विग्रहः । संप्रदायक्रमायातद्वात्रिंशद्दीक्षितान्तःकरणैः पुरुषधौरेयैरेव लभ्या नान्यैरिति भावः ।

एलालवङ्गकर्पूरकस्तूरीकेसरादिभिः ।
जातीफलदलैः पूगैर्लाङ्गल्यूपणनागरैः ।
चूर्णैः खदिरसारैश्च युक्ता कर्पूरवीटिका

इति लक्षणलक्षितस्य ताम्बूलस्यामोदं परिमलं समाकर्षन्ति स्वस्वाभिमुख्येन प्रसारयन्ति या दिशः प्राच्याद्या दश देवतास्ता एवान्तं परिधानं यस्याः सा। ताभिर्देवताभिरम्बामुखकमलविगलत्ताम्बूलकवलनापेक्षिणीभिरपि तदलाभात्प्रथमनिःसृतपरिमल एवाहंपूर्विकया यौगपद्येन समाकृष्य सर्वाभिगृह्यते । तल्लिप्सयैव हि ता आवृत्य परितोऽदृश्यवेषेण स्थिता इति तात्पर्यग'त्योत्प्रेक्षाध्वननादिह वस्तुनालंकार-

निजसंलापमाधुर्यविनिर्भर्त्सितकच्छपी ।
मन्दस्मितप्रभापूरमज्जत्कामेशमानसा ।। ६२ ।।

अनाकलितसादृश्यचिबुकश्रीविराजिता ।
कामेशबद्धमाङ्गल्यसूत्रशोभितकन्धरा ।। ६३ ।।

कनकाङ्गदकेयूरकमनीयभुजान्विता ।

ध्वनिः । अथवा यस्या वीटिकामोदेन परिमलातिशयेन समाकर्षीणि सुरभिलानि दिगन्तराणि सेति ।

आमोदः सोऽतिनिर्हारी वाच्यलिङ्गत्वमागुणात् ।
समाकर्षी तु निर्हारी सुरभिर्घ्राणतर्पणः ।। ६१ ।।

इत्यमरः । निजेति--निजस्य स्वीयस्य स्वतःशोभनस्य ब्रह्मविषयकस्य बालापस्य वर्णात्मकशब्दस्य माधुर्येण मञ्जुलतया विशिष्य निःशेषेण भर्त्सिता तिरस्कृता कच्छपी वीणा यया सा। समासान्तविधेरनित्यत्वात् 'नद्यृतश्चे' ति न कप् । कच्छपस्य स्त्री कच्छपीति तु कश्चित् । तत् 'कच्छपी महती वीणे' त्यादिकोशदर्शनात् । **अमरकोशशेषोऽपि** वीणामधिकृत्याह--

विश्वावसोः सा बृहती तुम्बुरोस्तु कलावती ।
गा नारदस्य महती सरस्वत्यास्तु कच्छपी ।।

इति । लोके हि वर्णाभिव्यक्तेरभावेऽपि षड्जादिस्वराभिव्यक्तिमात्रेण ज्ञातचरानेव वर्णानुन्नीय माङ्गल्यमात्रलिप्सयैव हि वीणानादे रुचिरित्यनुभवः । कच्छप्यास्तु सारस्वतत्वादेव शुकसारिकादिवदीषत्स्पष्टवर्णाभिव्यक्तिरप्यस्ति । स्पष्टतरवर्णाभिव्यक्तितदधिकमाधुर्यशालिनः संलापस्य तु सर्वातिशयत्वे नास्ति विवाद इति । अत एव **सौन्दर्यलहर्याम्**—

विपञ्चया गायन्त्या विविधमपदानं पशुपतेस्त्वयारब्धे वक्तुं चलितशिरसा साधुवचने । तदीयैर्माधुर्यैरपलपिततन्त्रीकलरवां निजां वीणां वाणीं निचुलयति चोलेन निभृत मिति ।

मन्देति—स्मितमीषद्धासः सोऽपि मन्दः तस्य प्रभापूरे लावण्यप्रवाहे मज्जतीति मज्जत् नतु मग्नम् । एकत्र मग्नस्यावयवान्तरसंचारविलोपापत्तेः । इदं त्ववयवान्तरसंचारार्थं यतते[1] तस्मान्निःसर्तुं नाभिवाञ्छति चेति वर्तमाननिर्देशेन ध्वनितम् । कामः कलाशरीरघटको विन्दुरग्नीषोमाख्यो रविः । तदुक्तं **कामकलाविलासे**—

विन्दुरहंकारात्मा रविरेतन्मिथुनसमरसाकारः ।
कामः कमनीयतया कला च दहनेन्दुविग्रहौ बिन्दुः ।।

इति । स एवेश्वरो राजराजेश्वरस्तस्य मानसं यस्याः सा तथोक्ता ।

मीमांसकमते विभुनोऽपि मनसो मज्जनकथनेन प्रभापूरस्य निरवधिकाधिक्यं[2] ध्वन्यते ।। ६२ ।।

अनाकलितेति—वाग्देवतामारभ्याद्य यावद्वर्णयितुं प्रवृत्तैः कविभिरनाकलितं आसमन्तादभिव्याप्य न कलितं सम्यक् न लब्धं सरसोपमानस्यालाभात् । अपि तु मुखमुकुरवृन्तरूपयत्किंचिदुपमानेन लब्धप्रायं यत्सादृश्यमौपम्यं यस्यास्तादृश्या चिबुकश्रिया विराजिता ।

कामेशेति—कामेशेन परमशिवेन बद्धं यन्माङ्गल्यसूत्रं कामोज्जीवनहेतुभूतं सौभाग्याभरणं तेन शोभिता कन्धरा शिरोधिर्यस्याः ।। ६३ ।।

कनकेति—अङ्गं ददातीत्यङ्गदं शरीरघटकमित्यर्थः । कनकमेवाङ्गदं येषां तैः सुवर्णकशरीरकैः । केयूरैर्दोर्भूषणैश्चतुर्भिः कमनीया रमणीया ये भुजास्तैरन्विता

रत्नग्रैवेयचिन्ताकलोलमुक्ताफलान्विता ।। ६४ ।।

---

1. [illegible] 2. [illegible]

कामेश्वरप्रेमरत्नमणिप्रतिपणस्तनी ।
नाभ्यालवालरोमालिलताफलकुचद्वयी ॥ ६५ ॥
लक्ष्यरोमलताधारतासमुन्नेयमध्यमा ।
स्तनभारदलन्मध्यपट्टबन्धवलित्रया ॥ ६६ ॥

युक्ता । अङ्गदकेयूरयोराकृतिवैलक्षण्यमाश्रित्याभरणद्वयपरं वा व्याख्येयम् । अत-एव **ब्रह्मोत्तरखण्डे** सप्तमेऽध्याये शिवध्यानप्रकरणे प्रयोगः 'दधानं नागवलयकेयूराङ्गदमुद्रिकाः' इति । अन्यत्रापि 'केयूराङ्गदहारकङ्कणमुखालंकारविभ्राजिता-मिति । 'केयूरमङ्गदं दोर्भूषे'त्यग्निपुराणं तु भुजभूषणत्वेनानुगमस्य कथनपरम् । तदनुसारित्वादमरसिंहोऽपि तत्पर एवेत्यदोषः ।

रत्नेति—रत्नखचितग्रैवेयेण ग्रीवाभरणचिन्ताकेन चार्थात्सौवर्णेन लोलै-श्चञ्चलैर्हारभावमापन्नैर्मुक्ताफलैश्चान्विता । रत्नमयं ग्रीवासंबन्धि यच्चिन्ताकं तदधस्तिर्यक्पङ्क्तिरूपेण लम्बमानैर्मुक्ताफलैरित्येकाभरणपरं वा । चिन्ताकमान्ध्र-देशेषु प्रसिद्धम् । ललाटिकापर्याय इति तु कश्चित् । तत्तादृशकोशालेखनाच्चिन्त्यम् । ग्रीवायामेव चिन्ता ध्यानं येषां ते ग्रैवेयचिन्ताकाः । उपर्युपर्याभानत एव ध्यानं ये कुर्वन्ति न पुनर्दहरान्तर्देवतां[2] द्रढयितुं क्षमास्ते मध्यमाधिकारिण इत्यर्थः । लोलाः सतृष्णा अधमाधिकारिणः[3] 'लोलश्चलसतृष्णयो' रित्यग्निपुराणानन्या-य्यमरः । मुक्ता उत्तमाधिकारिण इत्यर्थः । एतेषां त्रयाणामपि यानि रत्नभूतान्या-फलानि अल्पफलान्यधिकफलानि च । 'आङीषदर्थेऽभिव्याप्तौ' विति कोशात् । तैरन्विता तद्दाने तत्परा इति प्रकृताप्रकृतोभयविषयकश्लेषः ॥ ६४ ॥

कामेश्वरेति—कामेश्वरस्य प्रेमैव रत्नमणिः । रत्नोत्तमः तत्पणनविषये प्रति-पणभूतौ **स्तनौ यस्याः** । मणिशब्दो रत्नपरः सन् स्तनयोरेव विशेषणं वा । स्तन-रत्ने विक्रीय प्रेमरत्नं क्रीतवतीति भावः । तेन द्विगुणमूल्यदानेन क्रयविक्रयाभ्यां च सुतरां परस्परस्वतापायेन प्रेमपरावृत्त्यभावः पातिव्रत्यातिशयश्चेति विनिमयालं-कारेण वस्तुध्वनिः ।

नाभीति– नाभिरेवालवालो लतावापश्वभ्रो यस्या रोमावल्यभिन्नलतायास्तस्याः फलभूता **कुचद्वयी यस्याः** सेति परंपरितरूपकमुत्प्रेक्षासंबन्धातिशयोक्तिश्चेति संकरः ॥ ६५ ॥

लक्ष्येति—लक्षयितुं योग्या लक्ष्या ज्ञाप्यमानेति यावत् । ज्ञायमानस्यैव लिङ्ग-स्यानुमितिं प्रति कारणत्वात् । लिङ्गज्ञानमात्रस्य कारणतावादेऽपि लिङ्गज्ञानयोर्वि-शेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेणोभयतोऽपि कारणताया दुष्परिहरत्वात् ।

ननगनारेनेति ...स्य गन्धात् । तथाच गौतमसूत्रं 'बुद्धिसिद्धं तदस'दिति । नया सा रोमलतावारता रोमावलिरूपवल्ल्याधारस्थानत्वम् । आधारतासंबन्धेन लग्नमेव लिङ्गमिति यावत् । तथा सम्यगुन्नेयं प्रमानुमितिविषयो मध्यमं वलग्नं अस्याः । नाभ्यधःप्रदेशो मध्यमाख्यघनावयववान् रोमलतात्वादिति प्रयोगः । तमेव रोमलतया समर्थनात्काव्यलिङ्गालंकारः[1] । यद्यपि निराधारो हा रोदिमि कस्य कस्याः कृते' इत्यादाविव स्वरान्तरभागानेकवर्णायाः पदमध्ययतेः साधुत्वात्तः तथापि चान्तस्थापरत्वेनैव व्यवस्थितत्वात्पादान्तयतेः 'प्रणमत भवबन्धक्लेश-

अरुणारुणकौसुम्भवस्त्र भास्वत्कटीतटी ।
रत्नकिङ्किणिकारम्यरशनादामभूषिता ॥ ६७ ॥

कामेशज्ञात[2] सौभाग्यमार्दवोरुद्वयान्विता ।
माणिक्यमुकुटाकार[3]जानुद्वयविराजिता ॥ ६८ ॥

इन्द्रगोपपरिक्षिप्तस्मरतूणाभजङ्घिका ।
गूढगुल्फा कूर्मपृष्ठजयिष्णुप्रपदान्विता ॥ ६९ ॥

नखदीधितिसंछन्ननमज्जनतमोगुणा ।
पदद्वयप्रभाजालपराकृतसरोरुहा ॥ ७० ॥

नाशाय नारायणचरणसरोजद्वन्द्वमानन्ददायी'त्यादाविवाधारतेत्यस्य मध्ये न साधुत्वमथापि पिङ्गलमाण्डव्यादिमुनीनां छन्दःशास्त्रप्रवर्तकानां प्राचामाचार्याणां च मते यतेरनङ्गीकारात्तद्रीत्या साधुत्वमुपपद्यते । पैङ्गलं तु कलियुगीयग्रन्थमात्रपरमिति प्रदर्शितं छन्दोभास्करेऽस्माभिः ।

स्तनेति---स्तनयोर्भारेण गौरवेण दलत इव मध्यस्य दार्ढ्यार्थं कृतः पट्टबन्धः कनकपट्टिकाभिर्बन्ध एव वलित्रयं यस्याः सेत्युत्प्रेक्षातिशयोक्ती ॥ ६६ ॥

अरुणेति—अतिशयेनारुणमरुणारुणं 'कान्तायाः करतलरागरक्तरक्त' इतिवदतिशयस्य वीप्सया द्योतनात् । अरुणवदनूरुवदरुणं वा । कुसुम्भेन रक्तं कौसुम्भं च यद्वस्त्रं तेन भास्वती भासुरा कट्यास्तटी यस्याः

रत्नेति---रत्नमयीभिः किङ्किणिकाभिः क्षुद्रघण्टिकाभी रम्येण रशनाभिन्नेन दाम्ना सौवर्णमेखलासूत्रेण भूषिता ॥ ६७ ॥

कामेशेति---कामेशेनैव ज्ञाते तदेकसाक्षिके सौभाग्यमार्दवे लावण्यकोमलत्वे ययोस्तयोरूर्वोर्द्वयेनान्विता ।

---

1. काव्यलिङ्गालङ्कारोऽनुमानं वा. 2. ज्ञात, 3. मकुटाकार

माणिक्येति—माणिक्यमुकुटं अखण्डमाणिक्येन निर्मितं मुकुटं टोपिकाख्यमवं न्युब्जं शिरःप्रावरणं यत्तस्येवाकारो ययोस्तयोर्जानुनोः पर्वणोर्द्वयेन विराजिता ॥ ६८ ॥

इन्द्रेति—इन्द्रगोपाः प्रावृषेण्या आरक्ततमाः कृमिविशेषास्तैः परितः क्षिप्तौ खचितौ यौ स्मरस्य कामराजस्य तूणौ निषङ्गौ ताभ्यां तुल्ये जङ्घे एव जाङ्घिके यस्याः । यदि तैः खचितौ स्यातां तदोपमा सम्भाव्येतेत्युपमायामभूतत्वाद्ध्वनिः ।

गूढेति—गूढौ मांसलौ गुल्फौ पार्ष्णी यस्याः ।

कूर्मेति—कूर्मयोः पृष्ठे जयत इति जयिष्णुनी ये प्रपदे पादाग्रे ताभ्यामन्विता । जयिष्णुपदमिष्णुच्प्रत्ययान्तं[1] ननु 'ग्लाजिस्थश्च क्स्नुरि'ति क्स्नुप्रत्ययान्तं जिष्णुरिति स्यापत्तेः । इष्णुचो विधानं तु 'भुवश्चे'ति सूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थकत्वेन वृत्तिकृता व्याख्यानात् । तत्सूत्रे छन्दसीत्यनुवृत्तिस्तु न कार्या । 'भ्राजिष्णुर्भविष्णुर्भविते' त्यमरकोशे प्रयोगात् । प्रयोगशरणा वैयाकरणा इति न्यायात् । तस्माद्भिष्णुभ्राजिष्णुवज्जयिष्णुरपि साधुरेव ॥ ६९ ॥

नखेति—नखानां पादनखचन्द्राणां दीधितिभिः किरणैः सम्यक् छन्नो लोपितो नमतां ब्रह्मविष्ण्वादिजनानां तमोगुणोऽज्ञानं यस्याः । पादध्यानेनाज्ञाननाश इति भावः । यद्वा अस्याश्चरणयुगस्य नखचन्द्रस्य नमज्जनकिरीटमणिगणच्छायाप्रतिबिम्बबाहुल्येन दीधितीनां विशिष्यभानाभावे तासां तमोनाशाय नमज्जनहृदयान्तः प्रवेश उत्प्रेक्षते कविरिति भावः । तथाच **मत्स्यपुराणपद्मपुराणयोः** पार्वत्याः सामुद्रिक लक्षणानि दृष्टवतो **नारदस्य** वाक्यम्

सिञ्जानमणिमञ्जीरमण्डितश्रीपदाम्बुजा ।
मरालीमन्दगमना महालावण्यशेवधिः ॥ ७१ ॥

सर्वारुणाऽनवद्याङ्गी सर्वाभरणभूषिता ।
शिवकामेश्वराङ्कस्था शिवा स्वाधीनवल्लभा ॥ ७२ ॥

न जातोऽस्याः पतिर्भद्रे लक्षणैश्च विवर्जिता ।
उत्तानहस्ता सततं चरणैर्व्यभिचारिभिः ।
स्वच्छायया भविष्येयं किमन्यद्बहु भाष्यते

इति मेनांप्रत्युक्तेर्दुर्लक्षणान्येवमानि कथितानीति भ्राम्यता हिमवता सदुःखं पृष्टो नारद उवाच—

1. ...

हृदयस्थानेऽपि महति त्वया दुःखं निवेद्यते ।
अपरिच्छिन्नवाक्यार्थो मोहं यासि महागिरे

इत्यादिना 'न जानेऽस्याः पति' रित्यादिवाक्यानामर्थं निर्वर्ण्यान्ते कथितं

यत्तु प्रोक्तं मया पादौ स्वच्छायाव्यभिचारिणौ ।
अस्याः शृणु ममात्रापि वाच्योऽर्थं शैलसत्तम ॥

चरणौ पद्मसंकाशावस्याः स्वच्छनखोज्ज्वलौ ।
सुरासुराणां नमतां किरीटमणिकान्तिभिः ।
विचित्रवर्णौ लिम्पन्ति स्वच्छायां प्रतिबिम्बितैः ।
प्रणम्य नाशयिष्यन्ति तेषां हार्दं तमोगुणम् ॥

इति ।

पदेति—पदद्वयस्य चरणयुगलस्य प्रभाजालेन सौष्ठवादिगुणसमूहेन पराकृते निरस्ते सरोरुहे कमले यस्याः सा ॥ ७० ॥

सिञ्जेति—सिञ्जानाः भूषणजन्यशब्दविशेषं कुर्वाणा मणयो ययोस्ताभ्यां पादकटकाभ्यां मण्डिता श्रीर्ययोस्तादृशे पदाम्बुजे यस्याः । 'नद्यृतश्चे'त्यविकल्पितेनापि कप्रत्ययः[1] श्रीशब्दस्य नदीसंज्ञानिषेधादेव न भवति । 'ह्रस्वो नपुंसक'इति ह्रस्वस्तु संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वान्नेह भवति । मण्डिते श्रीयुक्ते पदाम्बुजे यस्या इति त्रिपदबहुव्रीहिर्वा ।

मरालेति—मरालो हंसः स्वभावादेव मन्दगतिः । तत्रापि स्त्रीजातीया विशेषत इति मराल्येवोपात्ता । तस्या इव मन्दगमनं यस्याः ।

महेति—महतां लावण्यस्यातिशयितसौन्दर्यस्य शेवधिर्निधिः । 'निधिर्ना शेवधि' रित्यग्निपुराणकोशात् । अत एव 'परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयो'रिति पाणिनीयसूत्रात्पुंलिङ्गमिदं नाम । तेन शेवधये नम इत्येव प्रयोगो न पाक्षिकः शेवध्यै नम इति ॥ ७१ ॥

सर्वेति—वसनाभरणकुसुमकान्त्यादिकं सर्वमेवारुणं यस्याः । अवद्यानि निन्द्यानि न भवन्तीत्यनवद्यानि सुलक्षणान्यङ्गानि अवयवा यस्याः ।

सर्वेति—सर्वैश्चूडामणिप्रभृतिपादाङ्गुलीयकान्तैः कालिकापुराणोक्तैश्चत्वारिंशता कल्पसूत्रोक्तैरन्यैरपिवाभरणैर्भूषिता ।

एवं स्थूलरूपमुक्त्वा तदवस्थितिस्थानान्याह-- **शिवकामेत्यादिना** । कमनीयत्वकामः 'कामः कमनीयतये'त्युक्तेः । कामं यथेच्छं रूपमस्येति वा कामः । ईदृशव्युत्पत्त्यैव मन्मथे कामपदप्रवृत्तेः **कालिकापुराणे प्रदर्शनात्** ।

जगत्सु कामरूपत्वे त्वत्समो नैव विद्यते ।
अतस्त्वं कामनाम्नापि ख्यातो भव मनोभव ॥

इति । प्रज्ञानमेव वा कामः । तथाच श्रुतिः 'यदेतद्धृदयं मनश्चैतत्संज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः संकल्पः क्रतुरसुः कामो वश इति सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ती'ति । अत्र प्रज्ञानशब्देन शिव एवोच्यते । स्कान्दे ब्रह्मगीतायां तथैवोपबृंहणदर्शनात् 'शंकराख्यं तु विज्ञानं बहुधा शब्द्यते बुधैः । केचिद्धृदयमित्याहु'रित्यारभ्य 'वश इत्यास्तिकाः केचित्सर्वाण्येतानि संततम् । प्रज्ञानस्य शिवस्यास्य नामधेयान्यसंशय'मित्यन्तम् । जगत्सिसृक्षावानीश्वरः कामपदवाच्यः । तथाच बृहदारण्यके श्रूयते 'आत्मैवेदमग्र आसीदेक एव सोऽकामयत' इत्यादि 'एतावान्वै काम' इत्यन्तम् । शिवश्चासौ कामश्चासावीश्वरश्चेति कर्मधारयः । गुणिरुद्रमदनयोर्निरासाय पदत्रयी । तस्याङ्के वामोत्सङ्गे तिष्ठति निषण्णा ।

शिवेति—अत एवाह शिवा । 'वश कान्तौ शिवः स्मृतः' इति । कान्तिरिच्छा परशिवेच्छारूपेत्यर्थः । इच्छारूपायाः शक्तेः शिवाराधकत्वादिति भावः । शिवाभेदाद्वा शिवा । तत्र शिवपदनिरुक्तिस्तु शैवागमे

वृत्तेः साक्षितया वृत्तिप्रागभावस्य च स्थितः ।
बुभुत्सायास्तथा ज्ञोऽस्मीत्यापातज्ञानवस्तुनः ॥
असत्यालम्बनत्वेन सत्यः सर्वजडस्य तु ।
साधकत्वेन चिद्रूपः सदा प्रेमास्पदत्वतः ॥
आनन्दरूपः सर्वार्थसाधकत्वेन हेतुना ।
सर्वसंबन्धवत्त्वेन संपूर्णः शिवसंज्ञितः ॥
जीवेशत्वादिरहितः केवलः[1] शिव एव सः ।

इति । शिवं करोतीति वा । शिवशब्दात् 'तत्करोती'ति ण्यन्तात्पचाद्यचि टाप् । शेतेऽस्मिन्सर्वमिति वा । 'सर्वनिघृष्वरिष्वे[2]'त्यादिना कर्तृभिन्नेऽर्थे[3] औणादिकनिपातनात् । शिवाः शोभना गुणा अस्यां सन्तीति वा । अर्शआदित्वादच् । जैनेन्द्रव्याकरणे तु 'शिवादयश्चे'ति सूत्रं तत्सुभूतिचन्द्रेण व्याख्यातम् । शाम्यतीति शिवः 'ववन इत्वमङ्गलोपश्च निपात्यत[4]' इति ।

समेधयति यं नित्यं सर्वार्थानामुपक्रमम् ।
शिवेति यन्मनुष्याणां[5] तस्मादेव शिवः स्मृतः ॥

1. स्वप्रभः केवलः 2. सर्वनिघृष्वरिष्टे 3. कर्मभिन्नेऽर्थे 4. ववन् उत्वं मलोपश्च निपात्यत 5. शिवमिच्छन्मनुष्याणां

इति । भारते

समा भवन्ति मे सर्वे दानवाश्चामराश्च ये ।
शिवंकरोऽस्मि भूतानां शिवत्वं तेन मे सुराः ॥

इति च । 'यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येको यस्मिन्निदं सं च विचैति विश्व' मिति श्रुतिः । 'त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्त' मिति च । तदेतत्सर्वं शिवाष्टोत्तरशतव्याख्याने संगृहीतमस्माभिः ।

प्रकृत्या नैर्मल्यादमलगुणयोगादपि
　　शमा[1]ज्जगत्याधारत्वाद्रुजदमृतदानच्च भवतः ।
बलादिच्छाशक्तेः परमशिव वेदान्तनिकरै-
　　रसाधारण्येन व्यवहृतिमयासीः शिव ॥

इति । शिवाभेदा वा शिवा । तदभेदस्य प्रवृत्तिनिमित्तता च लिङ्गपुराणे दर्शिता

यथा शिवस्तथा देवी यथा देवी तथा शिवः ।
तस्मादभेदबुद्ध्यैव शिवेति कथयन्त्युमाम् ॥

इति । तत्रैव स्थलान्तरे

उमाशंकरयोर्भेदो नास्त्येव परमार्थतः ।
द्विधासौ रूपमास्थाय स्थित एको न संशयः ॥

इति । 'परमात्मा शिवः प्रोक्तः शिवा सैव प्रकीर्तिता' इति च ।

यज्ञवैभवखण्डेऽपि

चिन्मात्राश्रयमायायाः शक्त्याकारे द्विजोत्तमाः ।
अनुप्रविष्टा या संविन्निर्विकल्पा स्वयंप्रभा ॥
सदाकारा परानन्दा संसारोच्छेदकारिणी ।
सा शिवा परमा देवी शिवाभिन्ना शिवंकरी ॥

इत्यारभ्य

करुणासागरामेनां यः पूजयति शांकरीम् ।
किं न सिध्यति तस्येष्टं तस्या एव प्रसादतः ॥

इत्यन्तम् । अथवा । वायोर्भार्या शिवानाम्नी । उक्तं च लैङ्गे

समस्तभुवनव्यापी भर्ता सर्वशरीरिणाम् ।
पवनात्मा बुधैर्देव ईशान इति कीर्त्यते ॥

---

1. शया.

ईशानस्य जगत्कर्तुर्देवस्य परमात्मनः ।
शिवा भार्या बुधैरुक्ता पुत्रश्चास्य मनोजवः ।।

इति । 'बालेन्दुशेखरो वायुः शिवः शिवमनोरमे' इति च ।

वायुपुराणेऽपि

ईशानस्य चतुर्थी[1] या तनुर्वायुरिति स्मृता ।
तस्य पत्नी शिवा नाम पुत्रश्चास्य मनोजवः ।।

इति । यद्वा । शिवं मोक्षं ददातीति शिवा । तदुक्तं देवीपुराणे

सुमेरुशृङ्गमध्यस्था श्रीमन्नगरनायिका

शिवा मुक्तिः समाख्याता योगिनां मोक्षदायिनी ।
शिवाय[2] जयते देवी ततो लोके शिवा स्मृता ।।

इति । आगमे तु—

पावकस्योष्णतेवेयं भास्करस्येव दीधितिः ।
चन्द्रस्य चन्द्रिकेवेयं शिवस्य सहजा शिवा ।।

इति ।

स्वाधीनेति । एवमिच्छादिधर्मरूपापि न धर्मिणांप्रति गुणभूतेत्याह— **स्वाधीनेति ।** स्वस्यात्मनोऽधीन आयत्तो वल्लभो भर्ता कामेश्वरो यस्याः । शक्त्यधीनात्मलाभकत्वाद्धर्म्येव धर्माधीन इत्यर्थः । तदुक्तं **कालिकापुराणे**

नित्यं वसति तत्रापि पार्वत्या सह नर्मकृत् ।
मध्ये देवीगृहं तत्र तदधीनस्तु शंकरः ।।

इति । आगमेऽपि—

शक्तो यया स शंभुर्भुक्तौ मुक्तौ च पशुगणस्यास्य ।
तामेनां चिद्रूपामाद्यां सर्वात्मनास्मि नतः ।।

इति । स्कान्देऽपि

जगत्कारणमापन्नः शिवो यो मुनिसत्तमाः ।
तस्यापि साभवच्छक्तिस्तया हीनो निरर्थकः ।।

1. चतुर्थ्या. 2. शिवार्थं यतते.

इति । श्रीमदाचार्यभगवत्पादैरप्युक्तम् 'शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुं न चेदेवं देवो न खलु कुशलः स्पन्दितुमपी' ति । स्वाधीनो वल्लभो यये ति वा । शर्यातिकन्यायाः सुकन्यायाः पतिरश्विभ्यां स्वसमानरूपः कृत इति तं विशिष्याजानत्या तया भगवतीमाराध्यैव स्वाधीनीकृत इति देवीभागवते सप्तमस्कन्धे कथा स्मर्यते—

शरणं ते जगन्मातः प्राप्तास्मि भृशदुःखिता ।
रक्ष मेऽद्य सतीधर्मं नमामि चरणौ तव ।।

इत्यादिप्रार्थनोत्तरम्

एवं स्तुता तदा देवी तया त्रिपुरसुन्दरी ।
हृदि तस्या ददौ ज्ञानं येनाधीनः पतिर्भवेत् ।।

इत्याद्युक्तेः । एवं शच्या इन्द्रप्राप्तिरपि [1]षष्ठस्कन्धोक्तेहोदाहर्तव्या ।। ७२ ।। यद्यपि भक्तमीमांसायां 'तत्प्रतिष्ठा गृहपीठव' दिति सूत्रे गृहे तिष्ठति पीठे तिष्ठतीति प्रयोगाविशेषादुभयोरप्यधिकरणत्वं मुख्यमेव नतु साक्षात्परंपरासंबन्धादिरूपतारतम्यपीठभूभागस्यापि गृहान्तर्गतत्वादित्युक्तं, तथापि गृहे क्व तिष्ठतीतिवत्पीठे क्व तिष्ठतीत्याकाङ्क्षानुदयात्पीठमपेक्ष्येतरेषामधिकरणानां तारतम्यमनुभवसिद्धमस्त्येव ।

तेन न्यायेन मुख्यत्वात्कामेश्वरवामोत्सङ्गं प्रथममुक्त्वा स्थलान्तराण्याह— **सुमेरुशृङ्गमध्यस्थेत्यादिना** । सुमेरोर्हेमाद्रेर्मध्यशृङ्गे तिष्ठतीति तत्स्था । शोभने मेरुमध्यशृङ्गे इति वा । मेरुपर्वते हि शिवत्रिकोणवत्त्रीणि शृङ्गाणि सन्ति तेषां मध्ये चतुर्थं शृङ्गमस्ति । तदुक्तं ललितास्तवरत्ने दुर्वासमहामुनिभिः

स जयति सुवर्णशैलः सकलजगच्चक्रसंघटितमूर्तिः ।
काञ्चननिकुञ्जवाटीकन्दलदमरीप्रपञ्चसंगीतः ।।

हरिहयनैर्ऋतमारुतहरितामन्तेष्ववस्थितं तस्य ।
विनुमः सानुत्रितयं विधिहरिगौरीशविष्टपाधारम् ।।

मध्ये पुनर्मनोहररत्नरुचिस्तबकरञ्जितदिगन्तम् ।
उपरि चतुःशतयोजनमुत्तुङ्गं शृङ्गपुंगवमुपासे ।।

इति ।

श्रीमदिति श्रीमल्लक्ष्मीवद्यन्नगरं निरुपपदमेव नगरपदं विद्यानगरवाचकं तस्य नायिका अधिपतिः । तच्च नगरं द्विविधं एकं तावन्मध्यमेरुशृङ्गस्थम् । तदुक्तं ललितास्तवरत्ने

---

1. तत्रैव.

तत्र चतुःशतयोजनपरिणाहं देवशिल्पिना रचितम् ।
नानासालमनोज्ञं नमाम्यहं नगरमादिविद्यायाः ॥

इति । तत्र मध्यश्रृङ्गे । चत्वारि शतानीति विग्रहः नतु 'चतुःशतमुत्कृति[1]' रिति पिङ्गलसूत्र इव चतुरधिकं शतमिति । उत्तरश्लोके प्रथमप्राकारस्य प्रथमं सहस्रपूर्वकपट्शतसंख्याकयोजनपरिमित इति परिमाणोचितविरोधात्[2] । नानासालैः पञ्च-

चिन्तामणिगृहान्तस्था पञ्चब्रह्मासनस्थिता ॥ ७३ ॥

महापद्माटवीसंस्था कदम्बवनवासिनी ।
सुधासागरमध्यस्था कामाक्षी कामदायिनी ॥ ७४ ॥

विंशतिभिः प्राकारैरिति तदर्थः । अपरं सकलं ब्रह्माण्डबहिरूर्ध्वभागे सुधासागरमध्यगतरत्नद्वीपस्थम् । तदुक्तं रुद्रयामले

अनेककोटिब्रह्माण्डकोटीनां बहिरूर्ध्वतः ।
सहस्रकोटिविस्तीर्णे सुधासिन्धोस्तु मध्यमे ॥
रत्नद्वीपे जगद्द्वीपे शतकोटिप्रविस्तरे ।
पञ्चविंशतितत्त्वात्मपञ्चविंशतिवप्रकैः ॥
त्रिलक्षयोजनोत्तुङ्गैः श्रीविद्यायाः पुरं[3] शुभम् ।

इत्यादि । विद्यारत्नभाष्ये तु क्षीरसमुद्रमध्येऽप्येकं पुरमस्तीत्युक्तं परंतु तस्य चतुर्विंशतिप्राकारा इत्यसकृदुक्तं तत्रैकस्य प्राकारस्य न्यूनत्वं[4] गवेषणीयम् । श्रीमन्नगरशब्दः श्रीचक्रपरो वा । 'चक्रं पुरं च सदनमगारं नगरं गृहे' ति विश्वाख्योक्तेः 'खगजदशारे' त्यादिगौडपादीयसूत्रे श्रीपुरस्य चक्रपरत्वेन तद्भाष्ये व्याख्यानाच्च । 'नैतमृपिमविदित्वा[5] नगरं प्रविशेत्' । 'देवानां पूरयोध्या' । 'अमृतेनावृतां पुरी' मित्यादिश्रुतिषु नगरादिपदानां चक्रे प्रयोगदर्शनाच्च 'नगरचक्रयोरभेदाच्च तस्य स्वामिनीत्यर्थः ।

चिन्तेति—चिन्तितार्थप्रदाः चिन्तामणिनामकरत्नविशेषाः तैरेव रचितं गृहं तस्य चिन्तामणिमयीभित्तिः । क्रोशप्रविस्तृतेत्यारभ्य चिन्तामणिगृहे सर्वं चिन्तामणिमयं स्मृतमित्यन्तेनावयवशो ब्रह्माण्डपुराणे वर्णितं तस्यान्तस्तिष्ठतीति तच्च गृहं ब्रह्माण्डोर्ध्वं सहस्रयोजनम् । सहस्रयोजनायामे चिन्तामणिमये गृहे इत्यादिरुद्रयामलात् ।

मेरौ तु स्वल्पपरिमाणं

1. चतुश्शतमुद्धृति, 2. स्थानम्, 3. पर, 4. न्यूनतायां मूलं, 5. नैतमृपि विदित्वा

शृङ्गारवर्णवर्यस्योत्तरतः सकलविबुधसंसेव्यम् ।
चिन्तामणिगणरचितं चिन्तां दूरीकरोतु मे सदनम् ॥

इति ललितास्तवरत्नात् । गौडपादीयसूत्रभाष्ये तु सर्वेषां चिन्तितार्थप्रदमन्त्राणां निर्माणस्थानं तदेवेति तस्य चिन्तामणिगृहत्वमित्युक्त्वा तन्निर्माणप्रकारो विस्तरेण वर्णितः ।

पञ्चेति—

पञ्चभिर्ब्रह्मभिर्निर्मितमासनं मञ्चकरूपं तत्र स्थिता । तदुक्तं बहुरूपाष्टकतन्त्रे भैरवयामलतन्त्रे च

तत्र चिन्तामणिमयं देव्या मन्दिरमुत्तमम् ।
शिवात्मके महामञ्चे महेशानोपबर्हणे ॥

अतिरम्यतले तत्र कशिपुश्च सदाशिवः ।
भूतकाश्च चतुष्पादा महेन्द्रश्च पतद्ग्रहः ॥

तत्रास्ते परमेशानी महात्रिपुरसुन्दरी ।

इति । भूतकाः भृत्याः द्रुहिणहरिरुद्रेश्वरा इत्यर्थः । आग्नेयादीशानान्तविदिक्षु ब्रह्मादय ऊर्ध्वाधःस्तम्भरूपाः मध्ये पुरुषरूपा अपि श्रीध्यानाच्छवितभावं प्राप्ता मीलिताक्षा निश्चला इत्यादिकं पुराणादवगन्तव्यम् ॥ ७३ ॥

महापद्मेति—महान्ति पद्मानि यस्यामीदृश्यामटव्यां वने सम्यक्तिष्ठति । पद्माटवीस्वरूपमूर्ध्वं 'त्रिलक्षयोजनायाममहापद्मवनावृतम्' इति रुद्रयामलोक्तमेकम् । ललितास्तवरत्नोक्तमन्यत्—

मणिसदनसालयोरधिमध्यं दशतालभूमिरुहदीर्घैः ।
पर्णैः पयोदवर्णैर्युक्तां काण्डैश्च योजनोत्तुङ्गैः ॥

मिलितैस्तालीपञ्चकमानैर्मिलितां च केसरकदम्बैः ।
संततगलितमरन्दस्रोतोनिर्यन्मिलिन्दसंदोहाम् ॥

पाटीरपवनबालकधाटीनिर्यत्परागपिञ्जरिताम् ।
पद्माटवीं भजामः परिमलकल्लोलपक्ष्मलोपान्ताम् ॥

इति । ब्रह्मरन्ध्रस्थितसहस्रदलपद्ममपि पद्माटवीत्युच्यते । उक्तंच स्वच्छन्दतन्त्रे 'तस्मादूर्ध्वं कुलं पद्मं सहस्रारमधोमुख'मिति प्रक्रम्य 'महापद्मवनं चेदं समानं तस्य चोपरी'ति । ब्रह्माण्डपिण्डाण्डयोरैकरूप्याच्च । इदं चारुणोपनिषद्भाष्ये 'आण्डीभवजमामुहु'रितिवाक्यव्याख्यानावसरे स्पष्टीकृतम् ।

कदम्बेति—कदम्बानां नीपानां वने वसतीति तथा। चिन्तामणिगृहं परितो मणिमण्टपं तत्परितः कदम्बवनम्। तदुक्तं भैरवयामले

देवर्षिगणसंघातस्तूयमानात्मवैभवा।
भण्डासुरवधोद्युक्तशक्तिसेनासमन्विता ॥ ७५ ॥

बिन्दुस्थानं सुधासिन्धुः पञ्चयोन्यः सुरद्रुमाः।
तत्रैव नीपश्रेणी च तन्मध्ये मणिमण्टपम् ॥
तत्र चिन्तामणिमयम्

इत्यादि। कनकरजतप्राकारमध्यभूः सप्तयोजना। तस्माद्द्वियोजनोन्नताः कदम्बवृक्षाः सन्तीत्यपि पुराणे स्थितम्।

सुधेति—सुधासागरः पीयूषवर्णः[1] स चोर्ध्वस्थ एकः 'अमृतेनावृतां पुरी' मिति श्रुतिप्रसिद्धः। पिण्डाण्डे बिन्दुस्थाने सहस्रारकर्णिकाचन्द्रमध्येऽन्यः। अपराजिताख्ये सगुणब्रह्मोपासनाप्राप्ये नगरे अरनामक—ण्यं[2]नामकौ द्वौ सुधाह्लदौ सागरप्रतिमौ। शारीरकभाष्ये 'अनावृत्तिः शब्दा' दितिसूत्रे कथितावन्यौ[3]। अविशेषात्सर्वेऽपीह गृह्यन्ते। तेषां मध्ये तिष्ठतीति तथा।

कामाक्षीति—कामे कमनीये अक्षिणी यस्याः। समासान्तष्टच्। कामेश्वर एव नेत्रं यस्या इति वा। नेत्रविषयत्वान्नेत्रत्वमुपचर्यते। काञ्चीपीठाधिष्ठात्र्या इदमसाधारणं नाम। कामान् मनोरथान् ददातीति कामदायिनी। तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे—

सर्वज्ञा साक्षिभावेन तत्तत्कामानपूरयत्।
तद्दृष्ट्वा चरितं देव्या ब्रह्मा लोकपितामहः ॥
कामाक्षीति तदा नाम ददौ कामेश्वरीति चेत्।

इति। कामेश्वरमेव वा भक्तेभ्यो वितरति शिवाभेददानाभिप्रायेण वा कामदायिनी। कामं मन्मथं द्यति खण्डयतीति वा कामदः शिवस्तेन अयिनी शुभावहविधिमती। 'अयः शुभावहो विधि' रित्यमरः। अथवा दायो नाम पित्रादिपरंपरार्जितं स्वम्। ततः कामेश्वरेण दायवती। तदभिन्नानादिसिद्धस्वभाववतीत्यर्थः ॥ ७४ ॥

अथ परिभाषायां चतुःषष्टिनामानि विभजते—

अर्धचतुर्विंशतितनुबोद्धृब...गुणगणोदशपात्।
दम्भावह[4]गोमेदाभावेहचतुर्गुणा गुणैर्गङ्गा ॥ १० ॥

---

1. पियूषार्णवः 2. ण्व, 3. कथितावाद्यौ, 4. दम्भावद.

अर्थानां चतुर्विंशतिः ततस्तकारात्पञ्चाक्षरमेकं नाम । ततो नकाराद्दशाक्षरम् । नकारस्य शून्ये संकेतितत्वेऽपि तावन्मात्रस्य नामाक्षरसंख्यत्वायोगादकारान्तसाहित्यापेक्षायां प्रथमोपस्थितिन्यायेनैकाङ्कसमावेशे दशसंख्यावाचकत्वसिद्धेः । टवर्गे दशमत्वादपि तत्सिद्धेः दशपादिति । तत्रैकादशानां पादात्मकनाम्नां सत्वेऽपि छन्दोनुरोधादवयुत्यान्वयैकादशः पादः पृथग् उत्तरार्धे हकारेण निर्दिष्टः । चतुरिति चत्वारि नामानीत्यर्थः । न तु चतुरक्षरमेकं नामेति । तथात्वे एकेनैव घकारढकाराद्यक्षरेण सिद्धेऽधिकोक्तेर्वैयर्थ्यात् । एका[1]द्यादिसंख्यावाचकपदसंबन्धिभिन्नैरेव वर्णैरक्षरसंख्याव्यवहारस्यानाकर्यार्थमङ्गीकारस्योक्तत्वाच्च । ततश्चत्वारि नामानि कतिकत्यक्षराणीत्याकाङ्क्षायां परस्पराक्षरसंख्यावैषम्ये मानाभावात् 'समं स्यादश्रुतत्वा' दिति न्यायेन समसंख्याक्षराणीति सिद्धेऽर्धस्यार्धयोरर्धानां वा मध्य एवेत्यपि नियमाच्चत्वारिचत्वार्यष्टावष्टौ वाक्षराणीति सिध्यति नतु नवनवेत्यादि । अर्धात्परतो द्वितीयनामसमाप्त्यापत्तेश्छन्दःसूत्रविरोधेन तस्यानिष्टत्वात् । चतुरष्टसंख्ययोरन्यतरनियमस्तु 'भक्तिप्रिया भक्तिगम्या भक्तिवश्या भयापहे' त्यर्थपर्यालोचनवतां व्युत्पत्तिमतां च सुज्ञान एव । नह्ययं ग्रन्थः सहस्रनामाक्षराणामुद्धाराय गुरुचरणैः कृतः किंतु ज्ञाताक्षरान्प्रति विभागप्रदर्शनाय । अतश्चाक्षरज्ञानसापेक्षत्वाद्व्युत्पन्नैश्चतुश्चतुरक्षराणीति ज्ञातुं शक्यमेव । नच तैरन्यत्राप्येवमेवं ज्ञातुं शक्यत्वाद्ग्रन्थवैयर्थ्यम् । व्युत्पन्नानामपि संदेहस्य प्रचुरं प्रदर्शयिष्यमाणत्वात् । अन्यथा छलाक्षरसूत्राणामपि वैयर्थ्यापत्तेः । अथापि यद्यष्टाक्षरे द्वे नामनी विभज्येते तदा गुणैरिति गकारेण शरच्चन्द्रनिभाननेत्यत्र शरच्चमिति त्र्यक्षरस्य भिन्ननामत्वापत्तिः । तत्रापि भ्रमादिष्टापत्तिं वदन्तस्तु नात्राधिकारिणः । तदुक्तं योगवासिष्ठे 'नात्यन्तमज्ञो नो तज्ज्ञः सोऽस्मिञ्शास्त्रेऽधिकारवानि' ति । तुल्याविमौ पर्यनुयोगसमाधी सर्वशास्त्रेष्वपीति ॥ १० ॥

अथ देव्याः स्थूलरूपस्य कार्याणि स्पष्टतया वदन्नेव रहस्यभूतं परं रूपं रहस्योक्तिभिरेव वर्णयितुमारभते—देवर्षीत्यादिना । देवगण ऋषिगणश्च यस्तयोः संघातेन महासमुदायेन स्तूयमान आत्मा स्वरूपं यस्य तादृशं वैभवं यस्याः, स्तूयमानात्मवैभवात्मनो व्यापकत्वं यस्या वा सा । अथवा देवर्षिगणैः संघातशः स्तूयमानं बहुप्रकारेण स्तूयमानमित्यर्थः । यद्वा संघातो नरकविशेषस्तन्निरासार्थं स्तूयमानमित्यादि । पापस्य प्रायश्चित्तमित्यादौ षष्ठ्या नाश्यनाशकभावसंबन्धार्थकत्वदर्शनादिहापि षष्ठीसमासः । यद्वा सम्यक् घातो भण्डासुरवधस्तदुद्देशेन स्तूयमानमित्यादि । अत एवोत्तरनामनि तदुत्तरभाविनद्वधोद्योगकथनम् । अत एव ब्रह्माण्डपुराणे भण्डासुरपीडितैर्देवैः कृतं 'जयदेवि जगन्मात' रित्यादिना देवीस्तवं निर्बन्धे अम्बया वरं वृणुध्वमित्युक्ते देवानां वाक्यम्

1. एकद्व्यादि.

यदि तुष्टासि कल्याणि वयं दैत्येन्द्रपीडिताः ।
दुर्लभं जीवितं चापि त्वां गताः शरणार्थिनः ।।

इत्यादि । अन्यत्रापि

ततः कदाचिदागत्य नारदो भगवानृषिः ।
प्रणम्य परमां शक्तिमुवाच विनयान्वितः ।।

इत्यारभ्य

अयं भण्डासुरो देवि बाधते जगतां त्रयम् ।
त्वयैकयैव जेतव्यो न शक्यस्त्वपरैः सुरैः ।।

इत्यन्तम् । वस्तुतस्तु । देवा ब्रह्मादयः । ऋषयो वसिष्ठादयः । देवर्षयो नारदादयः । देवर्षयश्च देवर्षयश्चेति विग्रहः । गणा आदित्यादयः ।

आदित्यविश्ववसवस्तुषिताभास्वरानिलाः ।
महाराजिकसाध्याश्च रुद्राश्च गणदेवताः ।।

इत्यग्निपुराणात् । तेषां संघातः समुदायः 'अनेककोटिदिक्पालैश्चन्द्रार्कवसुकोटिभि' रित्यादिरुद्रयामलोक्तस्तेन स्तूयमानमित्यर्थः । तेन न गणसंघातपदाभ्यां पौनरुक्त्यं शङ्कनीयम् । अथ पररूपपरत्वपक्षे देवादिस्तूयमानत्वविशेषणादखिलानुगतमखिलपरिचितमखिलप्रेमास्पदं चैतन्यमेवात्मेति शैवशास्त्रोक्तं स्वरूपं ध्वनितम् । अग्निपुराणेऽपि

तस्य चैतन्यमात्मेति प्रथमं सूत्रमीरितम् ।
ज्ञानबन्ध इतीदं तु[1] द्वितीयं सूत्रमीशितुः ।।

इति । ततश्च देवादिभिः स्तूयमानं परिचीयमानमात्मनः 'स्वात्मैव देवता प्रोक्ता ललिता विश्वविग्रहे' ति तन्त्रराजोक्ताया आत्माभिन्नदेवताया वैभवं विभुत्वमनन्तशक्तिसंवृतत्वरूपं प्राभवं यस्याः सेति वर्णनीयम् ।

भण्डेति—अथ देवकार्यसमुद्यतेति यत्स्थूलरूपस्य कार्यमुक्तं तत्प्रपञ्चयति । भण्डनामकोऽसुरस्तद्युद्धादिकं च **ललितोपाख्याने** विस्तरेण प्रसिद्धतरम् । तदुक्तं तत्रैव **ब्रह्माण्डपुराणे** मन्मथदाहं प्रक्रम्य

अथ तद्भस्म संवीक्ष्य चित्रकर्मा गणेश्वरः ।
तद्भस्मना तु पुरुषं चित्राकारं चकार सः ।।

---

1. [illegible]

इत्यारभ्य

एतद्दृष्ट्वा तु चरितं धाता भण्डिति भण्डिति।
यदुवाच ततो नाम्ना भण्डो लोकेषु कथ्यते॥

संपत्करी सभा[1]रूढसिंधुरव्रजसेविता।
अश्वारूढाधिष्ठिताश्वकोटिकोटिभिरावृता॥ ७६॥

इत्यन्तम्। तस्यासुरत्वमपि तत्रैवोक्तम्

रुद्रकोपानलाज्जातो यतो भण्डो महाबलः।
तस्माद्रौद्रस्वभावश्च दानवश्चाभवत्ततः॥

इति। तस्य दैत्यस्य वधे हनने उद्युक्तानां शक्तीनां स्त्रीदेवतानां सेनाभिः सैन्यैः सम्यक् व्यूहनिर्माणेनान्विता युक्ता। सम्यगभेदेनान्विता वा। तथाच **गौडपादीयं** सूत्रम् 'भण्डासुरहननार्थमेकैव अनेका' इति। यद्वा भण्डो निर्लज्जः सच प्रकृते जीवभावमापन्नो देही। तदाहुः 'सच्चित्सुखात्मापि जडास्थिरत्वदुःखादिभिः क्लिश्यसि भण्डिमाय'मिति। तस्यासून् प्राणान् रात्यादत्ते तत्सर्वं स्वं तद्गतो धर्मो भण्डिमेति यावत्। ज्ञानबन्ध इति सूत्रोक्तो बन्ध इति भावः। अस्यात्माज्ञानमिति सूत्रद्वयं संधावकारश्लेषाश्लेषाभ्यामात्मन्यात्मत्वज्ञानाभावोऽनात्मन्यात्मत्वज्ञानं च आणवमलपदवाच्यत्वेन प्रसिद्धो बन्ध इत्यर्थस्तद्भाष्यवार्तिकयोरुक्तः। तस्य वधो यस्मात्तदुद्युक्तमुद्योग उद्यम इति यावत् तस्य याः शक्तयः सामर्थ्यानि तासां सेनया समूहेन समन्वितेति रहस्यार्थः। तथाच **शिवसूत्राणि** 'उद्यमो भैरवः' 'शक्तिचक्रानुसंधाने विश्वसंहारः'। 'शक्तिसंधाने शरीरोत्पत्तिः' 'भूतसंधाने भूतपृथक्त्वविश्वसंघट्टाः' इत्यादीनि। तद्वार्तिकानि यथा 'योयं विमर्शरूपायाः प्रसरन्त्याः स्वसंविदः। झडित्युच्चलनाकारप्रतिभो मज्जनात्मकः। उद्यमोंतःपरिस्पन्दः पूर्णाहंभावनात्मकः। स एव सर्वशक्तीनां सामरस्यादशेषतः। विश्वतोभरितत्वेन विकल्पानां विभेदिनाम्। अलं कवलनेनापीत्यन्वर्थादिव भैरवः। योयमुक्तः स्वसंवित्तेरुद्योगो भैरवात्मकः। अस्यास्ति महती शक्तिरतिक्रान्तक्रमाक्रमा। निःशेषनिजचिच्छक्तिसंनाक्रमणलम्पटः। रिक्तारिक्तोभयाकाराप्यन्यैतद्दूषिणी[2] परा। तथैव स्वात्मचिद्भित्तौ प्रमेयोल्लासनादिनः। परप्रमातृविश्रान्तिपर्यन्तस्पन्दरूपया। सृष्टिस्थितिलयान्ताख्या[3] भासा शक्तिप्रसारणात्। प्रपञ्चविषयं चञ्चत्पञ्चकृत्यं प्रपञ्चितम्। तया प्रसारितस्यास्य शक्तिचक्रस्य यत्पुनः। संधानमन्तरा माया स्वोक्तक्रमविमर्शनम्। तस्मिन्सत्यस्य विश्वस्य कालाग्न्यादिकलावधेः। संहारः स्यात्स्वसंवित्तिवह्निसद्भावलक्षणः। इच्छाशक्तिरुमेत्यादिसूत्रोक्ता शक्तिरस्य या।

संधाने योगिनस्तस्यास्तन्मये भावने सति । तद्वशात्तत्तदिच्छार्हशरीरोत्पत्तिरिष्यते । भूतानां देहधीप्राणशून्यानां ग्राहकात्मनाम् । ग्राह्याणां स्थावराणां च संधानं परिपोषणम् । पृथक्त्वमथ विश्लेषो व्याध्यादिक्लेशबन्धनात् । विश्वस्य देशकालादिविप्रकृष्टस्य यत्पुनः । संघट्टश्चक्षुराद्यक्षप्रत्यक्षीकरणादिकम् । एतत्सर्वं भवेच्छक्तिसंधाने सति योगिन' इत्यादि । पुंस्त्वशक्तिर्बाल्ये तिरोहितापि यौवने यथा समुल्लसति तथा विचित्राः शक्तिसमूहा जीवे विद्यमाना अप्यज्ञानवशात्तिरोहिताः उद्योगे सति तु सर्वा अपि ताः समुल्लसन्तीति तु समुदायार्थः ।। ७५ ।।

सम्पत्करीति—अस्ति संपत्करीनाम काचिद्देवता । या तावत्स्वतन्त्रतन्त्रे 'संपत्करीति काप्यस्ति विद्या साऽचिन्त्यवैभवे' त्यारभ्य 'एवं त्रिवर्णा सा विद्या विधानं चाथ कथ्यत' इत्यन्तेन वर्णिता । सा हि त्रिपुरसुन्दर्या गजेष्वधिकृतेति **ललितोपाख्याने** प्रसिद्धम् । 'ललितापरमेशान्या अङ्कुशास्त्रात्समुद्गता । संपत्करी नाम देवी' त्यारभ्य 'रणकोलाहलं नाम सारुरोह मतंगज'मित्यादिकमुक्त्वा 'तामन्वगाययुः कोटिसंख्याकाः कुञ्जरोत्तमा' इत्यन्तम् । तया सम्यग्गजशास्त्रकथितोपायैरारूढानामारोहणादिना नियमितानां सिन्धुराणां भद्रमन्द्रमृगादिभेदभिन्नगजानां व्रजेन हास्तिकेन सेविता । अथवा सुखसंपन्मयी चित्तवृत्तिः संपत्करीत्युच्यते तस्यां समारूढैर्विषयीभूतैः सिन्धूरव्रजैः शब्दादिविषयसमूहैः सेविता । तथाच **कादिमते** 'इन्द्रियार्थान्गजान्पूर्वं तन्नाम्नैव समर्चयेदि' ति । एकस्मिन् ज्ञाने विषयीभूतायास्त्रिपुट्या विविच्य संबन्धज्ञानरूपा चित्तवृत्तिः सुखसंपत्करी । तदुक्तं **प्रत्यभिज्ञायाम्**

> ग्राह्यग्राहकसंवित्ति[1]सामान्ये सर्वदेहिनाम् ।
> योगिनां तु विशेषोऽयं संबन्धे सावधानते ।।

इति । तदिदं 'लोकानन्दः समाधिसुख' मिति शिवसूत्रव्याख्यायां स्पष्टम् । 'मात्रास्वप्रत्ययानुसंधाने नष्टस्य पुनरुत्थान' मिति सूत्रे **वरदराजेनोक्तं**

> मात्राः पदार्थरूपाद्यास्तैस्वैर्भिश्चक्षुरादिभिः ।
> अक्षैः स्वप्रत्ययो नाम ततस्तद्ग्राह्यवेदनम् ।।
>
> संधानं तु समस्तं तदहमित्यनुसंहृतिः ।
> आमुष्मिन्सति नष्टस्य हरितस्योक्तवर्गतः ।।
>
> तुर्यस्य पुनरुत्थानं भूय उन्मज्जनं भवेत् ।
> ऐश्वर्यसंपत्करं तस्य योगीन्द्रस्येति शिष्यते ।।

इति ।

---

1. [illegible]

अश्वेति—अश्वारूढाख्या काचिद्देवता तन्त्रे प्रसिद्धा । यस्यास्त्रयोदशाक्षरो मन्त्रः सा तावदश्वेष्वधिकृता । तदुक्तं **ब्रह्माण्डपुराणे**

अथ श्रीललितेशान्याः पाशायुधसमुद्भवा ।
अतित्वरित विक्रान्तिरश्वारूढा चलत्पुर ॥

इत्यारभ्य

अपराजितनामानं समारुह्य हयं ययौ ।
बहवो वातजवना वाजिनस्तां समन्वयुः ॥

इत्यन्तम् । अत एव **त्रिपुरासिद्धान्ते** नामनिरुक्तिः 'तुरङ्गेषु स्थिरत्वाच्च साश्वारूढेति गीयत' इति । तयाधिष्ठितानां स्वायत्तीकृतानां अश्वानां कोटिगुणितकोटिभिर्जलधिसंख्याभिर्वल्लीभिरावृता । यद्वा 'इन्द्रियाण्यश्वरूपाणि तत्र पश्चिमतो यजे' दिति **कादिमते** वचनादश्वपदेनेन्द्रियाणि कथ्यन्ते । तदारूढं मनः । मनस इन्द्रियद्वारैव वृत्तिनिर्गमात् । ततश्चैकेन मनसा असंख्यातानीन्द्रियाण्यधिष्ठाय तत्तत्सुखानि भुनक्तीत्यर्थः । अश्वारूढैरिति बहुवचनान्तेन विग्रहे बहुभिर्मनोभिर्युगपदनन्तेन्द्रियाधिष्ठात्रीत्यर्थः । आत्माख्यदेवतारूपो योगी पूर्वोक्तोद्यमाभ्यासवांश्चेदिच्छामात्रेण सर्वशरीराभिमानी भवतीति भावः । तथाच **शिवसूत्राणि** 'विस्मयो योगभूमिकाः । इच्छाशक्तिरुमा कुमारी । दृश्यं शरीर'मिति । तद्वार्तिकानि च 'यथा सातिशयानन्दे तस्य चिद्विस्मयो भवेत् । तथास्य योगिनो नित्यं तत्तद्वेद्यावालोकने । निःसामान्यपरानन्दानूभूतिस्तिमितेन्द्रिये । परे स्वात्मन्यतृप्त्यैव[1] यदाश्चर्यं स विस्मयः । स एव खलु योगस्य परतत्त्वैकरूपिणः । भूमिकास्तत्क्रमारोहपरविश्रान्तिसूचिकाः । ईदृग्विस्मयविद्योगभूतिकारूढचेतसः । परभैरवतां युञ्ज्याभ्यसमानस्य शाश्वती । तस्यैव योगिनो येच्छाशक्तिः सैव भवत्युमा[2] । परा भट्टारिका सैव कुमारीति प्रकीर्तिता । सदाशिवादिक्षत्यन्तविश्वसर्गादिलीलया । कुमारी कुं महामाया भूमिं मारयतीत्यपि । कुमारी चोपभोग्यस्य योगिनो भैरवात्मनः । कुमारी नान्यभोग्यस्य-

चक्रराजरथारूढसर्वायुधपरिष्कृता ।
गेयचक्ररथारूढमन्त्रिणीपरिसेविता ॥ ७७ ॥

भोक्त्रैकात्म्येन तिष्ठति । उमा कुमारी संत्यक्तसर्वसङ्गा महेशितुः । आराधनपरा तद्वदिच्छाशक्तिस्तु योगिनः । अयमेव स्फुटोपायो दृष्टोऽनुत्तरदेशिकैः । एवमीदृक्प्रभावेच्छाशक्तियुक्तस्य योगिनः । यद्यद्दृश्यमशेषं तच्छरीरं तस्य योगिनः । अहमित्यपृथक्त्वेन प्रति[3]वत्प्रतिभासनात् । एवं देहे च बाह्ये च सर्वत्रैषास्य योगिनः ।

---

1. तुष्ण्यैव 2. भवत्क्रमा, 3. पति

दृश्यं शरीरतामेति शरीरं चापि दृश्यता' मिति । सूत्रान्तरं च 'यथा तत्र तथान्यत्रे 'ति ।

यत्र स्वाभाविका देहे स्फुटीभूता स्वतन्त्रता ।
यथा तत्र तथान्यत्र देहे भवति योगिनः ॥

स्फुटीभवति युक्तस्य पूर्णाहंता स्वरूपिणी ॥ ७६ ॥

इति ।

चक्रेति—चक्रराजकिरिचक्रगेयचक्रादयो रथप्रभेदा रथशास्त्रे ललितोपाख्याने च वर्णिताः

आनन्दध्वजसंयुक्तो नवभिः पर्वभिर्युतः ।
दशयोजनमुन्नम्र[1]श्चतुर्योजनविस्तृतः ॥

महाराज्ञाश्चक्रराजरथेन्द्रः प्रचलन्बभौ ।
मन्त्रिता भामहाचक्रे गीतिचक्रे रथोत्तमे ॥

सप्तपर्वाणि चोक्तानि तत्र देव्यश्च ताः शृणु ।
किरिचक्ररथेन्द्रस्य पञ्चपर्वसमाश्रयाः ॥

देवताश्च शृणु प्राज्ञ नामानि शृण्वतां जयः ।
चक्रराजरथो यत्र तत्र गेयरथोत्तमः ॥

यत्र गेयरथस्तत्र किरिचक्ररथोत्तमः ।
एतद्रथत्रयं तत्र त्रैलोक्यमिव जंगमम् ॥

इत्यादि । तेषु चक्रराजाख्यं रथमारूढैः सर्वैरायुधैः परिष्कृतालंकृता युद्धकाले देवी । रथसमीपे देव्याः सर्वाण्यायुधानि चक्रराजरथे परिपूर्य स्थापितानि सन्तीत्यर्थः । यद्वा चक्रराजं श्रीचक्रमेव रथस्तमारूढानि यानि सर्वायुधानि सर्वाण्यात्मज्ञानसाधनानि तैरित्यादि । यज्ञायुधानि संभरतीत्यादौ साधने प्रायुधशब्दप्रयोगदर्शनात् । आणवोपायशाक्तोपायशांभवोपायादयः शैवशास्त्रोक्तसाधनविशेषा योगशास्त्रोक्ताश्च ते श्रीचक्रान्न भिद्यन्त इत्यर्थः । तथाच सूत्रम् । 'नासिकान्तमध्यसंयमात्किमत्र सव्यापसव्यसौषुम्ने ष्वि' ति । चक्रसिद्धौ सत्यां योगमार्गे किमपि नावशिष्यत इत्यर्थः। अथवा चक्रराजमेव रथ आधारो यस्य तच्चक्रेशत्वाख्या सिद्धिरिति यावत् । तामारूढं तद्दानेऽधिकृतं यत्सर्वायुधं सर्वाणि कर्मादिरूपाण्यायुधानि साधनानि यस्मिंस्तत् 'सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यत' इति वचनाज्ज्ञानं शुद्धविद्येत्यर्थः । तया परिष्कृता । तथाच शिवसूत्रम् 'शुद्धविद्योदयाच्चक्रेशत्वासिद्धि' रिति । वार्ति

कान्यपि 'यदाऽपरिमितां सिद्धिमनिच्छन्पुनरिच्छति । विश्वात्मवत्प्रथारूपां परां सिद्धिं तदास्य तु । शुद्धविद्योदयाच्चक्रराजत्वं सिद्धिमृच्छति। वैश्वात्म्यप्रथनाकाङ्क्षी संधत्ते शक्तिमात्मनः । यदा योगी तदा तस्य सदाशिवपदस्पृशः । ईश्वरो बहिरुन्मेषो निमेषोऽन्तः सदाशिवः । सामानाधिकरण्यं च सद्विद्याहमिदंधियोः । इति नीत्या जगत्सर्वमहमेवेति या मतिः । सा शुद्धा निर्मला विद्या तदीयादुदयात्स्फुटात् । उन्मज्जनात्स चिच्छक्तिमात्मनो नित्यमामृशेत् । यदा योगी तदा तस्य चक्रेशत्वमनुत्तरम् । माहेश्वर्याः समावेशोत्कर्षात्सिध्यति योगिन ' इति ।

गेयेति—गेयचक्राख्यं रथमारूढया **मन्त्रिण्या** श्यामलादेव्या परितः सेविता ।

किरिचक्ररथारूढदण्डनाथपुरस्कृता ।
ज्वालामालिनिकाक्षिप्तवह्निप्राकारमध्यगा ॥ ७८ ॥

यद्वा [1]गेयं प्रसिद्धं चक्रं यस्य तादृशो रथो यस्य सूर्यमण्डलस्य तत्रारूढाभिर्मन्त्रिणीभिर्विद्योपासकाभिर्योगिनीभिः परिसेविता । अथवा गेयो मुखश्चक्राख्यो रथो यस्याः सा त्रिपुरसुन्दरी तस्या आरूढमारोहणं बुद्धौ विषयीकरणमनुसंधानमिति यावत् । तेन यो मन्त्रिणीः । मन्त्रोऽस्यास्तीति मन्त्रि मन्त्रवीर्यं तन्नयति विषयीकरोतीति तदनुभवस्तेन परिसेविता । आत्मानं त्रिपुरसुन्दर्याश्चाभेदेनानुसंधाने क्रियमाणे यत्तावत्तन्त्रराजे कथितं गुरुमुखैकवेद्यं मन्त्रवीर्ययोजनं तस्यानुभवो भवतीत्यर्थः । तथाच सूत्रं 'महाह्लदानुसंधानान्मन्त्रवीर्यानुभव'इति । 'महाह्लद इति प्रोक्ता शक्तिर्भगवती परा । अनुसंधानमित्युक्तं तत्तादात्म्यविमर्शनम् । मन्त्रवीर्यमिति प्रोक्तं पूर्णाहंताविमर्शनम् । तदीयोऽनुभवस्तस्य स्फुरणं स्वात्मनः स्फुट ' मिति । एतच्च 'विद्याशरीरस्फुरत्ता मन्त्ररहस्य ' मिति सूत्रे भगवता **श्रीक्षेमराजेन** विस्तरेण स्फुटीकृतम् ॥ ७७ ॥

किरीति—किरिर्वराहः 'कोलः पोत्री किरिः किटि ' **रित्यमरात्** । तदाकृतीनि तदाकृष्टानि वा चक्राणि यस्य तं रथमारूढया दण्डनाथया वाराह्याख्यया देव्या पुरस्कृता सेविता । ' सर्वदा दण्डपाणित्वाद्दण्डनाथेति गीयत ' इति **त्रिपुरासिद्धान्ते** दण्डनाथनामनिर्वचनात् । अथवा किरय इति किरणाः सृष्टय इति यावत्। इदमुपलक्षणं स्थितिलययोः । तेषां चक्रं समूह एव रथ. तस्यारोहेऽपि दण्डनाथेन कृतान्तेन पुरस्कृता न स्वाधीनीकृता । सृष्टिस्थितिलयान्तःपतितोऽपि योगी न यमयातनाविषयः । अलुप्तानुसंधान इति यावत् । तथाच **सूत्रं** । तत्प्रवृत्तावप्यनिरासः स्वसंवेतृभावा ' दिति । व्याख्यातं च भगवता **कृष्णदासेन**

तेषां सृष्ट्यादिभावानां प्रवृत्तावप्यनारतम् ।
उन्मज्जनेऽपि निष्कम्पयोगावष्टम्भशालिनः ।

---

1. गानं स्तोत्रं गेयं

अनिरासः स्वसंवेत्तृभावादप्रच्युतिर्निजात् ।
उद्यत्तुर्यचमत्कारादुपलब्धिस्वभावतः ॥

इति ।

ज्वालेति—ज्वालामालिनीनामिका चतुर्दशीतिथिनित्या । तया हि श्रीमातर-मभितो वह्निमयः प्राकारो निर्मितः तदाक्षिप्तस्य निर्मितस्य वह्निमयस्य प्राकारस्य वरणस्य[1] मध्यभागे स्थिता । तथाच ब्रह्माण्डे ज्वालामालिनींप्रति देवीवचनम्

वत्से त्वं वह्निरूपासि ज्वालामालामयाकृतिः ।
त्वया विधीयतां रक्षा [2]बालस्यास्य महीयसः ॥
शतयोजनविस्तारं परिवृत्य महीतलम् ।
त्रिंशद्योजनमुन्नम्रज्वालाप्रकारतां व्रजेत् ।

इत्यादि । यद्वा ननु परस्परविलक्षणसृष्ट्यादिसंवृतस्य ज्ञानिनः कथमद्वैतानुसंधान-लोपाभाव इत्यत आह ज्वालेति । ज्वालानां मालिनिका मालास्ताश्च आक्षि-प्तास्तत्क्षणे उत्पन्नाश्च वह्नेः प्राकाराः प्रकाराः स्फलिङ्गादयस्तेषां मध्यगा तद्-द्रष्टृत्वेन तत्स्रष्टृत्वेन च मध्यवर्तिनी विवदमानयोर्द्वयोर्मध्यस्थवन्निर्विकारा। सृष्ट्या-दिकर्तृत्वेन तद्विकारेऽप्यविकारिणीति यावत् । तदुक्तं स्पन्दशास्त्रे

अवस्थायुगलं चात्र कार्यकर्तृत्वशब्दितम् ।
कार्यता क्षयिणी तत्र कर्तृत्वं पुनरक्षयम् ॥
कार्योन्मुखप्रयत्नो यः केवलं सोऽत्र लुप्यते ।

भण्डसैन्यवधोद्युक्तशक्तिविक्रमहर्षिता ।
नित्यापराक्रमाटोपनिरीक्षणसमुत्सुका ॥ ७९ ॥
भण्डपुत्रवधोद्युक्तबालाविक्रमनन्दिता ।
मन्त्रिण्यम्बाविरचितविषङ्गवधतोषिता ॥ ८० ॥

तस्मिंल्लुप्तेऽपि लुप्तोऽस्मीत्यबुधः[3] प्रतिपद्यते ।
नतु योऽन्तर्मुखो भावः सर्वज्ञत्वगुणास्पदः ।
तस्य लोपः कदाचित्स्यादन्यस्यानुपलम्भनात् ॥

इति । चिद्वह्निरूपस्य ज्ञानिनो विस्फुलिङ्गज्वालादितुल्यजगतः कार्यस्य नाशेऽपि वह्नित्वरूपप्रकाशकत्वस्य प्रकाशात्मकत्वस्य वा न क्षतिरिति फलितार्थः। नच शिव-कार्यस्य क्षयिष्णुत्वेन शिवनिष्ठकर्तृत्वस्य नाशाभावे साधकस्य योगिनः किमायात-मिति वाच्यम् । अस्यापि शिवतुल्यत्वेन 'तथापर्यनुयोगानर्हत्वाच्छिवतुल्यो जायते'

इति सूत्रात् । उक्तंच 'स्वशक्तिप्रचयो विश्व' मिति सूत्रे वार्तिककारैः ।

शक्तयोऽस्य जगत्कृत्स्नं शक्तिमांस्तु महेश्वरः ।
इत्यागमदिशा विश्वं स्वशक्तिप्रचयो यथा ॥

शिवस्य तत्समस्यापि तथास्य परयोगिन ।

इति । अथवा । ज्वालामालिनिकासु शक्तित्रिकोणेषु पञ्चसु क्षिप्तानां समरस-भावमापन्नानां वह्निप्राकाराणां शिवत्रिकोणानां चतुर्णां मध्ये विन्दुरूपेण तिष्ठतीति। तदुक्तमुत्तरचतुःशतीशास्त्रे

तच्छक्तिपञ्चकं सृष्ट्या लयेनाग्निचतुष्टयम् ।
पञ्चशक्तिचतुर्वह्निसंयोगाच्चक्रसंभव ॥

इति ॥ ७८ ॥

भण्डेति—भण्डासुरस्य सैन्यस्य चतुरङ्गबलस्य वधे उद्युक्तानां संयतानां शक्तीनां नकुल्यादीनां विक्रमेण पराक्रमेण हर्षिता । यद्वा । भण्डो जीवभावस्तस्य सैन्यं तदनुगुणाद्वैतविषयिण्यो वृत्तयस्तस्य वधे उद्युक्तानामद्वैतवृत्तिरूपशक्तीनां विशेषेण क्रमः पादविक्षेपस्तेन हर्षिता । स्वानन्दांशे आवरणनाशात् । तदिदमुक्तं **शक्तिसूत्रे** 'तदपरिज्ञाने स्वशक्तिव्यामोहिता संसारित्व' मिति । तस्य स्वकर्तृकपञ्चविध-कृत्यस्यापरिज्ञाने स्वाभिः शक्तिभिः खेचरीगोचरीदिक्चरीभूचरीसंज्ञाभिर्व्यामोहितैव संसारित्वमिति तदर्थः । तासां च शक्तीनां पशुभूमिकापतिभूमिकेति भूमिकाद्वै-विध्येन प्रमात्रान्तःकरणवहिःकरणविषयभावाद्यापत्तिस्तद्भाष्ये द्रष्टव्या । [1]एव युक्तशक्तयश्चैतदुत्तरसूत्रे कथिताः तत्परिज्ञाने चित्तमेवान्तर्मुखीभावेन चेतनपदा-ध्यारोहाच्चितिरिति । अन्तर्मुखीभावशब्देन वृत्तिविशेषरूपाः शक्तय उच्यन्त इति।

नित्येति—कामेश्वर्यादिचित्रान्ताः पञ्चदशतिथिनित्याख्या देवताः । यासां मन्त्रा **ज्ञानार्णवे तन्त्रराजे** च भेदेनोद्धृताः । तासां पराक्रमस्याटोपो विस्तारो दमन-कादिचन्द्रगुप्तान्तपञ्चदशसेनानीवधपर्यन्तः तस्य निरीक्षणे साम्यगुत्सुका । पक्षे नित्या अनादिसिद्धाः स्वात्मशक्तयस्तत्पराक्रमेक्षणे उत्तरोत्तरमुत्सुका । सकृज्जा-तापि ज्ञानकालन्तर्मुखतायामेवोत्साहं जनयन्ती सती वर्धते । उक्तंच **योगवासिष्ठे**

सर्वा एव कला जान्तोरनभ्यासेन नश्यति ।
इयं ज्ञानकला त्वन्तः सकृज्जातापि वर्धत ॥

इति ॥ ७९ ॥

भण्डेति—भण्डासुरस्य पुत्राणां चतुर्बाह्वाद्युपमायान्तानां त्रिशत्संख्याकानां वधे उद्युक्ताया बालाख्यदेव्या नववर्षायाः स्वपुत्र्या विक्रमेण नन्दिता हृष्टा । उक्तंच **ब्रह्माण्डे**

1. [illegible]

विशुक्रप्राणहरणवाराहीवीर्यनन्दिता ।
कामेश्वरमुखालोककल्पितश्रीगणेश्वरा ॥ ८१ ॥

ताभिर्निवेद्यमानानि सा देवी ललिताम्बिका ।
पुत्र्या भुजापदानानि श्रुत्वा प्रीतिं समाययौ ॥

इति ।

मन्त्रिणीति — मन्त्रिण्यम्बया श्यामलाम्बया विरचितेन विषङ्गाख्यस्य दैत्यस्य वधेन तोषिता । विषङ्गविशुक्रौ भण्डासुरभ्रातरौ । तदुक्तं **ब्रह्माण्डे**

पुरा भण्डासुरो नाम सर्वदैत्यशिखामणिः ।
पूर्वदेवान्बहुविधान्यः स्रष्टुं स्वेच्छया पटुः[1] ॥
विशुक्रं नाम दैतेयवर्गसंरक्षणक्षमम् ।
शुक्रतुल्यविचारज्ञं दक्षांसेन ससर्ज सः ।
वामांसेन विषङ्गं च सृष्टवान्भ्रातरावुभौ ॥

इत्यादि ॥ ८० ॥

विशुक्रेति—विशुक्राख्यस्य दैत्यस्य प्राणान् हरतीति हरणं तादृशेन वाराहीनामिकाया दण्डिनीदेव्या वीर्येण शौर्येण नन्दिता । **त्रिपुरासिद्धान्ते** वाराहीपदनिरुक्तिर्यथा

वराहानन्दनाथस्य प्रसन्नत्वान्महेश्वरी ।
वाराहीति प्रसिद्धेयं वराहवदनेन च ॥

इति । पक्षे भण्डपुत्रा आणवादयो मलाः विरुद्धः सङ्गो विषङ्गो विषयाभिलाषः, विषं गच्छतीति वा विषात्मक इति यावत् । अत एव 'यो विषस्थो ज्ञानशक्तिहेतुश्चे' ति सूत्रे विषविरुद्धत्वादविषशब्दो माहेश्वर्यादिशक्तिमण्डलपरत्वेन क्षेमराजवृत्तौ व्याख्यातः । विरुद्धं शुक्रं तेजो यस्य स जीवभावः । विशेषेण शुचं शोकं राति क्रामतीति वा । अयस्मयादित्वात्पृषोदरादित्वाद्वा पक्षद्वये शब्दसिद्धिः । बालामन्त्रिणीवाराह्य अन्तरवृत्तिविशेषास्ताभिस्तेषां क्षयेण स्वात्मदेवता तुष्यतीति । तदिदमुक्तं 'बललाभे विश्वमात्मसात्करोती' ति **शक्तिसूत्रे** । चितिरेव बलं तल्लाभे उन्मग्नस्वरूपाश्रयेण विश्वं स्वाभेदेन भासयतीति तद्भाष्यम् । तथा 'तदारूढप्रमिते तत्क्षयाज्जीवसंक्षय' इति **शिवसूत्रे** वार्तिककारैः 'तदीत्युक्तचरे धाम्नि संवेत्तृत्वस्वरूपिणी । आरूढा प्रमितिः सच्चिन्मद्विमर्शनतत्परा । यस्य तस्यास्य तदिति प्रोक्ताणवमलात्मनः । अभिलाषस्य रूढस्य क्षयाज्जीवस्य संक्षय' इति ।

असुरनिर्मितैर्नानाविधैर्विघ्नैर्यन्त्रितान्देवान्वीक्ष्य श्रीमाता तदात्व एव स्वभर्तुर्मुखालोकनमात्रेणाष्टाविंशत्यर्णो महागणपतिरुत्पादितस्तेन तदीयं विघ्नयन्त्रं निर्भिद्य देवा मोचिताः । उक्तंच ब्रह्माण्डपुराणे

ततः सा ललितादेवी कामेश्वरमुखं प्रति ।
दत्तापाङ्गा समहसज्ञातिव्यक्तरदावलिः ।।
तस्या मन्दस्मितरुचः कुञ्जराकृतिमान्मुखे ।
कटक्रोडगलद्दानः कश्चिद्देवो व्यजृम्भते ।।

इत्यादि । तदिदं नामद्वयेनाह ।

कामेश्वरेति - कामेश्वरमुखस्य परशिववदनचन्द्रस्यालोकाभ्यां साकूत[1]वीक्षणचन्द्रिकाभ्यां कल्पित उत्पादितः श्रीमान्महान्गणेश्वरो यस्याः सा । यद्वा सूत्रोक्तो जीवक्षयो नित्यत्वान्न युज्यत इत्याशङ्क्य जीवभावस्य क्षयपरत्वेन समाधत्ते— **कामेश्वर इति** । कामेश्वरः केवलनिर्गुणः शिवस्तन्मुखालोकेन तदनुभवेन कल्पितं श्रीगणेश्वरत्वं पुर्यष्टकाधीश्वरत्वं यया सा । पुर्यष्टकप्रमातृत्वाहंताभिमानिविशिष्टस्य जीवपदवाच्यत्वेन तत्तादात्म्याभिमानस्य स्वात्मस्वरूपनिष्कर्षज्ञानजन्येन पुर्यष्टकेश्वरत्वज्ञानेन नाशे विशेषणाभावप्रयुक्तो विशिष्टाभाव इति भावः । तदुक्तं

महागणेश निर्भिन्न विघ्नयन्त्रप्रहर्षिता ।
भण्डासुरेन्द्र निर्मुक्त शस्त्रप्रत्यस्त्रवर्षिणी ।। ८२ ।।
कराङ्गुलि नखोत्पन्न नारायण दशाकृतिः ।

भूतकञ्चुकी तदा विमुक्तेः भूयः पतिसमः पर इति शिवसूत्रे वार्तिककारैः

तदेत्युक्ताभिलाषस्य प्रशमाज्जीवसंक्षये ।
पुर्यष्टकप्रमातृत्वाभिमानगलनादसौ ।।
देहारम्भकरैर्भूतैरस्पृशद्भिरहं पदम् ।
कञ्चुकीवविशेषेण मुक्तो निर्वाणभाग्यतः ।।
भूयो बाहुल्यतः पत्यासमोयं परमेशिता ।
तत्वं रूपं समाविष्टश्चिदानन्दघनात्मकम् ।।
तत एव परः पूर्णस्सम्यक्तन्मयताङ्गत ।

इति । अयमेवार्थश्शक्तिसूत्रेप्युक्तः 'चिदानन्दलाभे देहे प्राणादिष्ववभासमानेष्वपि चिदैकात्म्य प्रतिपत्तिदार्ढ्यं जीवन्मुक्ति'रिति । मध्यविकासाच्चिदानन्दलाभ इत्युत्तरसूत्रे तु मध्यविकासो यश्चिदानन्दलाभहेतुत्वेनोक्तः । स इह वक्ष्यमाणमहागणेश

पदेन ग्राह्यः । यश्च मध्यविकासेप्युपायस्ततोत्युत्तरसूत्रे विकल्पक्षयादि रूपो-वर्ण्यते । स इह कामेश्वरमुखालोक पदेनोक्तः प्रहर्षितेत्यनेन तु चिदानन्दलाभ उक्तः । एतेषां स्वरूपनिष्कर्षस्तु प्रत्यभिज्ञा हृदये अनुसन्धेयो विस्तरभयान्नेहोच्यते।

महेति—महागणेशेन निश्शेषेण भिन्नैर्नाशितैर्विघ्नयन्त्रैः प्रत्यूहसमूहयन्त्रणैः प्रकर्षेण हर्षिता । गव्यूतिमात्रायामे शिलापट्टे अलसादि देवताष्टकपुटितशूलाष्टकोपेत दिगष्टकं जयविघ्नं नामकयन्त्रं विलिख्य देवी सैन्ये विशूक्रेण निक्षिप्तं तन्महागण-पतिना चूर्णीकृतमिति ललितोपाख्याने प्रसिद्धम् ।

भण्डेति—भण्डेनासुरेन्द्रेण दैत्यराजेन निर्मुक्तनां भण्डशस्त्राणां प्रतिकूलान्य-स्त्राणि शस्त्राणि च वर्षतीति तथा शस्त्रास्त्रयोर्भेदो धनुर्वेदे धृत्वा प्रहरणं शस्त्र-म्मुक्त्वात्वस्त्रमितीरितमिति पक्षे महागणानामीश्वरत्वेनात्मन्यात्मतया ज्ञानाभावा-दाविद्यकवृत्तिरूपाणां विघ्नानां शस्त्रास्त्राणां च परा हन्तानुसन्धानधारारूपप्रत्यस्त्रै-र्नाशेन नामद्वयमध्यात्मरीत्यापि व्याख्येयम् ।

करेति—कराङ्गुल्यो दक्षवामकरद्वयस्थाङ्गुलयो दश, तासां नखसन्धिपूत्पन्ना नारायणस्य दशाकृतयो मत्स्यादि दशावताराः यस्यास्सा । भण्डासुरेण सर्वासुरास्त्रं नाम सकलदैत्योत्पादनमस्त्रं प्रयुक्तम् । तेन सोमकरावणबलिहिरण्याक्षादयः उत्प-न्नास्सन्तो अयुध्यन्त ततो देव्यादक्षहस्ताङ्गुष्ठादि वामहस्तकनिष्ठिकान्ताङ्गुलि-नखेभ्यः क्रमेण मत्स्यकूर्मवराहनृसिंहवामनभार्गवदाशरथिहलधरकृष्णकल्किरूपदशा-वतारानुत्पाद्यते निषूदिताः । तदुक्तं दक्षहस्ताङ्गुष्ठनखान्महाराज्ञचास्समुत्थितः । महामत्स्याकृतिश्श्रीमानादिनारायणो विभुरित्यारभ्य दशावतारनाथास्ते कृत्वेत्थं कर्मदुष्करम् । ललिताम्बां नमस्कृत्य बद्धाञ्जलिपुटा स्थिता इत्यन्तेन । पक्षे जीव-संबन्धिन्यो जाग्रदादयोवस्थाः पञ्चेश्वरसंबन्धीनि सृष्टयादीनि कृत्यानि च पञ्चै-वेत्येवं दशाकृतयोपि नखमात्रेणोत्पन्ना भवन्तीत्यनायासेनोत्पद्यन्त इत्यत्र तात्पर्यम्। नारायणशब्दो जीवेश्वरयोरुपलक्षकः । दशशब्दोवस्थापरः । कृतिशब्दः कृत्यपरो वा ।

महापाशुपतास्त्राग्निनिर्दग्धासुरसैनिका ॥ ८३ ॥

कामेश्वरास्त्रनिर्दग्धसभण्डासुरशून्यका ।
ब्रह्मोपेन्द्रमहेन्द्रादि देवसंस्तुतवैभवा ॥ ८४ ॥

हरनेत्राग्निसंदग्धकामसञ्जीवनौषधिः ।

महेति—षडक्षरात् पाशुपतास्त्रमन्त्रादयं भिन्नो महापाशुपतास्त्रमन्त्रः पूर्वमी-

रुद्रादयः पिशाचान्ताः पशवः परिकीर्तिताः ।
तेषां पतित्वात्सर्वेशो भवः पशुपतिः स्मृतः ।।

इति लैङ्गात् । पशुपतेः ईश्वरस्य सदाशिवस्येदं पाशुपतम् । अश्वपत्यादित्वान्न पत्युरपदलक्षणोऽप्रत्ययः । महच्च तत् पाशुपतं च महापाशुपतम् । सदाशिवास्त्रं, तस्याग्निना निर्दग्धा असुरस्य भण्डस्य सैनिका यया सा । पक्षे अभ्यासतारतम्येनोत्तरोत्तरोत्पन्ना उत्कृष्टा अद्वैतवृत्तय एव महापाशुपतास्त्राग्न्यः असुरसैनिका आविद्यकवृत्तयः ।

कामेश्वरेति— कामेश्वरस्येदं कामेश्वरं महापाशुपतास्त्रादप्यधिकमस्त्रं तस्याग्निना निर्दग्धाः भण्डासुरेण सहितास्सभण्डासुरास्सैनिकास्तत्समीपवर्ति मुख्यसैनिका यया सा । तथाच ब्रह्माण्डे

अथैकशेषं तं दुष्टं निहताशेषबान्धवम् ।
क्रोधेन प्रज्वलन्तं च जगद्विप्लवकारिणम् ।।
महासुरं महासत्वं भण्डं चण्डपराक्रमम् ।
महाकामेश्वरास्त्रेण सहस्रादित्यवर्चसा ।।
गतासु मकरोन्माता ललिता परमेश्वरी ।
तदस्त्रप्रहितैर्ज्वालैश्शून्यकं तस्य पट्टणम् ।।
सस्त्रीकं च सबालं च सगोष्ठधनधान्यकम् ।
निर्दग्धमासीत्सहसा स्थलमात्रमशिष्यत ।।
शून्यकं तत्पुरं नाम शून्यमासीद्यथार्थत ।

इति सभण्डासुरशून्यकेति पाठोऽस्ति चेद्युक्तः । यद्वा आत्माख्यदेवताया जीवद्दशायामेव सायुज्यमुक्ति प्राप्तस्य शिवतुल्यस्थितिमियता प्रबन्धेन कथयित्वा साम्प्रतं प्रारब्धवशात् स्थितस्य दग्धपटाभासस्य द्वैतभानस्य तत्तुल्येन लिङ्गशरीरादिना सहनाशमात्मज्ञानेन वदन् शिवमात्रावशेषमाह । कामेश्वराग्निश्चिदग्निः चिदात्मन एव सर्वकाम्यमानत्वेन कामेश्वरत्वात् । आत्मनः कामाय सर्वं प्रियं भवतीति श्रुतेः। भण्डासुरो द्वैतभानकरो जीवभावः । सैनिका लिङ्गशरीरादयः शून्यकेति तात्विकपाठे शून्यकेति पदस्य दग्धपटाभास द्वैतभानमर्थः शून्यवादिसम्मतं शून्यमेव वा । जीवभावसहितस्य शून्यभावस्य चिदग्निनापगमे चिन्मात्रमवशिष्यत इति सिद्ध्यति । शून्यशब्दाद्वृत्तैर्देवादिगणपाठात् कन् ।

एवं भण्डासुरपीडितैर्देवैस्तुता सती भण्डहननान्तं देवकार्यं कृत्वा तदन्ते सन्तुष्टैर्देवैः पुनस्तुतेत्याह

अस्मिन्नवसरे देवा भण्डसंहारतोषिताः ।
सर्वेऽपि सेवितुं प्राप्ता ब्रह्मविष्णुपुरोगमा ॥

इत्यादि **ब्रह्माण्डपुराणात्** । पक्षे ब्रह्माद्यैस्संस्तुतं परिचितं विभुत्वमपरिच्छिन्नत्वं सर्वात्मत्वञ्च यस्या आत्मरूपदेवतायाः सा ।

हरेति—हरस्य तृतीयनेत्रस्थेन अग्निना सम्यग्दग्धस्य भस्मीकृतस्य कामस्य मन्मथस्य सञ्जीवनौषधिः । जीवातुः विरक्ततरस्यापि कामेश्वरस्य स्वाभिमुखीकरणात् भण्डासुरहननोत्तरं ब्रह्मादिभिः प्रार्थितया ललिताम्बया पुनर्मन्मथो जीवित इति कथाया **ब्रह्माण्डपुराणे** स्मरणाच्च । एतेन पित्रा निर्भर्त्सितो बालो मात्रैवाश्वास्यते किल ' इति न्यायोऽप्यनुगृहीतः । अनेनैवाशयेनोक्तं **ब्रह्मवैवर्ते** 'हरौ रुष्टे गुरुस्त्राता गुरौ रुष्टे न कश्चने 'ति । नच तत्र हरिपदस्योपास्यदेवतोपलक्षणत्वेन त्रिपुरसुन्दरीकोपात्त्राणकर्तृत्वं परमशिवस्यैव गुरुपरंपरावधित्वाद्वक्तव्यं न पुनर्वैपरीत्यमिति शङ्क्यम् । परमशिवस्यापि श्रीविद्योपासकत्वेनोपासनायाश्च गुरुमन्तरेणायोगात्तदपेक्षायां त्रिपुरसुन्दर्या एव तद्गुरुत्वस्वीकारात् । अत एव **योगिनीहृदये** शिवेनैव पार्वतीं प्रत्युक्तम्

श्रीमद्वाग्भवकूटैकस्वरूपमुखपङ्कजा ॥ ८५ ॥

अन्यायेन न दातव्यं नास्तिकानां महेश्वरि ।
एवं त्वयाहमाज्ञप्तो मदिच्छारूपया प्रभो ॥

इति प्रवृत्तिं प्रति इच्छायाः कारणत्वाच्छिवस्य प्रवर्तिका भगवत्येवेति सिद्धं तस्या गुरुत्वम् । अत एव गुरुमूर्तिरिति नाम वक्ष्यते । 'शक्त्या विना शिवे सूक्ष्मे नाम धाम न विद्यत ' इति **चतुःशतीशास्त्रा**दिच्छाशक्तिविशिष्टस्यैव परशिवस्यादिनाथत्वेन तन्त्रेषु गणनान्न त्रिपुरसुन्दर्या गुरुमण्डलान्तरादिनाथात्पूर्वगणनपूजनाद्यापत्तिचोद्यावकाशः । तथाच **महास्वच्छन्दतन्त्रे**

गुरुशिष्यपदे स्थित्वा स्वयमेव सदाशिवः ।
प्रश्नोत्तरपदैर्वाक्यैस्तन्त्रं समवतारयत् ॥

इति । स्वयमेवेत्यनेन प्रकाशविमर्शांशयोर्विभजनेन परस्परं गुरुशिष्यभावः सूचितः। प्रवर्तकत्वप्रष्टृत्वे देवीनिष्टयोर्वक्तृत्वप्रवर्त्यत्वे शिवनिष्टयोर्गुरुत्वशिष्यत्वयोरवच्छेदके इति तद्भेदादविरोधः । एतदेव द्योतयितुं मदिच्छारूपयेति विशेषणं प्रभुपदेन संबोधनं च । वस्तुतस्तु आदिनाथादर्वागादिशक्त्यम्बानाम्ना द्वितीयस्थाने गण्यत एवेति न ततः पूर्वं पुनर्गणनापत्तिः । सदाशिवनामकतृतीयगुरुं प्रत्यादिनाथावच्छिन्नाया आदिशक्तेरेव गुरुत्वादद्वितीयस्थान एव गणनीयतया न तयोः पौर्वापर्यविनि-

द्वारा.[1] आत्मापहर्तारस्तेषां नेता नायकः स एव आसमन्ताद्व्याप्तोऽग्निः स्वस्वरू-पान्यथाकरणात् । मूलाज्ञानमिति यावत् । तस्य मूला[2]ज्ञानाधिकत्वात् । तेन सम्य-ग्दग्धो यः कामो जीवभावमापन्नः कामेश्वरस्वरूप आत्मा तस्य सम्यगावरणपरा-वृत्त्यभावपूर्वकं जीवने स्वस्वरूपावाप्तौ ओषधिर्मूलिका । एतदुपासनया विद्यारूप-याऽविद्यानिवृत्त्या स्वस्वरूपावाप्तिलक्षणो मोक्ष इति भावः । मन्मथस्य दाहात्पूर्वं स्वशरीरस्य जीवत एव पश्चादशरीरजीवनाद्दृष्टान्तादात्मनोऽपि पूर्वं ब्रह्मण एव सतोऽविद्यावशात्सशरीरस्येव स्थितस्य तन्निवृत्तावशरीरतापूर्वकब्रह्मैक्यप्राप्तिर्वर्ण्यते। वर्णितं चैवमेव शैवशास्त्रान्तिमाधिकरणे 'भूयः स्यात्प्रोक्तमिलन[3]' मिति । वार्तिकेऽपि

पुनश्च प्रोक्तचैतन्यस्वरूपमिलनात्मकम् ।
परायोगादिरूढस्य भवेत्परमयोगिनः ।।

भूयः स्यादिति वाक्यस्य स्फुट एवायमाशयः ।
यच्छिवत्वममुष्योक्तं नापूर्वं तत्तु योगिनः ।।

स्वभाव एव तन्मायाशक्तिप्रोत्थापितान्निजात् ।
नानाविकल्पदौरात्म्यात्पराभूतमिव स्वतः ।।

विमृष्टं गुरुनिर्दिष्टप्रोक्तोपायक्रमेण तत् ।
शिवत्वं व्यक्तमेतीति शिवेनोदीरितं शिवम् ।।

इति । शक्तिशास्त्रान्तिमाधिकरणेऽपि 'निजसंविद्देवताचक्रेश्वरत्वप्राप्ति' रिति सूत्रावयवे निजपदेन तथैव स्फोरितमिति । इयता प्रबन्धेन देव्याः परं रूपं सूक्ष्म-तरत्वासूक्ष्मरूपत्वात्परात्परतो वक्तव्यमपि रहस्योक्तिविषयत्वात्स्थूलरूपकार्येण

कण्ठाधःकटिपर्यन्तमध्यकूटस्वरूपिणी ।
शक्तिकूटैकतापन्नकट्यधोभागधारिणी ।। ८६ ।।

मूलमन्त्रात्मिका मूलकूटत्रयकलेबरा ।
कुलामृतैकरसिका कुलसंकेतपालिनी ।। ८७ ।।

भण्डासुरवधेन सह श्लेषलिप्सया पूर्वमेवोक्त्वा क्रमप्राप्तं सूक्ष्मरूपं स्थूलरूपाभिन्न-त्वेन वर्णयति—

श्रीमद्वाग्भवेत्यादिना। सूक्ष्मरूपमपि सूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतमभेदात्त्रिविधं पञ्च-दशीविद्या कामकलाक्षरं कुण्डलिनी चेति भेदात् । तेष्वाद्यं नामयेत्रणोच्यते । श्री-मज्ज्ञानप्रदायकत्वादिमाहात्म्यशीलं वाग्भवत्यस्मादिति व्युत्पत्त्या वाग्भवनामकं

1. हराः 2. तुला 3. मेलन

कूटं पञ्चाक्षराणां समुदाय एवैकं मुख्यं स्वं निजं रूपं यस्य तादृशं मुखपङ्कजं यस्याः तदुक्तं 'नेत्रोष्ठापरगलवर्ण[1]शालिवाचां संभूतिर्मुखमिति वाग्भवाख्यकूट' मिति ॥ ८५ ॥

कण्ठेति — कण्ठस्याधः कटिपर्यन्तो यस्य स मध्यभागः स एव मध्यस्थ[2]काम-राजाख्यस्य[3]षडक्षरसमूहस्य स्वं निजं रूपमस्याः। पटुज्योतिष्मती लोचने इतिवत्कर्मधारयादपि मत्वर्थीयः।

शक्तीति — सर्जन[4]शक्तिमत्वाच्छक्तिनामकेन कूटेन चतुरक्षरसमूहेनैकताम-भेदमापन्नं कटेरधोभागं धारयतीति तथा। तदुक्तम् 'कामस्ते हृदि वसतीति काम-राजं स्पष्टत्वात्तदनु तवाम्ब शक्तिकूट' मिति ॥ ८६ ॥

मूलेति — चतुर्विधपुरुषार्थमूलकारणत्वान्मूलं [5]पञ्चदशाक्षरी सैव मननात्त्रा-यत इति मन्त्र आत्मा स्वरूपं यस्याः। तदुक्तं

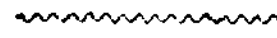
पूर्णाहंतानुसंध्यात्मा स्फूर्जन्मननधर्मतः।
संसारक्षयकृत्त्राणधर्मतो मन्त्र उच्यते ॥

इति।

मूलेति — मूलस्य कूटत्रयमेवोक्तरीत्या कलेवरं स्थूलरूपं यस्याः, कूटत्रय-मेव कलेवरं सूक्ष्मरूपं यस्या इति वा। वस्तुतस्तु मूलशब्दाभ्यां कामकलाक्षर-मुच्यते। कूटत्रयपदेन त्र्यात्मकसमुदायघटकावयवा उच्यन्ते। अवयवे तयपो विधा-नात्। कामकलायां तूर्ध्वबिन्दुरेकस्तदधस्तिर्यग्बिन्दुद्वयं तदधो सार्ध[6]कलेति त्रयोऽव-यवा गुरुमुखैकवेद्याः। त एव क्रमाद्विद्याकूटतया स्थूलरूपमुखाद्यवयवात्मना च परिणता इति सूक्ष्मतरं कुण्डलिन्याख्यं सूक्ष्मतमं वररूपपरं नामद्वयं समष्टिव्यष्टि-भेदेनेति नाथचरणागमे विस्तरः। एवं ब्रह्माण्डान्तर्गतरूपमुक्त्वा पिण्डाण्डान्तर्गतं कुण्डलिन्याख्यं [7]रूपं वक्तुमुपक्रमते। सा हि मूलाधाराख्ये चक्रे सार्धत्रिवलयाकारेण सुप्ता सती योगिभिरुत्थाप्य षट्चक्राणि ब्रह्मविष्ण्वादिग्रन्थींश्च भेदयन्ती सहस्रारं नीता सती तत्कर्णिकारूपचन्द्रमण्डलादमृतं स्रावयति। अयोगिभिरपि भावनामात्रेण सर्वाप्येषा प्रक्रिया संपाद्यते तत्प्रक्रियापराणि नामान्याह—

कुलामृतेत्यादिना। कुलं सजातीयसमूहः। सचैकज्ञानविषयत्वरूपसाजात्या-पन्नज्ञातृज्ञेयज्ञानरूपत्रयात्मकः। घटमहं जानामीत्यवेव ज्ञानाकारात्। ज्ञानभासना-यानुव्यवसायापेक्षायां दीपभासनाय दीपान्तरापेक्षापत्तेः। उक्तं चाचार्यभगवत्पादैः 'जानामीति तमेव भान्तमनुभात्येतत्समस्तं जग' दिति। ततश्च सा त्रिपुटी कुल-

कुलाङ्गना कुलान्तस्था कौलिनी कुलयोगिनी ।

मित्युच्यते । तदुक्तं चिद्गगनचन्द्रिकायाम् 'मेयमातृमितिलक्षणं कुलं प्रान्ततो व्रजति यत्र विश्रम'मिति । ऊर्ध्वाधरभावेन विद्यमानेषु स्वच्छन्दसंग्रहादौ प्रपञ्चितेषु द्वात्रिंशत्पद्मेषु सर्वाधस्तनं पद्मं त्रिपुटीसंबन्धाभावादकुलमुच्यते । तदुपरिस्थानि कुलसंबन्धीनि । यद्वा । कुः पृथ्वीतत्त्वं लीयते यत्र तत्कुलमाधारचक्रं तत्संबन्धाल्लक्षणया सुषुम्णामार्गोऽपि । अतः सहस्रारात्स्रवदमृतं कुलामृतम् । 'शरीरं कुलमित्युक्त'मिति स्वच्छन्दसंग्रहोक्तया शरीरसंबन्धित्वाद्वा तत्कुलामृतम्[1] । तत्र मुख्यतया रसिका तद्रसास्वादनपरा । 'पुष्पितायाः [2]कुलाङ्गारं दृष्ट्वा यो जपते नर' इति कालीतन्त्रे प्रयोगात्तत्रत्यामृतरहस्यरसिकेति वा ।

कुलसङ्केतेति—उपास्योपासकवस्तुजातस्य चित्त्वेन साजात्यात्तत्समुदायप्रतिपादकं शास्त्रमपि कुलम् । तथाच कल्पसूत्रे प्रयोगः 'कुलपुस्तकानि च गोपायेदिति । 'दर्शनानि तु सर्वाणि कुलमेव विशन्ति ही'त्यागमे च । 'न कुलं कुलमित्याहुराचारः कुलमुच्यत' इति भविष्योत्तरपुराणवचनादाचारोऽपि कुलं तयोः संकेतान् तत्रत्यरहस्यानि पालयति पशुषु न प्रकाशयति सांप्रदायिकपरंपरायै प्रकाश्य तन्तुं प्रवर्तयति चेति तथा ।

चक्रसंकेतको मन्त्रपूजासंकेतकाविति ।
त्रिविधस्त्रिपुरादेव्याः संकेतः परमेश्वरि ॥

इत्यागमे

कुलाङ्गनैपाप्यथ राजवीथीः[3] प्रविश्य संकेतगृहान्तरेषु ।
विश्रम्य विश्रम्य वरेण पुंसा संगम्य संगम्य रसं प्रसूत ॥

इति चिन्तामणिस्तवे च प्रतिपादितोऽयमर्थः ॥ ८७ ॥

कुलेति—कुलं नाम पातिव्रत्यादिगुणराशिशीलो वंशस्तत्संबन्धिन्यङ्गना यथा गुप्ता तथेयमप्यविद्याजवनिकया गुप्तत्वात्कुलाङ्गना । तदुक्तं कुलार्णवे

अन्यास्तु सकला विद्याः प्रकटा गणिका इव ।
इयं तु शांभवी विद्या गुप्ता कुलवधूरिव ॥

इति । भगवान् परशुरामोऽप्याह 'अन्या विद्या वेश्या इवातिप्रकटा' इत्यादि ।

कुलान्तस्थेति—कुलस्यान्तः मातृमेययोर्मध्ये मिति[4]रूपेण स्थिता । कुलशास्त्रस्य मध्ये ज्ञेयत्वेन वा स्थिता ।

कौलिनीति—प्रतिगृहं प्रतिदेशं प्रतिदेहं प्रतिवंशं वा पूज्यत्वेन तिष्ठति । 'कुलं जनपदे गृहे । सजातीयगणे गोत्रे देहेऽपि कथितं कुलम्' इति विश्वः । तदुक्तं शक्तिगौरीपुराणे

पूजनीया जनैर्देवी स्थाने स्थाने पुरे पुरे ।
गृहे गृहे शक्तिपरैर्ग्रामे ग्रामे वने वने ॥

इति । अधःस्थितं रक्तं सहस्रदलकमलमपि कुलम् । तत्कर्णिकायां कुलदेवी दलेषु कुलशक्तयश्च सन्तीति स्वच्छन्दतन्त्रेऽस्य विस्तरः । ईदृगर्थस्य कुलपदस्य परतः संबन्धसामान्यार्थे तद्धिते कौलम् ।

कुलं शक्तिरिति प्रोक्तमकुलं शिव उच्यते ।
कुलेऽकुलस्य[1] संबन्धः कौलमित्यभिधीयते ॥

इति तन्त्रोक्तम् । शिवशक्तिसामरस्यं वा कौलं तद्वती कौलिनी

कुलेति—बाह्याकाशावकाशे चक्रं विलिख्य तत्र पूजादिकं कौलमिति रूढ्योच्यत इति कश्चित् । कुले ज्ञानार्थके योगः संबन्धोऽस्या इति कुलयोगिनी । कुलास्तुप्रकारैः कौलिना कुलयोगिनीत्यष्टाक्षरस्यैकनामत्वं यदुक्तं तत्रोपपत्तिं दशमे शतके वक्ष्यामः ।

अकुला समयान्तस्था समयाचारतत्परा ॥ ८८ ॥

मूलाधारैकनिलया ब्रह्मग्रन्थिविभेदिनी ।
मणिपूरान्तरुदिता विष्णुग्रन्थिविभेदिनी ॥ ८९ ॥

अकुलेति—सुषुम्णोर्ध्वस्थितं[2] सहस्रारपद्ममकुलमित्युच्यते । तथा च स्वच्छन्दसंग्रहे 'अधस्त्वोर्ध्वे सुषुम्णायाः सहस्रदलसंयुत'मित्यारभ्य 'पङ्कजद्वयमीशानि कुलाकुलमयं शुभ'मित्यन्तं, तद्रूपत्वात्तन्निष्ठत्वाद्वाऽकुला । न विद्यते कुलं देहवंशादिकं यस्या इति वा ।

समयेति—दहराकाशावकाशे चक्रं विभाव्य तत्र पूजादिकं समय इति रूढ्योच्यते । स च सर्वयोगिभिरैकमत्येन निर्णीतोऽर्थ इति संकेतरूपत्वादपि समयः । तत्प्रतिपादकत्वाद्वसिष्ठशुकसनकसनन्दनसनत्कुमाराख्यतन्त्रपञ्चकमपि समयपदेन व्यवह्रियते । तदन्तस्तत्प्रतिपाद्यतया तिष्ठति । यद्वा । समं साम्यं यातीति समयः शिवः । 'आतोऽनुपसर्गे कः' समया देवी च तयोरेकशेषः। साम्यं च परस्परं शिवशक्त्योः पञ्चविधं अधिष्ठानसाम्यमनुष्ठानसाम्यमवस्थानसाम्यं नामसाम्यं रूपसाम्यं

---

1. [illegible] 2. [illegible]

चेति । अधिष्ठानं पूजाधिकरणं चक्रादि । अनुष्ठानं सृष्ट्यादिकृत्यम् । अवस्थानं नृत्यादिक्रिया[1] । नाम भैरवादि । रूपमारुण्यादि । अस्य च विस्तरो **वासनासुभगोदयव्याख्याने लल्लेन** कृतः । तयोरन्ते स्वरूपे तिष्ठति । 'अन्तः प्रान्तेऽन्तिके नाशे स्वरूपेऽतिमनोहर' इति **विश्वः** ।

समयेति—**रुद्रयामले** दशभिः पटलैरुपदिष्ट आचारः समयाचार इत्युच्यते । यद्वा । दीक्षितस्य गुरुकटाक्षवशात् षड्विधैक्यचतुर्विधैक्यान्यतरानुसंधानदार्ढ्ये महावेधाख्यसंस्कारे च महानवम्यां जाते सति पश्चान्मूलाधारादुत्थिता देवी मणिपूरे प्रत्यक्षा भवति । तां तत्रैव पाद्यादिभूषणान्तैरुपचारैः संपूज्यानाहतं नीत्वा ताम्बूलान्तमभ्यर्च्य विशुद्धिचक्रं नीत्वा तत्रत्यचन्द्रकलारूपैर्मणिभिः पूरयित्वा[2] आज्ञाचक्रं[3] नीत्वा नीराज्य सहस्रदलकमले सरघामध्ये सदाशिवेन संयोज्य तिरस्करिणीं प्रसार्य समीपमन्दिरे स्वयं स्थित्वा यावद्भगवती पुनर्निर्गता सती मूलाधारकुण्डं प्रविशति तावत्तत्रैव समयं प्रतीक्षेतेत्याकारो गुरुमुखैकवेद्यः समयाचारः । तयोरुभयविधयोरपि तत्परा आसक्ता ॥ ८८ ॥

मूलेति—मूलाधाराख्यं चतुर्दलं पद्मं तत्कर्णिकाया मध्ये बिन्दौ कुलकुण्डनामके मुखमाच्छाद्य कुण्डलिनी तत्र सर्वदैव सुप्ता तिष्ठति । अत एवैतदाधारत्वात्सुषुम्णामूलत्वाच्च मूलाधार इत्युच्यते । स एवैको मुख्यो निलयो वासस्थानं यस्याः ।

ब्रह्मेति—षट्चक्रेषु प्रतिचक्रमाद्यन्तयोर्द्वौ द्वे ग्रन्थी । तत्र ब्रह्मग्रन्थिद्वयं स्वाधिष्ठानीयं विशेषेण भिनत्तीति तथा ॥

इति श्रीभासुरानन्दकृते सौभाग्यभास्करे ।
आद्येन शतकेनाभूद्द्वितीया तापिनी कला ॥ १०० ॥

इति श्रीमत्पदवाक्येत्यादिभास्कररायकृते ललितासहस्रनामपरिभाषाभाष्ये प्रथमशतकं नाम द्वितीया कला ॥ २ ॥

मणिपूरान्तरिति—नाभौ दशदले पद्मे सामयिकपूजायां मणिभी रत्नैः पूर्यते भाव्यते देवीति तच्चक्रं मणिपूरपदवाच्यम् । तस्यान्तरधःस्थितं ग्रन्थिं भित्त्वोदिता प्रकटिता ।

विष्णुग्रन्थीति—तदुपरिस्थितं विष्णुग्रन्थिं विशिष्य भिनत्तीति तथा । विष्णोर्मणिपूरचक्रस्थितत्वेन तद्ग्रन्थ्योर्विष्णुग्रन्थिसंज्ञा । एवं ब्रह्मरुद्रग्रन्थिसंज्ञे अपि ज्ञेये ॥ ८९ ॥

---

1. वृत्त्यादिक्रिया 2. पूजयित्वा 3. ज्ञानचक्रं

आज्ञाचक्रान्तरालस्था रुद्रग्रन्थिविभेदिनी ।
सहस्राराम्बुजारूढा सुधासाराभिवर्षिणी ॥ ९० ॥
तडिल्लतासमरुचिः षट्चक्रोपरि संस्थिता ।
महासक्तिः कुण्डलिनी बिसतन्तुतनीयसी ॥ ९१ ॥

आज्ञेति—भ्रूमध्ये द्विदलपद्मे आज्ञापकस्य श्रीगुरोरवस्थानादाज्ञाचक्रसंज्ञा । तावत्पर्यन्तं मनोनिग्रहाभ्यासे ईषद् ज्ञानोदयो भवतीति वा। आङीषदर्थकः । तदन्तराले तिष्ठति ।

रुद्रेति—रुद्रग्रन्थिद्वयं हृदयगतानाहतचक्रीयं विभिनत्तीति तथा । अनुष्ठाने एतद्वैपरीत्यमुन्नेयम् । पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलीयस्त्वात् 'अर्थाच्चे'ति पाञ्चमिकन्यायात् । यद्वा । श्रीविद्यायां चत्वारः खण्डाः आग्नेयसौरसौम्यचन्द्रकलाख्याः । त एव वाग्भवकामराजशक्तितुर्याख्याश्च । तेषां चतुर्णां मध्ये त्रयो हृल्लेखाख्या ग्रन्थयः । ताश्च तिस्रः क्रमेण रुद्रविष्णुब्रह्मसंज्ञकाः । तत्त्रयं भिनत्ति तदन्तः प्रविशति । तदभिधेयेत्यर्थः । वस्तुतस्तु दत्तात्रेयसंहितायां षडर्थप्रकरणोक्तकौलिकार्थपरमिदं नामषट्कम् । तदुक्तं तत्रैव

मूलाधारादिकं चक्रषट्कं कुलमिति स्मृतम् ।
ग्रन्थित्रयं तन्त्रदेवीचक्रत्रितयगर्भितम् ॥
पृथ्व्याप्यचक्रद्वितयं ब्रह्मग्रन्थिपदोदितम् ।
वह्निसूर्यमयं चक्रद्वयं तेजोमयं महत् ॥
विष्णुग्रन्थिपदेनोक्तं तैजसं सर्वसिद्धिदम् ।
वाय्वाकाशद्वयीरूपं चक्रद्वितयमुत्तमम् ॥
रुद्रग्रन्थिपदेनोक्तं मङ्गलायतनं महत् ।

इत्यादि ।

सहस्रेति—सहस्रसंख्याका अरा दलानि यस्य तदम्बुजं कमलं ब्रह्मरन्ध्राधःस्थमारूढा ।

सुधेति—सुधायास्तत्कर्णिकाचन्द्रसंबन्धिन्या आसारो धारासंपातस्तमभिवर्षितुं शीलमस्याः 'अमृतस्य धारा बहुधा दोहमानं, चरणं नो लोके सुधितानन्दधात्वि'ति श्रुतेः ॥ ९० ॥

तडिल्लतेति—तडित्सौदामिन्येव लता वल्ली तया समा रुचिः कान्तिर्यस्याः । 'विद्युल्लेखेव भास्वरे'ति श्रुतेः ।

पञ्चेति—पञ्चवयवकानि चक्राणीति मध्यमपदलोपी समासः । तेन 'द्विगो' रिति ङीप्प्रत्ययो न भवति । तानि च मूलाधारस्वाधिष्ठानमणिपूरकानाहतविशुद्धाज्ञाचक्रनामकानि । तेषामुपरि सहस्रारे सम्यक् स्थिता ।

महेति—महे उत्सवे तत्त्वशिवशक्तिसामरस्ययोगरूपे आसक्तिस्तत्परता यस्याः । 'मह उद्धव उत्सव' इत्यमरः । वह्नितेजस्यासक्तिर्यस्या वा । 'मह उत्सवतेजसो' रिति विश्वः । महती आ समन्तात्सक्तिः संयोगो यस्या वा ।

कुण्डलिनीति—कुण्डले अस्याः स्त इति कुण्डलिनी आकृत्या भुजङ्गी वा । तत्स्वरूपं च तन्त्रराजे

मूलाधारस्थवह्न्यात्मतेजोमध्ये व्यवस्थिता ।
जीवशक्तिः कुण्डलाख्या प्राणाकाराथ तैजसी ॥
प्रसुप्तभुजगाकारा त्रिरावर्ता महाद्युतिः ।
मायारूपी नदन्तीं तामुच्चरत्यनिशं खगे ॥
सुषुम्णामध्यदेशे सा यदा कर्णद्वयस्य तु ।
पिधाय न शृणोत्येनं ध्वनिं तस्य तदा मृतिः ॥

इत्यादि । योगवासिष्ठे चूडालोपाख्याने

पुर्यष्टकापराख्यस्य मनसो जीवनात्मिकाम् ।
विद्धि कुण्डलिनीमन्तरामोदस्येव मञ्जरीम् ॥

इति । नामनिर्वचनं च देवीपुराणे 'यतः शृङ्गाटकाकारा कुण्डलिन्युच्यते तत' इति । यद्वा वाग्भवबीजस्य कुण्डलिनीति संज्ञा तद्रूपा ।

बिसतन्त्विति—बिसतन्तुः कमलनालं तदेव तन्तुस्तद्वत्तनीयसी अतिशयेन कृशाकृतिः । 'नीवारशूकवत्तन्वी पीता भास्वत्यणूपमे' ति श्रुतेः । 'कुलामृतैकरसिके' त्यारभ्य यत्पर्यन्तमुक्ता प्रक्रिया सर्वापीति स्पष्टीकृता वामकेश्वरतन्त्रे

भुजङ्गाकाररूपेण मूलाधारं समाश्रिता ।
शक्तिः कुण्डलिनी नाम बिसतन्तुनिभा शुभा ॥
मूलकन्दं फणाग्रेण दंष्ट्वा[1]कमलकन्दवत् ।
मुखेन पुच्छं संगृह्य ब्रह्मरन्ध्रं समन्विता ॥
पद्मासनगता स्वस्था गुदमाकुञ्च्य साधकः ।
वायुमूर्ध्वगतं कुर्वन्कुम्भकाविष्टमानसः ॥

वाय्वाघातवशादग्निः स्वाधिष्ठानगतो ज्वलन् ।
ज्वलनाघातपवनाघातैरुन्निद्रितोऽहिराट् ॥

ब्रह्मग्रन्थिं ततो भित्त्वा विष्णुग्रन्थिं भिनत्त्यतः ।
रुद्रग्रन्थिं विभिद्यैव कमलानि भिनत्ति षट् ॥

सहस्रकमले शक्तिः शिवेन सह मोदते ।
सा चावस्था परा ज्ञेया सैव निर्वृतिकारणम् ॥

इति । अरुणोपनिषद्यपि श्रूयते

उत्तिष्ठत मा स्वप्त अग्निमिच्छध्वं भारताः ।
राज्ञः सोमस्य तृप्तासः सूर्येण सयुजोषसः ॥

इति इयं चोपनिषत्स्वरूपतोऽपि भगवतीपरैव । उपबृंहणदर्शनात् । 'अरुणोपनिषद्गतेश्वरी'ति श्यामलासहस्रनामसु पाठाच्च । पृश्निनामकालामृतासकानां पञ्चानामृषीणामियं भारती सरस्वती विद्येति यावत् । तत्संबन्धिनो भारताः । हे श्रीविद्योपासकाः उत्तिष्ठत उपास्तिकर्मे प्रवर्तध्वम् । मा स्वप्त प्रमत्ता मा भूत । अन्तर्भावितण्यर्थौ वा कुण्डलिनीकर्मकाविमौ धातू योजनीयौ । अग्नि स्वाधिष्ठानगताग्निनैवोत्थापितां कुण्डलिनीमिच्छध्वं इच्छादण्डेनाहत्योत्थापयध्वम् । सूर्येण सयुजा विनष्टचन्द्रादित्यकयोर्मध्यवर्तिसूर्यसहितेन तेनाग्निना । उपसो दग्धस्य । द्रुतस्येति यावत् । सोमस्य उमया राजराजेश्वर्या सहितस्य राज्ञो राजराजेश्वरस्य सहस्रारचक्रचन्द्रमण्डलान्तर्गतस्य वा । अर्थादमृतेन तृप्तासो भवत तृप्यत । अग्निकुण्डलिनीमुत्थाप्य सूर्यकुण्डलिन्या संयोज्य ताभ्यां चन्द्रमण्डलस्थितशक्तिसामरस्येन द्रावयित्वा तदुत्थामृतधाराभिर्द्विसप्ततिसहस्रनाडीमार्गानापूर्य तृप्ता भवतेत्यर्थः । तृप्तास इत्यत्र 'आज्जसे'रित्यसुगागमः । तथा

यत्कुमारी मन्द्रयते यद्योषिद्यत्पतिव्रता ।
अरिष्टं यत्किंच क्रियते अग्निस्तदनुवेधति ॥

कुः पृथ्वीतत्त्वं म्रियते लीयते यस्मिंस्तत्कुलकुण्डं कुमारं तत्संबन्धिनी कुमारी कुलकुण्डलिनी । मन्द्रयते मन्द्रस्वरेण नदति । अत एव रोदनावस्थासाहित्यात्कुलकुण्डादुत्थापनस्योत्पत्तिरूपत्वाच्च सद्य उत्पन्ना कुमारीत्युच्यते । योषित् तरुणी तारुण्यलक्षणसूर्येणानाहतादुपरिभागे साहित्यात् । पतिव्रता पतिं ब्रह्मरन्ध्रस्थं कामेश्वरं व्रतयति भुङ्क्ते । 'पयोव्रतं ब्राह्मणस्ये'त्यादिप्रयोगात् । एवं कौमारतारुण्यसंभोगैररिष्टं शुभं पीयूषवर्षणरूपमन्यदपि यत्किंचिदसौ क्रियते करोति तत्सर्वमग्निः स्वाधिष्ठानगतोऽनुवेधति साधयति । अग्निज्वलनेनैव चन्द्रमण्डलद्रवादिति भावः ।

पृश्नयो नाम मुनयः श्रीविद्योपासका मिथः ।
संभूयोपदिशन्लोलामुत्थापयत मा चिरम् ।।
कर्णिकायामधिष्ठाने वह्निमिच्छथ भारताः ।
सूर्येण सह विद्राव्य राज्ञः सोमस्य तृप्यते ।।

इत्यादि 'पातिव्रत्ये भुजंगम्या अग्निरेव सहायवानि'त्यन्तम् । एवं

लोकस्य द्वारमर्चिमत्पवित्रम् ।
ज्योतिष्मद्भ्राजमानं महस्वत् ।।
अमृतस्य धारा बहुधा दोहमानम् ।
चरणं नो लोके सुधितान्दधातु ।।

भवानी भावनागम्या भवारण्यकुठारिका ।
भद्रप्रिया भद्रमूर्तिर्भक्तसौभाग्यदायिनी ।। ९२ ।।

इति मन्त्रोऽपि । लोकस्य ब्रह्मलोकस्य द्वारं साधनम् । अर्चिर्ज्योतिर्महः शब्दा अग्निसूर्यचन्द्रकलावाचकाः । चरणशब्दश्चरति यातायातं करोतीति व्युत्पत्त्या कुण्डलिनीपरः । सामान्ये नपुंसकम् । सुधितान् तृप्तान् । हकारस्य धकारादेशो र्चिःशब्दे मकारलोपश्च छान्दसः । कुण्डलिनी अग्न्यादिस्थानमागता सती सुधा वृष्टिं कुर्वती अस्मांस्तृप्तान्करोत्वित्यर्थः । तदिदमुपबृंहितं **शुक्रसंहितायाम्**

पावकस्यार्चिषां भानोर्ज्योतिषा महसा विधोः ।
दोहमाना सुधाधारा द्विसप्ततिसहस्रधा ।।
गुप्ताचारा कुण्डलिनी तृप्तानस्मांस्तनोतु सा ।

इति । अत्र गुप्तं यथा तथा चरतीति चरणपदस्यार्थः । एवं वसिष्ठादितन्त्रेष्वप्युपबृंहणानि द्रष्टव्यानि ।। ९१ ।।

भवानीति—भवं महादेवं संसारं कामं वा आनयति जीवयतीति भवानी तदुक्तं **देवीपुराणे** निर्वचनाध्याये

रुद्रो भवो भवः कामो भवः संसारसागरः ।
तत्प्राणनादियं देवी भवानी परिकीर्तिता ।।

इति । यद्वा जलमूर्तेः परमेश्वरस्य भव इति संज्ञा । तस्य पत्नी उषानाम्नी । पुत्रः शुक्राख्यः । तदुक्तं **लिङ्गपुराणे**

भव इत्युच्यते देवैर्भगवान्वेदवादिभिः ।
संजीवनेन लोकानां भवस्य परमात्मनः ।।
उषा संकीर्तिता भार्या सुतः शुक्रश्च सूरिभिः ।

इति । वायुपुराणेऽपि

भवस्य या द्वितीया तु तनूराप: स्मृतेति वै ।
तस्योषानामिका पत्नी पुत्रश्चाप्युशना स्मृत ॥

इति । भवशब्दनिष्पत्तिरपि तत्रैव

यस्माद्भवन्ति भूतानि ताभ्यस्ता भावयन्ति च ।
भवनाद्भावनाच्चैव भूतानां स भव: स्मृत: ॥

इति । अत्र ताभ्य इत्यस्याद्भ्य इत्यर्थ: । 'तस्मादापो भव: स्मृता' इत्युपक्रम्य पाठात् । भवं जीवनरूपं जलमप्यानयति जीवयतीति भवानी । यद्वा भवस्य स्त्रीत्यर्थे पुंयोगलक्षणो ङीप् । 'इन्द्रवरुणे'त्यादिना नुगागम: । इयंच स्थानेश्वराख्यपीठस्याधिष्ठात्री देवता । तदुक्तं पद्मपुराणेऽष्टोत्तरशतदेवीतीर्थमालाध्याये 'स्थानेश्वरे भवान्याख्या बिल्वके नामपत्रके'ति—

भावनेति—एवं रूपपञ्चकं निर्वर्ण्य तत्प्राप्त्युपायं कतिपयैर्नामभिराह । भावना तावद्द्विविधा शाब्दी भावना आर्थी भावना चेति । तत्र शाब्दी वैदिकशब्दनिष्ठाचार्येच्छसमानयोगक्षेमा । ईश्वरेच्छैवेति तु मीमांसकवादकौतूहले निरूपितमस्माभि: आर्थी तु प्रवृत्तिरूपा । कारकाणां[1] परस्परसम्बन्धरूपेत्यपि तत्रैव निरूपितम् । ताभ्यामगम्या गम्या वा कर्ममार्गाविषय इति वा तज्जन्यचित्तशुद्धिरूपा वेत्यर्थ: । यद्वा भावना त्रिविधा । तदुक्तं कूर्मपुराणे

ब्राह्मी माहेश्वरी चैव तथैवाक्षरभावना ।
तिस्रस्तु भावना रुद्रे वर्तन्ते सततं द्विजा ॥

इति । अन्यत्रापि

त्रिविधां भावनां ब्रह्मन्प्रोच्यमानां निबोध मे ।
एका मद्विषया तत्र द्वितीयाऽव्यक्तसंश्रया ॥
अन्त्या तु सगुणा ब्राह्मी विज्ञेया त्रिगुणा त्रिधा ।

इति ।

इदं चेन्द्रद्युम्नं प्रति कूर्मावतारस्य भगवतो वचनम् । एतल्लक्षणनिष्कर्षश्च रत्नत्रयपरीक्षायां दीक्षितै: कृतस्ततएवावगन्तव्य: । यद्वा

आज्ञान्तं सकलं प्रोक्तं तत: सकलनिष्कलम् ।
उन्मन्यन्ते परे स्थाने निष्कलं च त्रिधा स्थितम् ॥

---

1. कारणकार्याणां

भक्तिप्रिया भक्तिगम्या भक्तिवश्या भयापहा ।
शाम्भवी शारदाराध्या शर्वाणी शर्मदायिनी ॥ ९३ ॥

इति योगिनीहृदयोक्तलक्षणास्तिस्रो भावनाः । ताभिर्गम्या ज्ञेया ।

भवारण्येति—भवः संसार एवारण्यमतिगहनत्वात् पुनः पुनः प्ररोहाच्च । तस्य कुठारेव कुठारिका । 'द्वयोः कुठारः' इति कोशात्स्त्रीलिङ्गता । तच्छेत्रीत्यर्थः ।

भद्रेति — भद्रं मङ्गलं प्रियं यस्याः । भद्रा गजविशेषस्तज्जातीया गजाः प्रिया यस्या इति वा । 'ब्रह्म तन्मङ्गलं विदु'रिति विष्णुपुराणात् । 'मङ्गलानां च मङ्गल'मिति भारताच्च । भद्रा भव्या मूर्तिः स्वरूपं यस्याः ।

भगसौभाग्यदायिनीति — भगः 'श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिषु' इत्याग्नेयपुराणोक्ता भगपदार्थाः शोभना यस्यां सा सुभगा ललितैव तस्या भावः सौभाग्यं तदभेद इति यावत् । यत्तु पद्मपुराणे 'इक्षवस्तरुराजश्च निष्पावाजीरधान्यके । विकारवच्च गोक्षीरं कौसुम्भं कुसुमं तथा । लवणं चाष्टमं तद्वत्सौभाग्याष्टकमुच्यते' इति वचने परिगणितं तदपि मङ्गलकार्योपयुक्तत्वाच्छ्रीकरत्वात्सौभाग्यमेव । सुष्ठु भाग्यं नियतिर्यस्य तस्य भावो वा सौभाग्यम् । भक्तेभ्यस्तानि ददातीति तथा । अत्रेदं बोध्यम्—महाशक्तिरित्यारभ्यैतत्पर्यन्तानि नव नामानि वडण् इति छलाक्षरसूत्रेण निर्दिष्टानि । तथाहि वररुचिसंकेते यवर्गोऽष्टानामिह तु नवानां संज्ञेत्युक्तं 'काञ्चाद्याः' 'टयाचे'ति[1] सूत्राभ्यां ककारमारभ्य ञकारमभिव्याप्य द्वाराणि नव भवन्ति । टवर्गयवर्गावप्येवमिति तदर्थः । पिपुः । पवर्ग इषूणां पञ्चानां संज्ञा । एतान्यक्षराणि नामसंख्याद्योतकानि । अज्राट् । अचो राजः षोडशान्तसंख्यावाचका भवन्ति । युगुताः । इकार आद्यो न उकारः । एतद्द्वयं यस्मादक्षरात्परतस्तदक्षरं सः । अकारेण सहितं तयोर्नाम । यथा किकु इत्यनयोः क इति संज्ञा टिटु इत्यनयोः ट इति । फीपात्पुडत्रः । फीकारात्परतः पकार[2]श्चेत्तद्युगलस्य डकारः संज्ञा । पकारात्परतश्चेत्तद्युगलस्य बकारः संज्ञा । पुटोण् । संपुटीकरणस्य ण् इति संज्ञा । एवंच वडणिति सूत्रस्य डकारेण पुटितो बकार इत्यर्थः । तेन डबड इति सिध्यति । ततश्च फीपृपिपुपृफीपृ इति सप्त वर्णा भवन्ति । द्वे नामनी चतुरक्षरे । तत्र प्रथमनाम्न आद्यमक्षरं पवर्गीयम् । तृतीयं नामाष्टाक्षरम् । तदाद्यमक्षरं पवर्गीयम् । ततो द्वित्रिपञ्चाक्षरे । तदाद्ये पवर्गीये । ततः षष्ठं नामाष्टाक्षरं । तदाद्यमक्षरं च पवर्गीयम् । ततो द्वे चतुरक्षरे । तयोराद्यं नाम पवर्गीयादिमाक्षरकम् । ततोऽष्टाक्षरमेकं नाम । तदाद्यमक्षरं च पवर्गीयमिति । एवं नव नामानीत्येतावान्सूत्रार्थ इति दिक् ॥ ९२ ॥

---

1. न्यौचेति, 2. पकार

भक्तिप्रियेति — भक्तिर्द्विविधा मुख्या गौणी चेति । तत्रेश्वरविषयकोऽनुरागाख्यश्चित्तवृत्तिविशेषो मुख्यभक्तिः । तथाच **भक्तिमीमांसासूत्रम्** 'सा परानुरक्तिरीश्वरे' इति । 'अथातो भक्तिजिज्ञासे'ति सूत्रोपात्ता भक्तिस्तत्पदार्थः । तस्याः परेति विशेषणम् । परां मुख्यां भक्तिविशेषमुद्दिश्यानुरक्तिर्लक्षणत्वेन विधीयत इति तदर्थः। अत एव परेति गौणीं व्यावर्तयतीति भाष्यम् । 'गौण्या तु समाधिसिद्धि'रिति सूत्रे गौणी भक्तिः सेवारूपा कथिता । तथाच **गरुडपुराणे**

भज इत्येष वै धातुः सेवायां परिकीर्तितः ।
तस्मात्सेवा बुधैः प्रोक्ता भक्तिसाधनभूयसी ॥

इति । तद्भेदाः स्मरणकीर्तनादयो बहवः । तेन

भक्तिरष्टविधा ह्येषा यस्मिन्म्लेच्छेऽपि वर्तते ।
स विप्रेन्द्रो यतिः श्रीमान्स मुनिः स च पण्डितः ॥

इत्यादित्यगरुडपुराणयोर्वचनम् । 'भक्तिर्नवविधा राजन्' इत्यादि **भागवतं** वचनं 'भक्तिर्दशविधा ज्ञेया पापारण्यदवोपमे'ति दशविधत्वप्रतिपादकं **बृहन्नारदीयवचन**मन्यच्चैतादृशमवयुत्यानुवाद एव । ईदृशो भक्तिपदार्थः प्रियो यस्याः सा । तथाच **शिवपुराणे**

कृतकृत्यस्य तृप्तस्य मम किं क्रियते नरैः ।
बहिर्वाभ्यन्तरे वापि मया भावो हि गृह्यते ॥

इति । अत्र भावशब्देन बाह्या सेवारूपा चेष्टाभ्यन्तरोऽभिप्रायश्च गृह्यते ।

भक्तिगम्येति — भक्त्या संराधनेन गम्या प्रत्यक्षा । तथाच श्रुतिः

पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन् ।
कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥

इति । **स्मृतिरपि** 'योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनमि'ति । 'ईश्वरप्रणिधानाद्वे'ति **योगसूत्रे**ऽप्येवं प्रणिधानादस्य भक्तिपरतया **राजमार्तण्डे** व्याख्यानात् । भक्तौ **ब्रह्मसूत्र**मपि 'अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्या'मिति । अव्यक्तमपि ब्रह्म भक्त्या प्रत्यक्षं भवतीति श्रुतिस्मृतिभ्यां तथावगमादिति तदर्थः ।

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥

इति **भगवद्वचनमपि** । अत्र प्रवेष्टुमित्यनेन ब्रह्मभावाख्यो मोक्ष उच्यते सोऽपि

सर्वोऽमृतत्वमेती ' ति श्रुतौ निष्ठापर्यायभक्तिवाचिना संस्थापदेन तथा प्रतिपादनात् । अत एव भक्तिमीमांसायां 'तत्संस्थस्यामृतत्वोपदेशादि'ति सूत्रम् । ब्रह्ममीमांसायां 'तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशादि'ति सूत्रं च । नित्यातन्त्रेऽपि भक्तिलक्षणकथनपूर्वकं तस्याखिलपुरुषार्थप्रदत्वमुक्तम् ।

उक्तलक्षणसंपन्ने गुरौ तत्प्रोक्तयोस्तथा ।
विद्यानुष्ठानयोः स्थैर्यधियः संशयनाशनी ॥
तारकत्वाप्रमत्तत्वे भक्तिस्त्वनाखिलार्थदा ।
यया विहीना नियतमिहामुत्र च दुःखिता ॥

इति । अथवा भक्तिर्लक्षणा तया गम्या बोध्या । विशिष्टशक्तिकानां सत्यज्ञानादिपदानां निर्धर्मकब्रह्मवाचकत्वायोगात् । अत एव त्रिशत्यां वक्ष्यते ' लक्ष्यार्था लक्षणागम्ये 'ति । ' सर्वेषां त्वैकमन्त्रय[1]मैतिशायनस्य भक्तपावनत्वा[2]त्सत्रनाधिकारो ही'ति जैमिनिसूत्रे भक्तिपदस्य लक्षणायां प्रयोगः । आस्माकीने शिवस्तवेऽपि

न मे शक्तिः श्रीमन्महिमपरमाणोरपि नुतौ
तथापि त्वद्भक्ति व्यतनवमवष्टभ्य किमपि ।
न मञ्चाः क्रोशन्ति प्रवचनमथापि प्रववृते
यथा लोके भक्त्या परशिव न शक्त्या स्वगतये ॥

इति ।

भक्तिवश्येति— भक्तेरुक्तलक्षणाया वश्या पराधीना । भक्त्या वश्येति वा । 'स्वतन्त्रापि शिवभक्तिपारतन्त्र्यत्वमश्नुप ' इति वचनात् ।

भयेति — भयानि जलस्थलादिप्रयुक्तादीनि सर्वाण्यपहन्तीति भयापहा । 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चने 'ति श्रुतेः । तथाच वायुपुराणे

अरण्ये प्रान्तरे वापि जले वापि स्थलेऽपि वा ।
व्याघ्रकुम्भीरचोरेभ्यो भयस्थाने विशेषतः ॥
आधिष्वपि च सर्वेषु देवीनामानि कीर्तयेत् ।

शांकरी श्रीकरी साध्वी शरच्चन्द्रनिभानना ।
शान्तोदरी शान्तिमती निराधारा निरञ्जना ॥ ९४ ॥

इति ।

शाम्भवीति—शंभोरियं स्त्री, शांभवानामियं माता वा शांभवी । योगशास्त्रे मुद्राविशेषस्येदं नाम । तल्लक्षणं तत्रैव

---

1. त्वैकमत्य, 2. भक्त्युपपन्नत्वात्

अन्तर्लक्ष्यं बहिर्दृष्टिर्निमेषोन्मेषवर्जिता ।
एषा सा शांभवी मुद्रा सर्वतन्त्रेषु गोपिता ।।

इति । **कल्पसूत्रे** तु दीक्षास्तिस्र उक्ता: शाक्ति: शांभवी मान्त्री चेति । विभज्य तल्लक्षणान्युक्तानि **देवीभागवते** 'अष्टवर्षा च शांभवी' ति कन्याविशेषस्य नामोक्तं तद्रूपा वेत्यर्थ: ।

शारदेति—शारदया सरस्वत्या वाग्देवताभिश्च आराध्या, शारदे शरदृतौ वर्षादौ वा आराध्या । 'अथ शरत्समा: संवत्सर' इत्यमरात्[1] । 'शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी' ति **मार्कण्डेयपुराणे** । वर्षस्यादौ भवा वार्षिकीत्यर्थ: । 'वासन्ते नवरात्रे तु पूजयेद्रक्तदन्तिका' मिति **रुद्रयामलात्** । शारदैर्विशारदै: पण्डितै: शालीनाख्याश्रमविशेषशीलैर्वाराध्या । 'शारद: पीनमृत्रे[2] स्याच्छालीने प्रतिभाविनी' ति मेदिनी । 'अकारो वासुदेव: स्यादाकारस्तु पितामह' इत्यनेकार्थध्वनिमञ्जर्यामभिधानात्ताभ्यामाराध्येत्यक्षरद्वयश्लेषेणार्थे सिद्धे शारदा चासावाराध्येति कर्मधारयो वा । तत्र शारदांशनिरुक्ति: **कालीपुराणे**

शरत्काले पुरा यस्मान्नवम्यां बोधिता सुरै: ।
शारदा सा समाख्याता पीठे लोके च नामत: ।।

इति ।

शर्वाणीति—क्षितिमूर्ते: परमशिवस्य शर्व इति संज्ञा । तस्य स्त्रीत्यर्थे पुंयोगलक्षणे ङीष्यानुगागम: । मङ्गलस्य माता सुकेशी नाम्नीत्यर्थ: । तदुक्तं **लैङ्गे**

चराचराणां भूतानां धाता विश्वंभरात्मक: ।
शर्व इत्युच्यते देव: सर्वशास्त्रार्थपारगै: ।।
विश्वंभरात्मनस्तस्य शर्वस्य परमेष्ठिन: ।
सुकेशी कथ्यते पत्नी तनूजोऽङ्गारक: स्मृत ।।

इति । **वायवीयेपि**

शर्वस्य या तृतीया[3] तु नाम भूमितनु: स्मृता ।
पत्नी तस्य सुकेशीति पुत्रश्चाङ्गारको मत ।।

इति ।

शर्मेति—शर्म सुखं दातुं शीलमस्या: 'शर्मशातसुखानि चे' **त्यग्निपुराणीयकोश:** । 'सुखं ददाति भक्तेभ्यस्तेनैषा शर्मदायिनी'ति **देवीभागवतात्** ।। ९३ ।।

---

1. इत्यग्निपुराणात् 2. पीतमत्सङ्गे 3. द्वितीया

शाङ्करीति—करोतीति करः । पचाद्यच् । 'कृञो हेतुताच्छील्ये' इत्यादिना टो वा । शं सुखस्य करः । शं करे यस्य स वा शंकरः तस्य स्त्री शांकरी । तथाच कालिकापुराणे

प्रतिसर्गादिमध्यान्तमहं शंभुं निराकुलम् ।
स्त्रीरूपेणानुयास्यामि प्राप्य दक्षादहं तनुम् ॥
ततस्तु विष्णुमायां मां योगनिद्रां जगन्मयीम् ।
शांकरीति स्तुविष्यन्ति रुद्राणीति दिवौकसः ॥

इति ।

श्रीकरीति—करोतीति करी श्रियः करी श्रीकरी । श्रीकरो विष्णुः । श्रीधरः श्रीकरः श्रीमानि'ति विष्णुसहस्रनामसु पाठात् । तस्येयं श्रीकरीति वा ॥

अत्र परिभाषायां षट्चत्वारिंशन्नामानि विभजते ।

राजा चतुर्वनेन्द्रो भूत्वा बलिरागम'न् द्विदश ।
गुणगणगोण्ड्रं गणगोमार्गे मार्गे मृगेण भवेत् ॥ ११ ॥

चतुरित्येकस्मिन्नर्थे चतुश्चतुरक्षराणि चत्वारि नामानि द्विदश द्विसहिता दश । अर्थत्रयेणनाद्यानि नामानि द्वादश । स्पष्टमन्यत् ॥ ११ ॥

साध्वीति—साध्वी पतिव्रता । 'सती साध्वी पतिव्रते' त्यमरः । कालत्रयेऽपि पत्यन्तरयोगाभावादनितरसाधारणं पातिव्रत्यम् । तदुक्तं **श्रीमदाचार्यभगवत्पादैः**

कलत्रं वैधात्रं कति कति भजन्ते न कवयः
श्रियो देव्याः को वा न भवति पतिः कैरपि धनैः ।
महादेवं हित्वा तव सति सतीनामचरमे
कुचाभ्यामासङ्गः कुरबकतरोरप्यसुलभः ॥

इति । देवीभागवतेऽपि 'साध्वीत्यनन्यसामान्यपातिव्रत्येन गीयसे' इति ।

शरदिति—शरत्कालिकेन चन्द्रेण तुल्यमाननं मुखं यस्याः ।

शातोदरीति—'शो तनूकरणे' । शातं कृशम् । 'आदेच उपदेशेऽशिती' त्यात्वम् । उदरं यस्याः सा शातोदरी । शतोदरस्यानन्तगुहस्य हिमवतोऽपत्यं हैमवतीत्यर्थो वा ।

शान्तिमतीति—शान्तिरस्या अस्तीति शान्तिमती । भक्तेष्वौद्धत्याभावात् ।

निराधारेति—आधारान्निष्क्रान्ता मूलाधारादुद्गता । 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्ये' ति समासः । यद्वा निर्गत आधारः अधिष्ठानान्तरं यस्याः । सर्वजगदधि-

ष्ठानस्य सत्यत्वेनाधारान्तरायोगात् । अथवा निराधाराख्यपूजास्वरूपा । तथाच **सूतसंहितायाम्** 'पूजा शक्तेः परायास्तु द्विविधा संप्रकीर्तिते' त्युपक्रम्य बाह्याभ्यन्तर भेदेन द्वैविध्यमुक्त्वा बाह्याया वैदिकतान्त्रिकभेदेन द्वैविध्यं **सलक्षणं वर्णयित्वोक्तम्**

पूजा याऽभ्यन्तरा सापि द्विविधा परिकीर्तिता ।
साधारा च निराधारा निराधारा महत्तरा ।।

साधारा या तु आधारे निराधारा तु संविदि ।
आधारे वर्णसंक्लृप्तविग्रहे परमेश्वरीम् ।।

आराधयेदतिप्रीत्या गुरुणोक्तेन वर्त्मना ।
या पूजा संविदि प्रोक्ता सा तु तस्यां मनोलयः ।।

संविदेव परा शक्तिर्नेतरा परमार्थतः ।
अतः संसारनाशाय साक्षिणीमात्मरूपिणीम् ।।

आराधयेत्परां शक्तिं प्रपञ्चोल्लासवर्जिताम् ।
स्वानुभूत्या स्वयं साक्षात्स्वात्मभूतां महेश्वरीम् ।
पूजयेदादरेणैव पूजा सा पुरुषार्थदा ।।

इति । अथ निराधारपूजाकर्मीभूतसंवित्स्वरूपस्यैदंपर्येण निषेधमुखेन विधिमुखेन पराभिमतनिरासेन च निर्धारणपूर्वकं तत्प्राप्तिसाधनोपायं तज्जन्यफलस्वरूपं च कतिपयैर्नामभिराह—**निरञ्जनादिभिरष्टभिः** श्लोकैः ।

निरञ्जनेति—सन्ति हि त्रिविधाः पशवः । तत्रानात्मन्यात्मताज्ञानस्वरूपा एवं मलमात्रेण युक्तो विज्ञानकेवलः, देहारम्भकादृष्टात्मककार्मणमलवान्प्रलय[1] भेदबुद्धिजनकमाध्याख्य[2](?) मलवान्सकल इति भेदात् । एषूत्तरोत्तरो मलः पूर्व-पूर्वव्याप्य इत्यादि निरूपितं सेतुबन्धेऽस्माभिः । तत्र सकलपशुनिरासायाह–निरञ्जना अञ्जनं नाम कालिमा । मायासङ्ग इति यावत् । तमोरूपत्वेनावरणधर्मेण सादृश्यात् । तथाच **योगवासिष्ठे**

भावाभावे पदार्थानां हर्षामर्षविकारदा ।
मलिना वासना राम सङ्गशब्देन कथ्यते ।।

इति । निर्गतमञ्जनं यस्या सा निरञ्जना । 'निरवद्यं निरञ्जन'—मिति श्रुतेः । अविद्यासंपर्काभाववतीत्यर्थः । मिथ्यारूपाया अविद्यायाः स्वाधिष्ठानेऽभावात् । प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वस्यैव मिथ्यात्वात् । यद्वा नितरां रञ्जनं रागो रक्तिमा संतोषणं वा यस्याम् ।। ९४ ।।

---

1 प्रलयाकलः 2 मायाख्य

निर्लेपा निर्मला नित्या निराकारा निराकुला ।
निर्गुणा निष्कला शान्ता निष्कामा निरुपप्लवा ।। ९५ ।।
नित्यमुक्ता निर्विकारा निष्प्रपञ्चा निराश्रया ।

निर्लेपेति — प्रलयकालेऽतिव्याप्तिं निरस्यति । कर्मसंबन्धेन लेपस्तस्मान्निष्क्राशिता[1] । 'न मां कर्माणि लिम्पन्ति' इति स्मृतेः । यद्वा लेपः कर्मसंबन्धः स ज्ञानेन निर्गतो यस्याः सा निर्लेपा । तदुक्तं **यज्ञवैभवखण्डे** 'कर्मभिः सकलैरपि लिप्यते ब्रह्मवित्प्रवरश्च न सर्वथा । पद्मपत्रमिवाद्भिरहो परब्रह्मवित्प्रवरस्य तु वैभवम्' । गीतास्वपि 'लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा' इति ।

निर्मलेति—विज्ञानकेवलेऽतिव्याप्तिं परिहरति । निर्मला आणवमलाभाववती मलस्तमात्मा[2] तदभाववती वा । मुक्तजीवस्तु लक्ष्य एव । नित्यमुक्तेत्यनेन वा तन्निरासः । यद्वा नित्यशुचिनो मालिन्यभ्रमाधायकत्वादविद्यैव मलस्तदभावत्वान्निर्मला ।

नित्येति—मलस्य मिथ्यात्वात् । तदधिष्ठानं तु न तथेत्याह । नित्या कालत्रयेऽप्यबाध्या । तेन क्षणिकविज्ञानमेवात्मेत्यौत्पातिकबाह्यनिरासः । 'अविनाशी वा अरेऽयमात्मे' ति श्रुतेः । तिथिनित्या कालनित्या मन्त्ररूपा वा ।

निराकारेति—साकारविज्ञानवादिमाध्यमिकनिरासायाह । अकारस्य सगुणरूपस्य कल्पितत्वान्निराकारा । तदुक्तं **विष्णुभागवते**

स वै न देवासुरमर्त्यतिर्यङ् स्त्री न षण्डो न पुमान्न जन्तुः ।
नायं गुणः कर्म न सन्न चासन्निषेधशेषो जयतादशेषः ।।

इति ।

निराकुलेति—आकुलेति भावप्रधानो निर्देशः । अविद्यासंपर्केऽप्याकुलत्वाभावान्निराकुला । निर्गता आकुलता यस्या इति वा । तादृशानां दूरेति यावत् । आकुलत्वं सर्वाभावः शून्यं वा तेन शून्यवादिगम्भीराख्यबाह्यनिरासः ।

निर्गुणेति—तार्किकमतं निरस्यति । गुणशून्यत्वान्निर्गुणा । 'साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चे' ति श्रुतेः । गुणानां शरीरधर्मत्वेन चिद्धर्मत्वाभावाच्च । तदुक्तं **मत्स्यपद्मपुराणयो**र्हिमवन्तं प्रति नारदेन

यदुक्तं च मया देवी लक्षणैर्वर्जितेति च ।
शृणु तस्यापि वाक्यस्य सम्यगर्थं विचारणात् ।।

1. निष्कासिता । 2. [illegible]

लक्षणं दैवकोटचङ्कः[1] शरीरैकाश्रयो गुणः ।
इयं तु निर्गुणा देवी नैव लक्षयितुं क्षमा ॥

इति ।

निष्कलेति—सावयवमेव ब्रह्मेति मतं निरसितुमाह । निर्गताः कला अंशा वास्तविका यस्याः । 'अंशो नानाव्यपदेशा' दिति सूत्रम् । ममैवांशो जीवलोके' इति स्मृतिश्च कल्पितांशाभिप्रायत्वादविरुद्धा । निर्गुणचिन्ता वा निष्कलेत्युच्यते । तदुक्तं **विज्ञानभैरवभट्टारकैः**—

ध्यानं या निष्कला चिन्ता निराधारा निराश्रया ।
न तु ध्यानं शरीरस्य मुखहस्तादिकल्पना ॥

इति । निष्कला कलातीता वा ।

शान्तेति—शान्ता शमवती । 'निष्कलं निष्क्रियं[2] शान्त' मिति **त्रिपुरोपनिषत्** । शकारोऽन्तो यस्य तद्रूपा । अमृतबीजात्मिकेति यावत् । अशान्तेति वा छेदः-द्दिगन्तव्याप्तत्वोक्त्यात्मनः परिच्छिन्नतावादिदिगम्बरनिरासः ।

निष्कामेति—'सत्यकामः सत्यसंकल्प' इत्यादिश्रुत्या तादृशमेव ब्रह्मेति मतं निरस्यति । निर्गतः काम इच्छा यस्याः सा निष्कामा । 'अवाप्ताखिलकामायास्तृष्णा किंविषया भवेत्' इति **देवीभागवतात्** । 'नेति नेत्यात्मे' ति श्रुतेः 'पूर्णमदः पूर्णमिद' मिति श्रुतेश्च औपाधिकगुणपराणि श्रुत्यन्तराणीति भावः । निष्कममतीति वा । 'अम गत्यादिषु' ।

निरुपप्लवेति—उपप्लवो नाशः स निर्गतो यस्याः । निःशेषेणातिशयेन उप समीप एव पिण्डाण्ड एव प्लवोऽमृतस्रवणं यया सा निरुपप्लवा । निर्बन्धादिपदेष्वतिशयाद्यर्थे निरः प्रयोगात् । तथाचारुणोपनिषदि 'आप्लवस्व प्रप्लवस्व आण्डीभवज मा मुहु' रिति ॥ ९५ ॥

नित्यमुक्तेति—नित्यं मुक्ता यस्या भक्ताः सा । नित्यं यथातथा मुक्ता वा । नित्यं मुञ्चति मुच्यते वा नित्यमुक्तस्य भावस्तत्ता वा मोक्षरूपेत्यर्थः ।

निर्विकारेति—प्रधानस्य मनसश्च निरासायाह । निर्गता विकाराः सांख्ये प्रसिद्धा महदाद्यास्त्रयोविंशतिर्यस्याः । तदुक्तं **संख्यातत्त्वकौमुद्यां**—

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥

इति ।

निष्प्रपञ्चेति—निर्गताः प्रपञ्चाः क्षित्यादिसंचयप्रतारणविस्तारा यस्याः सा निष्प्रपञ्चा । 'प्रपञ्चः संचये प्रोक्तो विस्तारे च प्रतारणे' इति **विश्वः** । 'प्रपञ्चोपशमं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते' इति श्रुतेः ।

निराश्रयेति—शरीराश्रितं ब्रह्मेति चार्वाकमतं निरस्तम् । सर्वाश्रयस्याश्रयान्तरायोगान्निराश्रया । 'विश्वं प्रतिष्ठितं यस्यां तस्याः कुत्र प्रतिष्ठिति' रिति वचनात् ।

> **नित्यशुद्धा नित्यबुद्धा निरवद्या निरन्तरा ॥ ९६ ॥**
> **निष्कारणा निष्कलङ्का निरुपाधिर्निरीश्वरा ।**
> **नीरागा रागमथनी निर्मदा मदनाशिनी ॥ ९७ ॥**

नित्यशुद्धेति—कालत्रयेऽपि मालिन्याभावान्नित्यात्यशुद्धा । 'अस्पर्शश्च महाञ्शुचि' रिति श्रुतेः 'अत्यन्तमलिनो देहो देही चात्यन्तनिर्मलः' इति स्मृतेश्च ।

नित्यबुद्धेति—'नहि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते' इति श्रुतिमभिसंधायाह । नित्यबुद्धा चिद्रूपा । शुद्धबुद्धौ जिनविशेषौ तौ यस्याः प्रसादादिति वा । षड्दर्शनपूजायां जैनदर्शनोपास्यत्वेनापि देव्याः पूजादर्शनात्तदुपास्यतारानामकदेवीरूपेति यावत् ।

निरवद्येति—निर्गतं अवद्यं गर्ह्यमाविद्यकविकारजातं यस्याः । 'निरवद्यं निरञ्जन' मिति श्रुतेः । अवाद्यान्नरकान्निर्गता यत्प्रसादादिति वा। तथाच **कूर्मपुराणे**

> तस्मादहर्निशं देवीं संस्मरेत्पुरुषो यदि ।
> न यात्यवद्यं नरकं संक्षीणाशेषपातकः ॥

इति । **लिङ्गपुराणेऽपि**

> मायान्ताश्चैव घोराद्या अष्टाविंशतिकोटयः ।
> नरकाणामवद्यानां पच्यन्ते तासु पापिनः ॥
> अनाश्रिता भवानीशं शंकरं नीललोहितम् ।

इत्यादि ।

निरन्तरेति—अवकाशावधिभेदच्छिद्राण्यन्तरपदार्थाः तैर्विरहिता निरन्तरा । 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये । छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि च' त्यमरः । 'य एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुतेऽथ तस्य भयं भवति' इति श्रुतेः तेन सजातीयादिभेदत्रयवदेव ब्रह्मेति मतनिरासः ॥ ९६ ॥

निष्कारणेति— सर्वकारणस्य कारणान्तराभावान्निष्कारणा 'स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः' इति श्रुतेः । निश्शेषं कारणं

प्रथमं यस्यामिति वा । तज्जन्यानन्दवतीत्यर्थः । 'महापद्मवनान्तस्था कारणानन्द-विग्रहा' मिति वचनात् ।

निष्कलङ्केति - कलङ्कः पापं तदभावान्निष्कलङ्का । 'शुद्धमपापविद्ध' मिति श्रुतेः ।

निरुपाधिरिति—उप समीपे आदधाति स्वीयं धर्ममित्युपाधिः । 'उपसर्गे घोः किः' । स्वीयं लौहित्यं सामीप्यमात्रेण स्फटिके समर्पयज्जपाकुसुममुपाधिः । तद्व-च्चितेर्भेदेन भानेऽविद्यैवोपाधिस्तद्रहिता निरुपाधिः । यद्वा । निष्कलङ्कत्वाद्यसाधा-रणधर्मेषु साध्येषु देव्यास्तादात्म्येन हेतुत्वे निरुपाधित्वं नाम व्याप्यत्वासिद्ध्यभावः । सद्धेतुरित्यर्थः । सखण्डोपाधिरखण्डोपाधिश्चेति द्विविधैरपि धर्मैः शून्येति वा ।

निरीश्वरेति—मीमांसाशास्त्रं सांख्यशास्त्रं च द्विविधं सेश्वरं निरीश्वरं चेति तदुभयरूपत्वान्निरीश्वरा । सर्वेषामीश्वर्या ईश्वरान्तराभावाद्वा ।

नीरागेति—अथान्तःकरणभेदानामात्मत्वनिरासायारिषड्वर्गत्यागस्य साधनत्व-बोधनाय च राग इच्छा तदभावादवाप्तसकलकामत्वान्नीरागा । अथवा 'द्वेषप्रति-पक्षभावाद्रसशब्दाच्च राग' इति शाण्डिल्यसूत्रे भक्तेरपि रागपदवाच्यत्वाभिधानान्-न्निष्क्रान्तेत्यर्थः । नीरं जलं अगः पर्वतस्तदुभयरूपा वा ।

रागमथनेति—भक्तानां वैराग्यदानेन रागं मथ्नातीति रागमथनी । कर्तर्यपि ल्युटो महाभाष्ये 'नहि कारणयोरेव ल्युडुच्यत' इत्यादिग्रन्थेन साधितत्वादिह 'रागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशा' इति योगसूत्रोक्तो रागो गृह्यते ।

निर्मदेति—मदराहित्यान्निर्मदा ।

मदेति—मदं नाशयति, मदनं धत्तूरमश्नातीति वा मदनाशिनी ॥ ९७ ॥

निश्चिन्ता निरहंकारा निर्मोहा मोहनाशिनी ।
निर्ममा ममताहन्त्री निष्पापा पापनाशिनी ॥ ९८ ॥
निष्क्रोधा क्रोधशमनी निर्लोभा लोभनाशिनी ।
निःसंशया संशयघ्नी निर्भवा भवनाशिनी ॥ ९९ ॥

निश्चिन्तेति —चिन्ताशब्दः स्मृतिसामान्यवचनोऽपि दुःखजनकस्मृतिविशेषे निरूढलाक्षणिकः ।

चिन्ता चितासमा ज्ञेया चिन्ता वै बिन्दुनाधिका ।
चिता दहति निर्जीवं चिन्ता दहति जीवितम् ॥

इति प्रयोगात् । 'चिन्ता छले चुल्लिकाया' मिति विश्वकोशाच्छलमप्यर्थः । तदु-भयराहित्यान्निश्चिन्ता ।

निरहङ्कारेति—'वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिश्चेत्यहं त्रिधे' ति वचनात्त्रिविधोऽहंकारस्तद्राहित्यान्निरहंकारा ।

निर्मोहेति—मोहो वैचित्यं तदभावान्निर्मोहा ।

मोहेति—मोहमेकत्वज्ञानदानेन नाशयतीति मोहनाशिनी । 'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' इति श्रुतेः ।

निर्ममेति—ममशब्दो विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं ममेदमित्याकारकबुद्धिपरम् । सा च भेदघटितसंबन्धं स्वरसतो विषयीकरोति । [1]स्वाभिन्नेतरभावान्निर्ममा ।

ममतेति—ममतायास्तादृश्या बुद्धया हन्त्री ।

निष्पापेति—पापराहित्यान्निष्पापा ।

पापेति—पापं नाशयति स्वीयविद्यया जपादिना भक्तानामिति तथा । 'यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवमेवास्य पाप्मानः प्रदयन्ते' इति श्रुतेः । तथाच वसिष्ठस्मृतिः—

विद्यातपोभ्यां संयुक्तं ब्राह्मणं जपनैत्यकम् ।
सदापि पापकर्माणमेनो न प्रतियुज्यते ।।
जापिनां होमिनां चैव ध्यायिनां तीर्थवासिनाम् ।
न संवसन्ति पापानि ये च स्नाताः शिरोव्रतैः ।।

इति । पाद्मे पुष्करखण्डे 'मेरुपर्वतमात्रोऽपि राशिः पापस्य कर्मणः । कात्यायनीं समासाद्य नश्यति क्षणमात्रतः । दुर्गार्चनरतो नित्यं महापातकसंभवैः । दोषैर्न लिप्यते वीर पद्मपत्रमिवाम्भसे 'त्यादि । देवीभागवतेऽपि—

छित्त्वा भित्त्वा च भूतानि हत्वा सर्वमिदं जगत् ।
प्रणम्य शिरसा देवीं न स पापैर्विलिप्यते ।।
सर्वावस्थागतो वापि युक्तो वा सर्वपातकैः ।
दुर्गां दृष्ट्वा नरः पूतः प्रयाति परमं पदम् ।।

इत्यादि । ब्रह्माण्डपुराणेऽपि

वर्णाश्रमविहीनानां पापिष्ठानां नृणामपि ।
यद्रूपध्यानमात्रेण दुष्कृतं सुकृतायते ।।

इति ।। ९८ ।।

---

1. स्वाभिन्ने तदभावादिति पाठः

निष्क्रोधेति—द्वेष्य-यैवाभावान्निष्क्रोधा । 'न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः' इ
भगवद्वचनात् ।

क्रोधेति—भक्तानामरिषड्वर्गान्तर्गतं क्रोधं शमयति नाशयतीति क्रोधशमनी
क्रोधस्य दुष्टत्वमापस्तम्बेनोक्तम्

क्रोधयुक्तो यद्यजति यज्जुहोति यदर्चति ।
न तस्य हरते सर्वमामकुम्भो यथोदकम ॥

इति ।

निर्लोभेति— अत्यन्तमौदार्यान्निर्लोभा ।

लोभेति—'लोभः सर्वगुणान्हन्ती'ति निन्दितं लोभं भक्तानां नाशयती
तथा । तन्त्रराजे गुरुलक्षणकथनदशायाम् 'असंशयः संशयच्छिन्निरपेक्षो गुरुर्म
इत्युक्त्वा तयोर्विशेषणयोर्लक्षणमुक्तम् ।

निस्संशयेति—'असंशयस्तत्त्वविच्च तच्छित्तत्प्रतिपादना'दिति तादृशगु
भेदादिदं नामद्वयं निःसंशया संशयघ्नीति । 'छिद्यन्ते सर्वसंशयाः' इति श्रु
स्मृतेश्च ॥

अथ परिभाषायामेकोनपञ्चाशन्नामानि विभजते । **छलाक्षरसूत्रम्**—

गुणभुविगोमृगश्रृङ्गे मूलभघाभोगगौरवाभावे ।
स्थूणाङ्गमहान्तो द्विर्भवदूषितयावच्चतुर्विभाजोऽष्टौ ॥ १२ ॥

गुणइति—द्विरिति पञ्चाक्षरं नामद्वयम् । एकस्मिन्नर्थे दशाक्षराणामेव प
शेषात् । चतुरष्टपदे चतुरक्षरकनामधेयचतुष्टयाष्टकपरे । स्पष्टमन्यत् ॥ १२

निर्भवेति—उत्पत्तिराहित्यान्निर्भवा । 'अनादिमत्परं ब्रह्मे'ति श्रुतेः ।

भवनाशिनीति—भवं संसारं नाशयतीति तथा । तथाच **शक्तिरहस्ये**—

नवम्यां शुक्लपक्षे तु विधिवच्चण्डिकां नृप ।
घृतेन स्नापयेद्यस्तु तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
दश पूर्वान्दश परानात्मानं च विशेषतः ।
भवार्णवात्समुद्धृत्य दुर्गालोके महीयते ॥

इति । कौर्मेऽपि—

सैषा धात्री विधात्री च परमानन्दमिच्छताम् ।
संसारतापान्निखिलान्निहन्तीश्वरसंज्ञया ॥

अहं वै मत्परान्भक्तानैश्वरं योगमाश्रितान् ।
संसारसागरादस्मादुद्धराम्यचिरेण तु ॥

इति भगवतीवाक्यम् । यद्वा 'भवनाशिनीतटं नृसिंहमगमदि' ति **बृहज्जाबालोपनिषत्प्रसिद्धनदीविशेषरूपा** ॥ ९९ ॥

निर्विकल्पा निराबाधा निर्भेदा भेदनाशिनी ।
निर्नाशा मृत्युमथनी निष्क्रिया निष्परिग्रहा ॥ १०० ॥

निर्विकल्पेति—विकल्पः शून्यविषयकं शब्दजन्यं ज्ञानम् । तथाच **योगसूत्रं** 'शब्दमात्रानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प' इति । **खण्डनखण्डखाद्ये**ऽपि 'अत्यन्तासत्यपि ह्यर्थे ज्ञानं शब्दः करोति ही' ति । फलपरीक्षायां **गौतमसूत्रमपि** 'बुद्धिसिद्धं तदस' दिति । तन्निष्क्रान्ता निर्विकल्पा । अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयये' ति समासः । तदतिक्रमश्च शब्दजन्यत्वांशे । तेन निर्विषयकनित्यज्ञानरूपेति फलितम् । अथवा विकल्पः प्रकारो न विद्यते यस्यां चरमवृत्तौ तद्रूपेति । यद्वा विरुद्धः कल्पः पक्षो विकल्पस्तदभाववती । स्वविरुद्धपक्षान्तराभावात् । सर्वस्य चाभिन्नत्वान्निर्विशेषेति पर्यवसितोऽर्थः । 'अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वा' दिति **तार्तीयीके** ब्रह्ममीमांसाधिकरणे निर्विकल्पैकलिङ्गताया ब्रह्मणः साधितत्वात्

निराबाधेति—नेदं रजतमिति ज्ञानेन रजतबाधेऽपीदंपदार्थस्यैव बाधाभावान्निराबाधा ।

निर्भेदेति—अन्योन्याभावस्य प्रतियोगित्वसंबन्धेनानुयोगित्वसंबन्धेन चाभावान्निर्भेदा । तदुक्तं **कौर्मे**—

त्वं हि सा परमा शक्तिरनन्ता परमेष्ठिनी ।
सर्वभेदविनिर्मुक्ता सर्वभेदविनाशिनी ।

इति । तत्रैव स्थानान्तरे

शक्तिशक्तिमतोर्भेदं वदन्त्यपरमार्थतः ।
अभेदं चानुपश्यन्ति योगिनस्तत्त्वचिन्तकाः ॥

इति ।

भेदनाशिनीति—भेदज्ञानं भेदमेव वा व्यावहारिकं तत्त्वज्ञानेन नाशयतीति तथा ।

[illegible]

मृत्युमथनेति—भक्तानां मृत्युं मथ्नातीति तथा । 'अथ कस्मादुच्यते म
तादित्यमृतत्वं प्राप्नोतीत्यक्षयत्वं प्राप्नोति[1] स्वयं रुद्रो भवती' ति **त्रैपुरोपनिषद्**

निष्क्रियेति — विहितनिषिद्धरूपक्रियाराहित्यान्निष्क्रिया । 'अशरीरं
सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः' इति श्रुतेः । यद्वा क्रियान्वयमन्तरेणैव कर्त्रादिका
भावमापन्ना । तदुक्तं **विष्णुपुराणे**—

यथा संनिधिमात्रेण गन्धः क्षोभाय जायते ।
मनसो नोपकर्तृत्वात्तथासौ परमेश्वरः ॥

इति ।

निष्परिग्रहेति—निर्गतः परिग्रहो यस्याः 'परिग्रहः परिजने पत्न्यां स्वीक
मूलयो' रिति **मेदिनी** ॥ १०० ॥

निस्तुला नीलचिकुरा निरपाया निरत्यया ।
दुर्लभा दुर्गमा दुर्गा दुःखहन्त्री सुखप्रदा ॥ १०१ ॥
दुष्टदूरा दुराचारशमनी दोषवर्जिता ।
सर्वज्ञा सान्द्रकरुणा समानाधिकवर्जिता ॥ १०२ ॥

निस्तुलेति—उपमाभावान्निस्तुला 'हेतुदृष्टान्तवर्जित' मिति त्रिपुरोपनिष

नीलचिकुरेति—नीलाश्चिकुराः कुन्तला यस्याः ।

निरपायेति—अपायोऽत्ययो नाशस्तद्रहिता ।

निरत्ययेति—'अत्ययोऽतिक्रमे दण्डे विनाशे दोषकृच्छ्रयो' रिति **विश्वकोश**
सारेणातिक्रमादिरहिता निरत्यया ।

दुर्लभेति—दुर्लभा योगिनामप्यसाध्यत्वात् ।

दुर्गमेति—अत एव दुर्गमा अधिगन्तुमशक्यत्वात् । अदुर्गमेति वा छेदः ।
विद्यते दुर्गमो यस्या इति तदर्थः । दुर्गमाख्यदैत्यवधप्रयोजिकेति यावत् ।

दुर्गेति—अत एव दुर्गा । तदुक्तं **मार्कण्डेयपुराणे पाञ्चरात्रे लक्ष्मीतन्त्रे**
भगवत्यैव

तत्रैव च वधिष्यामि दुर्गमाख्यं महासुरम् ।
दुर्गादेवीति विख्यातं तन्मे नाम भविष्यति ॥

इति । **काशीखण्डे**ऽपि 'दुर्गो नाम महादैत्य' इत्यादिरध्यायः सर्वोऽप्येतत्पर एव । इयं च भीमरथीतीरे संनतिक्षेत्रवासिनी । दुर्गापदनिरुक्तिर्**देवीपुराणे**ऽपि—

सुबलादिभये दुर्गे तारिता रिपुसंकटे ।
देवाः शक्रादयो येन तेन दुर्गा प्रकीर्तिता ।।

इति । इयं च वाराणस्यां सुबाहुनाम्ने राज्ञे वरदानेन तेन प्रार्थिता सती देव्यनेन दुर्गेति नाम्ना प्रसिद्धा स्थिता । तदुक्तं **देवीभागवते** तस्मै वरदानोत्तरं तत्प्रार्थना-प्रकरणे—

नगरेऽत्र त्वया मातः स्थातव्यं सर्वदा शिवे ।
दुर्गादेवीति नाम्ना वै त्वं शक्तिरिह संस्थिते ।।

इति । नववर्षा कन्यापि दुर्गेत्युच्यते । तदप्युक्तं तत्रैव 'नववर्षा भवेद्दुर्गे'ति तेन तद्रूपा वेत्यर्थः ।

दुःखहन्त्रीति—दुःखस्य सांसारिकस्य हन्त्री । 'तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्ग' इति **गोतमसूत्रात्** । 'दुःखेनात्यन्तविमुक्तश्चरति' इति श्रुतेश्च ।

सुखप्रदेति – सुखान्यैहिकामुष्मिककैवल्यरूपाणि प्रकर्षेण दत्ते सुखप्रदा । 'रसꣳह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति' इति श्रुतेः । एतस्य विस्तरः **पाद्मे पुष्करखण्डे** चरमभागे षड्भिरध्यायैर्द्रष्टव्यः ।। १०१ ।।

दुष्टेति—दुष्टानां दोषवतां दूरा अप्राप्या । 'न भजन्ति कुतर्कज्ञा देवीं विश्वेश्वरीं शिवा'मिति **देवीभागवतात्** ।

दुराचारेति—दुराचारं शास्त्रविरुद्धाचारं शमयतीति तथा । वक्ष्यति च पुरस्तात्

नित्यकर्माननुष्ठानान्निषिद्धकरणादपि ।
यत्पापं जायते पुंसां तत्सर्वं नश्यति द्रुतम् ।।

इति ।

दोषवर्जितेति—दोषैः रागद्वेषादिभिर्वर्जिता ।

सर्वज्ञेति—सर्वं जानातीति सर्वज्ञा । 'यः सर्वज्ञः सर्ववि'दिति श्रुतेः । 'सर्वज्ञा सर्ववेत्तृत्वा'दिति **देवीपुराणाच्च** ।

सान्द्रेति—सान्द्रा घना करुणा यस्याः ।

समानेति—'न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते' इति श्रुतौ दर्शननिषेधेन तद्वि॰
योरेव निषेधात्समानाधिकाभ्यां वर्जिता। १०२।

अथ सगुणरूपमाश्रित्याह—

सर्वशक्तिमयी सर्वमङ्गला सद्गतिप्रदा।
सर्वेश्वरी सर्वमयी सर्वमन्त्रस्वरूपिणी॥ १०३॥

सर्वेति—बालाबगलादिनिखिलशक्त्यभेदात्सर्वशक्तिमयी। 'ब्रह्ममयं जगदि'
दाविव मयडभेदार्थकोऽपि। सर्वदेवशक्तिसमूहरूपत्वादपि सर्वशक्तिमयी। तदुक्तं
ञ्चरात्रलक्ष्मीतन्त्रे इन्द्रं प्रति देव्यैव—

महालक्ष्मीरहं शक्र पुनः स्वायंभुवेऽन्तरे।
हिताय सर्वदेवानां जाता महिषमर्दिनी॥
मदीयाः शक्तिलेशा ये तत्तद्देवशरीरगाः।
संभूय ते ममाभूवन्रूपं परमशोभनम्॥
आयुधानि च देवानां यानि यानि सुरेश्वर।
मच्छक्तयस्तदाकारा आयुधानि तदाभवन्॥

त। **मार्कण्डेयपुराणे** त्वयमर्थो विस्तरेण वर्णितो द्रष्टव्यः। 'पदार्थशक्तयो याया॰
स्ता गौरीं विदुर्बुधा' इति लैङ्गादसंकुचितार्थक एव सर्वशब्दो वा।

सर्वमङ्गलेति—सर्वाणि मङ्गलानि यस्याः। **देवीपुराणे** तु

सर्वाणि हृदयस्थानि मङ्गलानि शुभानि च।
ईप्सितानि ददातीति तेन सा सर्वमङ्गला॥
शोभनानि च श्रेष्ठानि या देवी ददते हरे।
भक्तानामार्तिहरणी तेनेयं सर्वमङ्गला॥

त॥

इति श्रीभासुरानन्दकृते सौभाग्यभास्करे।
द्वितीयशतकेनाभूत्तृतीया धूम्रिका कला॥ २००॥

इति श्रीमत्पदवाक्येत्यादिभास्कररायकृते ललितासहस्रनामभाष्ये
द्वितीयं शतकं नाम तृतीया कला॥ ३॥

स्वर्गादिमोक्षान्ताः सद्गतीः सतो ब्रह्मणोऽवगतिं ज्ञानं वा सतां गतीर्वा प्रददातीति तथा । 'गतिस्त्वं मतिस्त्वं त्वमेका भवानी' त्यभियुक्तोक्तेः । पाद्मे

त्रिकालं पूजयेद्यस्तु चतुर्दश्यां नराधिप ।
स गच्छति परं स्थानं यत्र देवी व्यवस्थिता ॥

इत्यारभ्य 'दुर्गापूजोपकरणं स्वल्पं वा यदि वा बहु । कृत्वा वित्तानुसारेण रुद्रलोके महीयत' इत्यन्तैश्चतुर्भिरध्यायैः प्रत्युपचारं गुणकामविधिभिः क्रमेण समस्तलोकगति प्रतिपादकानि वचनानीहोपष्टम्भकत्वेन योजनीयानि ।

सर्वेश्वरीति--अत एव सर्वस्वामित्वात्सर्वेश्वरी ।

सर्वमयीति--असंकुचितस्वामित्वमभेदं विना न निर्वहतीत्याह । सर्वमयी क्षित्यादिशिवान्ततत्त्वाभिन्ना । तदुक्तं कामिके--

चतुर्विंशत्युत्तरं यद्भुवनानां शतद्वयम् ।
भुवनाध्वा स संचिन्त्यो रोमवृन्दात्मनो विभोः ॥
पञ्चाशद्वर्णरूपेण स्तुयन्वर्णाध्वकल्पना ।
असौ त्वगात्मना चिन्त्यो देवदेवस्य शूलिनः ॥
सप्तकोटिमहामन्त्रैर्मूलविद्यासमुद्भवैः ।
मन्त्राध्वा संधिरात्मासौ विचिन्त्यः पार्वतीपतेः ॥
अनेकभेदसंभिन्ना मन्त्राणां पदसंहतिः ।
पदाध्वेत्युच्यते सौम्या शिरमांसतया स्थित. ॥
पृथिव्यादीनि षड्त्रिंश[1]त्तत्त्वान्यागमवेदिभिः ।
तत्त्वाध्वेत्युदितान्येष शुक्लमज्जास्थिरूपधृक् ॥

इति ।

सर्वमन्त्रेति--एतदेवावयव्यानुवदति त्रिभिः । सर्वे सप्तकोटिसंख्या मन्त्राः स्वरूपमस्या । श्रूयते च सुन्दरीतापिनीये 'पूर्वोत्तराभ्यां विद्याया अनेकाः परिक्लृप्ता' इति स्पष्टतरं च गौडपादैः 'विद्यायाः पूर्वोत्तराभ्यामनेका जाता' इत्यादिभिः सप्तभिः सूत्रैः सर्वमन्त्रात्मकत्वं वर्णितं तद्भाष्ये च प्रपञ्चितम् । तत्रैव 'तथा यन्त्रतन्त्राणि' इति सूत्रे वर्णितं प्रमेयमाह ॥ १०३ ॥

सर्वयन्त्रात्मिका सर्वतन्त्ररूपा मनोन्मनी ।
माहेश्वरी महादेवी महालक्ष्मीर्मृडप्रिया ॥ १०४ ॥

सर्वयन्त्रेति--सर्वेषां घण्टा[2]र्गलादीनां यन्त्राणामात्मस्वरूपमेवात्मिका । 'प्रत्ययस्था'दितीत्वम् ।

1. षट्त्रिंश 2. घटा

सर्वतन्त्रेति—वामेश्वरादिसर्वतन्त्राण्येव रूपं शरीरमस्याः। सर्वतन्त्रैर्निरूप्या । तदुक्तं—

बहुधाप्यागमैर्भिन्नाः पन्थानः सिद्धिहेतवः ।
त्वय्येव निपतन्त्येते स्रोतस्विन्य इवार्णवे ॥

इति । शरीरपक्षेऽपि कामिकागमे—

कामिकं पादकमलं योगजं गुल्फयोर्युगम् ।
पादद्वयाङ्गुलीरूपे कारणप्रसृताह्वये ॥
अजिता जानुनोर्युग्मं दीप्तमूरुद्वयं विभोः ।
पृष्ठभागेंऽशुमानस्य नाभिः श्रीसुप्रभेदकम् ॥
विजयं जठरं प्राहुर्निःश्वासं हृदयात्मकम् ।
स्वायंभुवं स्तनद्वन्द्वमनलं लोचनत्रयम् ॥
वीरागमः कण्ठदेशो रुरुतन्त्रं श्रुतिद्वयम् ।
मुकुटं मुकुटं[1] तन्त्रं बाहवो [2]विमलागमाः ॥
चन्द्रज्ञानमुरः प्रोक्तं बिम्बं वदनपङ्कजम् ।
प्रोद्गीततन्त्रं रसना ललितं गण्डयोर्युगम् ॥
सिद्धं ललाटफलकं संतानं कुण्डलद्वयम् ।
किरणं रत्नभूषा [3]स्याद्वातुलं वसनात्मकम् ॥
अङ्गोपाङ्गानि रोमाणि तन्त्राण्यन्यानि कृत्स्नशः ।
एवं तत्त्वात्मकं[4] रूपं महादेव्या विचिन्तयेत् ॥

।

मनोन्मनीति—भ्रूमध्यादष्टमं स्थानं ब्रह्मरन्ध्रादधस्तनं मनोन्मनीति कथितं ॥। तत्स्वरूपं स्वच्छन्दसंग्रहे—

या शक्तिः कारणत्वेन तदूर्ध्वं चोन्मनी स्मृता ।
नात्र कालकलामानं न तत्त्वं न च देवता ॥
सुनिर्वाणं परं शुद्धं रुद्रवक्त्रं तदुच्यते ।
शिवशक्तिरिति ख्याता निर्विकल्पा निरञ्जना ॥

। अत एव 'वामदेवाय नमो ज्येष्ठाय नमः' इति श्रुतौ प्रसिद्धस्य मनोन्मनाख्यस्य शक्तिरिति च । त्रिपुरोपनिषद्यपि—

निरस्तविषयासङ्गं संनिरुद्धं मनो हृदि ।
यदायात्युन्मनीभावं तदा तत्परमं पदम् ॥

---

1. मकुटं मकुट 2. विपुलागमाः 3. रक्तभूषा 4. तन्त्रात्मकं

इति । योगशास्त्रे मुद्राविशेषस्य संज्ञा । तल्लक्षणं तत्रैव—

नेत्रे ययोन्मेषनिमेषमुक्ते वायुर्यया वर्जितरेचपूरः ।
मनश्च संकल्पविकल्पशून्यं मनोन्मनी सा मयि संनिधत्ताम् ॥

इति । बृहन्नारदीयेऽपि—

ध्यानध्यातृध्येयभावो यदा पश्यति[1] निर्भरम् ।
तदोन्मनत्वं भवति ज्ञानामृतनिषेवणात् ॥

इति । मनांस्युन्मन्यन्ते उत्कृष्टज्ञानयुक्तानि कुरुत इति वा । संधिरार्षः ।

माहेश्वरीति—

यो वेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः ।
तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परः सः महेश्वरः ॥

इति श्रुतिप्रसिद्धस्य महेश्वरपदस्य त्रिगुणातीतत्वं शक्यतावच्छेदकम् । तदुक्तं

तमसा कालरुद्राख्यो रजसा कनकाण्डजः ।
सत्वेन सर्वगो विष्णुर्नैर्गुण्येन महेश्वरः ॥

इति । अविच्छिन्नत्वमत्र तृतीयार्थः । महेश्वरपदस्य तद्वाच्ये लक्षणा । काल
इत्युपक्रमानुसारात् । तेन तदवच्छिन्नो महेश्वरः ।

सत्येन ब्रह्मचर्येण लिङ्गमस्य यथा स्थितम् ।
समर्चयन्ति ये लोकास्तन्महेश्वर उच्यते ॥

इति । भारते 'महेश्वरः स भूतानां महतामीश्वरश्च स' इति च । यस्य प
विंशतिव्यूहो वातुलशुद्धे प्रतिपादितः सोऽपि महेश्वरस्तस्येयं माहेश्वरी ।

महादेवीति—महती च सा देवी च महादेवी । महत्त्वं च प्रमाणागम्यश
वत्त्वम् । तदुक्तं देवीपुराणे—

बृहदस्य शरीरं यदप्रमेयं प्रमाणतः ।
धातुर्महेति पूजायां महादेवी ततः स्मृता ॥

इति । अथवा चन्द्रमूर्तेः शिवस्य महादेव इति संज्ञा तस्य पत्नी । बुधस्य
रोहिणी नाम्नी देवीत्यर्थः । तथाच लैङ्गे—

समस्तसौम्यवस्तूनां प्रकृतित्वेन विश्रुतः ।
सोमात्मको बुधैर्देवो महादेव इति स्मृतः ॥
सोमात्मकस्य देवस्य महादेवस्य सूरिभिः ।
दयिता रोहिणी प्रोक्ता बुधश्चैव शरीरज ॥

इति । वायवीयेऽपि—

1. नश्यति

नाम्ना देवस्य महतश्चन्द्रमास्तनुरष्टमी ।
पत्नी तु रोहिणी तस्य पुत्रश्चास्य बुधः स्मृतः ॥

इति । सेयं गण्डक्यां चक्रतीर्थाधिष्ठात्री देवता । 'शालग्रामे महादेवी' ति पाद्मे पुष्करखण्डे देवीतीर्थेषु परिगणनात् ।

महालक्ष्मीरिति—तत्रैव 'करवीरे महालक्ष्मी' रिति परिगणितां देवीमाह । महालक्ष्मीः महती च सा लक्ष्मीश्च । महाविष्णोरियं पत्नी । करवीरं कलौ कोलापुरमिति प्रसिद्धम् । अथवा अम्बिकांशभूतैवेयम् । तदुक्तं मैरालतन्त्रे—

महालनामकं दैत्यं स्यति क्षपयीतीति च ।
महालसा महालक्ष्मीरिति च ख्यातिमागता ॥
उपत्यकायां सह्याद्रेः पश्चिमोदधिरोधसि ।

इति । शिवपुराणेऽपि शिवं प्रस्तुत्य

तस्याङ्कमण्डलारूढा शक्तिर्माहेश्वरी परा ।
महालक्ष्मीरिति ख्याता श्यामा सर्वमनोहरा ॥

इति । आयुष्यसूक्ते— 'श्रियं लक्ष्मीमम्बिकामौपलाङ्गा' मित्यत्र लक्ष्मीपदमात्रस्य पार्वत्यां प्रयोगश्च । तेन पदेन पूज्यवाचिमहत्पदस्य 'सन्महत्परमे' त्यादिसूत्रेण समासः । 'सर्वस्याद्या महालक्ष्मीस्त्रिगुणा सा व्यवस्थिते' ति मार्कण्डेयपुराणं च । त्रयोदशवर्षात्मककन्यारूपा वा । कन्यां प्रक्रम्य 'त्रयोदशे महालक्ष्मी' रिति धौम्येन कथनात्

मृडप्रियेति—'मृड सुखने' इति धातोर्विश्वस्थितिकर्तुः सत्वगुणवतः शिवस्य मृड इति संज्ञा । 'जनसुखकृते सत्वोद्रिक्तौ[1] मृडाय नमो नमः' इति महिम्नस्तवात् तस्य प्रिया ॥ १०४ ॥

महारूपा महापूज्या महापातकनाशिनी ।
महामाया महासत्वा महाशक्तिर्महारतिः ॥ १०५ ॥

महारूपेति—महत् रूपचतुष्टयमपेक्ष्योत्कृष्टं रूपं यस्याः । तदुक्तं विष्णुपुराणे

परस्य ब्रह्मणो रूपं पुरुषः प्रथमं द्विज ।
व्यक्ताव्यक्ते तथैवान्ये रूपे कालस्तथा परम् ॥
प्रधानपुरुषव्यक्तकालानां परमं हि यत् ।
पश्यन्ति सूरयः शुद्धं तद्विष्णोः परमं पदम् ॥

---

1. [illegible]

प्रधानपुरुषव्यक्तकालास्तु प्रविभागशः ।
रूपाणि स्थितिसर्गान्तव्यक्तिसद्भावहेतवः ॥

इति ।

महापूज्येति—महती च सा पूज्या च महापूज्या । पूज्यानां शिवादीनामपि पूज्येत्यर्थः । तथाच **पाद्मदेवीभागवतयोः** शिवब्रह्मविष्णुकुबेरविश्वदेववायुयमवरुणाग्निशक्रसूर्यसोमग्रहराक्षसपिशाचमातृगणादिभेदेन तत्तत्पूजनीयदेवीमूर्तिभेदो मन्त्रे शैलेन्द्रनीलस्वर्णरौप्यपित्तलकांस्यस्फटिकमाणिक्यमुक्ताफलप्रवालवैडूर्यत्रपुसीसवज्रलोहविकाररूपो विस्तरेण दर्शितः । अत्राग्निशक्रसूर्या माणिक्यमयीमेव प्रतिमां पूजयन्ति । इतरद्यथासंख्यं योजनीयम् ।

महापातकनाशिनीति—महान्ति ब्रह्महत्यादीनि पातकानि नाशयतीति तथा । तथाच **ब्रह्माण्डे**—

कृतस्याखिलपापस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।
प्रायश्चित्तं परं प्रोक्तं पराशक्तेः पदस्मृतिः ॥

इति । **ब्रह्मोत्तरखण्डे**ऽपि—

बहुनात्र किमुक्तेन श्लोकार्धेन वदाम्यहम् ।
ब्रह्महत्याशतं वापि शिवपूजा विनाशयेत् ॥

इति । 'महापातकशब्देन वीरहत्यैव कथ्यते' इति **त्वर्थरत्नावल्या**मुक्तम् । अत्रैव **सौभाग्यरत्नाकरा**दिषु प्रायश्चित्तप्रकरणे पापतारतम्येन पञ्चदश्या जपसंख्यायां तारतम्यवचनान्युपष्टम्भकत्वेन योजनीयानि ।

महामायेति—ब्रह्मादीनामपि मोहकत्वान्महामाया । तदुक्तं **मार्कण्डेयपुराणे**—

ज्ञानिनामपि चेतांसि देवी भगवती हि सा ।
बलादाकृष्य मोहाय महामाया प्रयच्छति ॥

कालिकापुराणेऽपि—

गर्भान्तज्ञानसंपन्नं प्रेरितं सूतिमारुतैः ।
उत्पन्नं ज्ञानरहितं कुरुते या निरन्तरम् ॥
पूर्वातिपूर्वसंघातसंस्कारेण नियोज्य च ।
आहारादौ ततो मोहममत्वाज्ञानसंशयम् ।
क्रोधोपरोधलोभेषु क्षिप्त्वा क्षिप्त्वा पुनः पुनः ॥
पश्चात्कामेन योज्याशु चिन्तायुक्तमहर्निशम् ।
आमोदयुक्तं व्यसनासक्तं जन्तुं करोति या ।
महामायेति संप्रोक्ता तेन सा जगदीश्वरी ॥

इति । यद्वा 'माया दम्भे कृपायां चे'ति कोशात्कृपाबहुला ।

महासत्त्वेति—सतो भावो बलं गुणः । प्राणिनश्च सत्त्वपदार्थाः । 'सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयो'रिति विश्वः । महान्ति सत्त्वानि यस्याः ।

महाशक्तिरिति—महती सर्वजगन्निर्वाहकत्वादिरूपा विस्तृता विविधा च शक्तिः सामर्थ्यं यस्याः सा । 'शक्तिर्बले च सामर्थ्ये तथा प्रहरणान्तरे' इति यादवः । बलायुधपक्षावपीह योज्यौ । उक्तं च विष्णुपुराणे—

एकदेशस्थितस्याग्नेर्ज्योत्स्ना विस्तारिणी यथा ।
परस्य ब्रह्मणः शक्तिस्तथैतदखिलं जगत् ।।

इति ।

तत्राप्यासन्नदूरत्वाद्बहुत्वं स्वल्पता यतः ।
ज्योत्स्नाभेदोऽस्ति तच्छक्तेस्तद्वन्मैत्रेय विद्यत ।।

इति । 'महाशक्तिः कुण्डलिनी'त्यत्र यदि तृतीयाक्षरस्य तालव्यत्वनिश्चयस्तदा-त्राकारप्रश्लेषः कर्तव्य इति न पौनरुक्त्यम् । न विद्यते महती शक्तिर्यदपेक्षयेति बहुव्रीहिः । 'न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यत' इति श्रुतेः । छलाक्षरसूत्रे परिभाषायां चानयोश्चतुरक्षरत्वोक्तिबलात्क्वचित्पुस्तकेषूपलम्भाच्च महासनामहाशनापदयोरिव भेदमङ्गीकृत्यास्माभिस्तथा व्याख्यातम् । नह्येतद्विष्णुसहस्रनामादिवत्पुनरुक्तिशताक्रान्तं येनार्थभेदमात्रमङ्गीकृत्य शब्दत ऐक्यं सोढव्यं स्यादिति ।

महारतिरिति—महती विषयरतिभ्योऽधिका रतिः प्रीतिर्ज्ञानिनां यस्यां सा । महाकामसुन्दरीत्वाद्वा महारतिरित्युच्यते ।। १०५ ।।

महाभोगा महैश्वर्या महावीर्या महाबला ।
महाबुद्धिर्महासिद्धिर्महायोगेश्वरेश्वरी ।। १०६ ।।

महाभोगेति—महानाभोगः क्षित्यादिरूपो विस्तारो यस्याः, भोगः सुखं वा धनं वा महद्यस्या इति वा ।

महैश्वर्येति—ऐश्वर्यमीश्वरता विभूतिश्चेत्युभयं महद्यस्याः ।

महावीर्येति—महान्ति वीर्याणि शुक्रादीनि यस्याः । 'वीर्यं शुक्रे प्रभावे च तेजः सामर्थ्ययोरपी'ति विश्वः ।

महाबलेति—महान्ति बलानि गन्धादीनि यस्याः ।

बलं गन्धे रसे रूपे स्थामनि[1] स्थौल्यसेनयोः ।
बलो हलायुधे दैत्यभेदे बलिनि वायसः ।।

---

1 [illegible]

इति विग्रहः । वायसपक्षे भुसुण्डादयो यत्प्रसादान्महान्तो जाता इति योज्यम् । तथाच योगवासिष्ठे वसिष्ठं प्रति भुसुण्डाख्यस्य वायसस्य वाक्यम्—

भ्रातरश्चण्डतनया वायसा एकविंशतिः ।
भ्रातृभिः सह हंसीभिर्ब्राह्मी भगवती तथा ॥
चिरमाराधितास्माभिः समाधिविरमे सति ।
प्रसादपरया काले भगवत्या ततः स्वयम् ॥
तथैवानुगृहीताः स्मो येन मुक्ता वयं स्थिता ।

इत्यादि ।

अथ परिभाषायां चत्वारिंशन्नामानि विभजते ॥

भुवि हि चतुर्वेहार्धं चतुष्पदार्धं भवेदविभौ ।
पादत्रयगुणवो द्विर्गुणार्हो द्विर्विभागशरवीरः ॥ १३ ॥

भुवीति—अत्र प्राथमिकं चतुरितिपदं द्विरिति पदद्वयं चैकैकार्धविभागपरम् । तेनाद्ये चत्वारि नामानि चतुरक्षराणि अन्त्ययोरष्टाक्षरे द्वे द्वे नामनी इति सिद्ध्यति। चतुष्पदेत्यत्र पदशब्दः पादपरः । स्पष्टमन्यत् ॥ १३ ॥

महाबुद्धिरिति—महती च सा बुद्धिश्च महाबुद्धिः । यस्यां बुद्धावुत्पन्नायां ज्ञातव्यं नावशिष्यते सा महती । 'यस्मिन्विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं स्या' दिति श्रुतेः महती बुद्धिर्यस्याः सकाशादिति वा ।

महासिद्धिरिति—एवमेव द्वेधा महासिद्धिपदं व्याख्येयम् । सिद्धयश्चाणिमाद्याः प्रसिद्धाः । अन्या अप्युक्ताः स्कन्दपुराणे—

रसानां स्वत उल्लासः प्रथमा सिद्धिरीरिता ।
द्वन्द्वैरनभिभूतिश्च द्वितीया सिद्धिरुच्यते ॥

अधमोत्तमताभावस्तृतीया सिद्धिरुत्तमा ।
चतुर्थी तुल्यता तेषामायुषः सुखदुःखयोः ॥

कान्तेर्बलस्य बाहुल्यं विशोका नाम पञ्चमी ।
परमात्मपरत्वेन तपोध्यानादिनिष्ठता ॥

षष्ठी निकामचारित्वं सप्तमी सिद्धिरुच्यते ।
अष्टमी च तथा प्रोक्ता यत्र क्वचन शायिता ॥

इति ।

महायोगीश्वरीति—महतां योगेश्वराणामीश्वरीति तथा ॥ १०६ ॥

महातन्त्रा महामन्त्रा महायन्त्रा महासना ।
महायागक्रमाराध्या महाभैरवपूजिता ॥ १०७ ॥

महातन्त्रेति—महान्ति बहुफलप्रदानि तन्त्राणि कुलार्णवबालार्णवादीनि ।

महामन्त्रेति—मन्त्रा बालाबगलादयः ।

महायन्त्रेति — यन्त्राणि पूजाचक्रपद्मचक्रामृतघटमेरुलिङ्गादीनि यस्याः सा तथा । यद्वा स्वतन्त्राख्यं तन्त्रं श्रीविद्याख्यो मन्त्रः सिद्धिवज्राख्यं च यन्त्रं महत्सर्वोत्तमं यस्याः । स्वतन्त्रस्यान्यानपेक्षत्वान्महत्त्वम् । तदुक्तं तत्रैव—

भगवन्सर्वतन्त्राणि भवतोक्तानि वै पुरा ।
तेषामन्योन्यसापेक्ष्याज्जायते मतिविभ्रमः ॥
तस्मात्तु निरपेक्षं मे तन्त्रं तासां वद प्रभो ।

इति प्रश्ने

शृणु कादिमतं तन्त्रं पूर्णमन्यानपेक्षया ।
गोप्यं सर्वप्रयत्नेन गोपनं तन्त्रचोदितम् ॥

इति । सौन्दर्यलहर्यामप्युक्तम्—

चतुःषष्ट्या तन्त्रैः सकलमभिसंधाय भुवनं
स्थितस्तत्तत्सिद्धिप्रसवपरतन्त्रः पशुपतिः ।
पुनस्त्वं निर्बन्धादखिलपुरुषार्थैकघटना
स्वतन्त्रं ते तन्त्रं क्षितितलमवातीतरदिदम् ॥

इति मन्त्रविषये तु 'श्रीविद्यैव तु मन्त्राणा' मित्यादीनि कुलार्णवशक्तिरहस्ययोः परः सहस्रं वचनानि द्रष्टव्यानि । सिद्धिवज्राख्यं यन्त्रं प्रकृत्य नित्यातन्त्रे स्मर्यते—

ललिताविद्यया विद्यामन्यां यन्त्रेण वामुना ।
यन्त्रमन्यत्समं वेत्ति योऽसौ स्यान्मूढचेतनः ॥

इति ।

महासनेति—महदासनं क्षित्यादिषट्त्रिंशत्तत्त्व .पं यस्याः । 'एषा भगवती सर्वतत्त्वान्याश्रित्य तिष्ठती' ति देवी भागवतात् ।

महायागक्रमेति—ब्राह्म्याद्यंशभूताक्षोभ्यादिचतुःषष्टियोगिनीपूजासहितो महायागः, स एव क्रमः तदितरस्य सर्वस्यापि विलम्बितफलप्रदत्वेनाक्रमत्वात्तेनाराध्या । 'शक्तौ च परिपाट्यां च क्रमश्चलनपङ्क्त्यो[1]'रिति शाश्वतः । यद्वा भावनोपनिषदा प्रतिपादितो यागो रहस्यतरः शिवयोग्येकसाध्यो महायागः । स चास्माभिस्तद्भाष्ये तत्प्रयोगविधौ च विशदीकृत इति नेहोच्यते ।

---

1. क्रम[illegible]योरिति

महाभैरवेति--भरणरमणवमनकर्ता सृष्टिस्थितिसंहृतिकारी स एव महांस्तेन महाभैरवेण पूजिता । तदुक्तं पाद्मे—

शंभुः पूजयते देवीं मन्त्रशक्तिमयीं शुभाम् ।
अक्षमालां करे कृत्वा न्यासेनैव भवोद्भव ॥

इति । महाशंभुनाथो महायागेन चिदग्निकुण्डाल्ललितां प्रादुर्भावया पाख्याने प्रसिद्धम् ॥ १०७ ॥

महेश्वरमहाकल्पमहाताण्डवसाक्षिणी ।
महाकामेशमहिषी महात्रिपुरसुन्दरी ॥ १०८ ॥
चतुःषष्ट्युपचाराढ्या चतुःषष्टिकलामयी ।
महाचतुःषष्टिकोटियोगिनीगणसेविता ॥ १०९ ॥

महेश्वरेति—महाकल्पे महाप्रलये यन्महेश्वरस्य महाताण्डवं दात्मैकशेषसमुद्भूतानन्दकृतं तत्कालेऽन्यस्य कस्याप्यभावादियमेव सा पञ्चदशीस्तवे—

कल्पोपसंहरणकल्पितताण्डवस्य देवस्य खण्डपरशोः परभैर
पाशाङ्कुशैक्षवशरासनपुष्पबाणैः सा साक्षिणी विजयते तव

इति ।

एषा संहृत्य सकलं विश्वं क्रीडति संक्षये ।
लिङ्गानि सर्वजीवानां स्वशरीरे निवेश्य च ॥

इति देवीभागवते । महावासिष्ठेऽपि निर्वाणप्रकरणोत्तरार्धे एक शताधिकैः श्लोकैरत्यद्भुतमतिभयंकरं नृत्यमुभयोर्निर्वर्ण्योपसंहृतम् ।

डिम्भं डिम्भं सुडिम्भं पच पच सहसा झम्यझम्यं प्रझम्यं
नृत्यन्त्या शब्दवाद्यैः स्रजमुरसि शिरः शेखरं तार्क्ष्यपक्षैः ।
पूर्णं रक्तासवानां यममहिषमहाशृङ्गमादाय पाणौ
पायाद्वो वन्द्यमानः प्रलयमुदितया भैरवः कालरात्र्या । इ

महाकामेशेति—महतः कामस्य परमशिवाभिन्नस्येशस्य कृताभिषेका पत्नी ।

महात्रिपुरसुन्दरीति—त्रयाणां मातृमानमेयानां पुरं नगरं तत् महती च सा सुन्दरी चेति तथा ॥ १०८ ॥

चतुष्षष्टीति—चतुरधिका षष्टिश्चतुःषष्टिस्तावन्त उपचारा रामेण कल्पसूत्रे गणिताः । अन्येऽप्यष्टौ तन्त्रान्तरे—

शिवपादप्रसूनानां धारणं चात्मरोपणम् ।
परिवारविसृष्टिश्च गुरुभक्तार्चनं तथा ।।
शैवपुस्तकपूजा च शिवाग्नियजनं ततः ।
शिवपादोदकादानं साङ्गं प्राणाग्निहोत्रकम् ।।
एते चतुःषष्टियुता उपचारा द्विसप्ततिः ।

इति । चतुरधिका षष्टिश्चतुःषष्टिस्तत्संख्या उपचाराः पूजाप्रकरणेऽस्माभिरुक्ताः तैराढ्या । धनिनी तदभिनयनशीला ।

चतुष्षष्टिकलेति—चतुःषष्टिकलाः शार्ङ्गधरीये कथांशे च श्रीधरीये लक्ष्मीपीठिकायां च वैलक्षण्येन गणितास्ता निष्कृष्य लिख्यन्ते—

अष्टादशलिपिबोधस्तल्लेखनशीघ्रवाचने चित्रम् ।
बहुविधभाषाज्ञानं तत्कवितार्थितनिगदिता द्यूतम् ।।
वेदा उपवेदाश्चत्वारः शास्त्राङ्गपट्के द्वे ।
तन्त्रपुराणस्मृतिकं काव्यालंकारनाटकादि द्वे ।।
शान्तिर्वश्याकर्षणविद्वेषोच्चाटमारणानि च षट् ।
गतिजलदृष्टचग्न्यायुधवाग्रेतःस्तम्भसप्तकं शिल्पम् ।।
गजहयरथनरशिक्षाः सामुद्रिकमल्लसूदगारुडकाः ।
तत्तत्सुषिरानद्धघनेन्द्रजालनृत्तानि गीतरसवादौ ।।
रत्नपरीक्षा चौर्यं धातुपरीक्षाप्यदृश्यत्वम् ।
इति भास्करसुधियोक्ता[1] निष्कृष्य कलाश्चतुःषष्टिः ।।

इति तत्प्रचुरा । कलाशब्दस्तन्त्रपरो वा । तान्यपि चतुःषष्टिर्वामकेश्वरतन्त्रे गणितानि । तानि तट्टी[2]कायामस्माभिर्विवेचयिष्यन्ते । तन्मयी तत्प्रधाना ।

महाचतुष्षष्टीति—ब्राह्म्यादीनामष्टानां मध्ये एकैकस्या अंशभूता अक्षोभ्यादिशक्तयोऽष्टावष्टाविति चतुःषष्टिर्योगिन्यः । तासामपि प्रातिस्विकमंशभूताः कोटिसंख्याका गणास्तैर्महद्भिः सेविता । वस्तुतस्तन्त्रराजोक्तास्ता एवेह ग्राह्याः । तथा

ललिताचक्रनवके प्रत्येकं शक्तयः प्रिये ।
चतुःषष्टिमिताः कोटचः ।।

इति । (ताः संहत्य पञ्चाब्जानि सप्तार्बुदानि षट्कोट्यो भवन्ति । नवसु त्रैलोक्यमोहनादिचक्रादिषु प्रतिचक्रं भिन्नाभिन्नाश्चतुःषष्टिकोटिसंख्याका योगिन्यः सन्तीति

1. भास्करकवितोक्ता 2. सेतुबन्धेऽस्माभिर्विवृतानि

ता: संहृत्य पञ्चाब्जानि सप्तार्बुदानि षट्कोट्यो भवन्ति । तदिदं द्योतयितुं महत्पदं कोटिरेव विशेषणं वा । महत्त्वं च नवगुणितत्वम्) ॥ १०९ ॥

मनुविद्या चन्द्रविद्या चन्द्रमण्डलमध्यगा ।
चारुरूपा चारुहासा चारुचन्द्रकलाधरा ॥ ११० ॥
चराचरजगन्नाथा चक्रराजनिकेतना ।
पार्वती पद्मनयना पद्मरागसमप्रभा ॥ १११ ॥

मनुविद्येति—

मनुश्चन्द्रः कुबेरश्च लोपामुद्रा च मन्मथः ।
अगस्तिरग्निः सूर्यश्च इन्द्रः स्कन्दः शिवस्तथा ॥
क्रोधभट्टारको देव्या द्वादशामी उपासकाः ।

इति वचने संगृहीतो द्वादशप्रकारः श्रीविद्याप्रस्तारः । तदुद्धारश्च **ज्ञानार्णवे** द्रष्टव्य। ।

चन्द्रविद्येति—तेषु मनुचन्द्रविद्योभयरूपेत्यवयुत्यानुवादेन नामद्वयम् ।

चन्द्रमण्डलेति—चन्द्रमण्डलस्य मध्यं गच्छन्तीति तथा कुण्डलिन्याः सहस्रारकर्णिकाचन्द्रभेदित्वात् सायंसंध्यावन्दने आयुष्करप्रयोगादौ च चन्द्रमण्डले ध्येयत्वात्। **शिवपुराणे** देवीं प्रति शिववचनम्—

अहमग्निशिरोनिष्ठस्त्वं सोमशिरसि स्थिता ।
अग्नीषोमात्मकं विश्वमावाभ्यां समधिष्ठितम् ॥

इति । चन्द्रमण्डलं तु श्रीचक्राभिन्नमिति रहस्यम् ।

चारुरूपेति—चारु सुन्दरं रूपं लावण्यं यस्याः ।

चारुहासेति—चारुः हासो यस्याः । 'तवैव मन्दस्मितबिन्दुरिन्दु' रित्युक्तेः । परमानन्दप्रदः प्रबोधविशेषो गुरुमुखैकवेद्यो यस्या इति तु लक्षणया कश्चिदूचे ।

चारुचन्द्रकलाधरेति—चार्व्या वृद्धिक्षयरहितायाश्चन्द्रकलायाः सादाख्यायाश्चिद्रूपाया धरा धारयित्री । यद्वा चन्द्रकलाख्या राजकन्या **देवीभागवते** प्रसिद्धा । तस्याः स्वप्ने कामराजबीजोपासकः सुदर्शनाख्यो राजपुत्र एव त्वया वरणीय इत्यम्बया कथितं तेन चारु यथातथा चन्द्रकलायाः धरा आधारभूतेत्यर्थः । तदुक्तं तत्रैव तृतीयस्कन्धे—

एतस्मिन्समये पुत्री काशिराजस्य सत्तमा ।
नाम्ना शशिकला दिव्या सर्वलक्षणसंयुता ॥

इत्युपक्रम्य

स्वप्ने तस्याः समागत्य जगदम्बा निशान्तरे ।
उवाच वचनं चेदं समाश्वास्य सुखं स्थिता ।।

वरं वरय सुश्रोणि मम भक्तं सुदर्शनम् ।
सर्वकामप्रदस्तेऽस्तु वचनान्मम भामिनि ।।

इत्यादि ।। ११० ।।

चराचरेति—जंगमस्थावरात्मकस्य जगतोऽधीश्वरी ।

चक्रराजेति—त्रैलोक्यमोहनादिनवचक्रराजमेव निकेतनं वासस्थानं यस्याः ।

पार्वतीति — हिमवत्पर्वतस्य स्त्र्यपत्यत्वात्पार्वती । क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गस्य प्रवृत्तेरिञभाव इत्याहुः । 'प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली' इतिवत्संबन्धसामान्यमेवेह विवक्षितं न विशेष इति युक्तम् ।

पद्मेति—पद्मे इव नयने यस्याः सा पद्मनयना ।

पद्मरागेति—पद्मरागाख्यरत्नेनारक्तेन समा तुल्या प्रभा कान्तिर्यस्यास्तथा । पद्माविशेषस्य कोकनदस्य रागेण रक्तिम्ना समेत्यादि वा । 'त्रायस्व कुण्डलिनि कुङ्कुमपङ्कताम्रे' इति कल्याणाचार्योक्तेरमृतकुण्डलिनीपरं वेदं नाम ।। १११ ।।

पञ्चप्रेतासनासीना पञ्चब्रह्मस्वरूपिणी ।
चिन्मयी परमानन्दा विज्ञानघनरूपिणी ।। ११२ ।।

पञ्चेति—ब्रह्माद्याः पञ्चापि वामादिस्वस्वशक्तिविरहे सति कार्याक्षमत्वाद्वामांशेन[1] प्रेताः तैः कल्पिते आसने मञ्चके आसीना । तदुक्तं ज्ञानार्णवे—

पञ्च प्रेतान्महेशान ब्रूहि तेषां तु कारणम् ।
निर्जीवा अविनाशास्ते नित्यरूपाः कथं वद ।।

इत्यादिना देव्या पृष्ट ईश्वर उवाच—

साधु पृष्टं त्वया भद्रे पञ्चप्रेतासनं कथम् ।
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिवः ।।

पञ्च प्रेता वरारोहे निश्चला एव ते सदा ।
ब्रह्मणः परमेशानि कर्तृत्वं सृष्टिरूपकम् ।।

---

1. धर्म्यंशेन

वामा शक्तिस्तु सा ज्ञेया ब्रह्मा प्रेतो न संशयः ।
शिवस्य करणं नास्ति शक्तेस्तु करणं यतः ।।

इत्यारभ्य

सदाशिवो महाप्रेतः केवलो निश्चलः प्रिये ।
शक्तया विनाकृतो देवि कथंचिदपि न क्षम ।।

इत्यन्तम् ।

पञ्चब्रह्मेति—ब्रह्मादिसदाशिवान्तानां पञ्चानामपि ब्रह्मकोटावन्तर्भावात्पञ्च ब्रह्मणां स्वरूपमस्याः । तदुक्तं त्रिपुरसिद्धान्ते—

निर्विशेषमपि ब्रह्म स्वस्मिन्मायाविलासतः ।
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिवः ।।
इत्याख्यावशतः पञ्च ब्रह्मरूपेण संस्थितम् ।

इति । यद्वा ईशानतत्पुरुषाघोरवामदेवसद्योजाताख्यानि पञ्च ब्रह्माणि । तथाच **लैङ्गे** 'क्षेत्रज्ञप्रकृतिबुद्धयहंकारमनांसि श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वोपस्थानि शब्दादिपञ्च-तन्मात्राणि च पञ्च ब्रह्मस्वरूपाणीत्युक्त्वा तेषामाकाशादिपञ्चमहाभूतजनकत्व-मुक्तम् । तादृशस्वरूपवतीत्यर्थः । ब्रह्मवैवर्तखण्डेऽप्युक्तम्—

एक एव शिवः साक्षात्सत्यज्ञानादिलक्षणः ।
विकाररहितः शुद्धः स्वशक्तया पञ्चधा स्थितः ।।

इति । सृष्टिस्थित्यादिपञ्चकृत्यशक्तिभिः सद्योजातादिपञ्चरूपो जात इत्यर्थः । **गरुडपुराणे**ऽपि—

लोकानुग्रहकृद्विष्णुः सर्वदुष्टविनाशनः ।
वासुदेवस्य रूपेण तथा संकर्षणेन च ।।
प्रद्युम्नाख्यस्वरूपेणाऽनिरुद्धाख्येन च स्थितः ।
नारायणस्वरूपेण पञ्चधा ह्यद्वयः स्थितः ।।

इति आचार्यैरप्युक्तम्—

पुंभावलीला पुरुषास्तु पञ्च यादृच्छिकं संलपितं त्रयी ते ।
अम्ब त्वदक्ष्णोरणुरंशुमाली तवैव मन्दस्मितबिन्दुरिन्दुः ।।

इति ।

चिन्मयीति—चिदभेदाच्चिन्मयी ।

परमेति—परम उत्कृष्ट आनन्दो यस्याः स्वरूपं सा । 'यो वै भूमा तत्सुख'

विज्ञानेति—विज्ञानं चैतन्यमेव घनं सान्द्रं तदेकरसं रूपमस्याः । 'विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाये' ति श्रुतौ विज्ञानघनपदस्य चिदेकरसपरत्वेन व्याख्यानवशेनात् । अथवा विज्ञानशब्दो जीवपरः । 'यो विज्ञाने तिष्ठन्विज्ञानमन्तरो यमयती' त्याद्यन्तर्याभिब्राह्मणे तथा व्याख्यानात् । तैर्घनं समष्टयात्मकं रूपमस्याः । जीवसमष्ट्यभिमानहिरण्यगर्भात्मिकेत्यर्थः । 'एतस्माज्जीवघना' दिति श्रुतौ जीवघनपदस्य तथा व्याख्यानात् ।। ११२ ।।

ध्यानध्यातृध्येयरूपा धर्माधर्मविवर्जिता ।
विश्वरूपा जागरिणी स्वपन्ती तैजसात्मिका ।। ११३ ।।

ध्यानेति—'ध्यै चिन्तायाम्' । चिन्ता मानसं ज्ञानं 'प्रत्ययैकतानता ध्यान'-मिति योगसूत्रोक्तम् । ज्ञानज्ञातृज्ञेयाख्यत्रिपुटीरूपेत्यर्थः ।

धर्मेति—इष्टानिष्टप्रापके कर्मणी धर्माधर्मौ । तदुक्तं मत्स्यपुराणे—

धर्मेति धारणे धातुर्महत्त्वे वै प्रपद्यते ।
धारणेन महत्त्वेन धर्म एव निरुच्यते ।।
तेनेष्टप्रापको धर्म आचार्यैरुपदिश्यते ।
इतरोऽनिष्टफलदस्त्वाचार्यैरपदिश्यते ।।

इति । संवर्तस्मृतिरपि—

देशे देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमागतः ।
आम्नायैरविरुद्धश्च स धर्मः परिकीर्तितः ।।

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम् ।
अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम् ।।

इति । जैमिनिरपि 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म' इति । अत्रैवाधर्म इत्यकारप्रश्लेषेण विहितनिषिद्धक्रियात्वे तल्लक्षणे ऊह्ये । ताभ्यां विवर्जिता । तिर्यगधिकरणन्यायेन देवतानां कर्मानधिकारित्वात्, शास्त्रस्याविद्यावद्विषयत्वाद्वा । यद्वा धर्माधर्मौ । बन्धमोक्षौ । 'धर्माधर्मस्य वाच्यस्य विषामृतमयस्य चे' ति नित्याहृदयश्लोके तथा व्याख्यानदर्शनात्तदुभयरहिता । तथा च त्रिपुरोपनिषदि श्रूयते—

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बन्धो न च साधकः ।
न मुमुक्षुर्न वै मुक्तिरित्येषा परमार्थतः ।।

इति । अथवा धर्मशब्दो मत्वर्थलक्षणया धर्मिपरः । अधर्मशब्दो बहुव्रीहिणा धर्मपरः । धर्मिधर्मभावेन रहिता । जगता सहात्यन्ताभिन्नेत्यर्थः । धर्माधर्मशब्दौ

शक्तिनिमित्ताक्षरद्वाचकौ ताभ्यां विवर्जिता पञ्चदशी ललितेति तु रहस्यार्थः । धातूनामनेकार्थत्वाद्वर्जनमभिवृद्धिः । तच्चाक्षरद्वयं नित्याहृदये कथितम्—

मध्यप्राणप्रयासल्पस्पन्दव्योम्नि स्थिता पुनः ।
मध्यमे मन्त्रपिण्डे तु तृतीये पिण्डके पुनः ॥

राहुकूटद्वयं स्फूर्जत् ।

इति । एतस्यार्थो गुरुमुखादवगन्तव्यो वरिवस्यारहस्ये वा सेतुबन्धे वा प्रपञ्चितोऽस्माभिरिति ततोऽवगन्तव्यः ॥

अथैकोनविंशतिनामभिर्जीवेश्वरयोर्भेदान्विभजंस्तदात्मकत्वेन देवीं स्तोतुमुपक्रमते—विश्वरूपेत्यादिना । सृष्टिक्रमे हि प्राथमिकस्तमःसर्गस्ततो महतः सर्गस्ततोऽहंकारस्य त्र्यात्मकस्य । ततः पञ्चतन्मात्रापरपर्यायाणि सूक्ष्मभूतानि शब्दादीनि भवन्ति । तेषु च पञ्च ज्ञानशक्तयः पञ्च क्रियाशक्तयश्च सन्ति । तास्वाद्या व्यष्टिवेषेण श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियपञ्चकं जनयन्ति । समष्टिवेषेण त्वन्तःकरणम् । अन्त्या अपि व्यष्टिवेषेण वागादिकर्मेन्द्रियपञ्चकं समष्टिवेषेण प्राणं जनयन्ति । धर्मिभूताः शब्दादयस्तु गगनादिस्थूलभूतपञ्चकं जनयन्तीति वस्तुस्थितिः । तत्र व्यष्टिभूतैः स्थूलभूतोपाधिभिः सूक्ष्मभूतोपाधिभिः कारणोपाधिभिश्चोपहितं चैतन्यं क्रमेण विश्वतैजसप्राज्ञपदवाच्यं भवति । समष्टिभूतैस्तैरुपहितं तु तत्त्वं क्रमेण वैश्वानरहिरण्यगर्भेश्वरपदवाच्यम् । अन्तःकरणकारणोपहितः परमात्मा हिरण्यगर्भः । प्राणकारणोपहितस्तु सूत्रात्मा । उभाभ्यां कारणाभ्यामविभक्ताभ्यामनुगमय्योपहितस्त्वन्तर्यामीत्युच्यते । एते त्रय एव ब्रह्मविष्णुरुद्रपदैः क्रमादभिधेया भवन्ति । एतच्च व्यष्टिजीवात्मसमष्टिजीवात्मपरमात्मनां प्रातिस्विकं त्रैविध्यमौपनिषदानां मतमवलम्ब्योक्तम् । तेषामन्ते जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तीनामवस्थानां सृष्टिस्थितिसंहाराणां कृत्यानां च त्रयस्य त्रयस्यैवाङ्गीकारात् । तान्त्रिकाणां मते तु तुर्यतुर्यातीतयोरवस्थयोस्तिरोधानानुग्रहयोः कृत्ययोश्च द्वयोर्द्वयोराधिक्येन तदवस्थाकृत्यापन्नयोर्जीवपरमात्मनोरभ्याधिक्यात्प्रातिस्विकं पाञ्चविध्यम् । नचैतावता वैमत्यं, त्रिवृत्करणपञ्चीकरणप्रक्रिययोरिव स्थूलसूक्ष्मदृष्टिभेदेन व्यवस्थोपपत्तेः, परंतु सुषुप्तावेव प्राज्ञस्य ब्रह्मभावसंपत्त्या तदतीतावस्थाद्वयापन्नस्यात्मनो न जीवभावः । अविद्यालेशानुवृत्तेः सत्त्वाच्च न परमात्मभावोऽपि । अत एव सुषुप्तिदशापन्नजीवोपाधेः कारणशरीरत्वेनेव तुर्यदशापन्नजीवोपाधेर्महाकारणशरीरत्वेन व्यवहारः 'तत्परश्च शिवतुल्यो जायते' इति शिवसूत्रे तादृशः शिवतुल्यत्वेन निर्दिष्टः । अर्धसाम्यादर्धशिव इति तदर्थः । अत एव च ततोऽपि परस्य 'निरञ्जनः परमं साम्यमुपैती' तिश्रुतावभेदस्य परमसाम्यपदेन निर्देश उपपद्यते । अनेनैवाशयेन पूर्णजीवतायाः पूर्णशिवतायाश्च तद्दशायामभावान्न पृथग्गणनमौपनिषदानाम् । अत एव 'मुग्धेऽर्धसंपत्तिः परिशेषा' दित्यधिकरणे मूर्च्छावस्थायाः पार्थक्येन गणनाभावेऽप्ययमेव हेतुस्तैरुपन्यस्तः ।

अस्त्येव वा गणनं पञ्चविधजीवोपाधीनां पञ्चकोशपदैर्व्यवहारदर्शनात् । परमात्मनस्तु तिरोधानानुग्रहापरपर्यायबन्धमोक्षदानोपाधिकत्वेन 'ईश्वरो बहिरुन्मेषो निमेषोऽन्तः सदाशिव' इति शैवतन्त्रोक्तलक्षणानुसारेण रुद्रात्परतो भेदद्वयमक्षुण्णम्। एवं सति विश्वे स्थूलभूतोपहितजागरावस्थापन्नचैतन्यात्मका जीवास्तत्समष्टिभूतो वैश्वानरो रूपं चैतन्यदृष्टयात्मैव यस्याः सा विश्वरूपेत्यर्थः । यद्वा पूर्वं धर्मधर्मिभावविवर्जितेत्युक्तं तेन जगदभेदः सिद्ध इत्याह—विश्वरूपेति । विश्वमेव यस्या रूपं न तु विश्वाधारत्वेन धर्मिभूतमन्यद्रूपमस्तीत्यर्थः । तदुक्तं विष्णुपुराणे—

> यथा हि कदली नाम त्वक्पत्रान्या न दृश्यते ।
> एवं विश्वस्य नान्यत्वं त्वत्स्थादीश्वर दृश्यत ॥

इति । देवीभागवतेऽपि प्रथमस्कन्धे—

> वटपत्रशयानाय विष्णवे बालरूपिणे ।
> श्लोकार्धेन तदा प्रोक्तं भगवत्याखिलार्थदम् ॥
>
> सर्वं खल्विदमेवाहं नान्यदस्ति सनातनम् ।

इति । अथवा साक्षाद्ब्रह्मणो जीवभावोऽत्यन्तं नीचं रूपमिति शुनकतुल्यत्वम् । अत एव नीचसेवात्मकवृत्तेः श्ववृत्तिरिति संज्ञा । नीचतरः पशुभाव इति यावत् । तादृशं स्वरूपं विगतं यस्याः प्रसादात्सा विश्वरूपा । अथवा षोडशकलात्मिका त्रिपुरसुन्दरीत्यविवादम् । तदुक्तं वासनासुभगोदये—

> दर्शाद्याः पूर्णिमान्ताश्च कलाः पञ्चदशैव तु ।
> षोडशी तु कला ज्ञेया सच्चिदानंदरूपिणी ॥

इति । चन्द्रमण्डले हि सादाख्या कला वृद्धिह्रासरहितैका । अन्याः पञ्चदश यातायातभागिन्यः । तदभिन्नायाः श्रीदेव्या अपि चिद्रूपा कला त्रिपुरसुन्दरीपदवाच्यैका । अन्यास्तु कामेश्वर्यादिचित्रान्तास्तिथिभेदेन विपरिवर्तमानाः । तदभिन्नायां पञ्चदश्यामप्येकमक्षरं गुरुमुखैकवेद्यं चिद्रूपं यद्वशादस्याः श्रीविद्येति संज्ञा । अन्यानि च पञ्चदशाक्षराणि सर्वैरुपासकैः श्रूयमाणानि नित्यास्वरूपाणि । एवं चन्द्रमण्डलदेवीपञ्चदशीनामैक्यमिति तत्तत्कलाक्षराणामप्यैक्यमेव । अत एव पञ्चदशसंख्यानां तिथीनामाक्षराणामपि त्रिखण्डत्वं यथा नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णेति त्रिरावृत्तेन भेदेन वाग्भवादिकूटभेदेन च। अत एव खण्डत्रयेणैव तैत्तिरीयाः शुक्लपक्षरात्रीणां पञ्चदशानां नामान्यामनन्ति 'दर्शा दृष्टा दर्शता विश्वरूपा सुदर्शना आप्यायमानाप्यायमानाप्यायसूनृतेरापूर्यमाणापूर्यमाणा पूरयन्ती पूर्णा पौर्णमासी' ति । एवमेतद्दिवसानामपि खण्डत्रयेणैव नामान्याम्नायन्ते 'संज्ञानं विज्ञानं जानदभिजानत्। संकल्पमानं प्रकल्पमानमुपकल्पमानमुपक्लृप्तं क्लृप्तं श्रेयोवसीय आयत्संभूतं भूत'

मिति । अनयोरनुवाकयोश्च दिवसरात्रिनामत्वमित्यपि तत्रैवाम्नातम् 'संज्ञानं विज्ञानं दर्शा दृष्टे'त्येतावनुवाकौ पूर्वपक्षस्याहोरात्राणां नामधेयानीति । अत्र यद्यपि खण्डत्रयमपि समानसंख्यमेव तथाप्येकादश्या दशमीवेधे दशमीत्वात् 'उपोष्या द्वादशी शुद्धे'ति वचनाद्द्वादश्या एवैकादशीत्वाच्चरमखण्डान्तर्गततिथेर्मध्यमखण्डे प्रवेशान्मन्त्रे द्वितीयतृतीयखण्डौ षट्चतुरक्षरौ भवतः । अत एव वेधाभावपक्षाभिप्रायेण सूर्यादिविद्यान्तरेषु समानाक्षराण्येव त्रीणि कूटानि । अनेनैवाशयेन **सुभगोदयटीकायां लल्लेनोक्तम्**—

> आपूर्यमाणायाः कलायाश्चन्द्रखण्डान्तः स्थिताया अपि सौरखण्डेऽन्तर्भावः ।
> इराकलाप्रभेदत्वादिरापूर्यमाणयोरैक्यमनुसंधेयम् ॥

इति । उक्तश्लोके दर्शाद्या इति पदस्य शुक्लप्रतिपदाद्या इत्यर्थः । उदाहृतश्रुतौ प्रतिपदो दर्शनामकत्वोक्तेः तासां तिथीनां मन्त्राक्षराणां च प्रातिस्विकं शिवशक्तिमायाशुद्धविद्यादितत्त्वात्मकत्वं कौलिकसामयिकमतभेदेन तत्तदुपासनाप्रकारश्च **चन्द्रकलायां** द्रष्टव्यः। एवं च परस्परभेदाच्छुक्लपक्षचतुर्थीरात्रेः संज्ञाभूतमपि विश्वरूपा पदं वाग्भवकूटचतुर्थाक्षरस्य शुद्धाविद्यातत्त्वस्य च प्रतिपादकमिति तत्तितयाभिप्रेत्यर्थः । अथवा विश्वरूपमिति नपुंसकं पदम् । तस्य च मिथ्याजगदधिष्ठानेतिवत्स्त्रीलिङ्गता । तच्च कृष्णपक्षपञ्चमीदिवसवाचकम् । तथाच श्रूयते—

> प्रस्तुतं विष्टुतं संस्तुतं कल्याणं विश्वरूपम् ।
> शुक्रममृतं तेजस्वि तेजः समिद्धम् ॥
>
> अरुणं भानुमन्मरीचिमदभितपत्तपस्वत् ।
> सुता सुन्वती प्रसूता सूयमानाभिपूयमाणा ॥
>
> पीति प्रपा संपा तृप्तिस्तर्पयन्ती ।
> कान्ता काम्या कामजाती युष्मती कामदुघा ॥
>
> प्रस्तुतं विष्टुतं सुतासुन्वती ॥

इति । एतावनुवाकावपरपक्षस्याहोरात्राणां नामधेयानीति । तेन तद्रूपेत्यर्थः । एवं रात्रिविशेषस्य दिवसविशेषस्य चोपलक्षणरीत्या श्लेषलिप्सया चैकैकस्यैवोपादानेऽपि सर्वरात्रिरूपा सर्वदिवसरूपा चेत्यर्थः पर्यवस्यति । अत एवेदृशज्ञाने फलविशेषः श्रूयते 'स यो हवा एता मधुकृतश्च मधुवृषांश्च वेद कुर्वन्ति हास्यैता अग्नौ मधुनास्येष्टापूर्तं धयन्ति । अथ यो न वेद न हास्यैता अग्नौ मधु कुर्वन्ति धयन्त्यस्येष्टापूर्त'मिति । अत्र मधुकृच्छब्दो रात्रिपरः । मधुवृषशब्दश्च दिवसपरः 'या एताः पूर्वपक्षापरपक्षयो रात्रयस्ता मधुकृतो यान्यहानि ते मधुवृषा' इति

दिवससहिता रात्रयः अग्नौ बैन्दवस्थानात् ब्रह्मरन्ध्रान्मधु कुर्वन्ति स्रावयन्ति। अस्येष्टापूर्तं कर्मजातं न क्षयन्ति पीत्वा न लोपयन्ति। व्यतिरेकेऽनिष्टमाह। अथ य इत्यादिना। कुण्डलिन्युत्थापनेन मधुस्रावणेन डाकिन्यादिमण्डलाप्लावनरूपान्तर- कर्मणि सत्येव बाह्यानि यज्ञादिकर्माणि सफलानि भवन्ति। तदभावे तु यस्मिन्काले कर्माणि क्रियन्ते स काल एव तेषां कर्मणां कालमृत्युरूपो भवतीति फलितार्थः। तदिदमुपबृंहितं चन्द्रज्ञानतन्त्रे—

अन्तराग्नौ मधुस्रावं कुर्वतां शिशिरात्मनाम्।
इष्टापूर्तादिकर्माणि फलन्ति किल कालतः॥
अन्तःस्रावविहीनानां सदा संतप्तचेतसाम्।
कर्माणि क्रियमाणानि कालो ग्रसति तत्क्षणात्॥
कालकर्षणिकैवान्तः करोति मधु वर्षति।
इति यो वेद तस्य स्याद्ब्रह्मरन्ध्रात्सुधास्रुतिः॥
वैदेही जनयामास सरघा कालकर्षणी।
अहोरात्रैरिमां विद्यां दशपञ्चभिरक्षरैः॥

इति। अत्र तृतीयचतुर्थश्लोकयोरयमर्थः—कालकर्षिण्याख्या देवी मधु करोतीति मधुकृत् रात्रिरूपा। मधु वर्षतीति मधुवृषा अहोरूपा च। इति प्रकारेण रात्रिदिवसाभिन्नां देवीं यो वेदेत्यादि। विगतो देहो यस्य स विदेहोऽनङ्गः कामेशस्तत्सम्बन्धिनी वैदेही कामेश्वरी अहोरात्राभिन्नैः पञ्चदशभिर्वर्णैरिमां पञ्चदशीं विद्यां जनयामास। तथाच श्रुतिः 'जनको ह वैदेहोऽहोरात्रैः समाजगामे'ति। इयमेव च मधुकर्तृत्वा- त्सरघा। 'सरघा मधुमक्षिके' त्यमरः। श्रुतिरपि 'इयं वाव सरघा तस्या अग्नि- रेव सारघं मध्वि'त्यलं विस्तरेण।

जागरिणीति—जागराख्यावस्थालक्षणमुक्तमीश्वरप्रत्यभिज्ञायां

सर्वाक्षगोचरत्वेन या तु बाह्यतया स्थिरा।
सृष्टिः साधारणी सर्वप्रमात्रायां[1] स जागरः॥

इति। तद्वान् जागरी विश्वाख्यः स्थूलशरीराभिमानी जीवः तदभिन्ना जागरिणी। 'ऋन्नेभ्यो ङीप्'।

स्वपन्तीति—स्वप्नलक्षणमपि प्रत्यभिज्ञायाम्

मनोमात्रपथेऽध्यक्षविषयत्वेन विभ्रमात्[2]।
स्पष्टावभासभावानां सृष्टिः स्वप्नपदं मतम्॥

इति । स्वपितीति स्वपन् स्वप्नदशापन्नस्तैजसाख्यः सूक्ष्मशरीरव्यष्टचभिमानी जीव तदभिन्ना स्वपन्ती । 'उगितश्चे' ति ङीप् ।

तैजसेति—तैजसा उक्तलक्षणा जीवास्तत्समष्टिभूतो हिरण्यगर्भ आत्म स्वरूपं यस्याः सा तैजसात्मिका ।। ११३ ।।

सुप्ता प्राज्ञात्मिका तुर्या सर्वावस्थाविवर्जिता ।
सृष्टिकर्त्री ब्रह्मरूपा गोप्त्री गोविन्दरूपिणी ।। ११४ ।।

सुप्तेति—सुप्तं संमदावस्था[1] । तल्लक्षणं च **शिवसूत्रे** 'अविवेको माय सौषुप्त' मिति । 'सुखमहमस्वाप्सं न किंचिदवेदिष' मिति स्मरणान्यथानुपपत्त्य कल्पितास्तिस्रोऽविद्यावृत्तयोऽज्ञानाहन्तासुखविषयिण्यः सन्ति यत्र तत्सौषुप्तमित्यर्थः तद्वान्प्राज्ञाख्यः कारणशरीरव्यष्टचभिमानी जीवः सुप्तः । अर्श आदिभ्योऽच् । तद भिन्ना सुप्ता ।

प्राज्ञात्मिकेति—प्राज्ञा उक्तलक्षणा जीवास्तत्समष्टिभूत ईश्वर आत्मा स्वरू यस्याः सा प्राज्ञात्मिका ।

तुर्येति—एतदवस्थात्रयस्य तद्भोक्तृणां च विविच्य ज्ञानजन्यः शुद्धविद्योदया ख्यश्चमत्कारस्तुर्यावस्था । तदुक्तं स्पन्दशास्त्रे—

त्रिषु धामसु यद्भोग्यं भोक्ता यश्च प्रकीर्तितः ।
विद्यात्तदुभयं यस्तु स भुञ्जानो न लिप्यते ।।

इति । **वरदराजेनापि**—

तुर्यं नाम परं धाम तदाभोगश्चमत्क्रिया ।
भेदेऽपि जाग्रदादीनां योगिनस्तस्य संभवेत् ।।

इति । **शिवसूत्रमपि** 'जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभेदेऽपि तुर्याभोगसंभव' इति । 'त्रि चतुर्थं तैलवदासेच्य' मिति च । तद्वान्महाकारणशरीराभिमानी जीवस्तुर्यः । तस व्यष्टचा समष्टचा चाभिन्ना तुर्या । तुर्यावस्थाप्राप्तावुपायः शिवेनोक्तः—'मन स्वचित्तेन प्रविशे' दिति ।

प्राणायामादिकं कृत्वा स्थूलोपायं विकल्पकम् ।
अविकल्पकरूपेण स्वचित्तेन स्वसंविदा ।।
अन्तर्मुखपरामर्शचमत्काररसात्मना ।
मनस्तुर्यरसेनात्र स्वदेहादिप्रमातृताम् ।।
मज्जनेन प्रशमयन्प्रविशेत्तत्समाविशेत् ।

इति । यद्वा 'शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते' इति श्रुतिप्रसिद्धस्वरूपा तुरीया कापि देवतेति शक्तिरहस्यात् । 'तुरीया कापि त्वं दुरधिगमनिःसीममहिमे'ति भगवत्पादोक्तेश्च । त्रिपुरसिद्धान्ते तु

तुरीयानन्दनाथस्य प्रसन्नत्वाद्वरानने ।
तुर्येति नाम विख्यातं तस्य देव्या निरन्तरम् ॥

इत्युक्तम् ॥

अथ चत्वारिंशन्नामानि परिभाषायां विभजते ॥

दिविभारतभुविताडघमृदुजंगमभोवदार्थदिवा ।
वाक्चतुरंघ्रिद्व्यार्धा तत्फलमूलं तदेव वादबलम् ॥ १४ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ १४ ॥ अस्ति पञ्चमी जीवस्यावस्था । तस्याश्च रूढ्या नामान्तराभावात्तुर्यावस्थामतिक्रान्तत्वात्तुर्यातीतेत्येव यौगिको व्यवहार इत्याशयेनाह—

सर्वेति—तुर्यावस्थामतिक्रान्ते पुरुषे प्राथमिकावस्थात्रयातिक्रमस्यावश्यकत्वात्सर्वाभिश्चतसृभिरवस्थाभिर्विशेषेण पुनरावृत्त्याभावपूर्वकं वर्जितो रहितो जीवस्तुर्यातीतस्तत्समष्टिव्यष्ट्यभेदादियमपि सर्वावस्थाविवर्जितेत्यर्थः । सा च तुर्यावस्थादार्ढ्याद्भवति । 'तुर्याविष्टम्भतो लभ्यं तुर्यातीतं परं पद'मिति वचनात् । **वरदराजो**ऽप्याह—

तुर्याभ्यासप्रकर्षेण तुर्यातीतात्मकं पदम् ।
संप्राप्तः साधकः साक्षात्सर्वलोकान्तरात्मना ।
तुल्यः शिवेन चिन्मात्रस्वच्छन्दानन्दशालिनी ॥

इति । पञ्चमदशापन्नस्य स्वरूपकथनाय सूत्रत्रयं 'शरीरवृत्तिर्व्रतं', 'कथा जपः', 'दानमात्मज्ञानमि'ति । स्वात्मानुसंधानरूपशिवपूजासाधनत्वाच्छरीरधारणं व्रतरूपं न तुच्छम् । अत एव **भट्टोत्पलेन** शरीरधारणं प्रार्थितम्—

अन्तरुल्लसितस्वच्छशक्तिपीयूषपोषितम् ।
भवत्पूजोपभोगाय शरीरमिदमस्तु मे ॥

इति । स्वैराभिलापमात्रं जपः । तच्चित्तस्य सत्यग्राहित्वात् । तदुक्तं योगसूत्रद्वये 'निर्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसादः' 'ऋतंभरा तत्र प्रज्ञे'ति । 'यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा वदती'ति श्रुत्या तदुक्तेः सर्वस्या अपि यथार्थरूपत्वेन मन्त्ररूपत्वात् । तदुक्तं **योगवासिष्ठे**—

सदा सन्तोऽभिगन्तव्या यद्यप्युपदिशन्ति नो ।

इति । परेभ्य आत्मोपदेश एव दानम् । तदुक्तं कृष्णदासेन---

प्रोक्तचैतन्यरूपस्य साक्षात्कारणमात्मनः ।
यत्तज्ज्ञानं तदेवास्य दानं यत्तेन[1] दीयते ॥

इति । एतत्सूत्रत्रयमुपलक्षणपरत्वेन व्याख्येयमिति मत्वानैरुक्तं भगवत्पादैः 'जपो जल्पः शिल्पं सकलमपि मुद्राविरचन' मित्यादि । वार्तिकेऽपि

इति प्रोक्तं व्रतं कुर्वञ्जपं चर्यां च पालयन् ।
शिवतुल्यः सदा स्वात्मा शिवाराधनतत्परः ॥
अयमेव महायोगी महामन्त्रधुरन्धरः ।
अन्तेवासिजनस्यान्तस्तत्त्वतस्तत्त्वबोधकः ॥

इति ।

एवमविद्यावशीकृतस्य जीवस्य पाञ्चविध्यमुक्त्वा वशीकृतमायावच्छिन्नस्येश्वरस्य कृत्यभेदेन तथात्वमाह—**सृष्टिकर्त्रीत्यादिना** । आचार्यभगवत्पादैरयमर्थो 'जगत्सूते धाते'ति श्लोके निरूपितः । सृष्टिजगन्निर्माणं रजोगुणप्रधानस्येश्वरस्य कृत्यं तस्य कर्त्री ।

ब्रह्मरूपेति — ब्रह्मा चतुर्मुखस्तादृश ईश्वरः स एव रूपं यस्याः । तदुक्तं **विष्णुपुराणे** 'ब्रह्मविष्णुशिवा ब्रह्मन्प्रधाना ब्रह्मशक्तय' इति ।

गोप्त्रीति—गोपनं जगतः स्थितिः सा च सत्त्वगुणप्रधानस्येश्वरस्य कृत्यं तस्य कर्तृत्वाद्**गोप्त्री** ।

गोविन्देति—गोविन्दस्तादृश ईश्वरो विष्णुः स एव रूपमस्याः । तथाच **हरिवंशे नारदवाक्यम्**—

प्रकृत्याः प्रथमो भाग उमादेवी यशस्विनी ।
व्यक्तः सर्वमयो विष्णुः स्त्रीसंज्ञो लोकभावन ॥

इति । गोविन्दपदनिरुक्तिर्**विष्णुभागवते**---

अहमिन्द्रो हि देवानां त्वं गवामिन्द्रतां गतः ।
गोविन्द इति नाम्ना त्वां भुवि गास्यन्ति मानवाः ।

इति । भारते मोक्षधर्मेऽपि 'नष्टां च धरणीं पूर्वमविन्द[2] इति तेनाहं देवैर्वाग्भिरभिष्टुत' इति । हरिवंशेऽपि--

---

1. यत्नेन 2. पूर्वमविन्दं वै गुहागतां गोविन्द

गोरेषा तु तथा वाणी तां च विन्दयते भवान् ।
गोविन्दस्तु ततो देव मुनिभिः कथ्यते भवान् ॥

इति । 'गवादिषु विन्देः संज्ञाया'मिति शः । गोविन्दो वासुदेवे स्याद्गवाध्यक्षे बृहस्पतौ । इति । विश्वप्रकाशकोशाद्बृहस्पतिरूपेति वा ॥ ११४ ॥

संहारिणी रुद्ररूपा तिरोधानकरीश्वरी ।
सदाशिवाऽनुग्रहदा पञ्चकृत्यपरायणा ॥ ११५ ॥

संहारिणीति— संहारो जगतः परमाण्वादिमात्रशेषो ध्वंसस्तमोगुणप्रधानस्येश्वरस्य कृत्यं तत्करोतीति संहारिणी ।

रुद्ररूपेति —रुद्रस्तादृश ईश्वरः । रुजं द्रावयतीति वा रोदयतीति वा संवर्तकालीनाया वृष्टेः सूर्यकिरणैर्जन्यत्वेन तद्रूपत्वात् । 'सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्व'मिति श्रुतेः । 'रुजं द्रावयते तस्माद्रुद्रः पशुपतिः स्मृतः' इति शिवरहस्याच्च । 'प्राणा वाव रुद्रा एते हीदं सर्वं रोदयन्ती'ति छान्दोग्यात् 'रोदेर्णिलुक्चे'त्यौणादिको रक् । अण्यन्तादपि रगित्याहुः[1] ।

तुष्ट्यर्थं ब्रह्मणः पुत्रो ललाटादुत्थितः स्वयम् ।
अरुदत्सुस्वरं घोरं जगतः प्रभुरव्ययः ॥

इति भारते । वायवीयसंहितायां तु—

रुद्दुःखं दुःखहेतुर्वा तद्द्रावयति यः प्रभुः ।
रुद्र इत्युच्यते तस्माच्छिवः परमकारणम् ॥

इत्युक्तः स एव रूपं यस्यास्तथा ।

तिरोधानेति—तिरोधानमाच्छादनं निरवशेषो ध्वंसः । परमाण्वादेरपि प्रकृतौ लयो दग्धपटनाशतुल्यो घनतरशुद्धसत्त्वप्रधानस्येश्वरस्य कृत्यं तत्करोतीति तिरोधानकरी। तिरस्करिण्याख्यशक्तिविशेषरूपा वा । तदुक्तं **त्रिपुरासिद्धान्ते**—

अभक्तानां च सर्वेषां तिरोधानकरी यतः ।
श्रीस्तिरस्करिणी तस्मात्प्रोक्ता सत्यं वरानने ॥

इति । ईश्वरपदेन घनतरशुद्धसत्त्वप्रधान ईश्वर उच्यते । ईश्वरपदस्य मायाया इव तादृशसत्त्वगुणस्यापि शक्यतावच्छेदकत्वेनैकार्थत्वात् । तदभिन्नत्वादीश्वरी । 'वनो-रचे'ति ङीप् । वस्तुतः 'स्थेशभासे'ति वरचि गौरादित्वान्ङीप् । अश्नोतेर्वा वरट्

1. रुदित्याहुः

इच्चोपधायाः टित्वान्ङीप् । पराहन्तैवेश्वरत्वं तद्वतीत्यर्थः । उक्तं च विरूपाक्षपञ्चाशिकायां विश्वशरीरस्कन्धे—

ईश्वरता कर्तृत्वं स्वतन्त्रता चित्स्वरूपता चेति ।
एते चाहन्तायाः पर्यायाः सद्भिरुच्यन्त इति ।

सदाशिवेति—विरलतरशुद्धसत्वप्रधान ईश्वरः सदाशिवस्तदभेदात्सदाशिवा ।

अनुग्रहेति—अदन्तत्वाट्टाप् । अनुग्रहो निरवशेषध्वंसमापन्नस्य जगतः सृष्ट्यादौ पुनः परमाण्वादिरूपतापत्तिः । सा च तावदुक्तविधस्येश्वरस्य कृत्यं तद्ददाति कुरुत इत्यनुग्रहदा । तिरोधानानुग्रहौ बन्धमोक्षौ वा । एतत्पक्षे बहिरन्तरुन्मेषलक्षणयोरीश्वरसदाशिवयोरेतत्प्रदत्वं स्वारसिकं भवति ।

पञ्चेति—पञ्चविधानामुक्तरूपाणां कृत्यानां परायणं आश्रयस्तेषु तत्परा वा । तान्यभीष्टानि यस्या इति वा । 'परायणमभीष्टे स्यात्तत्पराश्रययोरपी' ति विश्वः । उक्तं च **मृगेन्द्रसंहितायां**—

जगज्जन्मस्थितिध्वंसतिरोधानैककारणम् ।
भूतभौतिकभावानां नियमस्यैतदेव हि ॥

इति । आगमान्तरेऽपि

पञ्चविधं तत्कृत्यं सृष्टिः स्थितिसंहृती तिरोभावः ।
तद्वदनुग्रहकरणं जगतः सततोदितस्यास्य ॥

इति । **देवीभागवतेऽपि** चतुर्थस्कन्धे—

सा विश्वं कुरुते कामं सा पालयति पालितम् ।
कल्पान्ते संहरत्येव त्रिरूपा विश्वमोहिनी ॥
तया युक्तः सृजेद्ब्रह्मा विष्णुः पाति तयान्वितः ।
रुद्रः संहरते कामं तया संमिलितो जगत् ॥
सा बध्नाति जगत्कृत्स्नं मायापाशेन मोहितम् ।
अहं ममेति पाशेन सुदृढेन नराधिप ॥
योगिनो मुक्तसङ्गाश्च मुक्तिकामा मुमुक्षवः ।
तामेव समुपासन्ते देवीं विश्वेश्वरीं शिवाम् ॥

इति । आचार्यभगवत्पादैरप्युक्तं 'जगत्सूते धाता हरिरवती' त्यादिना । शक्तिसूत्रेऽपि 'तथापि तद्वत्पञ्चविधकृत्यानि करोती' ति । कृत्यलक्षणान्यप्येतदुत्तरसूत्रे

'आभासनरक्तिविमर्शनबीजावस्थापनविलापनतस्तान्नी' ति । एतदर्थः प्रत्यभिज्ञाहृदये द्रष्टव्यः ॥ ११५ ॥

भानुमण्डलमध्यस्था भैरवी भगमालिनी ।
पद्मासना भगवती पद्मनाभसहोदरी ॥ ११६ ॥
उन्मेषनिमिषोत्पन्नविपन्नभुवनावली ।
सहस्रशीर्षवदना सहस्राक्षी सहस्रपात् ॥ ११७ ॥

भान्विति—भानुमण्डलस्य सूर्यमण्डलस्य मध्ये तिष्ठतीति तथा । संध्यासमये देव्यास्तत्र ध्येयत्वात् । अन्तरधिकरणे 'य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते' इति श्रुतौ प्रतिपादितस्य रूपस्य परमेश्वरत्वनिर्णयाच्च । तथाच **कूर्मपुराणे** हिमवत्कृते देवीस्तवे—

अशेषवेदात्मकमेकवेद्यं स्वतेजसा पूरितलोकभेदम् ।
त्रिलोकहेतुं परमेष्ठिसंज्ञं नमामि रूपं रविमण्डलस्थम् ॥

इति भानुमण्डलमनाहतकमलं वा ।

भैरवीति—भैरवस्य परशिवस्य स्त्री भैरवी । यद्वा भीरूणां स्त्रीणां संहतिर्भैरवी । 'तस्य समूह' इत्यणि ङीप् । न च काकं शौकं यौवतं गार्भिणमितिवन्नपुंसकापत्तिः । भैरवपदाद्विभूतिसंबन्धे पुनरणि ङीप् संभवात् । तथाच **लैङ्गे** 'अर्थः शंभुः शिवा वाणी दिवा शंभुः शिवा निशे' त्यारभ्यारुन्धत्यनसूयाशच्यादीनां गौरीरूपत्वं विशिष्य विशिष्योक्त्वाऽन्ते उपसंहृतम् 'स्त्रीलिङ्गशब्दवाच्या याः सर्वा गौर्या विभूतय' इति । त्रिपुराम्बाचक्रेश्वरीमन्त्रे मध्यकूटे रेफनिष्कासे तस्य भैरवीति संज्ञा । तन्मन्त्रात्मिकेति वा । द्वादशवर्षकन्यारूपा वा । 'द्वादशाब्दा तु भैरवी'ति कन्यां प्रकृत्य धौम्योक्तेः ।

भगमालिनीति—भगं षाड्गुण्यं मलति धारयतीति भगमालिनी । 'मल मल्ल धारणे' इति धातुः । मालापदाद्वा समष्टिवाचिनो व्रीह्यादित्वादिनिः । भगाङ्कवस्तुमात्ररूपा वा । तथाच **लैङ्गदेवीभागवतयोः**—

ये ये पदार्था लिङ्गाङ्कास्ते ते शर्वविभूतयः ।
अर्था भगाङ्किता ये ये ते ते गौर्या विभूतयः ॥

इति । तिथिनित्या विशेषरूपा वा । अस्या मन्त्रे **तन्त्रराजज्ञानार्णवोद्धृत**प्रकारमपेक्ष्य दक्षिणामूर्तिसंहितोद्धृतप्रकारे बहवो भगशब्दाः पठ्यन्ते । तदावरणदेवतानामान्यपि प्रायेण भगशब्दपूर्वाण्येवेति तद्बाहुल्याद्भगमालिन्येवेयम् ।

लादिविशेषणशीलं पद्ममेवासनं पीठं यस्या वा । पद्मां लक्ष्मीं सनति भक्तेभ्यो विभज्य ददातीति वा । 'वन षण संभक्तौ' । तदुक्तमभियुक्तैः—

असौभाग्यं धत्ते परमसुखभोगास्पदमयं
विचित्रं तद्गेहं भवति पृथुकार्तस्वरभृतम् ।
निविष्टः पल्यङ्के स कलयति कान्तारतरणं
प्रसादं कोपं वा जननि भवती यत्र कुरुते ॥

इति । प्रसादपक्षे अयं इति छेदः । कार्तस्वरं सुवर्णम् । पल्यङ्को मञ्चः । कान्तारस्य तरणमिति । कोपपक्षे असौभाग्यमित्येकं पदम् । अयं इति छेदः विचित्रं विगतचित्रम् । पृथुकानामार्तस्वरः । पल्या अङ्के कान्ताया रते रणमिति श्लेषेण योज्यम् । पद्मः शूरः पद्मासुरस्तमस्यति क्षिपतीति वा । बिन्द्वादिसम्भव दर्थान्तरमपि योज्यम् । 'पद्म स्यादम्बुजव्यूहनिधिसंख्या ह्रि बिन्दुष्वि'ति रभसः ।

भगवतीति—ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः
ज्ञानविज्ञानयोश्चैव षण्णां भग इतीरणा ॥

इति **कालिकापुराणे**,

भगमैश्वर्यमाहात्म्यज्ञानवैराग्ययोनिषु ।
यशोवीर्यप्रयत्नेच्छाधर्मश्रीरविमुक्तिषु ॥

इति **कोशे** च प्रसिद्धा भगपदार्था अस्यां सन्तीति भगवती । **देवीभागवते** तु—

उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानां गतिमागतिम् ।
अविद्याविद्ययोस्तत्त्वं वेत्तीति भगवत्यसौ ॥

इत्युक्तम् । **शक्तिरहस्ये** तु—

पूज्यते या सुरैः सर्वैस्तांश्चैव भजते यतः ।
सेवायां भजतिर्धातुर्भगवत्येव सा स्मृता ॥

इत्युक्तम् ।

पद्मनाभेति—पद्मनाभस्य विष्णोः सहोदरी एकोदरभवा भगिनी । एकमे ब्रह्म धर्मो धर्मीति रूपद्वयं प्राप्त् । तत्र धर्मः पुमान् स्त्रीति द्विधाभवत् । त पुमान् विष्णुः सकलजगदुत्पादनभावं, स्त्री तु परमशिवमहिषीभावं प्राप्त् । एत त्त्रयमपि मिलित्वैकमखण्डं ब्रह्मेति **शैवमतरहस्यं कूर्मपुराणादिषु** प्रसिद्धं रत्नत्रय परीक्षायां दीक्षितैर्विस्तरेण निरूपितम् । एतदभिप्रायेणैव **ब्रह्मपुराणे** पुरुषोत्तमक्षेत्र माहात्म्ये—

या मेनाकुक्षिसंभवा

इत्यादि स्मर्यते । यत्तु 'सुभद्राप्राणनाथाय जगन्नाथाय मङ्गल'मिति तत्रैव पठ्यते तत्र सुभद्रापदं लक्ष्मीपरं तात्त्विकाभेदाभिप्रायं वेति न कश्चिद्विरोध इति । अन्यत्रापि—

> काञ्चीक्षेत्रे पुरा धाता सर्वलोकपितामहः ।
> श्रीदेवीदर्शनार्थाय तपस्तेपे सुदारुणम् ॥
>
> आत्मैक्यध्यानयुक्तस्य तस्य प्रतपतो मुनेः ।
> प्रादुर्बभूव त्रिपुरा पद्महस्ता ससोदरा ॥
>
> पद्मासने च तिष्ठन्ती विष्णुना जिष्णुना सह ।

इति । अत्र कादिविद्याया वाग्भवकूटोद्धारः । पद्मासनः ककारः । भग एकारः । तद्वतीत्यत्र कामकलायाः प्रश्लेषः । पद्मनाभस्योपेन्द्रस्य सहोदर इन्द्रो लकारः । हश्च उदं च होदे हकारबिन्दू ताभ्यां सहिता सहोदा । सहोदा च सा रीचेत्यनेन हृल्लेखेति रहस्यम् ॥ ११६ ॥

उन्मेषेति — उन्मेषनिमिषौ नेत्रविकाससंकोचौ ताभ्यामेव क्रमेणोत्पन्ना विपन्नाश्च सृष्टा नष्टाश्च भुवनानां[1] ब्रह्माण्डानामावलयः पङ्क्तयो यस्यास्तथा । देव्या अनिमिषत्वेऽपि प्राणिकर्मवशेन तयोरुत्पत्तिसंभवात् । इच्छामात्रे तात्पर्यात् तदुक्तमाज्ञावतारे 'इच्छयैव जगत्सर्वं निगिरत्युद्गिरत्यपी'ति । 'इच्छामात्रं प्रभोः सृष्टि'रिति च । कालिदासेनाप्युक्तम्—

> दृष्टदृश्यदृशिलक्षणं जगत्प्राक्स्मृतेस्त्वयि तदम्ब संहृतम् ।
> उन्मिषत्यपि पुनस्त्वदुद्गमे त्वल्लये निमिषति त्वदिच्छया ॥

इति । गोरक्षेणाप्युक्तं महार्थमञ्जर्याम्

> विसुउम्मेसदसाए देसिअणाहस्य जेत्तियोऽवसरो ।
> कालावत्थप्पढियो विस्मणिमेसेवि तेत्तियो होई ॥

छाया तु—विश्वोन्मेषदशायां देशिकनाथस्य यावानवसरः ।
कालावस्थाप्रथितो विश्वनिमेषेऽपि तावानेव भवति ॥ इति ।

सहस्रशीर्षेति—'सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपादि'ति श्रुतौ सहस्र-शब्दोऽनन्तपरः । शीर्षशब्दो मुखादेरुपलक्षणम् । लिङ्गं त्वविवक्षितम् ।

> सर्वतःपाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।
> सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥

इति गीतासूपबृंहणदर्शनादित्याशयेनाह सहस्रशीर्षवदनेति ।

---

1. लोकानां

सहस्राक्षीति—'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णो' रिति षच्प्रत्ययान्तान्ङीपि सहस्राक्षी ।

सहस्रपादिति—सहस्राणि पादा यस्याः सहस्रपात् । सहस्रपदे नम इति प्रयोगः । 'संख्या सुपूर्वस्ये' ति समासान्तो लोपः । देवीभागवते तृतीयस्कन्धे—

सहस्रनयनारामा सहस्रकरसंयुता ।
सहस्रशीर्षचरणा भाति दूरादसंशयम् ।।

इति । अत्र भुवनस्यावलीत्यनेन भुवनेश्वरीबीजद्वयम् । सहस्राक्षीत्यनेन लकारः । सहस्रशब्दो हकारसकारसाहित्यपरः । तेन द्वितीयतृतीयकूटयोरुद्धारः ।। ११७ ।।

आब्रह्मकीटजननी वर्णाश्रमविधायिनी ।
निजाज्ञारूपनिगमा पुण्यापुण्यफलप्रदा ।। ११८ ।।
श्रुतिसीमन्तसिन्दूरीकृतपापाब्जधूलिका[1] ।
सकलागमसंदोहशुक्तिसंपुटमौक्तिका ।। ११९ ।।

आब्रह्मेति—ब्रह्मा सर्वजीवसमष्टिः स्थूलतमो हिरण्यगर्भाख्यो जीव. कीटः अतीन्द्रियतर ऊर्णाभक्षको वैद्यतन्त्रे ककेरुकमकेरुकेति द्वैविध्येन प्रतिपादितः स्तम्बाख्यो जीवविशेषः । आद्यन्तग्रहणेन प्रत्याहारन्यायेन तन्मध्यपतिताः सर्वेऽपि तन्मध्यमपरिमाणकशरीरधारिणो जीवा गृह्यन्ते । आङभिविधौ । ब्रह्मादिस्तम्बान्तजीवजातजनयित्रीत्यर्थः ।

एवं निर्मितानां जीवानां सन्मार्गप्रदर्शनाय स्वाज्ञारूपवेदात्मिका जाता । तत्र कर्मकाण्डब्रह्मकाण्डभेदेन द्विविधे वेदे कर्मणि तिर्यगधिकरणन्यायेन देवानां[2] तिरश्चां चाधिकाराभावान्मनुष्यानेव वर्णाश्रमभेदेन चतुर्धा विभज्य कर्मकाण्डेन मातेव तत्तद्धर्मानपि व्यवस्थापयामासेत्याह—**वर्णाश्रमेति** । तथाच **कूर्मपुराणे** हिमवत्कृतदेवीस्तवानन्तरं—

अथ सा तस्य वचनं निशम्य जगतोऽरणिः ।
सस्मितं प्राह पितरं स्मृत्वा पशुपतिं पतिम् ।
शृणुष्व चैतत्परमं गुह्यमीश्वरगोचरम् ।
उपदेशं गिरिश्रेष्ठ सेवितं ब्रह्मवादिभिः ।।

इत्यादिना साधनान्युक्त्वा—

ध्यानेन कर्मयोगेन भक्त्या ज्ञानेन चैव हि ।
प्राप्याहं ते गिरिश्रेष्ठ नान्यथा कर्मकोटिभिः ।।

इत्युपसंहृत्य कर्मयोगनिरूपणार्थं पुनरप्युक्तं—

---

1. पादाब्जधूलिका 2. देहिनां

श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यक्कर्म वर्णाश्रमात्मकम् ।
अध्यात्मज्ञानसहितं मुक्तये सततं कुरु ॥

धर्मात्संजायते भक्तिर्भक्त्या संज्ञायते परम् ।
श्रुतिस्मृतिभ्यामुदितो धर्मो यज्ञादिको मतः ॥

नान्यतो ज्ञायते धर्मो वेदाद्धर्मो हि निर्बभौ ।
तस्मान्मुमुक्षुर्धर्मार्थी मद्रूपं वेदमाश्रयेत् ॥

मदाज्ञयैव गुप्त्यर्थं वेदानां भगवानजः ।
ब्राह्मणादीन्ससर्जाथ स्वे स्वे कर्मण्ययोजयत् ॥

इत्यादि ।

निजेति—निजां स्वीयामाज्ञां वेदविद्भिः शब्दभावनात्वेन व्यवहृतां रूपयन्ति साध्यसाधनेतिकर्तव्यतारूपांशत्रयविशिष्टामर्थभावनार्थवादादिभिः कुर्वन्ति तादृशा निगमाः कर्मकाण्डात्मका वेदा यस्यास्तथा । अत एव 'तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायः' इति जैमिनिः । कौर्मेऽपि

ममैवाज्ञा परा शक्तिर्वेदसंज्ञा पुरातनी ।
ऋग्यजुःसामरूपेण सर्गादौ संप्रवर्तत ॥

इति । अथवा सन्ति वेदानुयायीनि शैवतन्त्राणि कामिकादीन्यष्टाविंशतिः वेदविरुद्धानि कापालभैरवादीनि च । तेषु वैदिकानि निगमपदवाच्यानि परमेश्वरस्य मुखादुद्भूतत्वादाज्ञारूपाणि न पुनर्नाभ्यधोभागादुत्पन्नानि वेदविरुद्धानीत्यर्थः । तदुक्तं देवीभागवतस्कान्दयोः—

सद्योजातमुखाज्जाताः पञ्चाद्याः कामिकादयः ।
वामदेवमुखाज्जाता दीप्ताद्याः पञ्च संहिताः ॥

अघोरवक्त्रादुद्भूताः पञ्चाप्तिविजयादयः ।
पुंवक्त्रादपि[1] संभूताः पञ्चवैरोचनादयः ॥

ईशानवदनाज्जाताः प्रोद्गीताद्यष्टसंहिताः ।
ऊर्ध्वस्रोतोभवा एते नाभ्यधःस्रोतसः परे ॥

इत्यादि । एवं व्यवस्थापिते वर्णाश्रमधर्मात्मके वेदे विहिताचरणनिषिद्धाचरणाभ्यां सदसत्फलमपि व्यवस्थादार्ढ्यार्थं मातैव ददातीत्याह—*पुण्यापुण्येति* । पुण्यपापयोः फले स्वर्गनरकौ प्रददातीति तथा । तदुक्तं कौर्मे—

ये न कुर्वन्ति तद्धर्मं तदर्थं ब्रह्मणा कृताः ।
निरयास्तेषु शमनः पातयेत्तान्मदाज्ञया ॥

धर्मं कुर्वन्ति वेदोक्तं ये मद्भक्तिपरायणाः ।
स्वर्गादिषु शचीशाद्यास्तान्नयन्ति मदाज्ञया ॥

इति । अन्यत्रापि 'ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वे' ति । 'कृतौ सुप्ते जाग्रत्त्वमसि फलयोगे क्रतुमता' मित्यादि । शिवरहस्ये श्रुतिरपि 'एष एव साधु कर्म कारयति यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषत्येष एवासाधु कर्म कारयति यमधो निनीषती' ति । 'फलमत उपपत्ते'रिति ब्रह्ममीमांसाधिकरणेप्ययमेवार्थः साधितः । 'वैषम्यनैर्घृण्ये अपि कर्मसापेक्षत्वान्न भवत' इति च तत्रैवोक्तम् । सौरसंहितायामपि 'ननु धर्मो ह्यधर्मश्च स्वस्वकर्त्रा ह्यधिष्ठितः । अन्तरेण महादेवं फलं कर्तुः प्रयच्छति । इति चेत्तन्न साधूक्त' मित्यादिनान्तर्यामिब्राह्मणोपबृंहणपूर्वकं समर्थ्योपसंहृतं—

श्रुत्यनुग्राहकेणापि ग्राह्यस्तर्केण शंकरः ।
अतः सर्वात्मना साक्षाद्धर्माधर्मफलप्रदः ॥

इति ॥ ११८ ॥

श्रुतीति—एवं कर्मकाण्डस्य क्रियार्थत्वमुक्त्वा ब्रह्मकाण्डस्य सिद्धवस्तुप्रतिपादनपरत्वमपि मातुराज्ञैवेत्याह । श्रुतीनां सीमन्ता ऊर्ध्वभागसाम्यादुपनिषदां भागास्तेषु सिन्दूरवत्तदन्तर्गतरहस्यार्थवत्संपद्यमाना कृता पादाब्जधूलिश्चरणकमलरजो यया सा तथोक्ता । अत्र विषयस्योपनिषदादेर्निगरणाद्रूपकातिशयोक्तिः । श्रुतिशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वादिवशादप्रस्तुतनायिकामण्डनप्रतीतेश्च समासोक्तिः । ताभ्यामलंकाराभ्यां वस्तुनो ध्वनिः । वेदा अपि भगवत्याः स्वरूपं शृङ्गग्राहिकया विधिमुखेन प्रतिपादयितुमसमर्था एव । इतरनिषेधमात्रं कुर्वन्तस्तु दूरादेव लज्जिता इव भीता इव वा यथाकथंचित्प्रतिपादयन्तीव । तदिदं प्रतिपादनमित्थमिति ज्ञानाजननादत्यल्पतममिति धूलिपदेन ध्वन्यते । एतदपि च न वेदानां सामर्थ्यादपि तु मातुराज्ञयैवेति च्विप्रत्ययेन ध्वन्यत इति । तदिदमुक्तमस्माभिः शिवस्तवे—

सर्वज्ञाः श्रुतयोऽपि याः परशिव त्वत्प्राणरूपाः प्रियाः
शृङ्गग्राहिकया त्रपाभृत इव त्वां न प्रजल्पन्ति ताः ।
अन्यानेव तु नेति नेति बहुशो वाचा निषेधन्ति चे-
त्कोऽन्यस्त्वामिदमित्थमित्यनुवदेत्तत्रापि मादृग्जनः ॥

इति ।

विधिमुखेन प्रतिपादयन्तस्त्वागमाः स्थूलारुन्धतीन्यायेन तटस्थलक्षणरीत्यैव निर्दिशन्तीत्याह ।

सकलागमेति—सकलाश्च ते आगमा वेदाश्च तेषां संदोहाः समूहा एव शुक्तयस्ताभिः संपुटं पुटितं गर्भीकृतं प्रतिपादितं मौक्तिकं नासाभरणं यस्याः सा तथोक्ता । मौक्तिकपदं समीपवर्तिसृष्ट्यादिधर्मोपलक्षकं, स्थूलतारकासाम्यात्तन्न्यायस्मारकं च । अम्बामुखसमीपवर्त्यसाधारणं मौक्तिकाद्येव वेदैः प्रतिपाद्यते ननु

तस्याः स्वरूपकम् । 'यतो वाचो निवर्तन्त' इत्यादि श्रुतेरिति भावः । यद्वा मुक्ताशब्दात्स्वार्थे कप्रत्ययोत्तरं तद्धितेन मौक्तिकमिति नपुंसकरूपसिद्धावपि प्रथममेवाण्णन्तान्ङीपि कृते पश्चात्कप्रत्यये 'ङ्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुल'मिति ह्रस्वे घटी घटिकेतिवन्मौक्तिकेति स्त्रीलिङ्गमपि रूपं भवति । मौक्तिकवदाचरतीत्यर्थे क्विबन्तात् 'अप्रत्ययादि'त्यनेनाकारप्रत्यये सति अदन्ताट्टब्वा । एवमेव मिथ्याजगदधिष्ठानेत्यादिवक्ष्यमाणनामसु द्रष्टव्यम् । तेनागमसंदोह एव शुक्तिमयः संपुटः समुद्गकस्तत्र मौक्तिकेव मौक्तिकेति तत्पुरुष एवेति न परवल्लिङ्गताविरोधभयेन बहुव्रीहिराश्रयणीय इति रूपकोत्प्रेक्षे । श्रुतिसीमन्तेत्यादिना त्रैवर्णिकोपास्यत्वं, सकलागममेत्यादिना चतुर्थवर्णोपास्यत्वं च ध्वनितमिति वा । तथाच रुद्रयामले—

> यद्वेदैर्गम्यते स्थानं तत्तन्त्रैरपि गम्यते ।
> ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रास्तेन सर्वेऽधिकारिणः ॥

इति ॥ ११९ ॥

> **पुरुषार्थप्रदा पूर्णा भोगिनी भुवनेश्वरी ।**
> **अम्बिकाऽनादिनिधना हरिब्रह्मेन्द्रसेविता ॥ १२० ॥**

पुरुषार्थप्रदेति—धर्मादींश्चतुरः पुरुषार्थान्प्रददातीति तथा—

> येऽर्चयन्ति पराशक्ति विधिनाऽविधिनापि वा ।
> न ते संसारिणो नूनं मुक्ता एव न संशयः ॥
> तस्मादशेषवर्णानां त्रिपुराराधनं विना ।
> न स्तो भोगापवर्गौ तु यौगपद्येन कुत्रचित् ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणात् । 'पुरुषो वै रुद्र' इति श्रुत्या रुद्रः अर्थप्रदः पुरुषार्थदातृत्ववान्यया सेति वा । निष्कलस्य ब्रह्मण उपास्यत्वं फलप्रदत्वं च शक्त्यायत्तमिति भावः ।

पूर्णेति—देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदराहित्यात्पूर्णा ।

> पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
> पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

इति श्रुतेः । पञ्चमीदशमीपञ्चदशीतिथिस्वरूपा वा । शुक्लपक्षचतुर्दशीरात्रिस्वरूपा वा । नदीविशेषरूपा वा ।

भोगिनीति—भोगः सुखसाक्षात्कारस्तद्वती भोगिनी वा । नागकन्यात्मिका

भुवनेति—भुवनानां चतुर्दशसंख्याकलोकानामीश्वरी स्वामिनी । भुवनशब्दो जलपरो वा । हृल्लेखाभिमानिदेवतारूपा वा । हृल्लेखात्मकमन्त्रस्वरूपा वा । **त्रिपुरसिद्धान्ते** तु—

भुवनानन्दनाथस्य प्रसन्नत्वान्महेश्वरी ।
भुवनेश्वतिविख्याता शांभवी भुवनेश्वरी ।।

इत्युक्तम् । भुवनानन्दनाथो नाम मानवौघान्तर्गतो गुरुविशेषः । **दक्षिणामूर्तिसंहितायां** तु घटार्गलयन्त्रपटले 'एकाक्षरेऽपि देवेशि सन्त्यत्र भुवनानि तु' इत्युपक्रम्य हृल्लेखावटकाक्षरेषु हकारादिषु 'व्योमबीजे महेशानि कैलासादिप्रतिष्ठित' मित्यादिना प्रत्येकं भुवनादिसद्भावं प्रतिपाद्य 'अत एव महेशानी भुवनाधीश्वरी स्मृते' त्युपसंहृत्य 'हकाराद्व्योमतुर्येण स्वरेणानिलसंभव' इत्यादिना भुवनजनकत्वमप्युक्त्वा 'अत एव महेशानी भुवनेशीति कथ्यत' इत्युपसंहारेण द्वेधा निरुक्तम् ।

अम्बिकेति — अम्बैवाम्बिका । जगन्माताभारतीपृथ्वीरुद्राण्यात्मकेच्छाज्ञानक्रियाशक्तीनां समष्टिरम्बिकेत्युच्यते तद्रूपा वा । रात्रिरूपा निद्ररूपा वा 'अम्बिका कैतवे सिद्धे निद्रायां निशि कीर्त्यते' इति **विश्वः** । उक्तंच **नवरात्रदीपे स्कान्दे** 'रात्रिरूपा महादेवी दिवारूपो महेश्वर' इति । **हरिवंशेऽपि**

या ह्येषा गह्वरी माया निद्रेति जगति स्थिता ।
तस्यास्तनुस्तमोद्वारि निशादिवसनाशिनी ।।

जीवितार्धहरी घोरा सर्वप्राणिभृतां भुवि ।
नैतया कश्चिदाविष्टो जृम्भमाणो मुहुर्मुहुः ।।

सक्तः प्रसहितुं वेगं मज्जन्निव महार्णवे ।
देवीष्वपि दधारैनां नान्यो नारायणादृते ।।

इति । **मार्कण्डेयपुराणेऽपि**—

विश्वेश्वरीं जगद्धात्रीं स्थितिसंहारकारिणीम् ।
[1]निद्रां भगवतीं विष्णोरतुलां तेजसः प्रभुः ।।

इत्यादि ।

अनादिनिधनेति—आदिर्जननं निधनं मरणं च न विद्यते यस्याः साऽनादिनिधना । अथवाऽनादिशब्दादादिशब्दाद्वा वररुचिपरिभाषानुसारेणाशीतिसंख्योच्यते । आदिसंख्याकानि च तानि निधनानि च । आयुर्घृतमितिवत्साधनलक्षणया मरणसाधनान्यमृतत्वविघातकानीति यावत् । न विद्यन्ते आदिनिधनानि यस्या उपासनया साऽनादिनिधना । निधनसाधनानि तावत्पाशवधभेदेन द्विविधानि तत्र वधा अष्टाविंशतिविधाः । 'अहंकृता अहंमाना अष्टाविंशद्वधात्मिका' इति **विष्णुपुराणात्** ।

पाशास्तु द्विपञ्चाशद्विधाः । 'द्वापञ्चाशदमी पाशा अविद्यापर्वसंभवा' इति लिङ्गपुराणात् । एवमशीतिः । तेषु वधनिरूपणं सांख्यतन्त्रे । तत्र समाससूत्राणि 'अष्टाविंशतिधा शक्तिः' । 'नवधा तुष्टिः' । 'अष्टधा सिद्धि'रिति । एतेषामर्थस्तु कारिकाभिरुक्तः—

एकादशेन्द्रियवधाः सहबुद्धिवधैरशक्तिरुद्दिष्टा ।
सप्तदशधा तु बुद्धेर्विपर्ययात्तुष्टिसिद्धीनाम् ॥
आध्यात्मिकाश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः ।
बाह्या विषयोपरमात्पञ्चान्यास्तुष्टयोऽभिहिताः ॥
ऊहः शब्दोऽध्ययनं दुःखविघातास्त्रयः सुहृत्प्राप्तिः ।
दानं च सिद्धयोऽष्टौ सिद्धेः पूर्वाङ्कुशस्त्रिविधः ॥

इति । अयमर्थः—मुक्तेः पूर्वाङ्कुशः प्रतिघातकस्त्रिविधः अशक्तिस्तुष्टिः सिद्धिश्चेति । तत्राशक्तिर्नामेन्द्रियाणां स्वार्थग्रहणासामर्थ्यमान्ध्यबाधिर्यादिवैकल्यकृतम् । सा चेन्द्रियाणामेकादशत्वादेकादशधा । तुष्टिस्तावद्द्विविधा । आध्यात्मिकबाह्यभेदात् । तत्राद्या प्रकृत्यादि भेदाच्चतुर्धा । अष्टविधायां प्रकृत्यां चित्तलयान्मुक्तोऽस्मीति तुष्टिः प्रकृत्याख्या । संन्यासवेषमात्रोपादानात्कृतार्थोऽस्मीति तुष्टिरुपादानाख्या । कालत एव सेत्स्यति किं ध्यानक्लेशेनेति तुष्टिः कालाख्या । दैवोदयादेव सेत्स्यत्तीति तुष्टिर्भाग्याख्या । एताश्चात्मानमधिकृत्य भवन्तीत्याध्यात्मिकाः । बाह्यास्तु शब्दादिविषयपञ्चकभेदेन पञ्चविधाः अर्थानामर्जनरक्षणव्ययनाशादिदोषाणां शब्दादिषु विद्यमानानां कतिपयेषां दोषाणां च दर्शनेन तत्तद्विषयेष्वलंबुद्धिरूपाः । एवं नव तुष्टयः । एतासां सलिलाद्युत्तमाम्भःपर्यन्तानि नामानि तारादिसमुदितान्तानि सिद्धिनामानि चाकर एव द्रष्टव्यानि । सिद्धिरष्टविधा । ऊहादिभेदात् । उपदेशानपेक्षमेवार्थोन्नयनमूहसिद्धिः । प्रासङ्गिकाच्छब्दश्रवणादर्थज्ञानं शब्दसिद्धिः । गुरूपदेशादेव ततो विवेकार्थज्ञानमध्ययनसिद्धिः । आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकरूपदुःखत्रयविघातात्मिकास्तिस्रः सिद्धयः । सुहृत्प्राप्तितोऽर्थसिद्धिरेका । विद्वत्तपस्विशुश्रूषालभ्यार्थसिद्धिरेकेत्यष्टौ सिद्धयो नव तुष्टयश्च । एतासां सप्तदशानां विपर्ययोऽपि सप्तदशविधः । अस्तेत्यादिप्रमुदितान्तानि तन्नामान्याकरे द्रष्टव्यानि । एतेऽप्यशक्तिबुद्धिपदवाच्याश्चेति सप्तदश । एकादशभिरिन्द्रियशक्तिभिः सहाष्टाविंशतिर्वधा इति । एतेषां च व्यवस्थोक्ता वायुपुराणे—

अष्टमोऽनुग्रहः सर्गः स चतुर्धा व्यवस्थितः ।
विपर्ययेण चाशक्त्या सिद्ध्या तुष्ट्या तथैव च ॥
स्थावरेषु विपर्यासात्तिर्यग्योनिष्वशक्तितः ।

इति दिक्।

हरिब्रह्मेन्द्रेति—हरिब्रह्मेन्द्रैर्विष्णुविधिशक्रैः सेवितोपासिता। श्रीनगरेऽष्टदशसप्तदशप्राकारयोर्मध्ये, विष्णोः सप्तदशषोडशयोर्मध्ये ब्रह्मणः पञ्चदशचतुर्दशयोर्मध्ये चेन्द्रादिलोकपालानां देवीसेवार्थं निवासस्मरणात्। देवीभागवतेऽपि

ब्रह्मा विष्णुस्तथा शंभुर्वासवो वरुणो यमः।
वायुरग्निः कुबेरश्च त्वष्टा पूषाऽश्विनौ भगः॥

आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेदेवा मरुद्गणाः।
सर्वे ध्यायन्ति तां देवीं सृष्टिस्थित्यन्तकारिणीम्॥

इति। एतेन विष्णुब्रह्मादिमात्रविषयकागमद्रष्टॄणां विष्ण्वादिविषयकतत्त्वज्ञानाभावान्नदुपासनायां प्रवृत्तापि देव्यागमदर्शिनां विशेषदर्शनान्न तदुपासनायां प्रवृत्तिः। 'नहि भिक्षुको भिक्षुकान्याचितुमर्हति सत्यन्यस्मिन्नभिक्षुके' इति न्यायविरोधादिति ध्वन्यते। तदिदमुक्तमस्माभिः शिवस्तवे—

महदैश्वर्यभाजः परमशिवकथंकारमन्यानमर्त्या-
न्याचे देवीति नत्वद्रुहिणहरिमुखान्भिक्षुकान्भिक्षुकोऽहम्।
अर्थोऽपि द्वादशाहक्रतुविकृतिगतोक्थ्याङ्गभूतोऽपि चोक्थ्यो
ज्योतिष्टोमोक्थ्यधर्मानभिलपति न तु द्वादशाहोक्थ्यधर्मान्॥

इति॥ १२०॥

नारायणी नादरूपा नामरूपविवर्जिता।
ह्रींकारी ह्रीमती हृद्या हेयोपादेयवर्जिता॥ १२१॥

नारायणीति—नरस्यापत्यमित्यर्थे नडादित्वात्फकि नारायणः शिवो विष्णुर्वा तस्येयं नारायणी। नारायणपदनिरुक्तिस्तावन्मनुस्मृतौ—

आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः।
अयनं तस्य ता यस्मात्तेन नारायणः स्मृतः॥

इति।

कूर्मपुराणेऽपि 'नराणामयनं यस्मात्तस्मान्नारायणः स्मृत' इति। अत्र नारशब्दो [illegible]। 'नृ नये' इति धातुमभिप्रेत्य 'नयतीति नरः प्रोक्तः परमात्मा सनातनः' इति देवीभागवतात्। नरस्येमे नारा इति व्युत्पत्तिसंभवात्। महाभारते तु—

नराज्जातानि तत्त्वानि नाराणीति विदुर्बुधाः।
तान्येव चायनं तस्य तेन नारायणः स्मृतः॥

इत्युक्तस्य नारायणस्य परमशिवस्य स्त्री नारायणी । तुरीयं प्रकृत्य 'स: श्रीपति: सोऽपि च पार्वतीपति 'रिति काशीखण्डात् । लक्ष्म्यभेदाभिप्रायेण चेयमुक्ति: । वस्तुतस्तु 'पुंयोगादाख्याया' मिति सूत्रे पुंयोगपदेन न वधूवरभाव एव विवक्षित: । पितृपुत्रीभावरूपसंबन्धस्यापि तत्रोदाहरणदर्शनात् । तेनेह भ्रातृभगिनीभावरूपे पुंयोगे ङीप् । नारायणभगिनीत्यर्थ: । अत एव 'नारायणीसहचराय नम: शिवाये'त्यत्रैवमेव व्याचक्षते । नारायणस्य गौर्या सहाभेदादपि नारायणी । तदुक्तं कूर्मपुराणे गुणिशिवेन

> अहं नारायणो गौरी जगन्माता सनातनी ।
> विभज्य संस्थितो देव: स्वात्मानं परमेश्वर: ।।
>
> न मे विदु: परं तत्त्वं देवाद्या न महर्षय: ।
> एकोऽहं वेद विश्वात्मा भवानी विष्णुरेव च ।।

इति । देवीपुराणे तु—

> जगायनानले(?) कुर्यात्समुद्रशयनाथवा ।
> नारायणी समाख्याता नरनारी: प्रकुर्वति ।।

इति । इयं च सुपार्श्वक्षेत्रे प्रसिद्धा । उक्तं च पाद्मे देवीक्षेत्राध्याये 'नारायणी सुपार्श्वे तु त्रिकूटे भद्रसुन्दरी 'ति ।

नादरूपेति—ह्रींकारादिषु बिन्दोरुपर्यर्धचन्द्ररोधनीनादनादान्तशक्तिव्यापका: समनोन्मन्याख्या: सूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतमरूपा अष्टौ वर्णा वर्तन्ते तेषु तृतीयो वर्णो नाद इत्युच्यते । तत्स्वरूपं च महास्वच्छन्दतन्त्रे 'रोधिन्याख्यं यदुक्तं ते नादस्तस्यो-र्ध्वसंस्थित: । पद्मकिञ्जल्कसंकाश: कोटिसूर्यसमप्रभ: । पुरै: परिवृतोऽसंख्यै' रित्यारभ्य 'तस्योत्सङ्गगतामूर्ध्वगामिनीं परमां शिवाम् । ध्याये'दित्यन्तं तादृशे नादे रूपं यस्या: सा । नाद एव रूपं यस्या इति वा ।

नामरूपेति — सन्ति हि परस्परविवेकेन चिदचिद्ग्रन्थिरूपेण भासमानानि जगत: पञ्च रूपाणि 'अस्ति भाति प्रियं नाम रूपं चेत्यंशपञ्चकम् । आद्यत्रयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततो द्वय 'मित्यभियुक्तैर्विवेचितानि । तत्र जगद्रूपयोर्नामरूपयो-र्मिथ्यात्वात्ताभ्यां विवर्जिता । असत्यसत्ययो: संबन्धस्यापि मिथ्यात्वेन वास्तविक-स्ताभ्यां संबन्ध: सत्येन सह भवतीति भाव: । आमनन्ति च छन्दोगा: 'आकाशो ह वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म 'ति । चिच्छक्तिरूप आकाश एव नामरूपयोर्निर्वाहकस्तदुभयं विना यदधिष्ठानमात्रमवशिष्यते तदेव ब्रह्मेति तदर्थ: ।।

इति भास्कररायेण कृते सौभाग्यभास्करे ।
मरीच्याख्या कला तुर्या जाता नाम्नां शतत्रयात् ॥ ३०० ॥

इति श्रीमत्पदवाक्येत्यादिभास्कररायोन्नीते ललितासहस्रनामभाष्ये
तृतीयशतकं नाम चतुर्थी मरीचिः कला ॥ ४ ॥

ह्रीङ्कारीति—ह्रीं लज्जां करोतीति ह्रींकारी । कर्मण्यण् अणन्तान्ङीप् द्वितीयाया अलुक्। यद्वा ह्रीमिति स्वरादेराकृतिगणत्वादव्ययत्वम् । अत एव त्रिशत्या-मेकोनशततमस्य नाम्नश्चतुर्थ्यन्तो ह्रीं नम इत्येव प्रयोगः । तस्यार्थस्तु स्वतन्त्रतन्त्रे व्याकुलाक्षरश्लोकेनोक्तः '[1]त्वंकामाम्नानप्रशव्यो नानमसग्निमात्वग्रारोमईयोका-विर्शतानन्तफादुलनान्निवि ' इति ।

देवतारथगो मूक इति यो वेत्ति न क्रमम् ।
स व्याकुलाक्षरे मूको देवतारथगोऽपि सन् ॥

इति तु वाचनक्रमः । सृष्टिस्थितिसंहारास्तदर्थत्वेन पर्यवस्यन्ति तान्करोतीति ह्रींकारी । अथवा वर्णात्कारप्रत्ययोऽयम् गौरादेराकृतिगणत्वान्ङीप् । भुवनेश्वरी-बीजस्वरूपेत्यर्थः ।

ह्रीमतीति—ह्रीरस्या अस्तीति ह्रीमती । तथाच श्रूयते 'लज्जामती तुष्टि-रिष्टा च पुष्टे' ति ॥

अथ परिभाषायामष्टात्रिंशन्नामानि विभजते ।
राजतरेखितलिङ्गैरहरस्तैर्द्विविभूस्तौ रेतः ।
हालामदभुविरक्तौ गुणदंभा वाजिगीर्णं द्विः ॥ १५ ॥

द्विर्द्विरिति चतुश्चतुरक्षरे द्वे द्वे नामनी ॥ १५ ॥

हृद्येति—हृदि भवा हृद्या मुनिहृन्निवासिनी, रमणीया वा ।

हेयेति—हातुमुपादातुं च योग्ये हेयोपादेये ताभ्यां वर्जिता । प्रवृत्तिनिवृत्ति-बोधकशास्त्राणामविद्याविषयत्वात् ॥ १२१ ॥

राजराजार्चिता राज्ञी रम्या राजीवलोचना ।
रञ्जनी रमणी रस्या रणत्किङ्किणिमेखला ॥ १२२ ॥
रमा राकेन्दुवदना रतिरूपा रतिप्रिया ।
रक्षाकरी राक्षसघ्नी रामा रमणलम्पटा ॥ १२३ ॥

राजराजेति—राजराजो मनुः कुबेरश्च ताभ्यामर्चितोपासिता, कुबेरादिविद्यारूपा वा । अत एव चतुर्दशपञ्चदशप्राकारयोर्मध्यभूमिं वर्णयतोक्तं दुर्वासमुनिना—

तल्लोकपूर्वभागे धनदं ध्यायामि शेवधिकुलेशम् ।
अपि माणिभद्रमुख्यानम्बाचरणावलम्बिनो यक्षान् ।।

इति । तल्लोकेति तत्पदस्य वायुरर्थः ।

राज्ञीति—राजराजेश्वरस्य पट्टमहिषीत्वाद्राज्ञी ।

रम्येति—रम्या सौन्दर्यवती ।

राजीवेति—राजीवशब्देन पद्मं हरिणो मत्स्यो वा गृह्यते । तद्वल्लोचने यस्याः सा राजीवलोचना । 'राजीवाख्या मृगे मत्स्ये पद्मे राजोपजीविनी'ति विश्वः । राजोपजीविनो लोचयति पश्यतीति वा ।

रञ्जनीति—भक्तान्रञ्जयतीति रञ्जनी । शुद्धस्फटिकसंकाशं परमशिवं अरुणादेवी जपाकुसुमवत्सांनिध्यमात्रेण रञ्जयतीति वा ।

रमणीति—भक्तान्रमयति तैः सह क्रीडतीति रमणी । 'जक्षन् क्रीडन् रममाणः' इति श्रुतेः ।

रस्येति—रसयितुमास्वादितुं योग्या रस्या । 'रसो वै सः' इति श्रुतेः ।

रणत्किङ्किणीति—रणन्त्यः किङ्किणयः क्षुद्रघण्टिका यस्यां तादृशी मेखला रशना यस्याः सा ।। १२२ ।।

रमेति—सूतसंहितायां 'लक्ष्मीर्वागादिरूपेण नर्तकीव विभाति ये' त्युक्तरीत्या लक्ष्मीस्वरूपत्वाद्रमा । 'कलाहीने सानुमतिः पूर्णे राकानिशाकरे' इत्याग्नेयपुराणस्थकोशबलाद्राकेन्दुवत्पूर्णचन्द्रवद्वदनं यस्याः ।

रतिरूपेति—रतिरेव रूपं यस्याः कामपत्नीत्वात् । रमा ईकारः । राकेन्दुवदना अनुस्वारसहिता चेद्रतिरूपा कामकला भवतीत्युद्धारः ।

रतिप्रियेति— रतिः कामपत्नी रतं वा प्रियं यस्याः ।

रक्षेति—रक्षा रक्षणं भस्म वा तत्कर्तृत्वाद्रक्षाकरी ।

राक्षसघ्नीति—स्थितिसंहारकर्त्री। रक्षांस्येव राक्षसास्तान्हन्तीति राक्षसघ्नी।

रामेति—रामा स्त्रीमात्रस्वरूपा । रमन्तेऽस्यां योगिन इति वा 'ज्वलितिक-

शंकरः पुरुषाः सर्वे स्त्रियः सर्वा महेश्वरी ।
पुंलिङ्गशब्दवाच्या ये ते च रुद्राः प्रकीर्तिताः ।।
स्त्रीलिङ्गशब्दवाच्या याः सर्वा गौर्या विभूतयः ।
एवं स्त्रीपुरुषाः प्रोक्तास्तयोरेव विभूतयः ।।

इति । विष्णुपुराणेऽपि—

देवतिर्यङ्मनुष्यादौ पुंनाम्नि भगवान्हरिः ।
स्त्रीनाम्नि लक्ष्मीर्मैत्रेय नानयोर्विद्यते परम् ।।

इति । ब्रह्मवैवर्तेऽपि—

यत्किंचित्त्रिषु लोकेषु स्त्रीरूपं देवि दृश्यते ।
तत्सर्वं त्वत्स्वरूपं स्यादिति शास्त्रेषु निश्चयः ।।

इति । अत एव बृहत्पराशरस्मृतौ—

स्त्रियस्तुष्टाः स्त्रियो रुष्टास्तुष्टा रुष्टाश्च देवताः ।
वर्धयन्ति कुलं तुष्टा नाशयन्त्यपमानिता ।।

इति ।

रमणलंपटेति—निखिलस्त्रीरूपत्वादेव स्वस्वरमणेषु पतिषु रमणे संभोगे वा क्रीडायां वा लम्पटा लालसा सतृष्णा ।। १२३ ।।

काम्या कामकलारूपा कदम्बकुसुमप्रिया ।
कल्याणी जगतीकन्दा करुणारससागरा ।। १२४ ।।
कलावती कलालापा कान्ता कादम्बरीप्रिया ।
वरदा वामनयना वारुणीमदविह्वला ।। १२५ ।।

काम्येति—ज्ञानेन प्राप्तव्यत्वेन मुमुक्षुभिः काम्यमानत्वात्काम्या । कृष्णपक्षद्वादशीरात्रिरूपा वा ।

कामकलेति—'बिन्दुत्रयं हार्धकला चे'त्यत्र प्रथमो बिन्दुः कामाख्यश्चरमा कला चेति प्रत्याहारन्यायेन कामकलेत्युच्यते । तस्याः स्वरूपं 'स्फुटशिवशक्तिसमागमबीजाङ्कुररूपिणी पराशक्ति' रित्यारभ्य 'कामः कमनीयतया कला च दहनेन्दुविग्रहौ बिन्दू' इत्यन्तेन निर्णीतं कामकलाविलासे तद्रूपेत्यर्थः। कामो योनिः कमलेति वा[1] । तदुक्तं त्रिपुरसिद्धान्ते—

तस्य कामेश्वराख्यस्य कामेश्वर्याश्च पार्वती ।
कलाख्या सविलासा च ख्याता कामकलेति सा ।।

इति । कामा चासौ कलारूपा चेति वा । कामपदमात्रवाच्यतायाः कालीपुराणे प्रतिपादनात्

कामार्थमागता यस्मान्मया सार्धं महागिरौ ।
कामाख्या प्रोच्यते देवी नीलकूटे रहोगता ॥
कामदा कामिनी काम्या कान्ता कामाङ्गदायिनी ।
कामाङ्गनाशिनी यस्मात्कामाख्या तेन कथ्यते ॥

इति ।

कदम्बेति—कदम्बकुसुमानि नीपपुष्पाणि प्रियाणि यस्याः सा ।

कल्याणीति—मङ्गलस्वरूपत्वात्कल्याणी । पाद्मे देवीपुराणे च 'कल्याणी मलयाचल' इति परिगणितमूर्तिविशेषरूपा । शुभात्मका वाणी कल्या तामेवाणति शब्दायतेऽसौ कल्याणी ।

जगतीति—जगत्या. कन्दः पूरणं मूलं वा यस्याः सा । 'कन्दः स्यात्पूरणे सस्यमूले जलधरेऽपि चे'ति यादवः ।

करुणेति—करुणैव रसो येषु तादृशाः सागरा यस्यां सा । सागरेभ्योऽप्यधिकतमकरुणाशीलेति यावत् । तत्पुरुषपक्षे कन्दसागरपदयोः परवल्लिङ्गतया पुंस्त्वापत्तिः ॥ १२४ ॥

कलावतीति—चतुःषष्टिसंख्याः कला अस्यां सन्तीति कलावती ।

कलालापेति—कल एवालापो भाषणं यस्याः । कलो मञ्जुल आलापो यस्या इति वा । 'ध्वनौ तु मधुरास्फुटे । कल' इत्यमरः । कं ब्रह्म तस्य लान्तावत् लक्षणया अतिसुलभ आपः प्राप्तिर्यस्याः सकाशादिति वा । कं लालापं लालाजलप्रायं ययेति वा । अपां समूह आपं 'ऋक्पूरब्धू'रिति समासान्तो वा ।

कान्तेति—कान्ता कमनीयत्वात् । कं ब्रह्मैवान्तः सिद्धान्तो यस्या इति वा । कृष्णैकादशीरात्रिरूपा वा ।

कादम्बरीति—कादम्बरी उत्तमा मदिरा सैव प्रिया यस्याः । अत एव श्रुतिः

परिस्रुतं झषमाद्यं पलं च भक्तानि योनीः सुपरिष्कृतानि ।
निवेदयन्देवतायै महत्यै स्वात्मीकृत्य सुकृती सिद्धिमेति ॥

इति ।

वरदेति—ब्रह्मविष्ण्वादिभ्य उपासकेभ्यो वरान् दत्त इति वरदा । तदुक्तं मात्स्यपाद्मयोर्नारदेन—

> यच्चाहमुक्तवानस्या उत्तानकरतां सदा ।
> उत्तानो वरदः पाणिरेष देव्याः सदैव तु ।।
> सुरासुरमुनिव्रातवरदेयं भविष्यति ।

इति । अत्र दानस्य प्रायेण हस्तकरणकत्वाद्वरदः पाणिरित्युक्तम् । वस्तुतो देव-कामनापूर्तिमात्रे तात्पर्यं न तु वरदमुद्राधारणेऽपि । भगवत्पादाचार्यैः 'त्वदन्यः पाणिभ्यामभयवरदो दैवतगणस्त्वमेका नैवासि प्रकटितवराभीत्यभिनया' इत्युक्तेः—

> वरार्थिभ्यः सुरादिभ्यः कामान्पूरयतीश्वरी ।
> धातुर्वृञ् वरणे प्रोक्तस्तेन सा वरदा स्मृता ।।

इति देवीभागवताच्च । वाराहेऽपि वेत्रासुरवधप्रकरणे—

> नवम्यां च सदा पूज्या इयं देवी समाधिना ।
> वरदा सर्वलोकानां भविष्यति न संशयः ।।

इति ।

वामनयनेति—वामानि सुन्दराणि नयनानि नेत्राणि प्रमाणानि वा यस्याः । वामं मार्गविशेषं नयतीति वा । अथवा कर्मजन्यफलं[1] वाममित्युच्यते 'एष उ एव वामनी'रिति श्रुतौ संयद्वामादिश्रुतौ च वामपदस्य तथा व्याख्यानदर्शनात्तन्नयति प्रापयतीति वामनयना ।

वारुणीति—वरुणस्येयं वारुणी साऽस्यास्तीति वारुणीमान्सहस्रफणः शेषः । शेषं प्रस्तुत्य विष्णुपुराणे 'उपास्यते स्वयं कान्त्या यो वारुण्या च मूर्तये'ति पाठात्स यथा भूधरणे विह्वलो न भवति तद्वदविह्वला । यद्वा खर्जूरीसमुद्भवो रसो वरुणप्रियत्वाद्वारुणी तस्या मदेन पानजन्यानन्देन विह्वला बाह्यपदार्थविस्मरणशीला। स्वात्मानन्दैकचर्वणवतीति यावत् । वारुणीमन्तः अविह्वला ययेति वा । वारु-ण्याख्यां वायुदेवत्यां नाडीं जितवन्तो वारुणीमन्त इत्युच्यन्ते । उक्तं च योगशास्त्रे

> अधश्चोर्ध्वं स्थिता नाडी वारुणी सर्वगामिनी ।
> पूषा दिग्देवता प्रोक्ता वारुणी वायुदेवता ।।

इति ।। १२५ ।।

> **विश्वाधिका वेदवेद्या विन्ध्याचलनिवासिनी ।**
> **विधात्री वेदजननी विष्णुमाया विलासिनी ।। १२६ ।।**

विश्वाधिकेति— विश्वस्मात्क्षित्यादिशिवान्तादधिकोत्कृष्टा । 'विश्वाधिको रुद्रो महर्षि'रिति श्रुतेः ।

वेदवेद्येति—वेदैः ऋग्यजुःसामाथर्वणैर्वेद्या ज्ञेया । 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य' इति श्रुतेः स्मृतेश्च । यद्वा चिन्तामणिगृहस्य चत्वारि द्वाराणि । चतुर्वेदरूपाणि द्वारप्रवेशमन्तरेण देवतादर्शनाभावाद्वेदैकवेद्यत्वम् । तथाच श्रुतिः

ऋचां प्राची महती दिगुच्यते दक्षिणामाहुर्यजुषामपाराम् ।
अथर्वणामङ्गिरसां प्रतीची साम्नामुदीची महती दिगुच्यत ॥

इति । शुद्धविद्यादिभिः सौभाग्यादिभिर्लोपामुद्रादिभिस्तुरीयाम्बादिभिर्ऋग्यजुषाथर्वसामदेवताभिर्वेद्येत्यप्यर्थः ।

विन्ध्याचलेति— विन्ध्याख्ये अचले पर्वते निवसतीति तथा । तथाच पाद्मे देवीक्षेत्रगणनायां 'चित्रकूटे च तथा सीता विन्ध्ये विन्ध्याधिवासिनी'ति । पाञ्चरात्रलक्ष्मीतन्त्रेऽपि—

वैवस्वतेऽन्तरे तौ च पुनः शुम्भनिशुम्भकौ ।
उत्पत्स्येते वरान्मत्तौ देवोपद्रवकारिणौ ॥

नन्दगोपकुले जाता यशोमागर्भसंभवा ।
तावहं नाशयिष्यामि नन्दाख्या विन्ध्यवासिनी ॥

इति । मार्कण्डेयपुराणेऽप्ययेपोऽर्थः प्रसिद्धः ।

विधात्रीति—विदधाति धारयति पोषयति वा जगदिति विधात्री । 'धात्री माता समाख्याता धारणाच्चोपगीयत' इति देवीपुराणात् । विधातुर्ब्रह्मणः पत्नी वा । विशिष्टा विशेषप्रीतिविषया धात्री आमलकी यस्या इति वा ।

वेदजननीति—वेदानां जननी उत्पादिका 'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेद' इत्यादिश्रुतेः । 'ऋचः सामानि जज्ञिरे'इत्यादिश्रुतेश्च । देवीपुराणे तु—

यतः शृङ्गाटकाकारकुण्डलिन्याः समुद्गता ।
स्वराश्च व्यञ्जनानीति वेदमाता ततः स्मृता ॥

इत्युक्तम् ।

विष्णुमायेति—विष्णोर्व्यापनशीलस्य देशकालादिभिरनवच्छिन्नस्यापि माया आवरणकर्त्री । परिच्छेदिकेति यावत् । तत्संबन्धिनी मायेति वा । 'दैवी ह्येषा

अव्यक्तव्यक्तरूपेण रजःसत्त्वतमोगुणैः ।
विभज्य यार्थं कुरुते विष्णुमायेति सोच्यते ॥

इति ।

विलासिनीति—विलासो विक्षेपशक्तिरस्या अस्तीति तथा । पीठ विशेषरूपा वा । नित्या विलासिनी दोग्ध्री' त्यादिना तासु परिगणनात् । ब्रह्मरन्ध्रे आस्त इति वा विलासिनी । तदुक्तं स्वच्छन्दतन्त्रे 'तत्र ब्रह्मविल रुद्रकोटयर्बुदैर्वृत' मिति प्रस्तुत्य

ब्रह्माणीत्यपरा शक्तिर्ब्रह्मणोत्सङ्गगामिनी ।
द्वारं सा मोक्षमार्गस्य रोधयित्वा व्यवस्थिता ॥

इति ॥ १२६ ॥

अथ परिभाषायामष्टात्रिंशन्नामानि विभजते ।
मृगजो द्विर्बालः खे जीवाभं पञ्चपादार्धम् ।
गुणभूवरतेजोर्धं रतिगुणदेशो दहेद्गणं दुरितम् ॥ १६ ॥

द्विरित्यष्टाक्षरे द्वे नामनी ॥ १६ ॥

क्षेत्रस्वरूपा क्षेत्रेशी क्षेत्रक्षेत्रज्ञपालिनी ।
क्षयवृद्धिविनिर्मुक्ता क्षेत्रपालसमर्चिता ॥ १२७ ॥

क्षेत्रस्वरूपेति—क्षेत्रं कामरूपादिकं वसुधादिशिवान्तषट्त्रिंशत्तत्त्वात्मकं वा । तत्स्वं निजं रूपं यस्याः सा । तथाच लैङ्गे—

बिभर्ति क्षेत्रतां देवी त्रिपुरान्तकवल्लभा ।
क्षेत्रज्ञत्वमजो धत्ते भगवानन्तकान्तकः ॥

इति ।

क्षेत्रेति—क्षेत्रस्य शरीरस्येशः शिवस्तस्येयं क्षेत्रेशी ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञेति—क्षेत्रं क्षेत्रज्ञो जीवस्तं च पालयतीति क्षेत्रक्षेत्रज्ञपालि तथाच **विष्णुस्मृतौ** 'इदं शरीरं वसुधे क्षेत्रमित्यभिधीयते' इति ।

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।
एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।

इति । **गीतास्वप्येवमेव** कौन्तेयभारतसंबोधनाभ्यां [illegible]

चतुर्विंशतितत्त्वानि क्षेत्रशब्देन सूरयः ।
आहुः क्षेत्रज्ञशब्देन भोक्तारं पुरुषं तथा ॥

इति । वायुपुराणे तु 'अव्यक्तं क्षेत्रमुद्दिष्टं ब्रह्मा क्षेत्रज्ञ उच्यते' इत्युक्तम् । ब्रह्मपुराणेऽपि—

क्षेत्राख्यानि शरीराणि तेषां चैव यथासुखम् ।
तानि वेत्ति स योगात्मा ततः क्षेत्रज्ञ उच्यते ॥

इति । मनुस्मृतौ तु—

योऽस्यात्मनः कारयिता तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते ।
यः करोति तु कर्माणि स भूतात्मोच्यते बुधैः ॥
जीवसंज्ञोऽन्तरात्मान्यः सहजः सर्वदेहिनाम् ।
येन वेदयते सर्वं सुखं दुःखं च जन्मसु ॥
तावुभौ भूतसंपृक्तौ महान् क्षेत्रज्ञ एव च ।
उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं तं व्याप्य तिष्ठतः ॥
असंख्या मूर्तयस्तस्य निःपतन्ति शरीरतः ।
उच्चावचानि भूतानि संततं चेष्टयन्ति याः ॥

इत्युक्तम् ।

क्षयवृद्धिविनिर्मुक्तेति—क्षयवृद्ध्योः क्षेत्रसंबन्धिभावविकाररूपत्वेन तदधिष्ठातृत्वेऽपि ताभ्यां विनिर्मुक्ता । 'नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणी'त्यादिस्मृतेः । कर्मकृताभ्यां वा ताभ्यां विनिर्मुक्ता । 'एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्धते नो कनीयानि'ति काठकश्रुतेः । 'स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयानि'ति वाजसनेयश्रुतेश्च ।

क्षेत्रपालेति दारुकासुरवधार्थं शिवेन काली निर्मिता सती दारुकं हतवती । तदुत्तरमप्यशान्तेन तस्याः क्रोधाग्निना जगदाकुलमालोक्य शिवस्तत्क्रोधनिरासाय बालो भूत्वारोदीत् । सा तं बालं स्तनावपाययत् । स पयोद्वारा तस्याः क्रोधाग्निमपि पपौ । सोऽयं क्षेत्रपालः शिवावतारविशेष इति कथा लैङ्गादिषु प्रसिद्धा । क्षेत्रं यागायतनं पालयतीति व्युत्पत्तिः । तेन सम्यगर्चिता ॥ १२७ ॥

विजया विमला वन्द्या वन्दारुजनवत्सला ।
वाग्वादिनी वामकेशी वह्निमण्डलवासिनी ॥ १२८ ॥
भक्तिमत्कल्पलतिका पशुपाशविमोचिनी ।

विजयेति—विशिष्टो जयो यस्याः सा विजया संविद्रूपा वा । देवीपुराणेऽष्ट- षष्ठिशिवतीर्थेषु 'विजयं चैव काश्मीर' इति गणित इति शिवस्वरूपा वा । तत्रैव निर्वचनाध्याये—

विजित्य पद्मनामानं दैत्यराजं महाबलम् ।
त्रिषु लोकेषु विख्याता विजया चापराजिता ।।

इति विश्वकर्मशास्त्रप्रसिद्धविजयाख्यगृहविशेषरूपा वा । विजयाख्यो मुहूर्त उक्त- श्चिन्तामणौ—

आश्विनस्य सिते पक्षे दशम्यां तारकोदये ।
स कालो विजयो ज्ञेयः सर्वकार्यार्थसिद्धिदः ।।

इति । रत्नकोशे तु--

ईषत्संध्यामतिक्रान्तः किंचिदुन्भिन्नतारकः ।
विजयो नाम कालोऽयं सर्वकार्यार्थसाधकः ।।

एकादशो मुहूर्तो यो विजयः परिकीर्तितः ।
तस्मिन्यात्रा विधातव्या सर्वैर्विजयकाङ्क्षिभिः ।।

इति तादृशकालरूपेत्यर्थः ।

विमलेति—विगतो मल आविद्यको यस्याः सा विमला । पाद्मे 'विमला पुरुषोत्तमे' इति देवीतीर्थेषु परिगणितमूर्तिविशेषरूपा वा । गृहविशेषरूपा वा । तदुक्तं विश्वकर्मशास्त्रे गृहाण्यधिकृत्य—

ध्रुवं धान्यं जयं कान्तं विपुलं विजयं तथा ।
सुमुखं विमलं नन्दं निधनं च मनोरमम् ।।

इति ।

वन्द्येति—वन्दितुं योग्या वन्द्या ।

योग्यतामेवाह—वन्दारुवत्सलेति । वन्दन्ते ते वन्दारवः । 'शृवन्द्योरारु' रित्यारु- प्रत्ययः । तादृशान् जनान्वत्सवल्लात्यनुगृह्णाति'वत्सांसाभ्यां कामबले' इति लप्रत्ययो वा ।

वाग्वादिनीति--वाचं वदतीति वाग्वादिनी काचिद्देवता तद्रूपा वा । वाचं वादयतीति वा । एतन्निर्वचनं च त्रिपुरासिद्धान्ते—

सर्वेषां च स्वभक्तानां वादरूपेण सर्वदा ।
स्थिरत्वाद्वाचो विख्याता लोके वाग्वादिनीति सा ।।

इति । 'शब्दानां जननी त्वमेव भुवने वाग्वादिनीत्युच्यस' इति लघुस्तवेऽपि ।

वामकेशीति—वामाः सुन्दराः केशा यस्याः सा । वामा एव वामकास्तेषामीशः शिवः । देवीपुराणेऽष्टषष्ठिशिवतीर्थेषु 'जटे वामेश्वरं विद्यादि' ति प्रतिपादितस्तस्य स्त्री वा । वामकेशेन प्रोक्तं तन्त्रं वामकेशं तत्र प्रतिपाद्यतया तत्संबन्धिनी वा ।

वह्निमण्डलवासिनीति--वह्नेर्मण्डलं मूलाधारे परमाकाशे वा विद्यमानं तत्र वसतीति तथा । वह्निशब्दस्त्रित्वसंख्यावच्छिन्नपरो वा । तेन सोमसूर्याग्निमण्डलत्रयवासिनीत्यर्थः ॥ १२८ ॥

भक्तिमत्कल्पलतिकेति — भक्तिमतां जनानां कल्पलतिकेव अभिमतार्थदातृत्वात् । अथवा ईषदसमाप्तौ कल्पप्प्रत्ययेनाऽपूर्णभक्ता भक्तिमत्कल्पाः । तेषां लतिकेव विस्तारकारिणी । कस्तूरिकेवामोदयित्री वा । 'ज्योतिष्मत्यां च कस्तूर्यां माधवीदूर्वयोर्लते' ति रभसः । अर्धभक्तानां भक्तिपूर्तिदानद्वारा संतोषिकेति यावत् । तदुक्तं शक्तिरहस्ये—

> अक्रमेणार्धभक्त्या वा भवान्याः कृतमर्चनम् ।
> जन्मान्तरे क्रमप्राप्त्यै पूर्णभक्त्यै च कल्पते ॥

इति ।

पशुपाशविमोचनीति— अभेदज्ञानरूपविद्याविहीनाः पशवः । तदुक्तं बृहदारण्यके 'योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशु' रिति । इह योन्यां त्रिकोणचक्र इत्यर्थः । 'तस्मिन् हिरण्मये कोशे त्र्यरे च त्रिप्रतिष्ठित' इति श्रुत्यन्तरात् । ईदृशानां पशूनां विद्याविहीनानां पाशे पिपासाऽशनाये विशिष्य मोचयतीति तथा । पिबतेरश्नातेश्च धातुद्वयस्य पाशपदेन निर्देशः । पातेरश्नातेश्च क्विपि पा अश हलन्ताट्टापि तयोः समाहारे पाशमिति रूपम् । तावन्मात्रवत्त्वादेव हि पशुत्वं निर्विद्यानाम् । तथाच श्रूयते 'अथेतरेषां पशूनामशनापिपासे एवाभिज्ञानं न विज्ञातं वदन्ति न विज्ञातं पश्यन्ति न विदुः श्वस्तनं न लोकालोका' विति । अथवा पशु इत्यव्ययं सम्यगर्थे 'लोधं नयन्ति पशु मन्यमानाः' इति श्रुतौ तथा व्याख्यानदर्शनात् । पशु यथाभवति तथा पाशान् वरुणपाशान् विमोचयतीति । यद्वा सम्यक्पाशानक्षान्पातयतीति । शिवेन सह द्यूतक्रीडायां सम्यक्पाशान् फलके पातयित्वा शिवं जयतीति यावत् । अथवा पशुपस्य परशिवस्याशा प्रेप्सा येषां ते पशुपाशास्तान् विशेषेण मोचयति प्राप्तशिवांस्तनोतीति । अथवा ब्रह्मादिस्थावरान्ताः पशुसमानधर्मत्वात्पशवः तेषां बन्धसाधनत्वादविद्यैव पाशः । तदुक्तं सौरसंहितायाम् विद्यानामनिर्वचनप्रकरणे 'सर्वाधारतयाधारः पाशो बन्धस्य हेतुत' इति तद्विकारास्तत्त्वादयो वा पाशास्तान् शिवभक्त्या मोचयति । तदुक्तं लैङ्गे—

ब्रह्माद्याः स्थावरान्ताश्च देवदेवस्य शूलिनः ।
पशवः परिकीर्त्यन्ते समस्ताः पशुवर्तिनः ॥

चतुर्विंशतितत्त्वानि मायाकर्मगुणा इति ।
विषया अपि कीर्त्यन्ते पाशजीवनिबन्धनात् ॥

तैर्बद्धाः शिवभक्त्यैव मुच्यन्ते सर्वदेहिनः ।

इति । अथवा अविद्याऽस्मिता रागो द्वेषोऽभिनिवेशश्चेति पञ्चविधः क्ले आत्मानात्मविवेकाभावोऽविद्या । अनात्मनि देहादावात्मत्वविपर्ययोऽस्मिता । देहोपभोगकरणे स्रक्चन्दनादावभिलाषो रागः । तत्प्राप्तिपरिपन्थिनि क्रोधो तदिदमहितमिति ज्ञात्वाप्यज्ञवत्तदपरित्यागोऽभिनिवेश इति । तदिदं योगसूत्रे पादोपान्त्यसूत्रेणोद्देशमात्रं कृत्वा द्वितीयपादे पञ्चभिः सूत्रैः सलक्षणमुक्तम् । देवीभागवते—

तमो विवेको मोहः स्यादन्तःकरणविभ्रमः ।
महामोहस्तु विज्ञेयो ग्राम्यभोगसुखैषणा ॥
मरणं त्वन्धतामिस्रं तामिस्रं क्रोध उच्यते ।
अविद्या पञ्चपर्वैषा प्रादुर्भूता महात्मनः ॥

इति । तत्र तमःप्रभृतीन्यविद्यादीनामेव नामान्तराणि । मरणशब्दो मि निवेशपरः । तदिदमुक्तं लैङ्गे—

अविद्यामस्मितां रागं द्वेषं च द्विपदां वर ।
वदन्त्यभिनिवेशं च क्लेशान्पाशत्वमागतान् ॥

तमो मोहो महामोहस्तामिस्रमथ पण्डिताः ।
अन्धतामिस्रमित्याहुः क्लेशान्वै पञ्चधा स्थितान् ॥

अविद्या तम इत्याहुरस्मिता मोह इत्यपि ।
रागं चैव महामोहं द्वेषस्तामिस्रमित्यपि ॥

अन्धतामिस्रकं मिथ्याभिनिवेशं प्रचक्षते ।

इति । एतेषां पञ्चानां क्लेशानां प्रभेदा अपि तत्रैव—

तमसोऽष्टविधो भेदो मोहश्चाष्टविधः स्मृतः ।
महामोहप्रभेदास्तु बुधैर्दश विचिन्तिताः ॥

अष्टौ विधास्तथा प्राहुस्तामिस्रस्य विचक्षणाः ।

इति संहत्य द्विपञ्चाशत् । तामिस्रस्याप्यष्टादशविधत्वमाश्रित्य द्विषष्ठिः पाशा इति केचित् । एते च क्लेशा वैषयिकयोगितत्वज्ञरूपपशुत्रैविध्यात्तांस्तान्प्रति विलक्षणाः । तदुक्तं देवीभागवते—

प्रसुप्तास्तत्त्ववेत्तॄणां दग्धदेहास्तु योगिनाम् ।
अविच्छिन्नोदाररूपाः क्लेशा विषयसङ्गिनाम् ॥

इति । यत्तु कुलार्णवे—

घृणा शङ्का भयं लज्जा जुगुप्सा चेति पञ्चमी ।
कुलं शीलं च जातिश्चेत्यष्टौ पाशाः प्रकीर्तिताः ॥

इति तदविद्यादिक्लेशपञ्चकस्योक्तेष्वेव द्विपञ्चाशद्भेदेषु कतिपयानामवयुत्यानुवादः। ते च भेदा विस्तरभयान्नोक्ताः । इत्थंच मूले पशुशब्द उक्तपरिभाषयैकपञ्चाशत्संख्यापरोऽपि प्रत्यासत्तिसंबन्धेन लक्षणया द्विपञ्चाशत्परः । 'नित्यानन्दवपुर्निरन्तरगलत्पञ्चाशदर्णैः क्रमा' दिति शारदातिलकश्लोके पञ्चाशत्पदस्येदृशलक्षणयैव हर्षदीक्षितादिभिरेकपञ्चाशत्परत्वेन व्याख्यानात् । तेन पशुसंख्यान् द्विपञ्चाशत्पाशान्विमोचयतीत्यर्थः । तदुक्तं शिवरहस्ये—

पञ्चक्लेशैर्द्विपञ्चाशत्पाशैर्बध्नाति यः पशून् ।
स एव मोचकस्तेषां भक्त्या सम्यगुपासितः ॥

इति तु पौराणिकरीत्या निष्कर्षः । अथवा अणुर्भेदः कर्म चेति त्रयः पाशाः । तत्राज्ञानमणुः । तच्च चैतन्यस्वरूपे आत्मन्यात्मत्वज्ञानाभावो देहादावनात्मन्यात्मत्वज्ञानं चेति द्विविधम् । द्विविधमप्येतत्संभूयाणवं मलमित्युच्यते । अणुपदवाच्यत्वं चास्यापरिच्छिन्नस्याप्यात्मनः परिच्छेदकत्वात् । तदुक्तं सौरसंहितायाम् 'आत्मनोऽणुत्वहेतुत्वादणुर्मालिन्यतो मल' मिति । एकस्यैवात्मनो नानात्वं तु भेदः । तत्र मूलकारणं मायाख्यं तत्त्वेषु षष्ठमेकम् । तज्जन्यं सप्तमादिषट्त्रिंशान्ततत्त्ववृन्दमपरमिति द्विविधमपि मायीयं मलमुच्यते । विहितनिषिद्धक्रियाजन्यं शरीरदानक्षममदृष्टं तु कर्म। तदपि पुण्यपापभेदेन द्विविधमपि संभूय कार्मणं मलमुच्यते । एतेष्वणुकर्मभेदेषूत्तरोत्तरं पूर्वपूर्वव्याप्यं सर्वमिदमभिहितं प्रत्यभिज्ञाशास्त्रे—

स्वातन्त्र्यहानिर्बोधस्य स्वातन्त्र्यस्याप्यबोधता ।
द्विधाणवं मलमिदं स्वस्वरूपापहारतः ॥
भिन्नवेद्यप्रथात्मैव मायीयं जन्म भोगदम् ।
कर्तव्यबोधकार्मं तु मायाशक्त्यैव तत्त्रयम् ॥

कथं बन्धस्य संबन्ध इति शङ्कां व्यपोहितम्। अशलपशापपाठाभ्यां¹ सूत्रमाह महेश्वरः'। अज्ञानं बन्धः । 'अज्ञानमिति तत्राद्यं चैतन्यस्फारलुपिणी । आत्मन्यनात्मताज्ञानं ज्ञानं पुनरनात्मनि । देहादावात्ममानित्वं द्वयमप्येतदाणवम् । मलं स्वकल्पितं स्वस्मिन्बन्धस्वेच्छाविभावितः । किमाणवमलात्मैव बन्धोऽयं नेत्युदीर्यते '। योनिवर्गः कलाशरीरम् । 'योनिर्भेदप्रथाहेतुर्मायावर्गस्तदुत्थितः । कालादिक्षितिपर्यन्ततत्त्वराशिस्तदात्मकः । मायीयाख्यं मलं तत्तद्भिन्नवेद्यप्रथामयम् । कलेति कायमाविश्य परिच्छेदकरी नृणाम् । व्यावृत्तिः पुण्यपापात्मा शरीरं यस्य तत्पुनः । कार्मणं मलमेतस्मिन्द्वये बन्धोऽनुवर्तते ' इति। एवंभूतेषु त्रिषु पाशे च केन द्वाभ्यां त्रिभिरपि बन्धत्रययुक्ता जीवा अपि त्रिविधाः पशुपदेनोच्यन्ते । यद्यपि त्रयाणां प्रस्तारेऽप्येककास्त्रयो द्विकास्त्रयस्त्रिक एक इति सप्तधा जीवाः संपद्यन्ते तथाप्यणुकर्मभेदानामुत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वव्याप्यत्वनियमात्त्रिधा एव पशोर्विधाः । ते च पशवो निष्कलुषत्वे शुद्धमिश्राशुद्धपदैर्व्यवह्रियन्ते । स्वच्छन्दतन्त्रादौ तु विज्ञानकेवलाः प्रलयाकलाः सकला इति व्यवहृताः । तथाचोक्तं---

पशवस्त्रिप्रकाराः स्युस्तत्रैके सकला मताः ।
प्रलयाकलनामानस्तेषां केचिन्महेश्वरि ॥
विज्ञानकेवलास्त्वन्ये तेषां रूपं क्रमाच्छृणु ।

इति । तेषु त्रिभिरपि पाशैर्बद्धः सकलः । तदुक्तम्

अनादिमलसंछन्नो मायाकर्मावृतो विभुः ।
शरीरशिवतत्त्वज्ञो भेदैकरसिको लघुः ॥
सर्वदा कर्मकर्ता च स्वकर्मफलभोजकः ।
नित्यं विषयसंरक्तः सकलः पशुरुच्यते ॥

इति । अत्र मलमायाशब्दावणुभेदपरौ । एते च सकलाः पशवो मलपाकापाकाभ्यां द्विविधाः । तत्र ये पक्वमलस्त्रयस्तेषां मध्येऽष्टादशोत्तरशतसंख्याकाः सिद्धाः परिपूर्णशिवानुग्रहवशान्मन्त्रेश्वरतामाप्ता वर्तन्ते । ते च शतरुद्राख्या अष्टौ शतमण्डलिनोऽष्टौ क्रोधभट्टारकादयो वीरेश्वरः श्रीकण्ठश्चेति द्वात्रिंशत । अन्यानप्याचार्यरूपेण शिव एवानुगृह्णाति अपरिपक्वमलत्रयांस्तु भोगेन मलपाकाय नानायोनिषु विनियुङ्क्ते सोऽपि चानुग्रह एव । तदुक्तं—

मलादीनामपाके तु सामान्यानुग्रहो भवेत् ।
आधिकारिकमैश्वर्यं शिवानुग्रहमात्रतः ॥
पशवस्त्रिप्रकारास्तु प्राप्नुयुः परमेश्वरी ।

इति। 'नानायोनिषु पाकाय नियुङ्क्तेऽनुजिघृक्षये' ति च। अणुकर्माख्यपाशद्वयबद्धास्तु प्रलयाकलाः। तेपि तयोः परिपाकतदभावाभ्यां द्विविधाः। तेष्वन्त्याः कर्मवशादुत्तमयोनिषु जायन्ते। आद्येषु यत्रेश्वरानुग्रहस्ते भुवनेश्वरा भवन्ति। तदुक्तं स्वच्छन्दसंग्रहे—

मिश्राः प्रमातृरूपाः स्युः प्रलयाकलसंज्ञकाः।
पुर्यष्टकशरीराश्च पृथक्कर्मवशात्प्रिये॥
सर्वयोनिषु संप्राप्य भोगाद्यं स्वस्वकर्मणाम्।
भुक्त्वा भोगान्न तेषां तु कर्मसाम्ये शिवः स्वयम्॥
सुपक्वमलकर्माणस्तान्किंचिदनुगृह्य च।
जलतत्त्वादि तत्त्वानां मध्ये लोकेश्वरास्त्रिधा॥

इति। आणवमलमात्रबद्धा विज्ञानकेवलाः। तदुक्तं—

मलमात्रेण संबद्धः पशुर्विज्ञानकेवलः।
सुपक्वमलविज्ञानकेवलः स स्वयं प्रिये॥

इति। तेऽपि समाप्तकलुषा असमाप्तकलुषाश्चेति द्विविधाः। तत्राद्या विद्येश्वराः। अन्त्यास्तु सप्तकोटिमहामन्त्रात्मकाः। न च तेषां जडत्वमिति शङ्क्यम्। शब्दरूपशरीराणां जडत्वेऽपि शरीरिणामस्माकमिव चेतनत्वोपपत्तेः। अत एव मृगेन्द्रसंहितायाम्—

अज्ञानादिमलापेतः सर्वकृत्सर्वदृक् शिवः।
पूर्वं व्यत्यासितस्याणोः पाशजालमपोहति॥

इति। आगमिका अप्याहुः 'भुक्तिं मुक्तिमणूनां स्वव्यापारे समर्थानाम्। जडवर्गस्य विधत्ते सर्वानुग्राहकः शंभु'रिति। अपक्वाणवमलवज्जीवत्वादेव मन्त्राणामणुसंज्ञापि। एवं षड्विधानामपि पशूनां मलपाकतारतम्यानन्त्यादनन्ता भेदाः। तेषां च तत्तत्तारतम्याद्योनिप्रापणैश्वर्यदानान्यपि भोगेन मलपाकार्थत्वात्पाशविमोचनरूपाण्येव। तथाच पशूनामुक्तरूपाणां पाशान्मलान्विशेषेण तत्तद्योग्यतानुसारेण मोचयतीति पशुपाशविमोचिनी। न च मोचनस्य शिवकार्यत्वात्कथं तत्र देव्याः कर्तृत्वमिति वाच्यम्। मोचकत्वशक्तिमन्तरेण शिवस्य तदयोगेन मोचनकर्तृताया अन्वयव्यतिरेकाभ्यां शक्तावेव स्वीकर्तुं युक्तत्वात्। तदुक्तमभियुक्तैः—

शक्तो यया स शंभुर्भुक्तौ मुक्तौ च पशुगणस्यास्य।
तामेनां चिद्रूपामाद्यां सर्वात्मनास्मि नतः॥

इति। किंच स्वातन्त्र्यं हि कर्तृत्वम्। 'स्वतन्त्रः कर्ते'ति पाणिनिसूत्रात्। तच्च

'चैतन्यमात्मे' ति शिवसूत्रं तत्स्वातन्त्र्यानिर्देशान्नपुंसकलिङ्गबलाच्च कर्तृ
भावपरम् । यत्तु 'चितिः स्वतन्त्रा विश्वसिद्धिहेतु' रित्याद्यसूत्रं किल शा
चैतन्यमात्मेति तु शैवशास्त्रे शिवश्च शक्तिश्च चिदेव तस्मादित्यभि
तत्तु शक्तिशक्तिमतोरभेदाभिप्रायेणेति तु शैवरहस्यनिष्कर्षः । तथा च प
रूपाणां पाशान्मलान् विशेषेण तत्तद्योग्यतानुसारेण मोचयतीति पशुपाशा

संहृतेति—संहृता नाशिता अशेषाः समस्ताः पाखण्डा यया सा
पाखण्डस्वरूपं च **लैङ्गे**—

वेदबाह्यव्रताचाराः श्रौतस्मार्तबहिष्कृताः ।
पाखण्डिन इति ख्याता न संभाष्या द्विजातिभिः ।।

इति । **ब्रह्मवैवर्तेऽपि**---

पुराणन्यायमीमांसा धर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ।।

इति परिगणितानि विद्यास्थानान्यधिकृत्य—

एतत्सत्यमितश्चान्यात्पाखण्डं बुद्धिकल्पितम् ।
दैत्यानां मोहनार्थाय महामोहेन निर्मितम् ।।

इति । 'पाशब्देन तु वेदार्थः खण्डाः स्युस्तस्य खण्डका' इति तु निरुक्ति

सदाचारेति—अत एवाह सदाचारप्रवर्तिकेति । मनूत्तमः सतां कि
मतो ब्रह्मणो वा आचारः सदाचारस्तस्य प्रवर्तिका । कर्मकाण्डोक्ते धर्मे
बनेऽद्वैतब्रह्मणि चाभिरतिपूर्वकं तत्तत्प्राप्तिसाधनानि पुराणादिषूपदिशत
तीति यावत् । उक्तंच **कूर्मपुराणे** भगवत्यैव—

अष्टादश पुराणानि व्यासेन कथितानि तु ।
नियोगाद्ब्रह्मणो राजंस्तेषु धर्मः प्रतिष्ठितः ।।

अन्यान्युपपुराणानि तच्छिष्यैर्व्याकृतानि तु ।
युगे युगे तु सर्वेषां कर्ता वै धर्मशास्त्रवित् ।।

शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्द एव च ।
ज्योतिःशास्त्रं न्यायविद्या सर्वेषामुपबृंहणम् ।।

एवं चतुर्दशैतानि विद्यास्थानानि सत्तम ।
चतुर्वेदैः सहोक्तानि धर्मो नान्यत्र विद्यते ।।

एवं पैतामहं धर्मं मनुव्यासादयः परम् ।
स्थापयन्ति ममादेशाद्यावदाभूतसंप्लवम् ।।

तापत्रयाग्निसंतप्तसमाह्लादनचन्द्रिका ।
तरुणी तापसाराध्या तनुमध्या तमोऽपहा ॥ १३० ॥
चितिस्तत्पदलक्ष्यार्था चिदेकरसरूपिणी ।
स्वात्मानन्दलवीभूतब्रह्माद्यानन्दसंततिः ॥ १३१ ॥

तापत्रयेति — आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकाख्यानां तापानां त्रयं यस्य तेनाग्निना संसारलक्षणेन सम्यक्तप्तानां जनानां सम्यगाह्लादनेनापहरणपूर्वकानन्दनविषये चन्द्रिकेव वा । 'चन्द्रोऽमृत' इति श्रुतेः

तरुणीति — नित्यतारुण्यवत्त्वात्तरुणी । '— तरुणतलुनानामुपसंख्यान'मिति वार्तिकान्वयबलेन ङीप् ।

तापसेति — तापसैस्तपस्विभिराराध्या । तापस्तज्जनकः संसारस्तत्र सारभूता आध्या आसमन्ताद्ध्यानं यस्या इति वा ।

तनुमध्येति — तनुः कृशो मध्यो यस्याः सा । काञ्चीदेशे तनुमध्याख्या देवी प्रसिद्धा । यदाह—

मां पातु नित्यायास्तीरे निवसन्ती ।
विल्वेश्वरवल्लभा देवी तनुमध्या ॥

तनुमध्याख्यसमवृत्तविशेषरूपा वा । तथाच पिङ्गलसूत्रं 'तनुमध्या त्यौ' । पदचतुरूर्ध्वसूत्रात्प्रतिपादमित्यस्यानुवृत्त्या प्रतिपादं तगणयगणौ चेत्सा तनुमध्येत्युच्यत इति सूत्रार्थः । पूर्वोक्तमुदाहरणं 'गायत्री छन्दसामह'मिति कौर्मे देवीवचनादस्य वृत्तस्य तच्छन्दस्कत्वात्तद्रूपता ।

तमोऽपहेति — तमोऽविद्यामपहन्तीति तमोऽपहा । तथा चेशावास्ये श्रूयते 'अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते' इति । अविद्यामिति पदकाराणां पाठः । 'विद्यान्योपासनामेवं निन्दत्यारण्यकश्रुति'रिति ब्रह्माण्डपुराणस्थमुपबृंहणं च ॥ १३० ॥

चितिरिति — अत एवाह । चितिः अविद्यापरिपन्थिज्ञानस्वरूपा । 'चितिः स्वतन्त्रा विश्वसिद्धिहेतु'रिति प्रत्यभिज्ञासूत्रोक्तस्वरूपेत्यर्थः । 'सैषा चितिरिति प्रोक्ता जीवनाज्जीवितैषिणा'मिति महावासिष्ठे ।

तत्पदलक्ष्यार्थेति — तत्त्वमस्यादिमहावाक्यघटकतत्पदस्य जगज्जन्मादिकर्तृत्वविशिष्टं सगुणं ब्रह्म वाच्योऽर्थः तदेवेह स्तूयमानम् । धर्मिमात्रं तु शुद्धं ब्रह्म लक्ष्योऽर्थः । अनयोश्च विशिष्टकेवलयोस्तादात्म्यं संबन्धः । तदेतदाह । तदिति पदेन लक्षणीयोऽर्थो यस्याः यत्तादात्म्यापन्नः सा तत्पदलक्ष्यार्था । धर्मिमात्रपरत्वे तु तत्पुरुषापत्त्या

चिदेकरसरूपिणीति—ननु केवलमपि रूपमानन्दादिधर्मविशिष्टमेवेति वाच्य मेवास्त्वत आह । चिता सहैको रसः स्वरूपं येषां, चिदेव मुख्यो रसो येषां तानि चिदेकरसानि रूपाण्यानन्दचैतन्यादिधर्मा अस्याः सन्तीति चिदेकरसरूपिणी ; स्वाभिन्नधर्मवतीति यावत् । उक्तं च पंचपादिकायां, 'आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति सन्ति धर्मा अपृथक्त्वेऽपि चैतन्यात्पृथगिवावभासन्ते ' इति । तथाच जगज्जन्मचच्छेदकभूतसृष्टिकर्तृत्वादिधर्माणां स्वरूपानन्तर्गतत्वात्तदन्तर्गतधर्माणां चात्यन्ताभेदेन शक्यतावच्छेदकत्वाभावाद्भागत्यागलक्षणावश्यकीति भावः । यद्वा केवलं ब्रह्म नेश्वरस्य धर्मीति तयोर्भेदादुक्तः संबन्धो न घटत इत्यत आह। चिदेकरसं चिन्मात्राभिन्नं रूपमस्या एवेत्यर्थः । तयोर्भेदेऽप्यभेदस्यापि सत्त्वाद्भेदसमानाधिकरणाभेदस्यैव तादात्म्यरूपत्वादुक्तसंबन्धो घटत एवेति भावः ।

ननु सृष्टिकर्तृत्वादिधर्माणां स्वरूपानन्तर्गतत्वेऽपि शक्यतावच्छेदकत्वसंभवात्तद्विशिष्टस्यैव तत्पदेन प्रतिपादने तदभेद एव वाक्यार्थोऽस्तु । वचनबलाद्विशिष्टयोरपि तादात्म्यस्वीकारसंभवात् । 'यो यच्छ्रद्धः स एव सः' इत्यादिवचनानामुपास्योपासकत्वादिधर्मविशिष्टयोरेवाभेदप्रतिपादने स्वारस्यात् । एतेनैतदन्यथानुपपत्त्या कल्प्यमानस्य निर्गुणस्यापि निरासाद्विशिष्टकेवलयोः संभवन्नपि संबन्धोऽप्रयोजक एवेत्यत आह—

स्वात्मेति । स्वस्या आत्मरूपो य आनन्दस्तस्य लवीभूता इन्द्राद्यानन्दबिन्दुपर्यालोचनया सागरायमाणत्वेनालवा अपि देव्यानन्दसागरस्य लवाः संपद्यमानाः ब्रह्मादीनां सृष्टिकर्तृत्वादिधर्मविशिष्टानां ब्रह्मविष्णुरुद्राणामानन्दानां संततयः समयसमूहा यस्याः सा । 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ती' ति श्रुतेः । तैत्तिरीये मानुषानन्दमारभ्योत्तरोत्तराधिक्येन वर्ण्यमानानामानन्दानां मध्ये परिगणितानां प्राजापत्याद्यानन्दानामपि परिच्छिन्नत्वेनापरिच्छिन्नब्रह्मानन्दनोऽलत्वेन पुरुषार्थत्वायोगेनापरिच्छिन्नानन्दस्य निर्गुणस्य सिद्धत्वाच्च पुरुषार्थसाधनज्ञानोपक्रमादितात्पर्यनिर्णायकप्रमाणाविरोधाय तत्पदस्य निर्धर्मकात्मलक्षकत्वमेव युक्तमित्याशयः । 'लवो लेशे विलासे च ' ति विश्वः ।। १३१ ।।

परा प्रत्यक्चितीरूपा पश्यन्ती परदेवता ।
मध्यमा वैखरीरूपा भक्तमानसहंसिका ।। १३२ ।।

ननु शब्दार्थयोस्तादात्म्यस्यैव शक्तिपदार्थत्वान्निर्गुणस्यापि ब्रह्मणः शब्दब्रह्माभिन्नत्वेन किमिति तत्र सत्यादिशब्दानां लक्षणेत्याशङ्क्य वैखर्यात्मकपदानां विराट्पुरुषेणैव सह तादात्म्येन शुद्धब्रह्मतादात्म्यं नास्त्येवेति समाधित्सया वाचं विभजते ।

परेति—अत्रेदं बोध्यम्-प्रलये सृज्यमानप्राणिकर्मणामपरिपाकदशायां तादृशकर्माभिन्नमायावच्छिन्नं ब्रह्म घनीभूतमित्युच्यते । कालवशात्कर्मणां परिपाके सति

विनश्यदवस्थः परिपाकप्रागभावो विचिकीर्षेत्युच्यते । ततः परिपाकक्षणे मायावृत्तिरुत्पद्यते तादृशं परिपक्वकर्माकारपरिणतमायाविशिष्टं ब्रह्माव्यक्तपदवाच्यम्। अत एव तस्योत्पत्तिरपि स्मर्यते 'तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तमे'ति । स एव जगदङ्कुरकन्दरूपत्वात्कारणबिन्दुपदेन व्यवह्रियते। तदुक्तं प्रपञ्चसारे 'विचिकीर्षुर्घनीभूता सा चिदभ्येति बिन्दुता'मिति । अस्माच्च कारणबिन्दोः सकाशात्क्रमेण कार्यबिन्दुस्ततो नादस्ततो बीजमिति त्रयमुत्पन्नम्। तदिदं परसूक्ष्मस्थूलपदैरप्युच्यते। चिदंशश्चिदचिन्मिश्रोऽचिदंशश्चेति तेषां रूपाणि । तदुक्तं रहस्यागमे—

> कालेन भिद्यमानस्तु स बिन्दुर्भवति त्रिधा ।
> स्थूलसूक्ष्मपरत्वेन तस्य त्रैविध्यमिष्यते ।।
>
> स बिन्दुनादबीजत्वभेदेन च निगद्यते ।

इति । एते च कारणबिन्द्वादयश्चत्वारोऽधिदैवतमव्यक्तेश्वरहिरण्यगर्भविराट्स्वरूपाः शान्तावामाज्येष्ठारौद्रीरूपाः, अम्बिकेच्छाज्ञानक्रियारूपाश्च । अधिभूतं तु कामरूपपूर्णगिरिजालन्धरोड्याणपीठरूपा इति तु नित्याहृदये स्पष्टम् । अध्यात्मं तु कारणबिन्दुः शक्तिपिण्डकुण्डल्यादिशब्दवाच्यो मूलाधारस्थः 'शक्तिः कुण्डलिनीति विश्वजननव्यापारबद्धोद्यमां ज्ञात्वेत्थं न पुनर्विशन्ति जननीगर्भेऽर्भकत्वं नराः' इत्यादिरीत्याचार्यैर्व्यवहृतः सोऽयमविभागावस्थः कारणबिन्दुः । अयमेव च यदा कार्यबिन्द्वादित्रयजननोन्मुखो भिद्यते तद्दशायामव्यक्तः शब्दब्रह्माभिधेयो रवस्तत्रोत्पद्यते । तदप्युक्तम् 'बिन्दोस्तस्माद्भिद्यमानादव्यक्तात्मा रवोऽभवत् । स रवः श्रुतिसंपन्नैः शब्दब्रह्मेति गीयते' इति । सोयं रवः कारणबिन्दुतादात्म्यापन्नत्वात्सर्वगतोऽपि व्यञ्जकयत्नसंस्कृतपवनवशात्प्राणिनां मूलाधार एवाभिव्यज्यते । तदुक्तं—

> देहेऽपि मूलाधारेऽस्मिन्समुदेति समीरणः ।
> विवक्षोरिच्छयोत्थेन प्रयत्नेन सुसंस्कृतः ।।
>
> स व्यञ्जयति तत्रैव शब्दब्रह्मापि सर्वगम् ।

इति । तदिदं कारणबिन्द्वात्मकमभिव्यक्तं शब्दब्रह्म स्वप्रतिष्ठतया निष्पन्दं तदेव च परावागित्युच्यते । अथ तदेव नाभिपर्यन्तमागच्छता तेन पवनेनाभिव्यक्तं विमर्शरूपेण मनसा युक्तं सामान्यस्पन्दप्रकाशरूपकार्यबिन्दुमयं सत्पश्यन्तीवागुच्यते । अथ तदेव शब्दब्रह्म तेनैव वायुना हृदयपर्यन्तमभिव्यज्यमानं निश्चयात्मिकया बुद्ध्या युक्तं विशेषस्पन्दप्रकाशरूपनादमयं सन्मध्यमावागित्युच्यते । अथ तदेव वदनपर्यन्तं तेनैव वायुना कण्ठादिस्थानेष्वभिव्यज्यमानमकारादिवर्णरूपपरं श्रोत्रग्रहणयोग्यस्पष्टतरप्रकाशरूपबीजात्मकं सद्वैखरीवागुच्यते । तदुक्तमाचार्यैः—

> मूलाधारात्प्रथममुदितो यश्च भावः पराख्यः

व्यनक्ति वैखर्यथ कण्ठिपोरस्य जन्तोः
गुणगुणाव्यक्तस्तस्माद्भवति पवने प्रेरिता वर्णसंज्ञा ॥

इति । नित्यातन्त्रेऽपि —

मूलाधारे समुत्पन्नः पराख्यो नादसंभवः ।
स एवोर्ध्वतयानीतः स्वाधिष्ठाने विजृम्भितः ॥
पश्यन्त्याख्यामवाप्नोति तथैवोर्ध्वं शनैःशनैः ।
अनाहते बुद्धितत्त्वसमेतो मध्यमाभिधः ॥
तथा तयोर्ध्वनुन्नः सन्विशुद्धौ कण्ठदेशतः । वैखर्याख्य'

इत्यादि। इत्थं चतुर्विधासु मातृकासु परादित्रयमजानन्तो मनुष्याः स्थूलदृशो वैखरी-मेव वाचं मन्वते । तथाच श्रुतिः 'तस्माद्यद्वाचोऽनाप्तं तन्मनुष्या उपजीवन्ती 'ति । अनाप्तं अपूर्णं तिसृभिर्विरहितमित्यर्थ इति वेदभाष्ये । श्रुत्यन्तरेऽपि 'चत्वारि वाक् परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः । गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ती 'ति । स्कान्दे यज्ञवैभवखण्डेऽपि—

अपदं पदमापन्नं पदं चाप्यपदं भवेत् ।
पदापदविभागं च यः पश्यति स पश्यति ॥

इति । अपदं गतिरहितं निःस्पन्दं शब्दब्रह्मैव परादिपदचतुष्टयं आप्तं तदिदं पद-चतुष्टयमेव ज्ञातं सदपदं ब्रह्मैव भवतीति तदर्थः । एवं श्रुतिस्मृतिभ्यां सिद्धेऽपि पदस्य चातुर्विध्यात् । 'ते विभक्त्यन्ताः पद'मिति गोतमसूत्रेण, 'सुप्तिङन्तं पद'मिति पाणिनिसूत्रेण च प्रतिपादितपदलक्षणान्तर्गतसुप्रत्ययादेरपि चातुर्विध्यात्तस्यात्मक-तत्पदस्यापि त्रिगुणाव्यक्तमात्रतादात्म्यवत्त्वेन ततोऽपि परतरनिर्गुणब्रह्मतादात्म्या-भावेन वैखर्यात्मकतत्पदस्य कैमुतिकन्यायेन दूरापास्तं तत्तादात्म्यमिति अतएवैतो-स्तादात्म्यमेव शक्तिरिति पक्षेऽपि तत्पदस्य केवलं लक्षणैव स्वीकार्येति भावः । मातृकाभेदेषु तिसृभ्यः परत्वात्परा । त्रिपुरासिद्धान्ते तु प्रकारान्तरैरपि निरुक्ता---

श्रीपरानन्दनाथस्य प्रसन्नत्वात्परेति सा ।
परानन्दाभिधे तन्त्रे प्रसिद्धत्वाच्च सा परा ॥
प्राणरूपिणी चेति परा सा शांभवीपरा ।

इति ।

प्रत्यक्चितीति—प्रतिकूलं स्वात्माभिमुखमञ्चतीति प्रतीची साच सा चिती च प्रत्यक्चिती अव्यक्तसंज्ञं ब्रह्म सैव रूपं यस्यास्तथा । चिनोतेः क्तिजन्तात् 'कृदि-

पश्यन्तीति — पश्यतीति पश्यन्ती । अस्या एवोत्तीर्णेत्यपि संज्ञा । उक्तं च सौभाग्यसुधोदये—

> पश्यति सर्वं स्वात्मनि करणानां सरणिमपि यदुत्तीर्णा ।
> तेनेयं पश्यन्तीत्युत्तीर्णेत्यप्युदीर्यते माता ॥

इति ।

परदेवतेति— परा उत्कृष्टा चासौ देवता च परदेवता । उपास्येष्वन्यतमा-पेक्ष्यर्थः ।

मध्यमेति— मध्ये स्थिता मध्यमा । तदुक्तं—

> पश्यन्तीव न केवलमुत्तीर्णा नापि वैखरीव बहिः ।
> स्फुटतरनिखिलावयवा वाग्रूपा मध्यमा तयोरस्मात् ॥

इति ।

वैखरीति — विशेषेण खरः कठिनस्तस्येयं वैखरी सैव रूपं यस्याः । चलनात्-मापन्नेति यावत् । वै निश्चयेन खं कर्णविवरं राति गच्छतीति व्युत्पत्तिः सौभाग्य-सुधोदये कथिता । 'प्राणेन विखराख्येन प्रेरिता वैखरी पुनः' इति योगशास्त्रवचना-द्विखरवायुजन्येति वा ।

भक्तमानसहंसिकेति— भक्तानां मानसे चित्ते स्वेतसीति अभेदाध्यवसायेन सरोविशेषे हंसीव हंसिका । परिज्ञानत्वात्कप्रत्ययः ॥ १३२ ॥

कामेश्वरप्राणनाडी कृतज्ञा कामपूजिता ।
शृङ्गाररससंपूर्णा जया जालन्धरस्थिता ॥ १३३ ॥

कामेश्वरेति—कामेश्वरस्य शिवकामस्य प्राणनाडी जीवनाडीव । उक्त-माचार्यभगवत्पादैः 'करालं यत्क्ष्वेलं कवलितवतः कालकलना न शंभोस्तन्मूलं तव जननि ताटङ्कमहिमे'ति ।

कृतज्ञेति—कृते सुकृतदुष्कृते जानातीति कृतज्ञा ।

> सूर्यः सोमो यमः कालो महाभूतानि पञ्च च ।
> एते शुभाशुभस्येह कर्मणां नव साक्षिणः ॥

इत्युक्तनवकाशितेति वा । कृतस्योपकारस्य ज्ञानेन प्रत्युपकर्त्री वा । कृतवत् ज्ञानं यस्या इति वा । कृतादियुगेषु धर्मस्येव ज्ञानस्याप्युत्तरोत्तरं ह्रासात्कृते यथा पूर्णं ज्ञानं तादृशज्ञानवतीत्यर्थः । यद्वा द्यूतशास्त्रे कृतत्रेताद्वापरकलिनामानि चत्वारि

स्थानानि प्रसिद्धानि । तानि चतुस्त्रिद्व्येकाङ्कघटितान्यपि दशपदव्येकरूपाणि । पूर्व-पूर्वयुगे उत्तरोत्तरभूतानामन्तर्भावात् । तथाच श्रूयते 'ते वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये दशसन्तस्तत्कृत'मिति दशानां कृतसंज्ञा । अत एव कृतयुगं जितवता भवतादियूतमय-मपि जितं भवतीति द्यूतशास्त्रमर्यादापि । श्रूयते च 'कृतायविजिताधरेयाः संयन्ती'ति । यथा द्यूतक्रीडा कृतरूपोऽयो विजितो येन तस्मै अधरे तदधस्तना अयास्त्रेतादिक्रीडाः संयन्ति उपनमन्ते जिता भवन्तीति तदर्थात् । तेन कृतं यथा सर्वव्यापकमेव सर्वविषयकं ज्ञानं यस्या इत्यर्थः । कृतं जानातीति वा । तेन अत्र द्यूतक्रीडायामवश्यं कृतज्ञत्वाद्देव्या एव जय इति ध्वन्यम् ।

कामपूजितेति—कामेन मन्मथेन पूजितोपासिता । अत एव वारुणोपनिषदि—

पुरा निर्ऋत्या वैदेह अचेता यश्च चेतनः ।

स तं मणिमविन्दत् ॥

इति श्रूयते । लक्ष्म्याः पुत्रोऽनङ्गो विद्यारत्नं प्राप्तवानित्यर्थः ।

शृङ्गाररसेति—शृङ्गाराख्यरसेन सम्यक् पूर्णा । अथवा उत्तरत्र जालन्ध-रोड्याणपीठयोः पराभर्शदर्शनादनयोर्नाम्नोः कामरूपपूर्णगिरिपरत्वं नामैकदेशन्याये-नाभ्येयम् । सम्यक् पूर्ण आस्ते इति संपूर्णास् । आस्तेः क्विपि रुत्वयत्वयलोपाः । शृङ्गपदेन द्विसंख्या । आरपदेन दलम् । रसाः षट् । द्विदलपट्कं द्वादशदलम् । अनाहतचक्रमिति यावत् । अधिभूतं प्रसिद्धस्य पीठचतुष्टयस्याध्यात्मं मूलाधारानाहताज्ञाब्रह्मरन्ध्रस्थिते तन्त्रेषु कथनाद्द्वादशदलेति पूर्णगिरिविशेषणम् । यद्वा शृङ्गं प्रधानभूतं अररं कवाटं आवरकाविद्येति यावत् यस्याः सा शृङ्गारा । संपूर्णेन ब्रह्मणा सहिता ससंपूर्णा । उभयोः कर्मधारये शबलब्रह्मशुद्धब्रह्मोभयवतीति यावत् ।

जयेति—जयस्वरूपत्वाज्जया । पाद्मे 'जया वराहशैले त्वि'ति परिगणिता ।

जालन्धरेति—जालन्धरे पीठविशेषे स्थिता । पाद्मे 'जालन्धरे विष्णुमुखी' ति प्रतिपादितविष्णुमुख्याख्या ॥ १३३ ॥

ओड्याणपीठनिलया बिन्दुमण्डलवासिनी ।

रहोयागक्रमाराध्या रहस्तर्पणतर्पिता ॥ १३४ ॥

अथ नामपरिभाषामण्डले चतुश्चत्वारिंशत्पदानि विभजते ॥

द्वे घेद्वेशवशोदुवभविलेशशीलजलमोहैः ।

द्व्यर्धचतुर्भंगाः स्थो शुचि जलशोभा भगोलः खे ॥ १७ ॥

द्वे इति—अत्र तृतीयं द्वे इति पदं षडक्षरनामद्वयपरम् इतराणि त्वष्टाक्षर-

ओड्याणोति—ओड्याणाख्यं पीठमेव निलयो वासस्थानं यस्याः ।

बिन्दुमण्डलेति—बिन्दुरेव मण्डलं सर्वानन्दमयात्मकं चक्रवालं तत्र वसति । बिन्दुः शुक्लं तस्य मण्डलं ब्रह्मरन्ध्रमित्यन्ये ।

रहोयागक्रमेति—' सहस्रारे पद्मे सह रहसि पत्या विहरसे ' इत्याचार्योक्ते. । रहसि विविक्ते क्रियमाणो यागश्चिदग्नौ अनक[1]कुण्डलन्यधिष्ठिते पुण्यादिहोमात्मक-रूपो रहोयागस्तस्य क्रमेण प्रयोगेणाराध्या । ' यज देवपूजासंगतिकरणदानेष्वि ' ति धातुपाठादेकान्तसंगतिरेव वा रहोयागः तत्र क्रमेण पादविक्षेपेणाराध्या प्राप्या । यदाहापस्तम्बः

> न शब्दशास्त्राभिरतस्य मोक्षो न चैव रम्यावसथप्रियस्य ।
> न भोजनाच्छादनतत्परस्य न लोकचित्तग्रहणे रतस्य ॥
> एकान्तशीलस्य दृढव्रतस्य मोक्षो[2] भवेत्प्रीतिनिवर्तकस्य ।
> आध्यात्मयोगे[3] निरतस्य सम्यङ्मोक्षो[4] भवेन्नित्यमहिंसकस्य ॥

इति ।

रहस्तर्पणेति—अरुणोपनिषदपि ' यदि प्रविशेत् मिथो चरित्वा प्रविशेदि 'ति। श्रीविद्योपासनामार्गे रहःसंपाद्यैव प्रविशेदिति तदर्थः । ' मिथोऽन्योन्यं रहस्यपी ' ति कोशात् ' प्रकाशामर्शहस्ताभ्यामवलम्ब्योन्मनी स्रुचम् । धर्माधर्मकलास्नेह पूर्णवह्नौ जुहोम्यह ' मिति । मन्त्रोक्तार्थविभावनं—

> अन्तर्निरन्तरनिरिन्धनमेधमाने मोहान्धकारपरिपन्थिनि संविदग्नौ ।
> कस्मिंश्चिदद्भुतमरीचिविकासभूमौ विश्वं जुहोमि वसुधादिशि वा वनानम् ॥

इति मन्त्रार्थविभावनं च रहस्तर्पणं तेन तर्पिता ॥ १३४ ॥

> **सद्यःप्रसादिनी विश्वसाक्षिणी साक्षिवर्जिता ।**
> **षडङ्गदेवतायुक्ता षाड्गुण्यपरिपूरिता ॥ १३५ ॥**
> **नित्यक्लिन्ना निरुपमा निर्वाणसुखदायिनी ।**
> **नित्याषोडशिकारूपा श्रीकण्ठार्धशरीरिणी ॥ १३६ ॥**

सद्य इति—तादृशयागतर्पणाभ्यां सद्यस्तदात्व एव प्रसीदतीति तथा ।

विश्वसाक्षिणीति—विश्वस्य द्रष्ट्री साक्षादव्यवधानेन स्वरूपात्मकबोधेनेति विश्वसाक्षिणी ।

साक्षिवर्जितेति—' साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञाया ' मितीन् । सर्वसाक्षिण्याः साक्ष्य-न्तरायोगात्साक्षिवर्जिता ।

---

1. कनक 2. पञ्चेन्द्रियप्रीति 3. विद्यारतमानसस्य 4. मोक्षो ध्रुवो नित्य

षडङ्गदेवतेति — षडवयवकान्यङ्गानि हृदयशिरःशिखानेत्रकवचास्त्राणि तेषां देवताभिः शक्तिभिर्युक्ता आवृता । ज्ञानार्णवादिषु—

अथाङ्गावरणं कुर्याच्छ्रीविद्यामनुसंभवम् ।
षडङ्गावरणाद्बाह्यसमीपे क्रमतोऽर्चयेत् ॥
परिवारार्चनं पश्चादादावङ्गावृतिः प्रिये ।

इत्यादिव्यवहारदर्शनेन तासामप्यावरणदेवतात्वात्, ताभिः सहैव नवावरणसंख्यापूर्तेः संभवाच्च । षण्णामङ्गानामधिष्ठात्री देवता महेश्वर एव । तेन युक्ता वा । उक्तं च देवीभागवते—

सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः ।
अनन्तता चेति विधेविधिज्ञाः षडाहुरङ्गानि महेश्वरस्य ॥

इति । शिक्षाकल्पादिषडङ्गाभिमानिदेवतासाहित्याच्छ्रुतिस्वरूपेति वार्थः ।

षाड्गुण्येति—संधिविग्रहयानासनद्वैधीभावसमाश्रयाणां कामन्दकोक्तानामैश्वर्यधर्मयशःश्रीज्ञानवैराग्याणां पुराणप्रसिद्धानां वा षण्णां गुणानां समूहः षाड्गुण्यं तेन परितः पूरिता ॥ १३५ ॥

नित्यक्लिन्नेति—नित्यं दयया क्लिन्ना सार्द्रा । तृतीयातिथिनित्या नित्यक्लिन्नेत्युच्यते । इयं गरुडपुराणे 'नित्यक्लिन्नामथो वक्ष्ये त्रिपुरां भुक्तिमुक्तिदा' मित्यादिना प्रपञ्चिता तद्रूपा वा ।

निरुपमेति—निर्गतोपमा सादृश्यं यस्याः सा निरुपमा । 'न तस्य प्रतिमा अस्ती'ति श्रुतेः ।

निर्वाणेति—निर्गतं वाणं शरीरं यस्मिंस्तदशरीरम् । 'एतद्वाणमवष्टभ्ये'ति श्रुतौ वेदान्तिभिर्गीर्वाणपदे च मीमांसकैर्बाणशब्दस्य शरीरपरत्वेन व्याख्यानात् । 'शरीरे बाणमुद्गला' वित्यमरशेषाच्च । अशरीरं इयत्तानवच्छिन्नं सुखं मोक्षाख्यं ददातीति तथा । कौर्मे हिमवन्तंप्रति देवीवाक्यं—

मामनादृत्य परमं निर्वाणममलं पदम् ।
प्राप्यते नहि शैलेन्द्र ततो मां शरणं व्रज ॥
एकत्वेन पृथक्त्वेन तथाचोभयतोऽपि वा ।
मामुपास्य महाराज ततो यास्यसि तत्पदम् ॥

इति ।

नित्येति—षोडशैव षोडशिकाः नित्याश्च ताः षोडशिकाश्च कामेश्वर्यादि-

आद्याया ललितायाः स्फुरन्त्याः पञ्चदशाङ्गगाः ।
ललिताङ्गत्वरूपेण सर्वासामात्मविग्रहाः ॥

इति । षोडश्येव षोडशिकेति वा । नित्या विकल्परहिता आसमन्तात्षोडशिको ग्रहयागाभ्यासविशेषो येषु क्रतुषु तैरासमन्ताद्दृप्यते प्रीयत इति वा । अतिरात्रे विकल्पितस्यापि षोडशीग्रहस्य 'उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यते' इत्यादिवचनैरुक्तक्रतुषु नित्यत्वात् । उक्तं च शक्तिरहस्ये—

कोटिभिर्वाजपेयानां यथा षोडशकोटिभिः ।
प्रीयतेऽम्बा तथैकेन षोडश्युच्चारणेन सा ॥

इति ।

श्रीकण्ठेति—श्रीर्विषं कण्ठे यस्य सः श्रीकण्ठः शिवस्तस्यार्धं शरीरमस्याः । श्रीकण्ठेनार्धशरीरवतीति वा । तदभिन्नार्धशरीरशालिनीति यावत् । अत एवैकस्यैव द्व्यात्मकत्वं बृहदारण्यके श्रूयते 'आत्मैवेदमग्र आसी'दिति प्रक्रम्य 'स इममेवात्मानं द्वेधापातयत्ततः पतिश्च पत्नी चाभवतामि'ति । अथवा श्रीकण्ठवदर्धं शरीरे अस्याः श्रीकण्ठस्य यथा किंचिन्नीलं किंचिच्छुक्लं शरीरं तद्वदुभयरूपेति यावत् । तदुक्तं वायुपुराणे—

तत्र या सा महाभागा शंकरस्यार्धकायिनी ।
कायार्धं दक्षिणं तस्याः शुक्लं वामं तथा सितम् ॥
आत्मानं विभजस्वेति प्रोक्ता देवी स्वयंभुवा ।
तदैव द्विविधा भूता गौरी कालीति सा द्विजा ॥

इति । यद्वा । 'अः श्रीकण्ठः सुरेशश्च ललाटं केशवोऽमृते'ति मातृकाकोशाच्छ्रीकण्ठोऽकारः स एवार्धं शरीरमस्या वाग्रूपाया इत्यर्थः । तथाच श्रूयते 'अकारो वै सर्वा वाक्सैषा स्पर्शोष्मभिर्व्यज्यमाना बह्वी नानारूपा भवती'ति । अकाररूपा पराख्या प्रथमा वागेव वैखर्यात्मिका जातेति फलितार्थः । उक्तं च सूतसंहितायां—

वाग्भूता पराशक्तिर्या चिद्रूपा पराभिधा ।
वन्दे तामनिशं भक्त्या श्रीकण्ठार्धशरीरिणीम् ॥

इति । यद्वा एकारार्धरूपाया देव्या अर्धान्तरः श्रीकण्ठः परिपूर्तिकर इति यावत् । तदपि [illegible] 'इच्छासंज्ञा च या शक्तिः परिपूर्णा शिवोदरे'ति । शैवे मातृकान्यासेऽर्धं पूर्णोदर्यादिशक्तिभिरर्धं श्रीकण्ठादिशिवैः पूर्यत इति फलितार्थः । यद्वा अकारस्य [illegible]दशायां कामकलासमानजातीयमर्धं तदभिन्नशरीरवतीति ॥१२६॥

प्रभावतीति—प्रभा अणिमाद्या आवरणदेवताः । 'अणिमादिभिरावृतां

न्तराणीति प्राचां पक्षः 'किरणा गुणा न दव्वं तेषु पयासो गुणो न सो दव्वो' इति धर्मसंग्रहिण्यादौ ग्रन्थे हरिभद्रादिभिर्जैनसूरिभिरुट्टङ्कितः। 'किरणा गुणा न द्रव्यं तेषु प्रकाशो गुणो न स द्रव्य'मिति तु तच्छाया।

प्रभारूपेति—ततश्च गुणगुणिनोरभेदादाह। प्रभारूपा अणिमाद्या देवताः स्वरूपमेव यस्याः। 'मनोमयो भारूप' इति श्रुतेः।

प्रसिद्धेति—सर्वैरहमिति वेद्यत्वात्प्रसिद्धा। तथाच देवीभागवते 'तामहं-प्रत्ययव्याजात्सर्वे जानन्ति जन्तव' इति। तत्रैव प्रथमस्कन्धारम्भे 'सर्वचैतन्यरूपां तामाद्यां विद्यां च धीमही'ति।

परमेश्वरीति—परमा उत्कृष्टा च सेश्वरी स्वामिनी च।

मूलेति—मूलस्य श्रीविद्यामन्त्रस्य प्रकृतिः कारणभूतप्रकाशविमर्शाख्याक्षरद्वय-रूपा। सांख्यमतप्रसिद्धा वा मूलप्रकृतिः। यदाहुः—

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त।
षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः॥

इति। **मृगेन्द्रसंहितायां** तु 'महदादिसप्तकरूपसुषुम्णावेष्टिता कुण्डलिन्येवाष्टप्रकृति-रूपा मूलप्रकृतिरुच्यत' इत्युक्तं तेन तद्रूपा वा। अथवा पृथिव्यादीनामाका-न्तानां मध्ये पूर्वपूर्वस्य विकृतिभूतस्योत्तरोत्तरं भूतं प्रकृतिः। आकाशस्य तु ब्रह्मैव प्रकृतिः। 'आत्मन आकाशः संभूत' इति श्रुतेः। तस्य तु न प्रकृत्यन्तरमतो मूलस्थानीया प्रथमा प्रकृतिरित्यर्थः। अत एव **पञ्चरात्रागमे** शिववाक्यम्—

प्रादुरासीज्जगन्माता वेदमाता सरस्वती।
यस्या न प्रकृतिः सेयं मूलप्रकृतिसंज्ञिता॥
तस्यामहं समुत्पन्नस्तत्त्वैस्तैर्महदादिभिः।

इति। अत्रेदं बोध्यम्—नियतकालपरिपाकानां हि कर्मणां मध्ये परिपक्वानामुप-भोगेन क्षयादितरेषां च पक्वानां भोगसंभवेन तदर्थायाः सृष्टेरनुपयोगात्प्राकृतप्रलयो भवति। तदा ग्रस्तसमस्तप्रपञ्चा माया स्वप्रतिष्ठे परमशिवे निष्कले विलीना सती यावदवशिष्टकर्मपरिपाकं तथैव तिष्ठति। तदुक्तं 'प्रलये व्याप्यते तस्यां चराचरमिदं जग'दिति। **विष्णुपुराणेऽपि**—

जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते।
तेजस्यापः प्रलीयन्तो तेजो वायौ प्रलीयते॥
वायुः प्रलीयते व्योम्नि तदव्यक्ते प्रलीयते।

इति । अव्यक्तं माया । तस्याश्च लयो नाम मुक्ताविव नात्यन्तिको नाशः किंतु सुषुप्तावन्तःकरणवृत्तीनामिव मायावृत्तीनामनुदयादस्यन्तनिर्विकल्पात्मनः परमात्मप्रकाशस्य बलाद्भानसत्त्वेऽप्यप्रतिभातप्रायत्वम् । सर्वथा भानाभावे वस्तुन एवाभावापत्तेः इष्टापत्तावुत्तरत्र सर्गानुपपत्तेः । अविदिष्टैः प्राणिकर्मभिश्च तस्यां मायायां विलीनैश्च क्रमेण प्राप्तपरिपाकैः स्वफलप्रदानाय परशिवस्य सिसृक्षात्मिका मायावृत्तिरुत्पाद्यते । सैषा मायावस्था ईक्षणकामतपोविचिकीर्षादिशब्दैरुच्यते । 'स ईक्षत लोकान्नु सृजा' इत्यैतरेये । 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेये'ति छान्दोग्ये । 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेये'ति तैत्तिरीये । 'तपसा चीयते ब्रह्मे'ति मुण्डके। तादृशवृत्तिविषयतया सविकल्पकत्वेन मायाया यत्स्फुरणं सोऽयमबुद्धिपूर्वकस्तमसः सर्गः प्रथमः । 'नासदासीन्नो सदासी'दित्यारभ्य 'तम आसीत्तमसा गूल्हमग्र' इत्यन्ता श्रुतिः 'तस्मादव्यक्तमुत्पन्न'मित्यादिस्मृतिरप्येतत्परैव । एतस्मादविभागापन्नगुणत्रयादव्यक्ततमःपदवाच्यादन्तर्विभागस्थगुणत्रयात्मकस्यैषदव्यक्तस्य महतः सर्गो द्वितीयः । तदुक्तं—

> अव्यक्तादन्तरुदितत्रिभेदग्रहणात्मकम् ।
> महन्नाम भवेत्तत्त्वं महतोऽहंकृतिस्तथा ॥

इति । तस्माद्बहिर्विभागगुणत्रयावस्थस्याहंकारस्य सर्गस्तृतीयः ।

> वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिश्चैव तामसः ।
> त्रिविधोऽयमहंकारो महत्तत्त्वादजायत ॥

इति वचनात् । अत्र भूतादेस्तामसत्वेन विशेषणादन्ययोः सात्त्विकराजसत्वे सूचिते। तत्र भूतादिनामकात्तामसादहंकाराद्रजसावष्टब्धात्पञ्चतन्मात्राणां सर्गश्चतुर्थः । वैकारिकनाम्नः सात्त्विकादहंकाराद्रजोवष्टब्धादेकादशेन्द्रियगणस्य सर्गः पञ्चमः । राजसात्तैजसादहंकारादुभयाधिष्ठातृदिग्वातार्कप्रचेतोश्व्यादिदेवतासर्गः षष्ठः। यदाहुः सांख्याः —

> सात्त्विक एकादशकः प्रवर्तते वैकृतादहंकारात् ।
> भूतादेस्तामसतस्तन्मात्रं तैजसादुभयम् ॥

इति । शैवमते तु सात्त्विकादहमो मनः, राजसादहमो दशेन्द्रियाणीति विशेषः । यदाहुः शैवाः —

> सात्त्विकराजसतामसभेदेन स जायते पुनस्त्रेधा ।
> स च तैजसवैकारिकभूतादिकनामभिः समुल्लसति ॥
> तैजसतस्तत्र मनो वैकारिकतो भवन्ति चाक्षाणि ।
> भूतादेस्तन्मात्राण्येषां सर्गोऽयमेतस्मात् ॥

इति । एते च षट्सर्गाः प्राकृताः । वृक्षादिरूर्ध्वस्रोतोरूपः पश्वादिस्तिर्यक्स्रोतोरूपो भूतप्रेतादिरर्वाक्स्रोत इति त्रयो वैकृताः । प्राकृतवैकृतात्मक एकः कौमारसर्ग इति । तदुक्तं विष्णुभागवते—

आद्यस्तु महतः सर्गो गुणवैषम्यमात्मनः ।
द्वितीयस्त्वहमो यत्र द्रव्यज्ञानक्रियोदयः ॥
भूतसर्गस्तृतीयस्तु तन्मात्रो द्रव्यशक्तिमान् ।
चतुर्थ ऐन्द्रियः सर्गो यस्तु ज्ञानक्रियात्मकः ॥
वैकारिको देवसर्गः पञ्चमो यन्मयं मनः ।
षष्ठस्तु तमसः सर्गो यस्त्वबुद्धिकृतः प्रभो ॥
षडिमे प्राकृताः सर्गा वैकृतानपि मे शृणु ।

इत्यादि । अत्राव्यक्ताख्यतमःसर्गस्य षष्ठत्वोक्तिः पाठक्रमानुसारेण । आर्थिकमानु तस्य प्रथमत्वमेव । अस्मिन्नेवार्थे वायुपुराणादीन्यप्युदाहार्याणि । एवं महदादिसर्गाणां मध्ये उत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वं प्रकृतिः अव्यक्तस्य तु सर्वासामेव प्रकृतित्वेऽपि सर्वसृष्टीनां मूलभूतत्वात्तस्य मूलान्तराभावाच्च मूलप्रकृतिरित्यर्थः । अत एव श्रूयते 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था' इत्यारभ्य 'महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः । पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गति' रिति । अथवा मकारः पञ्चसंख्यानां तन्मात्राणां । लकारस्त्वव्यक्तमहदहंकाराणां त्रयाणां बोधकः । तेनाष्टविधा प्रकृतिरित्यर्थः । तथाच समाससूत्रं 'अष्टौ प्रकृतय' इति ।

अव्यक्तेति—अथ क्रमेण सर्व[1]स्वरूपैः स्तोतुमुपक्रमते । अव्यक्ता प्राथमिकमायास्फूर्तिरूपा । **सांख्यमते** प्रधानप्रकृत्यादिपदवाच्यमव्यक्तं तद्रूपा वा । तदुक्तं **सांख्यसप्तत्याम्**

सूक्ष्ममलिङ्गमचेतनमनादिनिधनं तथा प्रसवधर्मि ।
निरवयवमेकमेव हि साधारणमेतदव्यक्तम् ॥

इति । पञ्चशिखाचार्यैरपि 'अनादिमध्यं महतः परं ध्रुवं प्रधानमव्यक्तमुशन्ति सूरय,' इति । तच्च गुणत्रयसमष्टिरूपमेवेति 'सत्वादीनामतद्धर्मत्वं तद्रूपत्वादि' ति सांख्यप्रवचनसूत्रे स्पष्टम् । ब्रह्मैव वाऽव्यक्तपदेनोच्यते । 'तदव्यक्तमाह ही' त्यधिकरणे 'न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वे' त्यादिश्रुतिभिस्तथा निर्णयात् । विष्णुस्वरूपेति वार्थः ।

प्रधानमव्ययं योनिरव्यक्तं प्रकृतिस्तमः ।
विष्णोरेतानि नामानि नित्यं प्रसवधर्मिणः ॥

इति लैङ्गात् ।

---

1. सर्ग

व्यक्ताव्यक्तेति—व्यक्तं महत्तत्त्वं पूर्वस्मादभिव्यक्तत्वान्महत्वाच्च । मन्ताद्व्यक्त आव्यक्तस्तज्जन्योऽहंकारः तदुभयस्वरूपिणीत्येकं पदम् । व्यक्तं भिन्नपदत्वं स्वीकृत्योत्तरत्र ब्रह्मजननीति नामद्वयस्यैक्यमपि कर्तुं युक्तं पौनरुक्त्यादिदोषाप्रसरात् । प्रत्युत वकारवकारादिनामप्रायपाठानुगुण्याच्च । अभिमन्ताऽस्वरूपमहन्तात्मकमस्या इति योज्यम् । पराहन्तायास्त्रिपुरसुन्दरीरूपत्वात् ... राख्यतत्वे तदभिव्यक्तेः । व्यक्तमव्यक्तं चेति स्वरूपे अस्या इति वा । भूत... विकारसाहित्यराहित्यवतीत्यर्थः । तदप्युक्तं लैङ्गे—

> भूतभावविकारेण द्वितीयेन सदुच्यते ।
> व्यक्तं तेन विहीनत्वादव्यक्तमसदित्यपि ॥

इति । क्षराक्षररूपेति वार्थः 'उक्तमक्षरमव्यक्तं व्यक्तं क्षरमुदाहृत' मिति ... पुराणात् । समष्टिव्यष्टिरूपेति वा । 'समष्टिं विदुरव्यक्तं व्यक्तं व्यष्टिं मुनी...' इति नृसिंहपुराणात् । त्रयोविंशतितत्त्वप्रकृतिरूपा वा

> त्रयोविंशतितत्त्वानि व्यक्तशब्देन सूरयः ।
> वदन्त्यव्यक्तशब्देन प्रकृतिं च परां तथा ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणात् । अथवा व्यक्ताव्यक्ते च व्यक्ताव्यक्तं चेति पुनरेकशेषेण व्यक्तमव्यक्तं व्यक्ताव्यक्तं चेति त्रिविधलिङ्गरूपेत्यर्थः । तल्लक्षणानि शैवपुराणे—

> स्वायंभुवं बाणलिङ्गं शैललिङ्गमिति त्रिधा ।
> कीर्तितं व्यक्तमव्यक्तं व्यक्ताव्यक्तमिति क्रमात् ॥
> व्यक्तं भुक्तिप्रदं मुक्तिप्रदमव्यक्तमुच्यते ।
> भुक्तिमुक्तिप्रदं लिङ्गं व्यक्ताव्यक्तं प्रचक्षते ॥
> द्वित्रिस्तुलां समारूढं वृद्धिमेति न हीयते ।
> तद्बाणलिङ्गमुदितं शेषं शैलं विदुर्बुधा ॥

इति । अथवा पक्वमलेषु सुव्यक्तं पाशबद्धेष्वव्यक्तं स्वरूपमस्याः । तदुक्तं रहस्ये शक्तिपातशब्दार्थनिरूपणावसरे—

> व्यापिनी परमा शक्तिः पतितेत्युच्यते कथम् ।
> ऊर्ध्वादधोगतिः पातो मूर्तस्यासर्वगस्य च ॥
> सत्यं सा व्यापिनी नित्या सहजा शिववत्स्थिता ।
> किं त्वियं मलकर्मादिपाशबद्धेषु संवृता ॥
> पक्वदोषेषु सुव्यक्ता पतितेत्युपचर्यते ।

इति ॥ १३७ ॥

व्यापिनी विविधाकारा विद्याविद्यास्वरूपिणी ।
महाकामेशनयनकुमुदाह्लादकौमुदी ॥ १०० ॥

व्यापिनीति— अहंकारत्रयकार्यरूपावशिष्टप्राकृतसर्गभिन्नतयात्मकतया प
द्व्यापिनी । सर्वजगद्व्यापिका वा ॥

इति श्रीभास्कररायेण कृते सौभाग्यभास्करे ।
चतुर्थशतकेनाभूत्पञ्चमी ज्वालिनी कला ॥ ४०० ॥

इति श्री ललितासहस्रनामभाष्ये चतुर्थशतकं नाम पञ्चमी कला ॥

विविधाकारेति —प्राकृता वैकृताः सर्गाः कौमारसर्गश्चेत्येवं विविधा
यस्याः सा ।

विद्याविद्येति— विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह ।
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥

इति श्रुतौ प्रसिद्धे विद्याविद्ये । विद्या स्वात्मरूपं ज्ञानम् । अविद्या चरम
ज्ञानम् । तदुभयं स्वरूपमस्याः । उक्तं च बृहन्नारदीये—

तस्य शक्तिः परा विष्णोर्जगत्कार्यपरिक्षमा ।
भावाभावस्वरूपा सा विद्याविद्येति गीयते ॥

इति देवीभागवतेऽपि 'ब्रह्मवसाति दुष्पापा विद्याविद्यास्वरूपिणी' ति
स्थलान्तरे—

विद्याविद्येति देव्या द्वे रूपे जानीहि पार्थिव ।
एकया मुच्यते जन्तुरन्यया बध्यते पुनः ॥

इति । यद्वा विद्यैव चरमवृत्तिरूपं ज्ञानम् । अविद्या भेदभ्रान्तिरूपं ज्ञानम्
परब्रह्मात्मकं ज्ञानम् । स्वपदस्यात्मवाचित्वात् । 'स्वो ज्ञातावात्मनी' ति
एतत्त्रयं रूपमस्याः । उक्तं च लैङ्गे—

भ्रान्तिर्विद्या परं चेति शिवरूपमिदं त्रयम् ।
अर्थेषु भिन्नरूपेषु विज्ञानं भ्रान्तिरुच्यते ॥
आत्माकारेण संवित्तिर्बुधैर्विद्येति कथ्यते ।
विकल्परहितं तत्त्वं परमित्यभिधीयते ॥

महाकामेशेति—महांश्चासौ कामेशश्चेति वा महाकामो महेशो महांश्चासावीशश्चेति वा महाकामेशस्तस्य नयने एव कुमुदे कैरवे रक्तपङ्कजे वा तयोराह्लादे विकासे सुखातिशयकृतनिमीलने वा कौमुदी चन्द्रिकेव। कामिकुमिनोचेति वा।

कुमुदं कैरवे रक्तपङ्कजे कुमुदः कपौ।
कौमुदः कार्तिके मासि चन्द्रिकायां च कौमुदी॥

इति यादवः। अथवा—कुत्सिता नश्वरत्वाधिक्यदुःखसंमिश्रत्वादिहेतुभिर्निन्द्या मुत्प्रीतिर्येषां ते कुमुदो वैषयिकाः। अत एव तेषामल्पत्वादिना 'कृपणे तु कुमुदि'ति शाश्वतः। 'स्यात्कुमुत्कृपणेऽन्यवदि'ति त्रिकाण्डः। तेषां महाकामेश-द्व्याप्तौ ह्लादः सुखातिशयो मोक्षरूप इति यावत्। तत्र महाकामेशनयनयोः प्रापणेनेति तृतीयासमासः। शिवप्रापणजन्यस्य वैषयिकानां सुखस्य कौमुदी प्रकाशिका॥ १३८॥

भक्तहार्दतमोभेदभानुमद्भानुसंततिः।
शिवदूती शिवाराध्या शिवमूर्तिः शिवंकरी॥ १३९॥

शिवप्रिया शिवपरा शिष्टेष्टा शिष्टपूजिता।
अप्रमेया स्वप्रकाशा मनोवाचामगोचरा॥ १४०॥

भक्तेति—भक्तानां हृदि भावनीयानि तमांस्यावरणशक्तिमन्त्यज्ञानानि तेषां भेदे नाशने भानुमतः सूर्यस्य भानुसंततिः किरणपरम्परेव। 'हृदयस्य हृल्लेखयदण्-लासेष्वि'ति हृदादेशः। 'तत्र भवः' इत्यण्।

शिवेति—शिवो दूतोऽल्पं यथा भवति तथा संदेशप्रापको यस्याः सा शिवदूती। 'दूञ् उपतापे'। यथोक्तवदकृत्वा[2] दूतोऽप्युपतापकः। 'दूती संचारिका समे' इति कोशे संचारशब्दोऽपि संदेशसंचारणपरः। दुनोतेर्निष्ठायां 'दुग्वोर्दीर्घश्चे'ति दीर्घः। 'क्तादल्पाख्याया'मिति ङीप्। बहुव्रीहेः क्तान्तादन्तोदात्ताल्पाख्ये स्त्रियां ङीषिति तदर्थः। उक्तं च मार्कण्डेयपुराणे—

यतो नियुक्तो दौत्येन तया देव्या शिवः स्वयम्।
शिवदूतीति लोकेऽस्मिंस्ततः सा ख्यातिमागता॥

इति। एतद्व्याख्याकारास्तु शिवेन संदेशं प्रापयतीति शिवदूती। गौरादेराकृति-गणत्वान्ङीप् बहुव्रीहौ तु टाप् स्यादित्याहुस्तच्चिन्त्यम्। इयं च पुष्कराख्ये तीर्थे स्थिता। तदुक्तं पद्मपुराणे पुष्करखण्डे 'अथ तेऽन्याः प्रवक्ष्यामि पुष्करे या व्यव-स्थिता' इति प्रकृत्य 'शिवदूती तथा देवी क्षेमा क्षेमंकरी सदे'त्यादि।

---

1. महाकाम 2. यथोक्तवत्कृत्वा

शिवाराध्येति—शिवेनाराध्योपास्या । तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे—

शिवोऽपि यां समाराध्य ध्यानयोगबलेन च ।
ईश्वरः सर्वसिद्धीनामर्धनारीश्वरोऽभवत् ॥

इति । शंकरोपासितचतुष्कूटविद्यास्वरूपा वा ।

शिवमूर्तिरिति—शिव एव मूर्तिः स्वरूपं यस्याः शिवशक्त्योरभेदात् । तदुक्तं—

एको रुद्रः सर्वभूतेषु गूढो माया रुद्रः सकलो निष्कलश्च ।
स एव देवी न च तद्विभिन्ना ह्येतज्ज्ञात्वैवामृतत्वं व्रजन्ति ॥

इति । शिवा मङ्गलमयी मूर्तिर्यस्या इति वा । शिवो मोक्ष एव रूपं यस्या वा । मोक्षस्यात्ममात्रस्वरूपत्वात् । तदुक्तं सौरसंहितायां चतुर्दशाध्याये 'अथ मुक्तेः स्वरूपं ते प्रवक्ष्यामि समासत' इत्यारभ्य

तस्मादात्मस्वरूपैव परा मुक्तिरविद्यया ।
प्रतिबद्धा विशुद्धस्य विद्यया व्यज्यतेऽनघ ॥

इत्यन्तम् ।

शिवङ्करीति—भक्तं शिवमेव करोति अविद्यापाशनिरासेन मुक्तप्राप्यं ब्रह्म करोतीवेत्युपचारात् । शिवं मङ्गलं करोतीति वा शिवंकरी । 'कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येष्वि'ति टः । 'शिवशमरिष्टस्य करे' इति मुम् ॥ १३९ ॥

शिवप्रियेति—शिवस्य प्रिया । शिवः प्रियो यस्या इति वा ।

शिवपरेति—शिवात्परा शिवस्य शक्त्यधीनात्मलाभकत्वात् । शिवः परो यस्या इति वा । शिवप्रतिपादकत्वाद्वा शिवपरा । अयं शिवशब्द एतत्पर इत्यत्रैवमेव व्याख्यादर्शनात् ।

शिष्टेष्टेति—शिष्टान्यनुशिष्टानि विहितकर्माणि इष्टानि इच्छाविषयाः प्रियाणि यस्याः सा शिष्टेष्टा । 'इषु इच्छाया'मिति धातोः कर्मणि निष्ठायामिष्टमिति रूपम् । यद्वा शिष्टैर्विहितकर्मभिरिष्टा पूजिता । यजतेर्निष्ठायां संप्रसारणे 'व्रश्चे'ति षत्वे च रूपम् ।

स्वस्ववर्णाश्रमैर्धर्मैः मय्यर्पितैः ।
यत्पूजनं न तद्गन्धमाल्यादीनां समर्पणैः ॥

इति वचनात् । 'आचारप्रभवो धर्मो धर्मस्य प्रभुरच्युत' इति महाभारतबृहन्नारदीयवचनाच्च । यद्वा

न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो भवेत् ।
न च वागङ्गचपल इति शिष्टस्य गोचरः ॥

पारंपर्यागतो येषां वेदः सपरिबृंहणः ।
ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ॥

इति **वसिष्ठसूत्रोक्तलक्षणकाः** शिष्टास्ते इष्टा यस्याः सा । यद्वा शिष्टैरिष्टा पूजिता ।

शिष्टपूजितेति—इममेवार्थं स्पष्टमाचष्टे शिष्टपूजिता ।

अप्रमेयेति—प्रमातुं योग्या प्रमेया प्रमेया न भवतीत्यप्रमेया । अकारार्थे-र्ब्रह्मविष्ण्वादिभिः प्रमेया वा । अप्सु प्रमेया वा । 'मम योनिरप्स्वन्तःसमुद्र' इति श्रुतेः ।

स्वप्रकाशेति—स्वः आत्माभिन्नः प्रकाशो यस्याः । दृश्यत्वाभावेन पराप्रका-श्यत्वात् । 'अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योति' रिति श्रुतेः । सुषु अप्सु प्रकाशो यस्या वा ।

मनोवाचामिति—मनांसि च वाचश्च मनोवाचस्तेषां तासां चागोचरा अविषयः। 'यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सहे' ति श्रुतेः । **विष्णुपुराणे** प्रह्लादवचनं च—

यातीतगोचरा वाचां मनसां चाविशेषणा ।
ज्ञानिज्ञानपरिच्छेद्या वन्दे तामीश्वरीं पराम् ॥

इति । 'स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरे' त्यादाविव गोचरशब्दस्य स्त्री-लिङ्गत्वम् । न विद्यते गोचरो यस्यामिति वा । वाङ्मनसविषय एकोऽपि पदार्थो यस्यां नास्ति । तद्गुणानामप्यानन्त्येन वाङ्मनसातीतत्वादिति भावः । यत्तु अन्त्या इत्यधिकृत्य '**निर्मन् द्वे क्तिष्ठे**' इति छलाक्षरसूत्रद्वयं पठ्यते । निः मन् क्तिः ष्ठा इत्येतदक्षरान्तानि चत्वार्येव नामानि द्विद्विपदघटितानि भवन्तीति तदर्थः। तत्समानविभक्तिकपदद्वयपरम् । 'अप्राप्ते वाक्यमर्थव' दिति न्यायेन तादृशस्थल एव नामद्वयभ्रमनिरासकत्वेन सार्थक्यात् । यथा 'परं ज्योतिः परं धाम' 'परा शक्तिः परा निष्ठे' ति । इदं तु भिन्नविभक्तिपदद्वयघटितमेकं नामेत्यदोषः। यद्यपि मनश्च वाचा च मनोवाचे ते च ते आमे च अपक्वे च मनोवाचामे । 'विशेषणं विशेष्येण बहुल' मित्युक्तेर्न पूर्वनिपातः । ते न भवत इत्यमनोवाचामे । तयो-र्गोचरेत्येकपदमेवेदं नाम सुवचम् । 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इति श्रुतेर्वेदैकवेद्यत्व-श्रुत्या 'मनसैवानुद्रष्टव्य' इत्यादिश्रुत्या च सह विरोधस्य भामत्यां शक्तिलक्षणा-परतया पक्वापक्वमनःपरतया च व्यवस्थाकल्पनेन परिहृतत्वात् । तथापि 'गस्वि-यादृढीठकां पृण' इति छलाक्षरसूत्रविरुद्धम् । तस्य च छाया 'पृकि[1]कुर्वीरिवदृढीठ-

1. अस्यार्थो मान्त्रिकविद्वद्देशिकैकवेद्यः

कांपृ' इत्येकादशभिरक्षरैर्भाष्यकारैरुक्ता। तेषु च प्रकृतं नामारभ्य पञ्चकोशान्तरस्थितेत्यन्तानि चतुर्दश नामानि प्रतिपाद्यन्ते। पवर्गीयाद्यक्षरकाष्टाक्षरनामभ्यां संपुटीकृतानि द्वादश नामानीत्यर्थः। प्रकृतनामन्येकाक्षरप्रक्षेपे तु नवाक्षरत्वं स्वरादित्वं च स्यादिति तादृशेन संपुटीकरणाभावाल्लुप्तनि सूक्ष्मविशेषः। सूक्ष्माणामपि दृष्टोपायनिबन्धनमात्ररूपत्वेन तदुक्तोपायगम्योपायान्तरादुपकल्पनालोचने तु सोऽपि पक्षः साधुरेव। एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ १८० ॥

चिच्छक्तिश्चेतनारूपा जडशक्तिर्जडात्मिका।
गायत्री व्याहृतिः संध्या द्विजवृन्दनिषेविता ॥ १८१ ॥

चिच्छक्तिरिति—चिच्छक्तिरौपम्यशक्तिः। 'चिदित्युपमाया' मिति यास्कस्मृतेः। 'चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमानः' इति पाणिनिस्मरणाच्च।

द्वे अक्षरे ब्रह्मपरे त्वनन्ते विद्याविद्ये निहिते यत्र गूढे।
क्षरं त्वविद्या ह्यमृतं तु विद्या विद्याऽविद्ये ईशते यस्तु सोऽन्यः ॥

इति श्वेताश्वतरनिर्दिष्टं विद्यापदेनोच्यते। अविद्यानिवारकत्वरूपं सामर्थ्यं चैतन्यापरपर्यायं वा चिच्छक्तिः। देवीभागवते पञ्चमस्कन्धे—

वर्तते सर्वभूतेषु शक्तिः सर्वात्मना नृप।
शववच्छक्तिहीनस्तु प्राणी भवति सर्वथा ॥
चिच्छक्तिः सर्वभूतेषु रूपं तस्यास्तदेव हि ॥

इति। तदेवाह चेतनारूपा। 'चिच्छक्तिः परमेश्वरस्य विमला चैतन्यमेवोच्यते' इति **संक्षेपशारीरकाचार्याः**। 'चैतन्यस्वरूपा शक्तिः' इति **गौडपादीयसूत्रं** च। देवीभागवते प्राथमिकश्लोकेऽपि—

सर्वचैतन्यरूपां तामाद्यां विद्यां च धीमहि।
बुद्धिं या नः प्रचोदयात् ॥

इति। इयं च त्रिवरणा गायत्री। अत एव मात्स्ये 'गायत्र्या च समारम्भस्तद्वै भागवतं विदु' रिति। 'सैषानन्दस्य मीमांसा भवती' ति श्रुतिरपि। आनन्दस्य ब्रह्मणः सैषा चिद्रूपा शक्तिर्मीमांसा भवति विमर्शात्मिका भवतीति शंकरारण्यचरणैर्विद्यारत्ने व्याख्यानदर्शनात्।

जडशक्तिरिति—स्रष्टव्यजगदात्मकशक्यप्रतियोगिको मायापरिणामविशेषो जडशक्तिः। सृज्यशक्तिमात्रोपलक्षणमेतत्। उक्तं च **विष्णुपुराणे**—

शक्तयः सर्वभावानामचिन्त्यज्ञानगोचराः।
शतशो ब्रह्मणस्तास्तु सर्गाद्या भावशक्तयः ॥
भवन्ति तपसां श्रेष्ठ पावकस्य यथोष्णता।

प्रधानकारणीभूता यतो वै सृज्यशक्तयः ।
निमित्तमात्रं मुक्त्यैकं नान्यत्किञ्चिदपेक्षते ॥

नीयते तपतां श्रेष्ठ स्वशक्त्या वस्तु वस्तुताम् ।

इति ।

जडात्मिकेति—जडं दृश्यमात्रमात्मा स्वरूपं यस्या मायायाः सा जडात्मिका ।

गायत्रीति—चतुर्विंशत्यक्षरं छन्दो गायत्री । 'गायत्री छन्दसामह'मिति गीता । 'गायत्री छन्दसामसी'ति कौर्मे देवीगीते च । यद्वा गायत्र्याख्या गोपकन्या ब्रह्मणः कनिष्ठपत्नी । तदुक्तं पद्मपुराणे पुष्करक्षेत्रे ब्रह्मणि यागं कुर्वति सति समाहूता सावित्री, लक्ष्म्यादिका अद्यापि नागतास्ताभिः सहागच्छामीत्युत्तरमदात् । तेन वचनेन कुपितो ब्रह्मा शक्रहस्तात्काञ्चिद्गोपकन्यामानाय्य विष्णुं प्रत्युक्तवानिति प्रकृत्य--

तावद्ब्रह्मा हरिं प्राह यज्ञार्थं सत्वरं च नः ।
देवी चैषा महाभाग गायत्री नामतः प्रभो ॥

एवमुक्ते तदा विष्णुर्ब्रह्माणं प्रोक्तवानिदम् ।
तदेनामुद्वहस्वाद्य मया दत्तां तव प्रभो ॥

गान्धर्वेण विवाहेन विकल्पं मा कृथाश्चिरम् ।
गृहाण गोपकन्याया अस्याः पाणिमनाकुलम् ॥

गान्धर्वेण ततो गोपीमुपयेमे पितामहः ।

इत्यादि । तेन तादृशगोपकन्यारूपेत्यर्थः । अथवा 'गायन्तं त्रायते यस्माद् गायत्री तेन कथ्यत' इति गायत्रीकल्पे भरद्वाजस्मृत्युक्तनिर्वचनाद्वेदमातरि प्रसिद्धो गायत्रीशब्दस्तदभेदादम्बाया अपि वाचकः । 'आतोऽनुपसर्गे क' इति कः । गौरादित्वान्ङीप् । तदुक्तं पद्मपुराणे—

विशेषात्पुष्करे स्नात्वा जपेन्मां वेदमातरम् ।
अष्टाक्षरा स्थिता चाहं जगद्व्याप्तं मया त्विदम् ॥

इति । देवीपुराणे तु 'गायनाद्गमनाद्वापि गायत्री त्रिदशार्चिते'त्युक्तम् । 'गायति च त्रायते चे'ति तु छान्दोग्यम् । 'गायत्री गायनात्मत्वा'दिति महावासिष्ठरामायणं च ।

व्याहृतिरिति—व्याहृतिर्व्याहरणमुच्चारणं तद्रूपा । मन्त्रविशेषरूपा वा । वायुपुराणे तु—

मयाभिव्याहृतं यस्मात्त्वं चैव समुपस्थिता ।
तेन व्याहृतिरित्येवं नाम ते सिद्धिमेष्यति ॥

इति निरुक्तम् ।

सन्ध्येति—आदित्यावच्छिन्नचैतन्यस्य स्वस्य चाभेदभावनं संध्यापदार्थः । सम्यग्ध्यायन्त्यस्यामिति व्युत्पत्तेश्च । तदुक्तं महाभारते—

संध्येति सूर्यगं ब्रह्म संध्यानादविभागतः ।
ब्रह्माद्यैः सकलैर्भूतैस्तदंशैः सच्चिदात्मनः ।।
तस्य दासोऽहमस्मीति सोऽहमस्मीति या मतिः ।
भवेदुपासकस्येति ह्येवं वेदविदो विदुः ।।

इति । तदभेदादियमपि संध्या । तथाच व्यासः —

न भिन्नां प्रतिपद्येत गायत्रीं ब्रह्मणा सह ।
साहमस्मीत्युपासीत विधिना येन केन चित् ।।

इति । भारद्वाजस्मृतावपि—

ब्रह्माद्याकारभेदेन या भिन्ना कर्मसाक्षिणी ।
भास्वतीश्वरशक्तिः सा संध्येत्यभिहिता बुधैः ।।

इति । 'गायत्री सशिरास्तुरीयसहिता संध्यामयीत्यागमैराख्याता त्रिपुरे त्वमेव महतां शर्मप्रदा कर्मणा' मित्यभियुक्तोक्तिरिति । अत एव संधिकालोपास्यदेवतापरोऽयं शब्द इति माधवः। सम्यग्ध्येयत्वात्संध्या । 'आतश्चोपसर्ग' इति 'कर्मण्य' णिति पारिजातकारः । इयं च ब्रह्मणो मानसपुत्री । तदुक्तं कालिकोपपुराणे—

तदा तन्मनसो जाता चारुरूपा वराङ्गना ।
नाम्ना संध्येति विख्याता सायंसंध्या जयन्तिका ।।
ब्रह्मणो ध्यायतो यस्मात्सम्यग्जाता वराङ्गना ।
अतः संध्येति लोकेऽस्मिंस्तस्याः ख्यातिर्भविष्यति ।।

इति । भगवतीपुराणेऽपि—

या सा संध्या ब्रह्मसुता मनोजाता पुराभवत् ।
तपस्तप्त्वा तनुं त्यक्त्वा सैव भूता ह्यरुन्धति ।।

इति । रेणुकापुराणे तु—

इडैकास्य महाकाली महालक्ष्मीस्तु पिङ्गला ।
एकवीरा सुषुम्णेयमेवं संध्या त्रयात्मिका ।।

इत्युक्तम् । एकवर्षात्मककन्यारूपा वा 'एकवर्षा भवेत्संध्ये' ति कन्याप्रकरणे धौम्यवचनात् ।।

अथ परिभाषायां षट्त्रिंशत्पदानि विभजते ।
दिवि कूटहविले द्वे द्विद्विर्णो विशति नवो ।
चत्वारो रुद्रफलं शंभुर्भोजो बली राजा ॥ १८ ॥

द्वे इति पञ्चाक्षरे । चत्वार इति द्व्यक्षरा: शब्दा: एकस्मिन्नर्थे 'अनिशिष्टेषु समं स्या' दिति न्यायेन तथैव पर्यवसानान्नकारस्य दशाक्षरं नामेत्यर्थ: । स्पष्टमन्यत् ॥ १८ ॥

द्विजबृन्देति—द्विजबृन्दैस्त्रैवर्णिकसमूहैर्निषेवितोपास्या संध्यात्मत्वादेव उक्तं च **रेणुकापुराणे**—

संध्यैका सर्वदा देवैर्द्विजैर्वन्द्या महात्मभि: ।
आसने शयने याने भोजने रेणुकैव हि ॥

इति । अथवा व्याहृत्यादिनामत्रयमवस्थात्रयवत्परम् । व्याहृतिर्वाग्व्यापारो जाग्रदवस्थोपलक्षक: । संध्याशब्दो'ऽवस्थयो: संधौ जात' इति व्युत्पत्त्या 'संध्ये सृष्टिराह ही' ति व्याससूत्रे प्रयोगाच्च स्वप्नपर: । अवस्थाविशेषत्वाभिप्रायेण तदवच्छिन्नदेव्यभिप्रायेण च स्त्रीलिङ्ग: । द्विजा: पक्षिण इव द्विजा जीवास्तेषां वृन्देन नितरामभेदेन सेविता संवद्धेति सुषुप्तिदशोक्ति: । यथा पक्षिण: संचारेण श्रान्ता: पक्षौ संकोच्य नीडे लीयन्ते तथा जीवा अपि श्रान्ता जागरस्वप्नौ संकोच्य परब्रह्मणि निलीयन्त इत्युक्ते: । यच्छ्रुतं **बृहदारण्यके** 'तद्यथास्मिन्नाकाशे श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य श्रान्त: संहत्य पक्षौ संलयायैव ध्रियत एवमेवायं पुरुष एतस्मा अन्ताय धावति यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यती' ति । 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवती' ति श्रुतेश्च । 'तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि चे' ति **तार्तीयीकाधिकरणे** तथा निर्णयाच्च ॥ १४१ ॥

तत्त्वासना तत्त्वमयी पञ्चकोशान्तरस्थिता ।
नि:सीममहिमा नित्ययौवना मदशालिनी ॥ १४२ ॥

तत्त्वासनेति—शिवादिक्षित्यन्तानि षट्त्रिंशत्तत्त्वान्येवासनं योगपीठाख्यमासनं यस्या: । तत्त्वान्यस्यति क्षिपतीति वा ।

तदिति—तत्पदस्य बुद्धिविपरिवृत्तिविषये शक्ति: । भगवत्यपि सर्वेषां बुद्धौ विपरिवर्तत एवेति भवति तत्पदवाच्या । एवमेव चोक्तं 'यत्तत्पदमनुत्तम' मिति **विष्णुसहस्रनामभाष्ये आचार्यभगवत्पादै:** । ततश्च तत्र 'यदे नम: तदे नम:' इति केषांचिच्चतुर्थ्यन्तमन्त्रकल्पनं चिन्त्यं, यत्तत्पदशक्यतावच्छेदकापरित्यागेनैव ब्रह्मणि प्रवृत्तौ संज्ञात्वाभावेन सर्वनामत्वानपायात् । किंच तवर्गीयाक्षरचतुष्टयान्यतमान्तत्वेऽपि चर्त्वेन यत्तत्पदमिति संहितोपपत्तेर्दकारान्तगेवेति तयो: प्रातिपदिकयो-

र्दुपपादम् । तस्मात्तस्मै नमः तस्मै नमः इत्येव प्रयोगः । ब्रह्मविशेष्यकत्वाभिप्रायेण नपुंसकलिङ्गोपपत्तिः ।

त्वमिति—एवमेव त्वंपदेनापि भगवती वाच्येति तुभ्यं नम इत्येव प्रयोगः । यदा तु तत्त्वमसीत्यत्रैव निर्गुणब्रह्मलक्षके तत्त्वंपदे तदापि सर्वनामतानपायादुक्तविध एव प्रयोगः । नहि संकुचितवृत्तिकमपि विश्वपदं विश्वेदेवा इत्यादौ सर्वनामतां जहाति ।

अयीति—अयीति कोमलामन्त्रणेऽव्ययम् । गौरादेराकृतिगणत्वात्ततो ङीपि रूपमिदम् । जननमातृत्वाज्जनैरामन्त्रणीयेत्यर्थः । अयः शुभावहो विधिस्तद्रूपा वा । अयीति पदार्थस्यैतस्य वाचकं वाऽयीति पदम् । 'अयपय गतौ' विति धातुपाठेन गत्यर्थस्य तत्रैव पर्यवसानात् अय्यै नमः इति प्रयोगः । चरमशतकान्तर्गतेन नाम्ना पौनरुक्त्यपरिजिहीर्षयेयं कल्पना युक्ततामित्युपपत्तिः । एवमन्यत्राप्यूह्यम् ।

पञ्चकोशेति—पञ्चसंख्याकाः कोशाः पञ्चकोशा इति मध्यमपदलोपी समासः । ते च पञ्च पञ्चिकापूजने प्रसिद्धा मन्त्रविशेषाः । तदभेदात्तद्देवता अपि । ताश्च ज्ञानार्णवे—

श्रीविद्या च परंज्योतिः परा निष्कलशांभवी ।
अजपा मातृका चेति पञ्च कोशाः प्रकीर्तिता ॥

इति । एतासु पञ्चदेवतासु श्रीचक्रराजेऽर्च्यमानासु परंज्योतिराद्याश्चतस्रो देवता अभितः सृष्टयादिचक्रेषु व्यष्टिसमष्टिभेदेन पूज्यन्ते । श्रीविद्या तु मध्ये बिन्दाविति स्थितिः । तेन पञ्चकोशानामन्तरे मध्ये स्थितेत्यर्थः । यद्वा सन्ति तावदस्मदादि-शरीरेष्वन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयाख्या अन्तरन्तः कक्ष्याक्रमेण पञ्च-कोशपदवाच्याः पदार्थाः । एतेषां पञ्चानां मध्ये आन्तर आनन्दमयः कोशस्तत्रा-भेदेन स्थिता । आनन्दमयाधिकरणे वृत्तिकारैः 'अन्योऽन्तर आत्मानन्दमय' इत्या-दिश्रुतिष्वानन्दमयस्य ब्रह्मरूपतोक्तेः । आचार्यभगवत्पादैस्त्वानन्दमयस्य शोधनीयेषु गणनादशुद्धत्वे सिद्धे ब्रह्मता नोपपद्यत इत्याशयेन ब्रह्मपुच्छवाक्य एव ब्रह्मनिर्देशो व्यवस्थापितः । तत्पक्षे 'यदयमाकाश आनन्दो न स्या' दिति सामानाधिकरण्येन प्रयोगादानन्दमयकोशस्य पराकाशात्मकब्रह्मशरीरभूतचिच्छक्तिरूपत्वम् । श्रीकण्ठ-भाष्यतट्टीकादावयमर्थः स्पष्टः । पुच्छब्रह्मपक्षे तु पञ्चानामन्तरे मध्ये स्थितेत्यर्थः । युक्तं चैतत् । ब्रह्मगीतायां तथैवोपबृंहणदर्शनात् । तदुक्तं—

तथानन्दमयश्चापि ब्रह्मणान्येन साक्षिणा ।
सर्वोत्तरेण संपूर्णो ब्रह्म नान्येन केन चित् ॥

यदिदं ब्रह्मपुच्छाख्यं सत्यज्ञानाद्वयात्मकम् ।
सारसः सर्वदा साक्षान्नान्यथा सुरपुंगवाः ॥

इति । कौलभट्टारका अप्याहुः —

अन्नप्राणमनःप्रबोधपरमानन्दैः शिरःपक्षयुक्
पुच्छात्मप्रकटैर्महोपनिषदां वाक्यैः प्रसिद्धीकृतैः ।
कोशैः पञ्चभिरेभिरेव भवतीमेतत्प्रलीनामिति
ज्योतिःप्रज्वलदुज्ज्वलात्मचपलां यो वेद स ब्रह्मवित् ॥ इति ।

निस्सीमेति—निष्क्रान्तः सीमानं सीमां वा निःसीमा निःसीमो वा निरवधिको महिमा यस्याः । 'मनः' इति निषेधान्न ङीप् । वैकल्पिको डाप् । अतो निःसीममहिम्ने नम इति वा निःसीममहिमायै नम इति वा प्रयोगः ।

नित्ययौवनेति—कालत्रयेऽपि रजसोऽविरहान्नित्ययौवना ।

मदशालिनीति—विषयान्तरसंपर्कशून्य आनन्दैकविषयको वृत्तिविशेषो मदस्तेन शालते शोभत इति तथा ॥ १४२ ॥

मदाघूर्णितरक्ताक्षी मदपाटलगण्डभूः ।
चन्दनद्रवदिग्धाङ्गी चाम्पेयकुसुमप्रिया ॥ १४३ ॥

मदेति—मदेन घूर्णितानि रक्तानि चाक्षीणि यस्याः । बाह्यविषयवैमुख्यं घूर्णनम् ।

मदपाटलेति—मदेन पाटले श्वेतरक्ते गण्डभुवौ कपोलभित्ती यस्याः । मदो मद्यं लक्षणया तत्पानम् । यद्वा मदः कस्तूरी । पाटलं पुष्पविशेषः । मत्वर्थीयोऽच् । तद्वत्यौ मकरिकाचित्रिते कर्णावतंसवत्यौ च गण्डभुवौ यस्याः ।

मदो रेतसि कस्तूर्यां गर्वे हर्षेभदानयोः ।
मद्येऽपि मद आख्यात ॥ इति **विश्वः** ।

चन्दनद्रवेति—चन्दनस्य मलयजस्य द्रवेण घृष्टसारेण दिग्धानि लिप्तान्यङ्गानि यस्याः ।

चाम्पेयेति—चाम्पेयकुसुमं नागकेसरपुष्पं, चम्पासंबन्धिपुष्पं वा प्रियं यस्याः ॥ १४३ ॥

कुशला कोमलाकारा कुरुकुल्ला कुलेश्वरी ।
कुलकुण्डालया कौलमार्गतत्परसेविता ॥ १४४ ॥

कुशलेति—सृष्ट्यादिनिर्माणकौशलवत्त्वात्कुशला । कुशं जलं लाति आदत्ते इति वा । आदन्तत्वात्कः । कुत्सितः शलश्चन्द्रमा यस्या अग्रे तदधिककान्तिमत्त्वादिति वा । 'शलं तु शल्लकीलोम्नि शलो भृङ्गीगणे विधा' विति विश्वः । कोमलः सुकुमार आकारोऽवयवविन्यासो यस्याः ।

कुरुकुल्लेति—कुरुकुल्लाख्यदेवी श्रीपुरेऽहंकारचित्तमयप्राकारयोर्मध्ये विमर्शमयवाप्यामाधिकृता । तदुक्तं ललितास्तवरत्ने वापीं प्रकृत्य—

कुरुविन्दतरणिनिलयां कुलाचलस्पर्धिकुचनमन्मध्याम् ।
कुङ्कुमविलिप्तगात्रीं कुरुकुल्लां मनसि कुर्महे सततम् ॥

इति तन्त्रराजे च द्वाविंशे पटले निरूपिता तद्रूपा ।

कुलेश्वरीति—सजातीयानां मातृमानमेयानां समूहः कुलं तस्येश्वरी ।

कुलकुण्डेति—मूलाधारकर्णिकामध्यगतो विन्दुः कुलकुण्डं कमलकन्दमध्यस्थितच्छिद्रतुल्यं तदेवालयः स्वापस्थानं यस्याः । तस्मिन्नासमन्ताल्लयः सुषुप्तिरिव यस्या इति वा । सा कुण्डलिनीति यावत् । तदुक्तमाचार्यभगवत्पादैः 'अवाप्य स्वां भूमिं भुजगनिभमध्युष्टवलयं स्वमात्मानं कृत्वा स्वपिषि कुलकुण्डे कुहरिणी' ति ।

कौलेति — स्वस्ववंशपरंपराप्राप्तो मार्गः कुलसंबन्धित्वात्कौलः । तदुक्तं ब्रह्मखण्डे—

यस्य यस्य हि या देवी कुलमार्गेण संस्थिता ।
तेन तेन च सा पूज्या बलिगन्धानुलेपनैः ॥

इति । 'नैवेद्यैर्विविधैश्चैव पूजयेत्कुलमार्गत' इति च । यद्वा समयमतं कौलमतं मिश्रमतं चेति विद्योपास्तौ मतत्रयम् । शुकवसिष्ठादिसंहितापञ्चकोक्तं वैदिकमार्गकरम्बितमाद्यम् । चन्द्रकलादितन्त्राष्टकोक्तं तु चरमम्। कुलसमयोभयानुसारित्वात् । एतद्भिन्नतन्त्रोदितं कौलमार्गम् । कौलैर्मृग्यत इत्यर्थे कर्मणि घञ् । तत्तदुपास्तिभेदोऽधिकारभेदश्च तत्तत्तन्त्रेष्वेव स्पष्टः । तस्मिंस्तत्परैरासक्तैः सेविता ॥ १४४ ॥

कुमारगणनाथाम्बा तुष्टिः पुष्टिर्मतिर्धृतिः ।
शान्तिः स्वस्तिमती कान्तिर्नन्दिनी विघ्ननाशिनी ॥ १४५ ॥

कुमारेति—कुमारः स्कन्दो गणनाथो गजाननस्तयोरम्बा माता । कुत्सितो मारगणः स्मरविकारसमूहो येषां तन्नाथानम्बते बध्नातीति वा । 'अबि बन्धन'

पुरुषो विष्णुरित्युक्तः शिवो वा नाम नामतः।
अव्यक्तं तु उमादेवी श्रीर्वा पद्मनिभेक्षणा ॥
तत्संयोगादहंकारः स च सेनापतिर्गुहः।

इति। तद्गणनार्थानतीवाहन्ताधिष्ठानस्वन इति।

तुष्टिरिति—तुष्ट्यादीनि सप्त नामानि तोषपोषज्ञानधैर्यशमकल्याण कमनीयतावाचकानि सन्ति तादृशभगवतीस्वरूपत्वाभिप्रायेण तामप्यभिद तथाच **मार्कण्डेयपुराणे**—

या देवी सर्वभूतेषु तुष्टिरूपेण संस्थिता।
नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ॥

इत्यादि **मल्लारिमाहात्म्येऽपि**—

यो देवः सर्वभूतेषु तोषरूपेण संस्थितः।
नमस्तस्मै नमस्तस्मै नमस्तस्मै नमो नमः ॥

इत्यादि। **देवीभागवते** तृतीयस्कन्धे—

बुद्धिः कीर्तिर्धृतिर्लक्ष्मीः शक्तिः श्रद्धा मतिः स्मृतिः।
सर्वेषां प्राणिनां साम्बा प्रत्यक्षं तन्निदर्शनम् ॥

इति। **पद्मपुराणे** देवीक्षेत्रगणनावसरे तुष्टिर्वस्त्रेश्वरे तथा।

पुष्टिरिति—देवदारुवने पुष्टिः।

धृतिरिति—धृतिः पिण्डारकक्षेत्रे इत्येवं तत्तत्क्षेत्राधिष्ठात्र्या भगवत्या त्युक्तम्।

मतिरिति—मतिस्तु **वायुपुराणे** निरुच्यते—

बिभर्ति मानं मनुते विभागं मन्यतेऽपि च।
पुरुषो भोगसंबद्धस्तेन चासौ मतिः स्मृता ॥

इति। तस्याश्च देवीरूपता **सूतसंहितायाम्**—

यानुभूतिरुदिता मतिः परा वेदमाननिरता शुभावहा।
तामतीव सुखदां वयं शिवां केशवादिजनसेवितां नुमः ॥

इत्यादि।

शान्तिरिति—शान्तिशब्देन वायवीयः कलाविशेषो वा कथ्यते। **शैवागमे**—

मलमायाविकारौघशान्तिः पुंसः पुनर्यया ।
सा कला शान्तिरित्युक्ता साधिकारास्पदं पदम् ॥

इति । बृहत्पाराशरस्मृतावपि—

दशपञ्चाङ्गुलव्याप्तं नासिकाया बहिःस्थितम् ।
जीवो यत्र विशुध्येत सा कला षोडशी स्मृता ॥

इति प्रकृत्य 'सा च शान्तिः प्रकीर्तिते'त्यन्तम् ।

स्वस्तिमतीति—सुष्ठु अस्तिः सत्ता तद्वत्त्वेन वा स्वस्तिमती । सत्तायाः शोभनत्वं च पारमार्थिकत्वं व्यावहारिकसत्ताधिकत्वम् । 'प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यं'। 'तत्सत्यस्य सत्य'मिति च श्रुतेः । 'स्वस्त्याशीःक्षेमनिष्पापपुण्यमङ्गलवाचक' इति रत्नकोशः । 'स्वस्तीत्यविनाशिनामे'ति यास्कश्च ।

कान्तिरिति—कान्तिशब्देनेच्छाशक्तिर्वोच्यते ।

नन्दिनीति—नन्दयितृत्वान्नन्दिनी कामधेनुवंशोद्भवगोविशेषो वा । गङ्गास्वरूपा वा ।

विघ्ननाशिनीति—विशेषेण घ्नन्तीति विघ्ना विद्यान्तरायास्तान्नाशयितुं शीलमस्यास्तथा ॥ १४५ ॥

तेजोवती त्रिनयना लोलाक्षी कामरूपिणी ।
मालिनी हंसिनी माता मलयाचलवासिनी ॥ १४६ ॥

तेजोवतीति—तेजसामादित्यादीनामाधारभूतत्वात्तेजोवती । 'एतस्मिन् खल्वक्षरे गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत' इति श्रुतेः ।

त्रिनयनेति—त्रीणि सोमसूर्याग्निरूपाणि नयनानि नेत्राणि यस्याः । क्षुभ्रादेराकृतिगणत्वात्संज्ञाशब्दत्वेऽपि णत्वाभावः । वौषडिति शब्दस्य त्रिनयनेति संज्ञा नामपारायणे प्रसिद्धा तद्रूपा वा । यद्वा नयनशब्दो लक्षणया प्रमाणपरः । नयति प्रापयति प्रमाणमिति व्युत्पत्तेश्च । तथाच शाण्डिल्यसूत्रे प्रयोगः 'त्रीण्येषां नेत्राणि शब्दलिङ्गाक्षभेदाद्रुद्रव'दिति । त्रीणि प्रत्यक्षानुमानशब्दरूपाणि प्रमाणानि यस्याः। यद्विषयकप्रमाजनने त्रिविधमेव प्रमाणम् । श्रवणरूपं शाब्दज्ञानम् । मननं यौक्तिकत्वादानुमानिकम् । निदिध्यासनं तु स्वानुभवरूपं प्रत्यक्षमेव । परंतु विजातीयप्रत्ययैः कदाचिन्मध्ये मध्येऽन्तरितम् । एतदभिप्रायेणैव शाण्डिल्यमुनिना शब्दमारभ्यैव प्रमाणानि गणितानि । उपमानस्य शक्तिग्रहमात्रविषयकत्वेन प्रकृतानुपयोगात् । अतएवोक्तं मनुस्मृतौ—

प्रत्यक्षं चानुमानं च शास्त्रं च विविधागमम् ।
त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता ॥

इति । सांख्यानां समाससूत्रमपि 'त्रिविधं प्रमाण' मिति । **योगसूत्रमपि** 'प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानी' ति । त्रीन्मार्गान्प्रत्यधिकारिणो नयतीति वा । दक्षिणोत्तरमार्गौ ब्रह्ममार्गश्चेति त्रयो मार्गा उत्तरत्र विवेचयिष्यन्ते । तथा चोक्तं **देवीपुराणे**—

दक्षिणं चोत्तरं लोकं तथा ब्रह्मायनं परम् ।
नयं सन्मार्गवर्गं च नेत्री त्रिनयना मता ॥

इति ।

लोलाक्षीति—लोलाक्षीणां स्त्रीणां यः कामो मन्मथस्तद्रूपिणी । शिवकामनिरासाय लोलाक्षीसंबन्धित्वं कामविशेषणम् । कामाभिमानियोगेश्वरीरूपा वा । तदुक्तं **वराहपुराणे**—

कामः क्रोधस्तथा लोभो मदो मोहश्च पञ्चमः ।
मात्सर्यं षष्ठमित्याहुः पैशुन्यं सप्तमं तथा ॥
असूया त्वष्टमी ज्ञेया इत्येता अष्ट मातरः ।
कामं योगेश्वरीं विद्धि क्रोधं माहेश्वरीं तथा ॥
लोभस्तु वैष्णवी प्रोक्ता ब्रह्माणी मद एव च ।
मोहः स्वयंभूः कल्याणी मात्सर्यं चेन्द्रजां विदुः ॥
यमदण्डधरा देवी पैशुन्यं स्वयमेव च ।
असूया च वराहाख्या इत्येताः परिकीर्तिताः ॥

इति ।

मालिनीति—मालावत्त्वान्मालिनी । ब्राह्म्यादित्वादिनः एकपञ्चाशन्मातृकाभिमानिदेवताया मालिनीति संज्ञा तद्रूपा वा । यद्वा अस्ति देव्याः सखी मालिनी नाम्नी तद्रूपा । तदुक्तं **वामनपुराणे** पार्वतीविवाहप्रकरणे सप्तपदीक्रमणं प्रकृत्य—

ततो हराङ्घ्रिर्मालिन्या गृहीतो दायकारणात् ।
किं याचसे ददाम्येष मुञ्चस्वेति हरोऽब्रवीत् ॥
मालिनी शंकरं प्राह मत्सख्यै देहि शंकर ।
सौभाग्यं निजगोत्रीयं ततो मोक्षमवाप्स्यसि ॥
अथोवाच महादेवो दत्तं मालिनि मुञ्च माम् ।

इत्यादि । वृत्तविशेषरूपा मन्दाकिनीरूपा वा ।

मालिनी वृत्तभेदे स्यान्मालाकारस्त्रियामपि ।
चम्पानगर्यां गौर्यां च मन्दाकिन्यां च मालिनी ॥

इति विश्वः। सप्तवर्षा कन्या मालिनीत्युच्यते तद्रूपा वा। 'सप्तभिर्मालिनी गा स्यादि' ति कन्याप्रकरणे धौम्यवचनात्।

हंसिनीति—हंसा यतिविशेषा अस्यामभेदेन सन्तीति हंसिनी। हंस इत्यजपा मन्त्रो वा।

मातेति—सर्वजनयितृत्वान्माता। मातृकारूपा वा। 'मन्त्राणां मातृभूता च मातृका परमेश्वरी' ति स्कान्दात्। प्रमात्रर्थकं पुंलिङ्गं वा। प्रकाशोऽत्र विशेष्यः। अथवा दशमीतिथिनित्यामन्त्रस्य मातेति संज्ञा। नामपारायणे तथा दर्शनात्। तद्रूपेत्यर्थः। कायावरोहणाख्यक्षेत्राधिष्ठात्रीयम्। 'माता कायावरोहणे' इति पाद्मात्। लक्ष्मीबीजस्यापि मातेति संज्ञा। 'श्रीर्मा रमा च कमला माता लक्ष्मीश्च मङ्गले' ति विश्वाख्योक्तेः।

मलयाचलेति—शाबरचिन्तामणौ प्रसिद्धा मलयालया भगवती तद्रूपत्वान्मलयाचले वसतीति तथा ॥ १४६ ॥

अथ परिभाषायां पञ्चत्रिंशन्नामानि विभजते ॥

गलफफशोभावेगः शंभोर्वेदे चतुर्होत्रः ।
भूद्विस्ताव्राजको मोदाङ्गणयासतो नतिहृत ॥ १९ ॥

अत्र स्ताव्राजेत्यनेनार्धसमाप्त्युत्तरमेकपदेनैक नामेत्येतावन्मात्रोक्तावपि परत्र मोदाङ्गणेति पञ्चाक्षरनामकीर्तनबलात्प्रथमस्यैक दशाक्षरात्मत्वलाभो न्यायगम्यः। तावत एव परिशेषात्। चरमतकारस्य सकारयोगाभावान्नाक्षरसंख्यापरता ॥ १९ ॥

सुमुखी नलिनी सुभ्रूः शोभना सुरनायिका ।
कालकण्ठी कान्तिमती क्षोभिणी सूक्ष्मरूपिणी ॥ १४७ ॥

सुमुखीति—शोभनं मुखं यस्याः सा सुमुखी। ज्ञानेन मुखकान्तेराधिक्यात्। 'शोभतेऽस्य मुखं य एवं वेदे' ति श्रुतेः। ब्रह्मविद इव ते सौम्य मुखमाभाती' ति श्रुतेश्च। षोडश्यङ्गत्वेनोपास्यदेवताविशेषो वा सुमुखी।

नलिनीति—करचरणमुखनेत्राद्यवयवानां कमलरूपत्वात्सृष्टिन्यायेन नलिनी। भागीरथीरूपत्वाद्वा। 'नन्दिनी नलिनी सीते' ति नदीगङ्गादशनामसु गणनात्। नलाख्यो राजा यस्यामुपासनया तादात्म्येन निविष्टः सेति वा।

सुभ्रूरिति— शोभने भ्रुवौ यस्याः सा सुभ्रूः।

शोभनेति—सौन्दर्यशीलत्वाच्छोभना। 'सुषमं साधु शोभन' मिति कोशः।

सुरनायिकेति—सुराणां नायिकेश्वरी 'महत्तरा महिमा देवताना' मिति

कालकण्ठीति—कालः कण्ठो यस्येश्वरस्य तस्य स्त्री। उक्तं च **वायुपुराणे**—

पश्यतां देवसंघानां पिशाचोरगरक्षसाम्।
धृतं कण्ठे विषं घोरं कालकण्ठस्ततोऽस्म्यहम्॥

इति **देवीपुराणे**ऽष्टषष्टिशिवतीर्थप्रकरणे 'कालञ्जरे कालकण्ठः' इति स्मर्यते। तेन तत्क्षेत्राधिष्ठात्रीत्यर्थः। मधुरोऽस्फुटो ध्वनिः कलः स एव कालः स्वार्थिकोऽण्। कालः कण्ठो यस्या इति वा। अङ्गगात्रकण्ठेभ्यो वा ङीप्। दारुकासुरवधार्थं ससर्ज कालीं कामारिः कालकण्ठीं कपर्दिनी'मिति **लैङ्गे** कथायाः प्रसिद्धेस्तद्रूपा वा। कलपदादेव स्वार्थिकोऽण्वा। मञ्जुध्वनिरिति तदर्थः।

कान्तिमतीति—कान्तिरस्या अस्तीति कान्तिमती।

क्षोभिणीति—परमेश्वरी सृष्टयौन्मुख्येन क्षोभयतीति क्षोभिणी। तदुक्तं **विष्णुपुराणे**

प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्यात्मेच्छया हरिः।
क्षोभयामास भगवान्सर्गकाले व्ययाश्रितः॥

इति। यद्वा। मनःक्षोभात्कांश्चिद्गणानजनयदिति क्षोभिणी। तदुक्तं **वराहपुराणे** मूर्तित्रयं प्रकृत्य—

या मन्दरं गता देवी तपस्तप्तुं तु वैष्णवी।
तस्यास्तपन्त्याः कालेन महतः क्षुभितं मनः॥
तस्मात्क्षोभात्समुत्तस्थुः कुमार्यः सौम्यदर्शनाः।
नीलकुञ्चितकेशान्ता बिम्बोष्ठ्यः पद्मलोचनाः॥
इन्दीवरसमा दामनूपुराढ्याः सुवर्चसः।
एवंविधाः स्त्रियो देव्याः क्षोभिते मनसि द्रुतम्॥
उत्तस्थुः शतसहस्राः कोटिशो विविधानना।

इत्यादि।

सूक्ष्मरूपिणीति—सूक्ष्मं दुर्ज्ञेयं रूपमस्याः। 'सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं नित्यम्' 'अणोरणीया'निति च श्रुतेः। सूक्ष्म इति होमविशेषस्य संज्ञा। **तन्त्रराजे** 'नित्यानित्योदिते मूलाधारमध्येऽस्ति पावक' इत्यादिना 'एवं द्वादशधा होममक्षरैः स्यादुदीरितं'रित्यन्तेन ग्रन्थेनोक्तता तदेव रूपमस्या इति वा। देव्या अपि त्रीणि रूपाणि स्थूलसूक्ष्मपरभेदात्सन्त्येवेति व्यक्तमेव॥ १४७॥

वज्रेश्वरी वामदेवी वयोवस्थाविवर्जिता।
सिद्धेश्वरी सिद्धविद्या सिद्धमाता यशस्विनी॥ १४८॥

वज्रेश्वरीति—षष्ठीतिथिनित्या जालन्धरपीठाधिष्ठात्री वज्रेश्वरी । अथवा श्रीपुरस्य द्वादशः प्राकारो वज्रमणिमयस्तस्यैकादशस्य मध्ये वज्राख्या नदी तदधिपतिः । उक्तं च **दुर्वाससा**—

तत्र सदा प्रवहन्ती तटिनी वज्राभिधा चिरं जीयात् ।
चटुलोर्मिझाटनृत्यत्कलहंसीकुलकलक्वणितपुष्टा ॥
रोधसि तस्या रुचिरे वज्रेशी जयति वज्रभूषाढ्या ।
वज्रप्रदानतोषितवज्रिमुखत्रिदशविनुतचारित्रा ॥

इति । इन्द्राय वज्रोऽपि देव्यैव दत्तः । तदुक्तं **ब्रह्माण्डे** शक्रस्य जले तपःप्रकृत्य

तज्जलादुत्थिता देवी वज्रं दत्वा बलिद्विषे ।
पुनरन्तर्दधे सोऽपि कृतार्थः स्वर्गमेयिवान् ।

वामदेवीति—वामो वननीयो[1] देवो वामदेवः । 'तं देवा अब्रुवन्नयं वै नः *सर्वेषां वाम इति तस्माद्वामदेव'* इत्यैतरेयश्रुतेः । वामेन भागेन दीव्यतीत्यर्धनारीश्वरो वा वामदेवः ।

कुङ्कुमक्षोदसंकाशं वामाख्यं वनवेषधृत् ।
वक्त्रमुत्तरमीशस्य प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठितम् ॥

इति **शिवपुराणोक्तः** सदाशिवव्यूहान्तर्गतो मूर्तिविशेषोऽपि वामदेवस्तस्येयं वामा सुन्दरी च सा देवी वा । वामानां कर्मफलानां वा देवी अधिष्ठानदेवता । वामाचारे रता वामाः । 'पूजकोऽपि भवेद्वामस्तन्मार्गे सततं रत' इति **कालिकापुराणवचनात्** तेषां देवीति वा । उक्तं च **देवीपुराणे**—

वामं विरुद्धरूपं तु विपरीतं च गीयते ।
वामेन सुखदा देवी वामदेवी ततः स्मृता ॥

इति ।

वयोवस्थेति—बाल्यपौगण्डकैशोरादिवयोविशेषाणामवस्थाभिर्विवर्जिता । सदा तनत्वात् ।

सिद्धेश्वरीति—गोरक्षप्रमुखानां सिद्धानामीश्वरी स्वामिनी एतन्नाम्नैव काश्यां प्रसिद्धा ।

सिद्धविद्येति—सिद्धा च सा विद्या च सिद्धविद्या । अत एव पञ्चदश्याः सिद्धारिचक्रशोधो नास्तीत्युक्तं **कादिमते** 'नित्यानां सिद्धमन्त्रत्वान्नावेक्ष्यास्त्वंशकादय' इति ।

सिद्धमातेति—सिद्धानां माता । रक्षकत्वात् ।

यशस्विनीति—यशोऽस्यां अस्तीति यशस्विनी । 'अस्मायामेधास्रजो विनिः' । 'तस्य नाम महद्यशः' इति श्रुतेः ।। १४८ ।।

विशुद्धिचक्रनिलयाऽऽरक्तवर्णा त्रिलोचना ।
खट्वाङ्गादिप्रहरणा वदनैकसमन्विता ।। १४९ ।।

विशुद्धीति—अथ द्विषष्टिनामभिर्योगिनीन्यासक्रमेण विशुध्यादिसप्तचक्राधिष्ठातृडरलकसहयाद्ययोगिनीसप्तकस्वरूपेण भगवतीं स्तोतुमारभते ।— **विशुद्धीत्यादिना** । तत्रेदं डाकिनिध्यानं—

> ग्रीवाकूपे विशुद्धौ नृपदलकमले श्वेतरक्तां त्रिनेत्रां
> हस्तैः खट्वाङ्गखड्गौ त्रिशिखमपि महाचर्म संधारयन्तीम् ।
> वक्त्रेणैकेन युक्तां पशुजनभयदां पायसान्नैकसक्तां
> त्वक्स्थां वन्देऽमृताद्यैः परिवृतवपुषं डाकिनीं वीरवन्द्याम् ।।

इति विशुद्धिचक्रं षोडशदलकमलस्य कर्णिकैव निलयो यस्याः ।

आरक्तवर्णेति—आरक्तो वर्णो यस्या इति पञ्चाक्षरं नाम । आङीषदर्थे । तेन 'श्वेतरक्तस्तु पाटल' इत्युक्तलक्षणकपाटलीकुसुमसमानवर्णेत्यर्थः । लाकिनीप्रकरणगतनाम्ना पौनरुक्त्यभावाच्च । त्रीणि लोचनानि यस्याः ।

खट्वाङ्गेति—खट्वाङ्गं खट्वापादः । दण्डारोपितनरकपालं वा । तदादि येषां चतुर्णां मध्ये तानि प्रहरणान्यायुधानि यस्याः ।

वदनेति—वदनं च तदेकं च । 'पूर्वकालैके' ति समासः । अनित्यत्वान्न पूर्वनिपातः । तेन समन्विता युक्ता ।। १४९ ।।

पायसान्नप्रिया त्वक्स्था पशुलोकभयंकरी ।
अमृतादिमहाशक्तिसंवृता डाकिनीश्वरी ।। १५० ।।

पायसान्नेति—पयोविकारः पायसश्च तदन्नं च तत्परमान्नं प्रियं यस्याः ।

त्वक्स्थेति—त्वचि धातौ तिष्ठतीति त्वक्स्था । तदभिमानित्वात् ।

पशुलोकेति—अद्वैतविद्याविहीनाः पशवस्त एव लोकास्तेषां भयंकरी । 'योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशु' रिति श्रुतेः । 'द्वितीयाद्वै भयं भवति' 'य एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुतेऽथ तस्य भयं भवती' ति च श्रुतेः ।

अमृतेति—अमृताख्या शक्तिरादिर्यासां ताभिः षोडशभिर्महाशक्तिभिः 'अमृताकर्षिणीन्द्राणी' त्याभिरक्षरान्ताभिरेकैकदलनिष्ठाभिः संवृता । उक्तं च **स्वच्छन्दतन्त्रे**

तस्मादेकाङ्गुलादूर्ध्वं विशुद्धं षोडशाक्षरम् ।
मध्यगा डाकिनी बाह्यपत्रेषु परमेश्वरी ।।
अमृताद्यक्षरान्ताः स्युश्चन्द्रबिम्बं तदूर्ध्वत ।

इति । नवानां विशेषणानां विशेष्यं नाम्ना निर्दिशति—**डाकिनीश** डाकिन्याख्येश्वरीत्यर्थः ।। १५० ।।

अनाहताब्जनिलया श्यामाभा वदनद्वया ।
दंष्ट्रोज्ज्वलाक्षमालादिधरा रुधिरसंस्थिता ।। १५१ ।।

अनाहतेति—हृदये द्वादशदलकमलेऽनाहताख्यचक्रे राकिन्याख्या तिष्ठति । तस्या ध्यानं यथा—

हृत्पद्मे भानुपत्रे द्विवदनलसितां दंष्ट्रिणीं श्यामवर्णा
मक्षं शूलं कपालं डमरुमपि भुजैर्धारयन्तीं त्रिनेत्राम् ।
रक्तस्थां कालरात्रिप्रभृतिपरिवृतां स्निग्धभक्तैकसक्तां
श्रीमद्वीरेन्द्रवन्द्यामभिमतफलदां राकिनीं भावयामः ।।

इति । अनाहताब्जं तत्कर्णिका निलयो यस्याः ।

श्यामाभेति—श्यामा षोडशवार्षिकी तया तुल्या श्यामाभा । श्या कान्तिर्यस्या इति वा ।

वदनद्वयेति वदनयोर्द्वयं यस्याः ।

दंष्ट्रोज्ज्वलेति दंष्ट्राभिर्वराहसमानदन्तैरुज्ज्वला शोभमाना ।

अक्षमालेति—अक्षमाला आदिर्येषां तेषां चतुर्णामायुधानां धरा । कर्मण्यणि धारेति स्यात् । उक्तश्लोके यदि चक्रं शूलमित्येव पाठस्त रथाङ्गस्य मां शोभां लाति आदत्त इत्यक्षमालं चक्रमित्याख्येयम् ।

रुधिरसंस्थितेति—रुधिरे शोणिते संस्थिता तदभिमानित्वेन ।। १५

कालरात्र्यादिशक्तयौघवृता स्निग्धौदनप्रिया ।
महावीरेन्द्रवरदा राकिण्यम्बास्वरूपिणी ।। १५२ ।।

कालरात्रीति—अस्ति कालरात्र्याख्या काचन शक्तिः । तदुक्तं व मूर्तित्रयं प्रकृत्य—

या सा नीलगिरिं याता तपसे धृतमानसा ।
रौद्री तमोभवा शक्तिस्तस्याः शृणु धरे व्रतम् ।।

रौद्री तपोरता देवी तामसी शक्तिरुत्तमा ।
संहारकारिणी नाम्ना कालरात्रीति तां विदुः ।।

इति । सा आदिर्यासां तासां ठकारान्तद्वादशशक्तीनामोघेन समूहेन वृता पत्रेषु वेष्टिता ।

स्निग्धौदनेति—स्निग्धो घृतप्लुत ओदनः प्रियो यस्याः ।

महावीरेति—विविधा ईरा वा इरा वा येषां ते वीराः । पक्षद्वयेऽपि चमत्कृतवाणीकाः । स्नातका इति यावत् । अथवा महावीरं सौमिकः पात्रविशेषः । 'महावीरं तु विबाधमृजीष' मित्यादिश्रुतिप्रसिद्धः । लक्षणया च पानपात्रपरः । तस्मान्मत्वर्थीयोऽच् । ब्रह्मरसामृतपानशीला इति यावत् । अत एवेन्द्रा ब्रह्मविदः । इदमित्यापरोक्ष्येण ये साक्षिणः स्वात्मभूतं ब्रह्माहमस्मीति साक्षात्कुर्वन्ति ते इन्द्राः । तथा च श्रूयते 'इदमदर्शमिदमदर्शमिति तस्मादिन्द्रो नामे' ति । अथवा 'त्रितयाभोक्ता वीरेश' इति शिवसूत्रोक्तलक्षणा जागराद्यवस्थात्रयेऽपि तुर्यानुसंधानपरा वीरेन्द्राः । उक्तं च वरदराजेन—

वीरेश इति वीराणां भेदव्यसनकारिणाम् ।
अन्तर्बहिर्विसरतामिन्द्रियाणामधीश्वरः ।।

इति । अथवा महावीराः प्रह्लादः इन्द्रः शक्रश्च । **देवीभागवते** चतुर्थस्कन्धे शक्रप्रह्लादयोर्दिव्यवर्षशतं युद्धे जाते पश्चादुभाभ्यां स्तुता भगवती द्वयोरपि वरमदादिति कथानकस्मरणात् तेभ्यो वरं ददातीति तथा ।।

अथ परिभाषायामेकोनचत्वारिंशन्नामानि विभजते ।।

पञ्चपदी भाविचतुष्पदी द्विचरणीव शंभोर्वाक् ।
चतुरङ्घ्रिवशे पञ्चाङ्घ्रिभवे द्व्येकं चतुष्पदं च मम ।। २० ।।

षट्पदीति वक्तव्ये चतुर्णां द्वयोश्च विभज्योक्तिश्छन्दःपूरणाय । एकपदेन द्वादशाक्षरमेकं नाम । अर्धं तावत एव परिशेषात् ।। २० ।।

राकिण्यम्बेति—राकिणीनामिकाया अम्बायाः स्वरूपमस्याः ।। १५२ ।।

मणिपूराब्जनिलया वदनत्रयसंयुता ।
वज्रादिकायुधोपेता डामर्यादिभिरावृता ।। १५३ ।।

मणिपूरेति—मणिपूराख्यं दशदलं नाभौ पद्मं तत्र लाकिन्याख्या योगिनी तिष्ठति । तदुक्तं—

दिक्पत्रे नाभिपद्मे त्रिवदनविलसद्दंष्ट्रिणीं रक्तवर्णां
　　शक्तिं दंभोलिदण्डावभयमपि भुजैर्धारयन्तीं महोग्राम् ।
डामर्याद्यैः परीतां पशुजनभयदां मांसधात्वेकनिष्ठां
　　गौडान्नासक्तचित्तां सकलसुखकरीं लाकिनीं भावयामः ।।

इति । मणिपूराख्यमब्जं निलयो यस्याः ।

वदनत्रयेति—वदनानां त्रयेण संयुता ।

वज्रादिकायुधोपेतेति—वज्रादिकैश्चतुर्भिरायुधैरुपेता ।

डामरीति—डामर्याद्याभिः फट्कारिण्यन्ताभिर्दशभिः शक्तिभिरावृता ॥१५३॥

रक्तवर्णा मांसनिष्ठा गुडान्नप्रीतमानसा ।
समस्तभक्तसुखदा लाकिन्यम्बास्वरूपिणी ॥ १५४ ॥

रक्तवर्णेति—रक्तो वर्णो यस्याः ।

मांसनिष्ठेति—मांसे नितरां तिष्ठति तद्धात्वभिमानित्वेनेति तथा ॥

इति श्रीभासुरानन्दकृते सौभाग्यभास्करे ।
पञ्चभिः शतकैरासीत्षष्ठी नाम्ना रुचिः कला ॥ ५०० ॥

इति श्रीभास्कररायेत्यादिश्रीमल्ललितासहस्रनामभाष्ये
पञ्चमशतकं नाम षष्ठी कला ॥ ६ ॥

गुडान्नेति—गुडेन मिश्रमन्नं गुडान्नम् । 'भक्ष्येण मिश्रीकरण' मिति समासः । तेन प्रीतं मानसं यस्याः ।

समस्तेति—समस्तेभ्यो भक्तेभ्यः सुखं ददातीति तथा ।

लाकिनीति—लाकिन्याख्याया अम्बायाः स्वरूपमस्याः ॥ १५४ ॥

स्वाधिष्ठानाम्बुजगता चतुर्वक्त्रमनोहरा ।
शूलाद्यायुधसंपन्ना पीतवर्णातिगर्विता ॥ १५५ ॥

स्वाधिष्ठानेति—स्वाधिष्ठानाख्ये षड्दले पद्मे काकिन्याख्या योगिनी तिष्ठति। तदुक्तम्—

स्वाधिष्ठानाख्यपद्मे रसदललसिते वेदवक्त्रां त्रिनेत्रां
हस्ताभ्यां धारयन्तीं त्रिशिखगुणकपालाभयान्यात्तगर्वाम् ।
मेदोधातुप्रतिष्ठामलिमदमुदितां बन्धिनीमुख्ययुक्तां
पीतां दध्योदनेष्टामभिमतफलदां काकिनीं भावयामः ॥

इति । स्वाधिष्ठानाख्यमम्बुजं गता प्राप्ता ।

चतुर्वक्त्रेति—चतुर्भिर्वक्त्रैर्मनोहरा रुचिरा ।

शूलाद्यायुधेति—शूलादिभिरुक्तसंख्याकायुधैः संपन्ना ।

पीतवर्णेति—पीतो वर्णो यस्याः सा ।

अतिगर्वितेति—अतीव सौन्दर्यादिकृतो गर्वो यस्याः । संजातो गर्वधातोर्निष्ठया वातिगर्विता ।। १५५ ।।

मेदोनिष्ठा मधुप्रीता बन्धिन्यादिसमन्विता ।
दध्यन्नासक्तहृदया काकिनीरूपधारिणी ।। १५६ ।।

मेदोनिष्ठेति—मेदसि धातुविशेषे निष्ठा स्थितिर्यस्याः । मधुना मद्येन क्षौद्रेण वा प्रीता । तथा च श्रुतिः 'यन्मधुना जुहोति महतीमेव तद्देवतां प्रीणाति' इति । महादेवीं प्रीणयतीत्यर्थः ।

बन्धिन्यादिसमन्वितेति-बन्धिन्यादिभिर्लम्बोष्ठयन्ताभिः षड्भिः समन्विता ।

दध्यन्नेति—दध्ना अन्नं दध्यन्नं । 'अन्नेन व्यञ्जन' मिति समासः । दधिसिक्तं ओदनं इति यावत् । तस्मिन्नासक्तं हृदयं यस्याः ।

काकिनीरूपधारिणीति— काकिन्याः रूपं स्वरूपं धारयतीति तथा ।। १५६ ।।

मूलाधाराम्बुजारूढा पञ्चवक्त्रास्थिसंस्थिता ।
अङ्कुशादिप्रहरणा वरदादिनिषेविता ।। १५७ ।।

मूलाधारेति—मूलाधाराख्ये चतुर्दले कमले साकिन्याख्या योगिनी तिष्ठति । तदुक्तं—

मूलाधारस्थपद्मे श्रुतिदललसिते पञ्चवक्त्रां त्रिनेत्रां
धूम्राभामस्थिसंस्थां सृणिमपि कमलं पुस्तकं ज्ञानमुद्राम् ।
बिभ्राणां बाहुदण्डैः सुललितवरदापूर्वशक्त्या वृतां तां
मुद्गान्नासक्तचित्तां मधुमदमुदितां साकिनीं भावयामः ।।

इति । मूलाधाराख्येऽम्बुजे आरूढा तत्कर्णिकायां स्थिता ।

पञ्चवक्त्रेति—पञ्चसंख्यानि वक्त्राणि यस्याः ।

अस्थिसंस्थितेति—अस्थिन अस्थिषु वा संस्थिता ।

अङ्कुशेति अङ्कुशादीनि चत्वारि प्रहरणानि यस्याः ।

वरदादिनिषेवितेति-वरदादिभिः सरस्वत्यन्ताभिश्चतसृभिः शक्तिभिर्निषेविता ।। १५७ ।।

मुद्गौदनासक्तचित्ता साकिन्यम्बास्वरूपिणी ।
आज्ञाचक्राब्जनिलया शुक्लवर्णा षडानना ।। १५८ ।।

मुद्गौदनेति—मुद्गसूपमिश्र ओदने आसक्तं चित्तं यस्याः । तल्लक्षणं च कुमारसंहितायाम्—

सुशालितण्डुलप्रस्थं तदर्धं मुद्गभिन्नकम् ।
चतुःपलं गुडं प्रोक्तं तन्मानं नालिकेरकम् ।।
मुष्टिमात्रं मरीचं स्यात्तदर्धं सैन्धवं रजः ।
तदर्धं जीरकं विद्यात्कुडवं गोघृतं विदुः ।।
गोक्षीरेण स्वमात्रेण संयोज्या कमलागनम् ।
मन्दाग्निपचनादेव सद्यान्नमिदमुत्तमम् ।।

इति ।

साकिनीति—साकिन्यम्बायाः स्वरूपमस्याः ।

आज्ञाचक्रेति—भ्रूमध्ये आज्ञाचक्रं नाम द्विदलं पद्मं तत्र हाकिन्याख्या योगिनी तिष्ठति । तदुक्तं—

भ्रूमध्ये बिन्दुपद्मे दलयुगकलिते शुक्लवर्णां कराब्जै
बिभ्राणां ज्ञानमुद्रां डमरुकममलामक्षमालां कपालम् ।
षट्चक्राधारमध्यां त्रिनयनलसितां हंसवत्यादियुक्तां
हारिद्रान्नैकसक्तां सकलसुखकरीं हाकिनीं भावयामः ।।

इति । आज्ञाचक्राब्जमेव निलयो यस्याः ।

शुक्लवर्णेति—शुक्लो वर्णो यस्याः ।

षडाननेति—षट्संख्यान्याननानि यस्याः ।। १५८ ।।

मज्जासंस्था हंसवती मुख्यशक्तिसमन्विता ।
हरिद्रान्नैकरसिका हाकिनीरूपधारिणी ।। १५९ ।।

मज्जासंस्थेति—मज्जशब्दो नकारान्तः पुंलिङ्गः । 'सारो मज्जा नरी' त्यमरात् । तदुत्तरमाङ्प्रश्लेषेण मज्ज्ञि आसमन्तात्सम्यक् तिष्ठतीति विग्रहे मज्ज-धात्वभिमानिनीत्यर्थः । आबन्तो वा मज्जाशब्दः । तथा 'चिद्बिल्वफलमज्जेयं' 'चिन्मज्जारूपमखिलं निजमज्जाचमत्कृति' रित्यादेर्ज्ञानवासिष्ठे प्रयोगात् । 'मज्जा स्यान्मज्जया सहे' ति कोशाच्च टाबन्त एव वा । तेन नाङ्प्रश्लेषः ।

हंसवतीति—मुखे भवा मुख्या हंसवत्येव मुख्या आदिर्ययोस्ताभ्यां शक्तिभ्यां हंसवतीक्षमावतीभ्यां समन्विता ।

हरिद्रान्नेति—हरिद्रामिश्रेऽन्ने एको मुख्यो रसो रसवत्ता बुद्धिः प्रीतिर्यस्याः ।

हाकिनीरूपधारिणीति—हाकिन्याख्याया देव्या रूपं धारयितुं शीलमिति

सहस्रदलपद्मस्था सर्ववर्णोपशोभिता ।
सर्वायुधधरा शुक्लसंस्थिता सर्वतोमुखी ॥ १६० ॥

सहस्रेति—ब्रह्मरन्ध्रे सहस्रदलं पद्मं तत्र याकिन्याख्या योगिनी तिष्ठति । तदुक्तं—

मुण्डव्योमस्थपद्मे दशशतदलके कर्णिकाचन्द्रसंस्थां
　रेतोनिष्ठां समस्तायुधकलितकरां सर्वतोवक्त्रपद्माम् ।
आदिक्षान्तार्णशक्तिप्रकटपरिवृतां सर्ववर्णां भवानीं
　सर्वान्नासक्तचित्तां परशिवरसिकां याकिनीं भावयामः ॥

इति । सहस्रदले पद्मे तिष्ठतीति तथा ।

सर्ववर्णेति—सर्ववर्णैः पाटलश्यामरक्तपीतादिरूपैरुपशोभिता चित्रवर्णेति यावत् । यद्वा सर्वाण्यकारादिक्षकारान्तानि वर्णा अक्षराणि यासां ताभिरमृतादिक्षमावत्यन्ताभिः पञ्चाशच्छक्तिभिरुप समीपे दलेषु शोभिता आवृता अनुलोमविलोमरीत्या शतसंख्याभिस्ताभिर्दशवारं दलेषु स्थिताभिः परिवृतेतियावत् । उपशब्दस्योक्तपरिभाषया दशसंख्याबोधकत्वासंभवाच्च । अत एव योगिनीन्यासे दशवारं तासां न्यासं केचिदिच्छन्ति ।

सर्वायुधेति—सर्वेषामायुधानां धरा धारयित्री । ' सहस्राणि सहस्रधा बाहोस्तव हेतय ' इति श्रुतेः ।

शुक्लसंस्थितेति—शुक्ल वीर्याख्यधातौ सम्यक् तदभिमानित्वेन स्थिता । **भविष्योत्तरपुराणे** रमण[1]कालीनध्यानविशेषः शुक्लसंज्ञः कथितस्तत्र स्थिता वा ।

सर्वतोमुखीति—सर्वतः सर्वासु दिक्षु मुखानि यस्याः सा । ' सर्वतोक्षिशिरोमुख ' मितिवचनात् ॥ १६० ॥

अथ परिभाषायां द्वात्रिंशन्नामानि विभजते ।

हेदाराः फलरेखारम्भविवादे तमोंशोऽस्ति ॥
खेदो देहे भीष्मो देवे वाञ्चड्घ्रिलिङ्गफले ॥ २१ ॥

स्पष्टार्थः ॥ २१ ॥

सर्वौदनप्रीतचित्ता याकिन्यम्बास्वरूपिणी ।
स्वाहा स्वधा मतिर्मेधा श्रुतिस्मृतिरनुत्तमा ॥ १६१ ॥

सर्वौदनेति—सर्वैः पायसादिभिर्हरिद्रान्नान्तैरविशेषादन्यविधैरप्योदनैः प्रीतं तुष्टं चित्तं यस्याः ।

---

1. मरण

याकिन्यम्बेति—याकिन्याख्याया अम्बाया: स्वरूपमस्या: ।

एवं योगिनीरूपया वर्णयित्वा प्रकारान्तरैरपि वर्णयितुमारभते—स्वधेत्यादिना । 'स्वाहा देवहविर्दाने श्रौषट्वौषड्वषट्स्वधे' ति कोशा'दुद्दे त्यागवचनौ स्वाहास्वधाशब्दौ । तदर्थरूपापि देव्येव । तदुक्तं मार्कण्डेय

सोमसंस्था हवि:संस्था: पाकसंस्थाश्च सप्त या: ।
तास्त्वदुच्चरणाद्देवि क्रियन्ते ब्रह्मवादिभि: ।।

इति । अन्यत्रापि

यस्या: समस्तसुरता समुदीरणेन तृप्तिं प्रयाति सकलेषु मखेषु देवि
स्वाहासि वै पितृगणस्य च तृप्तिहेतुरुच्चार्यसे त्वमत एव जनै: स्व

अस्मिन्पक्षेऽनयोरव्ययत्वात्स्वाहानम: स्वधानम इति प्रयोग: । तन्निरुक्ति: सारे—

स्वेति स्वर्गं स्वेति चात्मा प्रदिष्टो हेत्याहेती हेति विद्याद्गतिं च
स्वर्गात्मा च स्वात्मना सामशाखा वह्नेर्जाया हूयते यत्र सर्वम् ।।

इति । 'सैव ते वागित्यब्रवीदि' ति तैत्तरीयश्रुतौ स्वाहापदस्य स्वीया उक्त: । सामब्राह्मणे स्वाहा कत्यक्षरेत्यादिप्रश्नात्तदुत्तराणि च श्रूयन्ते निर्वचनेषु पृषोदरादिप्रवेश एव गति: । एवं यास्कस्य निरुक्तावपि सु स्वमाहेति वेत्यादौ बोध्यम् । अन्ये त्वाहु: । सुष्ठु आहूयतेऽनयेति व्यु 'अन्येभ्यो दृश्यते' इति डप्रत्यय: । स्वान् स्वकीयान् आजिहीते गच्छति स सम्यग्जानातीति वा स्वाहा । सुष्ठु अं पितामहं जिहीत इति वा । इयं मूर्ते: शिवस्य भार्या स्कन्दमाता । तदुक्तं लिङ्गपुराणे—

स्वाहा वह्न्यात्मनस्तस्य प्रोक्ता पशुपते: प्रिया ।
षण्मुखो भगवान् देवो बुधै: पुत्र उदाहृत: ।।

इति । वायवीयेऽपि—

नाम्ना पशुपतेर्या तु तनुरग्निर्द्विजै: स्मृता ।
तस्य पत्नी स्मृता स्वाहा स्कन्दश्चापि सुत: स्मृत: ।।

इति । एषा च माहेश्वरपीठाधिष्ठात्री । 'स्वाहा माहेश्वरे पुरे' इति प सुष्ठु आधीयतेऽनयेति वा । सुष्ठु अं विष्णुं स्वान्वा दधाति पोषयतीति अस्मिन्पक्षे स्वाहायै नम: स्वधायै नम इति प्रयोग: । 'यन्न व्येति तदव्यय

आथर्वणश्रुतौ न व्येतीत्यस्य लिङ्गसंख्याकारकरूपान्सत्वधर्मान् गृह्णातीति व्याख्यानेन हविर्दानेऽथर्व एव तयोरसत्वार्थकत्वात् ।

अमतिरिति--अमतिरिति त्र्यक्षरं नाम । अविद्येत्यर्थः । नञोऽल्पार्थकत्वमाश्रित्य वृत्त्यात्मकज्ञानरूपेति वा । वैदिकनिघण्टुगतोऽयममितिशब्दः स्वात्मविज्ञानपरत्वेन **नैरुक्ते दुर्गभट्टेन** व्याख्यातः । तत्रैव स्थलान्तरे रूपपरत्वेनोक्तः । यद्वा पूर्वोक्ते सृष्टिक्रमे प्राथमिकी सृष्टिरबुद्धिपूर्वा तद्रूपा वा ।

मेधेति—क्रमप्राप्तत्वाद्बुद्धिपूर्वकसृष्टिरूपापि देव्येवेत्याह । मेधा 'मेधासि देवि विदिताखिलशास्त्रसारे' ति च । 'या देवी सर्वभूतेषु मेधारूपेण संस्थिते' ति वचनात् । 'धीर्धारणवती मेधे' त्यग्निपुराणवचनाच्च बुद्धिविशेषरूपा वा । 'मेधा काश्मीरमण्डले' इति पद्मपुराणोक्तदेवीरूपा वा ।

वेदा मन्वादिस्मृतयश्चैतद्रूपा एवेत्याह स्मृतिः—

ऋचो यजूंषि सामानि तथैवाथर्वणानि च ।
ब्रह्मणः सहजं रूपं नित्यैषा शक्तिरव्ययः ।।

इति **कौर्मे** । श्रवणस्मरणात्मकज्ञानरूपा वा । **वायुपुराणे** तु--

वर्तमानान्यतीतानि तथैवानागतान्यपि ।
स्मरते सर्वकार्याणि तेनासौ स्मृतिरुच्यते ।।

इत्युक्तम् । **देवीपुराणे** तु 'स्मृतिः संस्मरणाद्देवी' ति ।

अनुत्तमेति—यदपेक्षयोत्तममन्यद्वस्तु नास्ति सानुत्तमा । 'न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते' इति श्रुतेः । 'न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्य' इति स्मृतेश्च । **देवीभागवते** तृतीयस्कन्धेऽपि—

रुद्रहीनं विष्णुहीनं न वदन्ति जनास्तथा ।
शक्तिहीनं यथा सर्वे प्रवदन्ति नराधमम् ।।

इति । न नुत्तापरप्रेरिता मा बुद्धिरैश्वर्यं वा यस्या इति वा । स्वतन्त्रबुद्धिः सहजैश्वर्या चेति यावत् ।। १६१ ।।

पुण्यकीर्तिः पुण्यलभ्या पुण्यश्रवणकीर्तना ।
पुलोमजार्चिता बन्धमोचनी बन्धुरालका[1] ।। १६२ ।।

पुण्यकीर्तिरिति—पुण्या पुण्यप्रदा कीर्तिर्यस्याः ।

पुण्यलभ्येति—पुण्यैः प्राक्तनैर्लभ्या । उक्तं च **देवीभागवते** तृतीयस्कन्धे

1. बर्बरालका

पश्यन्ति पुण्यपुञ्जा ये ये वेदान्तास्तपस्विनः ।
रागिणो नैव पश्यन्ति देवीं भगवतीं शिवाम् ।।

इति ।

पुण्यश्रवणेति—पुण्ये विहितकर्मरूपे श्रवणकीर्तने यस्याः । पाठचर्यश्चरित्र-द्वारकः संबन्धः ।

पुलोमजेति—पुलोमतो जातया इन्द्राण्यार्चिता । तथाच **देवीभागवते** षष्ठ-स्कन्धे कथा स्मर्यते । नहुषे स्वराज्यं शासति शक्रप्राप्त्यर्थमिन्द्राण्या भगवत्याराधि-तेति ।

इत्युक्ता सा तदा तेन शक्रपत्नी सुमानसा ।
जग्राह मन्त्रं विधिवद्गुरोर्देव्याः सुसाधनम् ।।
विद्यां प्राप्य गुरोर्देवी देवीं त्रिपुरसुन्दरीम् ।
सम्यगाराधयामास बलिपुष्पार्चनैः शुभैः ।।

इत्यादि ।

बन्धमोचिनीति–बन्धमाविद्यकं मोचयति । कारागृहादपि मोचयति । तदुक्तं **हरिवंशे** अनिरुद्धेन—

एभिर्नामभिरन्यैश्च कीर्तिता ह्यसि शांकरि ।
त्वत्प्रसादादविघ्नेन क्षिप्रं मुच्येय बन्धनात् ।।
अवेक्षस्व विशालाक्षि पादौ ते शरणं व्रजे ।
सर्वेषामेव बन्धानां मोक्षाणां कर्तुमर्हसि ।।

इत्यारभ्य

एवं स्तुता तदा देवी दुर्गा दुर्गपराक्रमा ।
बद्धं बाणपुरे वीरमनिरुद्धं व्यमोचयत् ।।

इत्यन्तम् । एवं **देवीभागवते** षष्ठस्कन्धे एकावलीनामिका राजकन्या कालकेतुना दानवेन बद्धा यशोवत्या तत्सखआ स्वोपासितभगवतीमन्त्रबलान्मोचितेति कथा स्मर्यते साप्यत्रोदाहर्तव्या ।

बन्धुरालकेति—बन्धुरा उन्नतानता अलकाश्चूर्णकुन्तला यस्याः । बर्बरालकेति तु संप्रदायागतपाठः। बर्बरशब्दः संकुचिताग्रह्रस्वकेशेषु रूढः । 'आनीलस्निग्धबर्बर कचाना' मिति **ललितास्तवरत्ने** प्रयोगात् । बर्बरेति पाठेऽपि स एवार्थः । बर्बरेत्य-पभ्रंशदर्शनाच्च वस्तुतोऽयमेव बहुसंमतः पाठो न बन्धुरेति ।। १६२ ।।

विमर्शरूपिणी विद्या वियदादिजगत्प्रसूः ।

विमर्शरूपिणीति—प्रकाशात्मकस्य परब्रह्मणः स्वाभाविकं स्फुरणं विमर्श इत्युच्यते। तदुक्तं सौभाग्यसुधोदये—

स्वाभाविकी स्फुरत्ता विमर्शरूपास्य विद्यते शक्तिः।
सैव चराचरमखिलं जनयति जगदेतदपि च संहरति॥

इति। स एव रूपं शक्तिरस्याः, विमर्शो वाचकः शब्दो वा स एव रूपं निरूपकं निरूप्यं चास्याः। तदुक्तं मातृकाविवेके—

वाचकेन विमर्शेन विना किं वा प्रकाश्यते।
वाच्येनापि प्रकाशेन विना किं वा विमृश्यते॥
तस्माद्विमर्शो विस्फूर्तौ प्रकाशं समपेक्षते।
प्रकाशश्चात्मनो ज्ञाने विमर्शं समपेक्षते॥

इति।

विद्येति—मोक्षप्रदज्ञानस्वरूपत्वाद्विद्या। 'विद्या हि सा भगवती परमा हि देवी' ति देवीमाहात्म्यात्। तथाच गौडपादीयं सूत्रं 'सैव विद्ये' ति। चैतन्यस्वरूपा शक्तिरिति पूर्वसूत्रोपस्थितायाः शक्तेस्तत्पदेन परामर्शः। तेजोनिष्ठकलाविशेषरूपा वा। तल्लक्षणं च शैवतन्त्रे—

मायाकार्यविवेकेन वेत्ति विद्यापदं यथा।
सा कला परमा ज्ञेया विद्या ज्ञानक्रियात्मिका॥

इति।

वियदिति—वियद्व्योम आदिर्यस्य तज्जगत्प्रसूते। 'आत्मन आकाशः संभूत' इत्यादि श्रुतेः।

सर्वव्याधिप्रशमनीति—सर्वेषां व्याधीनां ज्वरादिरूपाणां प्रशमनी नाशकारणम्।

सर्वमृत्युनिवारिणीति—अपमृत्युकालमृत्य्वादिरूपसर्वमृत्यून्निवारयति। 'ज्ञात्वा देवं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते' इति श्रुतेः॥ १६३॥

अग्रगण्याऽचिन्त्यरूपा कलिकल्मषनाशिनी।
कात्यायनी कालहन्त्री कमलाक्षनिषेविता॥ १६४॥

अग्रगण्येति—सर्वस्य जगतो मूलकारणत्वादग्रे प्रथमतो गणयितुमर्हा। गणं लब्धी गण्या। अग्रे च सा गण्या चेति वा। 'धनगणं लब्धे' ति यत्प्रत्ययः।

अचिन्त्येति—गुणसंपर्कशून्यत्वादचिन्त्यं चिन्तयितुमशक्यं रूपमस्याः।

कलिकल्मषेति—कलियुगे कल्मषाधिक्यस्यावश्यकत्वात्तन्न करोति । तदुक्तं **कूर्मपुराणे**—

शमायालं जलं वह्नेस्तमसो भास्करोदयः ।
शान्त्यै कलेरघौघस्य देवीनामानुकीर्तनम् ॥

इति ।

कृतस्याखिलपापस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।
प्रायश्चित्तं परं प्रोक्तं पराशक्तेः पदस्मृतिः ॥

इति **ब्रह्माण्डपुराणे**ऽपि ।

कात्यायनीति—कतो नामर्षिः तस्यापत्यं स्त्रीत्यर्थे गर्गादित्वा 'सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्य' इति ष्फः । षित्वान्ङीष् । सर्वदेवतेः देव्या इयं संज्ञा । तदुक्तं **वामनपुराणे**—

तच्चापि तेजो वरमुत्तमं महन्नाम्ना पृथिव्यामभवत्प्रसिद्धं
कात्यायनीत्येव तदा बभौ सा नाम्ना च तेनैव जगत्प्रसि:

इति । इयं च ओड्याणपीठाभिमानिनी । तदुक्तं **कालिकापुराणे**—

कात्यायनी चोड्डियाने कामाख्या कामरूपके ।
पूर्णेश्वरी पूर्णगिरौ चण्डी जालन्धरे स्मृता ॥

इति । **देवीपुराणे** तु—

कं ब्रह्म कं शिरः प्रोक्तमश्मसारं च कं मतम् ।
धारणाद्वासनाद्वापि तेन कात्यायनी मता ॥

इत्युक्तम् ।

कालहन्त्रीति—कालस्य मृत्योर्हन्त्री । 'ज्ञः कालकालो गुणी श्रुतेः ।

कमलाक्षेति—कमलाक्षेण विष्णुना नितरां सेवितोपासिता पुराणे—

इन्द्रनीलमयीं देवीं विष्णुरर्चयते सदा ।
विष्णुत्वं प्राप्तवांस्तेन ॥

इत्यादि ॥ १६४ ॥

ताम्बूलपूरितमुखी दाडिमीकुसुमप्रभा ।
मृगाक्षी मोहिनी मुख्या मृडानी मित्ररूपिणी ॥ १६५ ॥

ताम्बूलेति—ताम्बूलेन पूरितं मुखं यस्याः ।

दाडिमीकुसुमेति—अस्ति फलविरहितः पुष्पमात्रशाली दाडिमीत्वव्याप्यजाति
मान् वृक्षविशेषस्तस्य कुसुमस्येव प्रभा यस्याः ।

मृगाक्षीति—मृगस्येवाक्षिणी यस्याः ।

मोहिनीति—मोहयतीति मोहिनी । तदुक्तं लघुनारदीयपुराणे—

यस्मादिदं जगत्सर्वं त्वया सुन्दरि मोहितम् ।
मोहिनीत्येव ते नाम स्वगुणोत्थं भविष्यति ॥

इति । अथवा अमृतमथने यद्विष्णुना मोहिनीरूपं धृतं प्रवरानदीतीरे निवासपु
निवसति तदस्या एवाभेदभावनया व्यक्तिमापन्नम् । तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे—

आदौ प्रादुरभूच्छक्तिर्ब्रह्मणो ध्यानयोगतः ।
प्रकृतिर्नाम सा ख्याता देवानामिष्टसिद्धिदा ॥
द्वितीयमुदभूद्रूपं प्रवृत्तेऽमृतमन्थने ।
सर्वसंमोहजनकमवाङ्मनसगोचरम् ॥
यद्दर्शनादभूदीशः सर्वज्ञोऽपि विमोहितः ।

इत्यादि । तत्रैवाध्यायान्तरे मोहिनीरूपं प्रक्रम्य—

यद्ध्यानवैभवाल्लब्धं रूपमद्वैतमद्भुतम् ।
तामेवानन्यमनसा ध्यात्वा किंचिद्विहस्य सः ॥

इत्यादि ।

मुख्येति—मुखे सर्वादौ भवा मुख्या । 'अहमस्मि प्रथमजा ऋतस्य'
श्रुतेः ।

मृडानीति—'मृड सुखने'। 'जनसुखकृते सत्त्वोद्रिक्तौ मृडाय नमो नम
इति शिवरहस्यात् । सुखप्रदस्य मृडस्य परमशिवस्य पत्नीत्यर्थे आनुगागमविशिष
ङीष् ॥

अथ परिभाषायामेकत्रिंशत्पदानि विभजते ।

शंभोर्भाले भञ्जञ्जीवाभेदाच्चरे र्यांघ्रिः ।
भवदृढभण्डो नन्दो गौणार्धं भूशिलाषाढे ॥ २२ ॥

मित्ररूपिणीति—मित्राणां सूर्याणामिव रूपमस्याः । 'सुहृत्स्वरूपे' ति
॥ १६५ ॥

नित्यतृप्ता भक्तनिधिर्नियन्त्री निखिलेश्वरी ।
मैत्र्यादिवासनालभ्या महाप्रलयसाक्षिणी ॥ १६६ ॥

नित्यतृप्तेति—नित्यं सर्वकालं तृप्ता । नित्येन स्वरूपानन्देन वा तृप्ता ।

भक्तनिधिरिति—भक्तानां निधिरिव । कामपूरकत्वात् । नात्र पाक्षिकोऽपि निध्यै नम इति प्रयोगः ।

नियन्त्रीति—जगन्नियामकत्वान्नियन्त्री ।

निखिलेश्वरीति—निखिलस्य कृत्स्नप्रपञ्चस्येश्वरी ।

मैत्रीति—मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षा चेति चतस्रो वासनाः । सुखिषु मैत्री दुःखिषु करुणा पुण्येषु मुदिता पापिषूपेक्षेति व्यवस्थिता इति विष्णुभागवते प्रसिद्धाः । एताश्चित्तस्य शोधिकाः । तदुक्तमभियुक्तैः—

मैत्र्यादिचित्तपरिकर्मविदो विधाय
क्लेशप्रहाणमिह लब्धसबीजयोगाः ।
ख्यातिं च सत्वपुरुषान्यतयाधिगम्य
वाञ्छन्ति तामपि समाधिभृतो निरोद्धुम् ॥

इति । तथाच योगसूत्रमपि 'मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादन' मिति । इह सुखादिशब्दैस्तद्वन्तः प्रतिपादिता इति राजमार्ताण्डः । मैत्र्यादिभिश्चतसृभिर्वासनाभिर्लभ्या ।

महाप्रलयेति—परमशिवस्य महाप्रलयकालीने ताण्डवे ब्रह्मविष्ण्वादेरपि नाशात्तदैषैव तत्साक्षिणी । उक्तं च—

कल्पोपसंहरणकल्पितताण्डवस्य
देवस्य खण्डपरशोः परभैरवस्य ।
पाशाङ्कुशैक्षवशरासनपुष्पबाणैः
सा साक्षिणी विजयते तव मूर्तिरेका ॥

इति । **गुरुकलायामपि**—

सुरेन्द्ररुद्रपद्मजाच्युतादयोऽपि ये मृते
वशंवदा न तत्स्त्रियः सुवासिनीपदस्पृशः ।
महेश्वरस्य मृत्युवस्मरस्य साक्षिणी तु या
सुमङ्गलीरियं वधूरिमां समेत पश्यत ॥

इति ॥ १६६ ॥

पराशक्तिः परानिष्ठा प्रज्ञानघनरूपिणी ।
माध्वीपानालसा मत्ता मातृकावर्णरूपिणी ॥ १६७ ॥

पराशक्तिरिति—देहे दशमधातुः पराशक्तिरित्युच्यते । तदुक्तं कामिकागमे—

त्वगसृङ्मांसमेदोस्थिधातवः शक्तिमूलकाः ।
मज्जशुक्लप्राणजीवधातवः शिवमूलकाः ॥
नवधातुरयं देहो नवयोनिसमुद्भवः ।
दशमी धातुरेकैव पराशक्तिरितीरिता ॥

इति । यद्वा परोत्कृष्टा शक्तिः । शक्तिमात्रस्वरूपत्वादेवोत्कर्षः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यत' इति दीर्घः । 'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयत' इति श्रुतिः । लैङ्गेऽपि—

यस्य यस्य पदार्थस्य या या शक्तिरुदाहृता ।
सा सा विश्वेश्वरी देवी शक्तः सर्वो महेश्वरः ॥
शक्तिमन्तः पदार्था ये ते वै सर्वविभूतयः ।
पदार्थशक्तयो यायास्तास्ता गौरीं विदुर्बुधाः ॥

इति ।

परानिष्ठेति—परा निष्ठा उत्कृष्टा समाप्तिर्ज्ञानविशेषरूपा । सर्वकर्मणां सर्वजगतां चात्रैव समाप्तेः । उक्तं च गीतासु 'सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यत' इति । स च ज्ञानविशेषः सूतगीतायामुक्तः—

शास्त्राचार्योपदेशेन तर्कैः शास्त्रानुसारिभिः ।
सर्वसाक्षितयात्मानं सम्यङ्निश्चित्य सुस्थिरः ॥
स्वात्मनोऽन्यतया भातं[1] समस्तविशेषतः ।
स्वात्ममात्रतया बुद्ध्वा पुनः स्वात्मानमद्वयम् ॥
शुद्धं ब्रह्मेति निश्चित्य स्वयं स्वानुभवेन च ।
निश्चयं च स्वचिन्मात्रे विलाप्याविक्रियेऽद्वये ॥
विलापनं च चिद्रूपं बुद्ध्वा केवलरूपतः ।
स्वयं तिष्ठेदयं साक्षाद्ब्रह्मवित्प्रवरो मुनिः ॥
ईदृशीयं परा निष्ठा श्रौती स्वानुभवात्मिका ।

इति । अत्र परस्यै शक्त्यै नम इति । परायै निष्ठायै नम इत्याकारकः प्रयोगः । 'अग्नये पवमानायेद'मित्यादाविवोभयत्र चतुर्थ्यन्ततायाः न्यायसिद्धत्वात् । 'पराशक्तिमित्रं नुमः पञ्चवक्त्र'मिति भगवत्पादानां प्रयोगाद्यद्येकं पदं तदा पराशक्त्यै नम इत्येव प्रयुज्यताम् । परा मन्त्रस्य या शक्तिस्तद्रूपेत्यर्थः ।

1. भान्तं

प्रज्ञानेति--प्रकृष्टेन वृत्तिभिन्नेन नित्येन ज्ञानेन घनं निरन्तरमविद्यालेशेनाप्यस्पृष्टं रूपमस्याः । तथाच काण्वेषु श्रूयते 'स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवैवं वा अरेऽयमात्मानन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवे' ति ।

माध्वीति—माध्वीशब्दः परिपन्थिशब्दवच्छान्दसोऽपि लोके प्रयुज्यते ।

स्वब्रह्मशाबहन्त्रीं साधुविनिन्द्यां सुरां च सरणिं च ।
अहह कथं नु भजध्वे माध्वीं गौडीं च मोहिनीं मन्दाः ॥

इति । तेन 'छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणा' विति वत् 'ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छन्दसी' त्यपि प्रयोगवशाद्भाषासमुच्चयपरं सूत्रैकदेशांशे व्याख्येयम्' छान्दसत्वेऽपि वा नात्र दुष्यति । माध्व्या द्राक्षाजन्यमदिरायाः पानेनालसा । अन्तरेकनिष्ठतया शीतला ।

मत्तेति—अत एव मत्तेव मत्ता । यद्वा मच्छब्दोऽहमर्थकस्तस्य भावो मत्ता । परशिवनिष्ठपराहन्तारूपेत्यर्थः ।

मातृकेति—मातृका अकारादिक्षकारान्तास्तासां वर्णाः शुक्लादिरूपाणि तान्येव रूपं स्वरूपमस्याः । तानि च सनत्कुमारसंहितायाम्—

अकाराद्याः स्वरा धूम्राः सिन्दूराभास्तु कादयः ।
डादिफान्ता गौरवर्णा अरुणाः पञ्च बादयः ॥
लकाराद्याः काञ्चनाभा हकारान्त्यौ तटिन्निभौ ।

इति । तन्त्रान्तरे तु

स्फटिकाभाः स्वराः प्रोक्ताः स्पर्शा विद्रुमसंनिभाः ।
यादयो नव पीताः स्युः क्षकारस्त्वरुणो मतः ॥

इति । सर्वे वर्णाः शुक्ला इत्यपि क्वचित् । मातृकाविवेके तु 'अकारं सर्वदेवत्यं रक्तं सर्ववशंकर' मित्यादिना प्रत्यक्षरं वर्णविशेष उक्ताः । यद्वा एकपञ्चाशन्मातृकावर्णा एव रूपमस्या इति । अथवा वर्णा एव रूपा निरूपका वाचका यस्याः । तदुक्तं यज्ञवैभवखण्डे—

यथा परतरः शंभुर्द्विधा शक्तिशिवात्मना ।
तथैव मातृकादेवी द्विधाभूता सती स्वयम् ॥
एकाकारेण शक्तेस्तु वाचिका चेतरेण तु ।
शिवस्य वाचिका साक्षाद्विज्ञेयं पदगामिनी ॥

इति । अकारादयः श्रीकण्ठादिवाचकाः पूर्णोदर्यादिवाचकाश्चेत्यस्यार्थ उक्तस्तट्टीका-

अकारः प्रथमो देवी क्षकारोऽन्त्यस्ततः परम् ।
अक्षमालेति विख्याता मातृकावर्णरूपिणी ।।
शब्दब्रह्मस्वरूपेयं शब्दातीतं तु जप्यत ।

इति । मातृकावर्णान् रूपयति जनयतीति वा । अनुत्तराख्यशिवस्येच्छाशक्त्या योगादिक्रमेण वर्णोत्पत्तिप्रकारः **सौभाग्यसुधोदये** द्रष्टव्यः । मातृकावर्णानामेव श्रीचक्रात्मकत्वं **मातृकाविवेके** षष्ठे पटले विस्तरेण प्रतिपादितम्। अत एव **सनन्दनसंहितायां** मातृकाचक्रयोरैक्यविभावनं कैलासप्रस्तार इति व्यवहृतंतादृशरूपवतीति वा । प्रचण्डाज्ञेति वक्ष्यमाणनाम्नोरन्ययोरैक्यमूरीकृत्य 'स्कन्दोत्पादेन मातृके' ति **देवीपुराणे** निरुक्तदर्शनाच्च मातृकेति अवर्णरूपिणीति च नामद्वयं सुवचम् ।।१६७।।

महाकैलासनिलया मृणालमृदुदोर्लता ।
महनीया दयामूर्तिर्महासाम्राज्यशालिनी ।। १६८ ।।

महाकैलासेति—महाकैलासो नाम कैलासादतीव परतो लोकः परमशिवावासस्थानत्वेन **शिवपुराणादौ** प्रसिद्धः । पूर्वनामोक्ताभेदभावनाविशेषो वा कैलासः। 'एतत्कैलाससंज्ञं पदमकलपदं बिन्दुरूपी स्वरूपी यत्रास्ते देवदेवः' इत्यादित्रिपुरासारोक्तेर्ब्रह्मरन्ध्रस्थसहस्रारमेव वा कैलासः । सर्वाशिन्यादि[1]तादात्म्यनित्यतादात्म्याख्यप्रस्तारान्तरापेक्षयोत्तमत्वान्महान् । स एव निलयो यस्याः ।

मृणालेति—मृणालं बिसतन्तुः तद्वन्मृद्व्यो दोर्लता यस्याः ।

महनीयेति—पूज्यत्वान्महनीया ।

दयेति—दयैव मूर्तिः स्वरूपं यस्याः ।

महेति—महाकैलासाधिपत्यं महासाम्राज्यं तच्छालिनी ।। १६८ ।।

आत्मविद्या महाविद्या श्रीविद्या कामसेविता ।
श्रीषोडशाक्षरीविद्या त्रिकूटा कामकोटिका ।। १६९ ।।

आत्मविद्येति—आत्मज्ञानरूपत्वादात्मविद्या । आत्माष्टाक्षरमन्त्ररूपा वा ।

महाविद्येति—अत एव महाविद्या । महती च सा विद्या च। सर्वानर्थनिवारकत्वान्महत्त्वम् । नव[2]दुर्गाविद्याया अपि महाविद्येति संज्ञा तद्रूपा वा ।

श्रीविद्येति—श्रीविद्या पञ्चदशीस्वरूपा । उक्तं च **विष्णुपुराणे**—

यज्ञविद्या महाविद्या गुह्यविद्या च शोभने ।
आत्मविद्या च देवि त्वं विमुक्तिफलदायिनी ।।

---

1. स वशिन्यादि 2. वन

आन्वीक्षिकी त्रयीवार्ता दण्डनीतिस्त्वमेव च ।

इति । अत्र व्याख्यातारः । कर्मविद्या, विश्वरूपाद्युपासना, मन्त्रविद्या चेति विद्यापदचतुष्टयार्थः । वार्ता शिल्पशास्त्रायुर्वेदादिः । दण्डनीती रिति ।

कामेति---कामो महाकामेशस्तेन सेवितोपासिता । यद्वा । का सेविता स्यूता । 'सीवनं सेवनं स्यूति' रिति कोशात् । श्रूयते चा 'पुत्रो निऋत्या वैदेहः । अचेता यश्च चेतनः । स तं मणिमविन्दत् । रावयत् । सोऽग्रीवः प्रत्यमुञ्चत् । सोऽजिह्वो असश्चत । नैनमृषिमवि प्रविशेत् । यदि प्रविशेत् मिथो चरित्वा प्रविशेत् । तत्संभवस्य व्रत निर्ऋत्या लक्ष्म्याः पुत्रो वैदेही विदेहोऽनङ्गो मन्मथः । अनङ्गत्वादेवा ङ्गुलिग्रीवाजिह्वारहितश्च सोन्धो मणि विद्यारत्नमविन्दत् । तत आवय ततो ग्रीवायां धृतवानास्वादितवांश्च । तेन मन्त्रद्रष्टृत्वादयमेवर्षिः । अ नगरे बाह्यचक्रे प्रवेशः । पूजाटोपो व्यर्थत्वात्कृतकार्यत्वाच्च न कार्यः । पूजनेच्छा तदा शिवशक्तिसामरस्यात्मकं मिथुनीभावं विज्ञाय कुर्यात् । तेव चित्तसंभवस्य मन्मथस्य रहस्यतरं व्रतमिति श्रुत्यर्थः । शिवशक्ति विज्ञाय क्रियमाणं पूजनं न तथा फलतीति तात्पर्यार्थः ।

श्रीषोडशीति---षोडशानामाक्षराणां समाहारः षोडशाक्षरी । सा षोडशाक्षरी च सा विद्या चेति तथा । यद्यपि गौडपादीयसूत्रेऽ विंशतिवर्णविशिष्टेति पठ्यते तथापि तत्रत्यकूटत्रयस्य पञ्चदशाक्षररूपत गणनाभिप्रायमित्यविरोधः । श्रीति षोडशमक्षरं यस्यां तादृशी च सा वा । गौराद्यन्तर्गतस्य पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वान्ङीष् ।

त्रिकूटेति --- त्रयाणां ब्रह्मादीनामवस्थापीठलोकगुणादीनां वा यस्याम् । वाग्भवादिकूटत्रयाभिन्ना वा ।

कामेति---कामः परशिव एव कोटिरेकदेशो यस्याः सैव काम शिवशक्तिसामरस्यपरब्रह्मरूपत्वात् ॥ १६९ ॥

कटाक्षकिंकरीभूतकमलाकोटिसेविता ।
शिरस्थिता चन्द्रनिभा भालस्थेन्द्रधनुःप्रभा ॥ १७० ॥

कटाक्षेति--- कटाक्षस्य दृगेकदेशपातस्य किंकरीभूताभिः कमलानां कोटिभिः सेविता । यस्मिन्नीपदवलोकनं तं पारेपरार्धं लक्ष्म्यो वृणत इति

शिरस्थितेति---शिरसि ब्रह्मरन्ध्रे गुरुरूपतया स्थिता ।

चन्द्रेति—ब्रह्मरन्ध्रस्याधोभागे चन्द्रोऽस्ति स च विद्यातृतीयकूटात्मक इत्याशयेनाह । चन्द्रनिभा ।

भालेति—भालहृल्लेखा बिन्दुरूपेण तिष्ठतीति भालस्था ।

इन्द्रेति—तदुपर्यर्धचन्द्ररूपेण तिष्ठतीति द्योतनायाह । इन्द्रधनुःप्रभा । उक्तं च नित्याहृदये—

दीपाकारोऽर्धमात्रश्च ललाटे वृत्त इष्यते ।
अर्धचन्द्रस्तथाकारः पादमात्रस्तदूर्ध्वतः ।।

इति ।। १७० ।।

हृदयस्था रविप्रख्या त्रिकोणान्तरदीपिका ।
दाक्षायणी दैत्यहन्त्री दक्षयज्ञविनाशिनी ।। १७१ ।।

हृदयस्थेति—हृदये ध्येयत्वेन तिष्ठतीति तथा । यद्वा पराबीजं हृदयमित्युच्यते । 'प्रभुहृदयज्ञातुः पदे पदे सुखानि भवन्ती'ति कल्पसूत्रे प्रयोगात् । परमेश्वरहृदयाख्योपनिषदेव वा हृदयेनोच्यते । तत्रान्तर्यामितया प्रतिपाद्यतया वा तिष्ठति । अथवा हृदयस्य सर्वजगद्बीजत्वात्तत्र जगद्रूपेण स्थिता । तदुक्तमनुत्तरत्रिंशिकाशास्त्रे-

यथा न्यग्रोधबीजस्थः शक्तिरूपो महाद्रुमः ।
तथा हृदयबीजस्थं जगदेतच्चराचरम् ।।

इति ।

अथ परिभाषायां पञ्चत्रिंशत्पदानि विभजते ।

भेदभुवि त्र्यंघ्रिभुवो गुणगणजार्घं विभेजेर्घम् ।
भर्गो रोगेणैको मूलगुरोर्दण्डमुण्डशिला ।। २३ ।।

अत्रैकपदेनैकादशाक्षरमेकं नामेत्यर्थः ।। २३ ।।

हृदये तावत्सूर्यमण्डलमस्ति तच्च विद्याद्वितीयकूटमित्याशयेनाह ।

रविप्रख्येति—रविप्रख्या । निभप्रख्यशब्दौ सादृश्यपरावपीह तृतीयद्वितीयकूटयोस्तदभेदादभेदपरौ । स्वस्मिन्नेव मादृशः पुरुष इति व्यवहारदर्शनात् । सूर्यसमानकान्तिमतीति वा । मूलाधारपद्मकर्णिकामध्ये त्रिकोणमस्ति । तदन्तरग्निमण्डलम् । तच्च प्रथमकूटस्वरूपं तदेतदाह ।

त्रिकोणेति—त्रिकोणस्यान्तरे मध्ये दीपवद्दीपिका तदभिन्नेत्यर्थः । तदुक्तं तन्त्रराजे—

नित्यानित्योदिते मूलाधारमध्येऽस्ति पावकः ।
सर्वेषां प्राणिनां तद्वद्धृदये च प्रभाकरः ।।
मूर्धनि ब्रह्मरन्ध्राधश्चन्द्रमाश्च व्यवस्थितः ।
तत्त्रयात्मकमेव स्यादाद्यानित्यात्रिखण्डकम् ।।

इति । अथवा पूर्वोक्तं रवितुल्यत्वमुपमानोपमेयनिष्ठयोर्वस्तुतो भिन्नयोरपि धर्मयोः श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायेनैकीकुर्वन्साधारणधर्मं निर्दिशति—त्रिकोणेति । देवीपक्षे तु पूर्वयोजनैव । रविपक्षे यथा । मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन् रविरष्टकोणात्मकस्य मेरोस्त्रींस्त्रीनेव कोणानवभासयति । तथाहि 'इन्द्रपुरे मध्याह्ने सूर्ये स्थिते सौम्ययाम्यपुरयोरस्तमयोदयौ । एवं कोणत्रयतया स्थितं पुरत्रयमेव भासयति । ईशाग्निकोणौ तु त्रिकोणरेखामध्यपातिताविति तद्भासनमर्थायातम् । ईशे तदानीं तृतीयो यामः । आग्नेये तु प्रथमो यामः । एवं दिक्त्रयं मध्यपतितत्वाद्विदिग्द्वयं च भासयति । अग्निपुरे यदा मध्याह्न(?)स्तदेशानिर्ऋत्योरस्तमयोदयौ । इन्द्रयमपुरयोस्तृतीयप्रथमयामौ । एवं षट्कोणत्रयतया स्थितं विदिक्त्रयं तद्रेखास्थानापन्नं दिग्द्वयं च भासयति । एवं याम्यादिपुरेषु मध्याह्नकाल ऊह्यम् । तदुक्तं विष्णुपुराणे—

शक्रादीनां पुरे तिष्ठन् स्पृशत्येष पुरत्रयम् ।
त्रिकोणौ द्वौ विकोणस्थस्त्रीन्कोणान्द्वे पुरे तथा ।।

इति । स्वावस्थिति कोण एकः । स्वदक्षिणवामकोणौ द्वौ । एवं त्रीन्कोणान् तदन्तरे च तन्मध्यस्थिते स्वदक्षिणवामरेखे चेति पुरपञ्चकं दीपयति प्रकाशयतीति त्रिकोणान्तरदीपिका ।

दाक्षायणीति—दक्षस्य कन्या दाक्षायणी । लोहितादित्वात्ष्फः । अश्विन्यादिरूपा वा । 'दाक्षायणी त्वपर्णायां रोहिण्यां तारकासु च' इति विश्वः । दर्शपूर्णमासयोरावृत्तिर्दाक्षायणयज्ञपदेनोच्यते तद्रूपा वा ।

दैत्येति—दैत्यानां भण्डासुरादीनां हन्त्री ।

दक्षेति—दक्षो द्विविधः । एकः प्रजापतित्वेन प्रसिद्धः । अन्यो मानुषो राजा तस्यैवावतारविशेषः । उभयोरपि यज्ञं विनाशयितुं शीलमस्याः । ताच्छील्ये णिनिः शिवकृतेऽपि यज्ञनाशे देव्या निमित्तत्वात्कर्तृत्वव्यपदेशः । तदुक्तं ब्रह्मपुराणवायुपुराणयोः—

अभिव्याहृत्य सप्तर्षीन् दक्षं सोऽभ्यशपत्पुनः ।
भविता मानुषो राजा चाक्षुषस्य त्वमन्वये ।।
प्राचीनबर्हिषः पौत्रः पुत्रश्चैव प्रचेतसः ।
दक्ष इत्येव नाम्ना त्वं मारिषायां जनिष्यसि ।।

कन्यायां शाखिनां चैव प्राप्ते वै चाक्षुषान्तरे ।
अहं तत्रापि ते यज्ञं हन्मि देव्याः प्रियंवदा ॥

इति । यद्यत्रोपान्त्यस्वरोऽकारः पठ्यते तदा विनाशनशब्दाल्ल्युडन्तान्ङीप् । इकारपाठे तु णिन्यन्तात् । एवमन्यत्राप्यूह्यम् ॥ १७१ ॥

इति भास्कररायेण कृते सौभाग्यभास्करे ।
षष्ठेन शतकेनाभूत्सुषुम्णा सप्तमी कला ॥ ६०० ॥

इति श्रीसौभाग्यभास्कराभिख्ये ललितासहस्रनामभाष्ये
षष्ठशतकं नाम सप्तमी कला ॥ ७ ॥

दरान्दोलितदीर्घाक्षी दरहासोज्ज्वलन्मुखी ।
गुरुमूर्तिर्गुणनिधिर्गोमाता गुहजन्मभूः ॥ १७२ ॥

दरेति—दरमीषद्यथा स्यात्तथा आन्दोलितानि चञ्चलानि दीर्घाणि आकर्णान्तिकविश्रान्तान्यक्षीणि यस्याः । यद्वा दरं भयमान्दोलितमस्थिरीकृतं नाशितं यैस्तादृशानि दीर्घाक्षीणि यस्याः । कटाक्षपातमात्रेण भयनाश इति यावत् ।

दरहासेति—दरहासेनेषत्स्मितेनोज्ज्वलच्छोभमानं मुखं यस्याः ।

गुरुमूर्तिरिति—गुरुरेव मूर्तिः शरीरं अस्याः । अत एव सुन्दरीतापिनीये श्रूयते—

यथा घटश्च कलशः कुम्भश्चैकार्थवाचकाः ।
तथा मन्त्रो देवता च गुरुश्चैकार्थवाचकाः ॥

इति । गुरुपदनिरुक्तिरपि शक्तिरहस्ये 'गुकारस्त्वन्धकारः स्याद्रुकारस्तन्निवर्तक' इति । अन्यत्रापि—

गुकारः सदिति प्रोक्तो रुकारो ज्ञानवाचकः ।
ब्रह्मज्ञानैकरूपत्वाद्गुरुरित्यभिधीयते ॥

इति । 'तामिच्छाविग्रहां देवीं गुरुरूपां विभावये' दिति नित्याहृदयेऽपि—

गुणेति—गुणानां निधिः शेवधिः । 'कर्मण्यधिकरणे चे' ति किः । सत्वादिगुणानां सत्वादित्वजातिभिरभिन्नत्वेऽपि व्यक्तत्वानन्त्यमिति[1] सांख्यसिद्धान्तात् । अत एव सांख्यप्रवचनसूत्रं 'लघुत्वादिधर्मैरन्योन्यं साधर्म्यं वैधर्म्यं च गुणाना' मित्युपपद्यते ।

---

1. वृत्त्यानन्त्यमिति

सत्वादयश्च द्रव्यत्वेऽपि पुरुषोपकरणत्वात् गुणा इत्युच्यन्ते । ईदृशान धिर्वा । यद्वा गुणा व्यूहरूपा निधिसंख्या यस्याः । नवव्यूहात्मकत्व यावत् । यदाहुः 'नवव्यूहात्मको देवः परानन्दः परात्मक' इति ।

कालव्यूहः कुलव्यूहो नामव्यूहस्तथैव च ।
ज्ञानव्यूहस्तथा चित्तव्यूहः स्यात्तदनन्तरम् ।।
नादव्यूहस्तथा बिन्दुव्यूहः स्यात्तदनन्तरम् ।
कल्पव्यूहस्तथा जीवव्यूहः स्यादिति ते नव ।।

इति च । एतल्लक्षणानि च **सौन्दर्यलहर्यां** 'तवाज्ञाचक्रस्थ' मिति ः नावसरे **लल्लेन** प्रपञ्चितानि। यद्वा गुणो रज्जुः साचेह नौकाबन्धनी व लक्षणया गृह्यते । सा नितरां धीयतेऽस्यामिति गुणनिधिः । एवं हि **पुराणयोः** कथा स्मर्यते—'प्रलयकाले मनुना भगवदाज्ञानुसारेण सव ऋषींश्च नौकायां निवेश्य मत्स्यावतारस्य भगवतः शृङ्गे सा नौका ः सा रज्जुरम्बयाधिष्ठिता सती दाढर्यमापेदे' इति । तदुक्तं--

नवयोजनदीर्घां तु यामत्रयसुविस्तृताम् ।
कुरुष्व चर्मणा तूर्णं बृहतीं तु वटोरिकाम् ।।
जगद्धात्री महामाया लोकमाता जगन्मयी ।
दृढयिष्यति तां रज्जुं न त्रुटयति यथा तथा ।

इति मनुं प्रति विष्णोर्वचनेन । तत्रैव स्थलान्तरे 'योगनिद्रा जगद्धात्र टोरिका' मिति ।

गोमातेति—गवां धेनूनां माता सुरभिरूपा । संभवन्तोऽन्येपि वागादयो ग्राह्याः । तथाच **विश्वः** —

गौः स्वर्गे वृषभे रश्मौ वज्रे चन्द्रमसि स्मृतः ।
अञ्जनीनेत्रदिग्बाणभूवाग्वारिषु गौर्मतः ।।

इति अनेकार्थध्वनिमञ्जरी च—

बाणे वाचि पशौ भूमौ दिशि रश्मौ जलेक्षिणि ।
स्वर्गे मातरि वज्रऽग्नौ मुखे सत्ये च गोध्वनिः ।।

इति ।

गुहेति—गुहस्य स्कन्दस्य जन्मभूरुत्पत्तिस्थानम् । यद्वा 'गुहू ः धातोरविद्यासंवृता गुहा जीवाः तेषां जन्मस्थानम् । 'यथाग्नेः क्षुद्रा

निःसरन्ति यथा लोहपिण्डात्तप्तात्स्फुलिङ्गकाः ।
सकाशादात्मनस्तद्वदात्मानः प्रभवन्ति हि ॥

इति ॥ १७२ ॥

देवेशी दण्डनीतिस्था दहराकाशरूपिणी ।
प्रतिपन्मुख्यराकान्ततिथिमण्डलपूजिता ॥ १७३ ॥

देवेशीति—देवानां ब्रह्मविष्ण्वादीनामीशी ईश्वरी ।

दण्डेति—दण्डनीतावर्थशास्त्रे तिष्ठतीति तथा । नीतिशास्त्रोक्तज्ञापि देव्येवेति यावत् । तदुक्तं **देवीपुराणे**—

नयानयगताँल्लोकानिविकल्पे नियोजनात् ।
दण्डनाद्दमनाद्वापि दण्डनीतिरिति स्मृता ॥

इति ।

दहरेति—दहरमल्पमाकाशं हृदयकुहरवर्ति तदेव रूपमस्याः । 'दहर उत्तरेभ्य' **इत्युत्तरमीमांसाधिकरणे** 'अथ यदस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्य'मिति श्रुतौ दहराकाशस्यैव परब्रह्मत्वनिरूपणात् ।

प्रतिपन्मुख्येति—प्रतिपत्तिथिर्मुख्या आद्या यस्मिन् राका पूर्णिमातिथिरन्ते यस्मिंस्तस्मिंस्तिथिमण्डले पञ्चदशतिथिसमूहे पूजिता । तिथिभेदेन पूजाभेदस्य तन्त्रेषु कथनात्तादृशप्रकारविशेषैरर्चितेत्यर्थः । यद्वा प्रतिपद्राकाशब्दौ कामेश्वरीचित्रापरौ । तिथिशब्दो नित्यापरः । तेन नित्यामण्डलेन पूजिता त्रिकोणरेखात्रयरूपेणावृता। अथवा प्रतिपन्मुख्या राकान्ताश्च तिथयो यासां देवतानां तासां मण्डलेन समूहेन पूजिता । ताश्च **वराहपुराणे**—

कथमग्नेः समुत्पत्तिरश्विनोर्वा महामुने ।
गौर्या गणपतेर्वापि नागानां वा गुहस्य च ॥
आदित्यस्य च मातॄणां दुर्गाया वा दिशां तथा ।
धनदस्य च विष्णोर्वा धर्मस्य परमेष्ठिनः ॥
शंभोर्वापि पितॄणां वा तथा चन्द्रमसो मुने ।
शरीरे देवताश्चैताः कथं मूर्तित्वमागताः ॥
किं च तासां मुने भोज्यं काश्च संज्ञा तिथिश्च का ।

इति **प्रश्ने** षोडशभिरध्यायैः प्रतिपदातिथिदेवतात्वेन क्रमेणाग्न्यादीनामुत्पत्तय उक्ताः अत्र परमेष्ठिशब्दो विशेषणमात्रम् । अत एवोक्तं **कादिमतेऽपि**—

वह्निर्दस्नावुमा विघ्नो भुजंगः षण्मुखो रविः ।
मातरश्च तथा दुर्गा दिशो धनदशंशवौ ॥
यमो हरः शशी चेति तिथीशाः परिकीर्तिताः ।

इति । तत्र त्वमावास्या पञ्चदशस्थाने गणिता, पूर्णिमा तु षोडशस्थाने अत्र तु राकैव पञ्चदशीति विशेषः । प्रकृते त्वविशेषाद्वाराहोक्ताः षोडशापि देवता गृह्यन्ते ॥ १७३ ॥

कलात्मिका कलानाथा काव्यालापविनोदिनी ।
सचामररमावाणीसव्यदक्षिणसेविता ॥ १७४ ॥

कलात्मिकेति—अत्र कलाशब्देन वह्नेर्दशकलाः सूर्यस्य द्वादशकलाश्चन्द्रस्य षोडशकलाश्चतुःषष्टिसंख्याकत्वादिना प्रसिद्धाः । अन्याश्च कला गृह्यन्ते ।

उत्पत्तिर्जागरो बोधो व्यावृत्तिर्मनसः सदा ।
कलाचतुष्टयं जाग्रदवस्थायां व्यवस्थितम् ॥
जाग्रत्सर्वगुणैः प्रोक्ता केवलं शक्तिरूपिणी ।

इति । तथा—

मरणं विस्मृतिर्मूर्च्छा निद्रा च तमसा वृता ।
सुषुप्तेषु कला ज्ञेयास्ताः सर्वाः श्रीकलात्मिकाः ॥

तथा—

अभिलाषो भ्रमश्चिन्ता विषयेषु पुनः स्मृतिः ।
कलाचतुष्टयं देवी स्वप्नावस्था विधीयते ॥
शिवरूपाः शक्तिरूपास्ताः कलास्त्रिपुरात्मिकाः ।

तथा—

वैराग्यं च मुमुक्षुत्वं समाधिविमलं मनः ।
सदसद्वस्तुनिर्धारस्तुर्यावस्थाः कला इमाः ॥

तृतीयागप्रकरणे षोडश कामकला उक्ताः । **अन्तरतृतीप्रकरणे** श्रीविद्यायाः षोडशकला उक्ताः । एवं बिन्द्वर्धचन्द्ररोधिन्यादीनां पार्थक्येन काश्चन कलाः स्वच्छन्दभैरवादावुक्तास्तादृशनिखिलकलास्वरूपेत्यर्थः ।

कलेति—एतासां कलानां नाथा स्वामिनी च । चन्द्रमण्डलस्य श्रीचक्रस्वरूपत्वाच्चन्द्ररूपेत्यर्थो वा

काव्येति—काव्यानां वाल्मीक्यादिमहाकविकृतप्रबन्धविशेषाणामष्टादशलक्षणलक्षितानां रूपक[1]भेदभिन्नामालापेन विशिष्य मोदत इति तथा ।

सचामरेति—चामराभ्यां सहिते सचामरे तादृशीभ्यां रमावाणीभ्यां लक्ष्मी-सरस्वतीभ्यां सव्ये दक्षिणे क्रमेण सेविता वीजिता ।। १७४ ।।

आदिशक्तिरमेयात्मा परमा पावनाकृतिः ।
अनेककोटिब्रह्माण्डजननी दिव्यविग्रहा ।। १७५ ।।

आदिशक्तिरिति—सर्वजगतामुत्पादकत्वादादिकारणभूता च सा शक्तिश्च ।

अमेयेति—मातुमशक्या अमेया । न विद्यते मेयं यस्या इति वा । यदपेक्ष-याऽतिरिक्तं मेयं नास्तीत्यर्थः । तदुक्तं **लिङ्गपुराणे**—

स्वर्गपाताललोकान्तब्रह्माण्डावरणाष्टके ।
मेयं सर्वमुमारूपं माता देवो महेश्वरः ।।

इति ।

आत्मेति—आत्मशब्देन जीवः परमशब्दोत्तरं चात्मानुषङ्गात्परमात्मा चेति नामद्वयेन कथ्यते । उक्तं च **लैङ्गे**—

विष्णुलिङ्गा यथा तावदग्नौ च बहुधा स्मृताः ।
जीवाः सर्वे तथा शर्वाः परमात्मा च स स्मृतः ।।

इति । **शिवपुराणेऽपि**—

आत्मा तस्याष्टमी मूर्तिः शिवस्य परमा तनुः ।
व्यापिकेतरमूर्तीनां विश्वं तस्माच्छिवात्मकम् ।।

इति । अस्मिन्पक्षे आत्मने नमः परमायात्मने नम इति नामद्वयप्रयोगः । 'नमो भवाय च रुद्राय च नम' इत्यादि मन्त्राणामप्युभयतानमस्कारत्वपक्षे सकृत्पठितस्यापि नमःशब्दस्य रुद्रशब्दस्य सर्वशब्दोभयशेषत्वेन पुनरावृत्तिवदात्मशब्दस्यावृत्तिः । यद्वा । आत्मशब्देन ब्रह्मैव ।

यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह ।
यच्चास्य सततो भावस्तस्मादात्मेति कीर्त्यते ।।

इति वचनात् । आत्मशब्देन शरीरमेवोच्यते । तथाच **वासिष्ठलैङ्गे**—

गौरीरूपाणि सर्वाणि शरीराणि शरीरिणाम् ।
शरीरिणस्तथा सर्वे शंकरांशा व्यवस्थिताः ।।

इति । एवं 'आत्मा देहमनोब्रह्मस्वभावधृतिबुद्धिष्वि'ति विश्वप्रकाशोक्तान्यर्थान्त-राण्यपि योज्यानि । 'या देवी सर्वभूतेषु बुद्धिरूपेण संस्थिते'त्यादिवचनात् ।

परमेति—परं ब्रह्म माति परिच्छिनत्तीति परमा । परस्य शिवस्य मा लक्ष्मीर्वा । यद्वा परब्रह्मणो रूपचतुष्कमस्ति तस्मात्परमोत्कृष्टा । तदुक्तं **विष्णुपुराणे**—

परस्य ब्रह्मणो रूपं पुरुषः प्रथमं द्विजाः ।
व्यक्ताव्यक्ते तथैवान्ये रूपे कालस्तथा परम् ।।
प्रधानपुरुषव्यक्तकालानां परमं हि यत् ।
पश्यन्ति सूरयः शुद्धं तद्विष्णोः परमं पदम् ।।
प्रधानपुरुषव्यक्तकालास्तु प्रविभागशः ।
रूपाणि स्थितिसर्गान्तव्यक्तिसद्भावहेतवः ।।

इति ।

पावनेति—पावनी पावयित्री आकृतिः शरीरं चरित्रं वा ज्ञानं वा यस्याः । **तथाच याज्ञवल्क्यस्मृतिः**—

भूतात्मनस्तपोविद्ये बुद्धेर्ज्ञानं विशोधनम् ।
क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानाद्विशुद्धिः परमा मता ।।

इति ।

अनेकेति—अनेका अनन्ताः कोटयो ये ब्रह्माण्डास्तेषां जननी जनयित्री । यद्वा अनेककोटयो ब्रह्माण्डा येषां ते तथा। अभिमन्यमानत्वादिरूपः संबन्धः षष्ठ्यर्थः तेषां विराडादीनां जननी । विकारषोडशान्तर्वर्तिपञ्चीकृतस्थूलभूतकार्यो हि ब्रह्माण्डः । तदभिमानी विराडुच्यते । ब्रह्माण्डान्तर्वर्तिसमष्टिलिङ्गशरीराभिमानी स्वराट् । तदुभयकारणाव्याकृताभिमानी सम्राट् । तदुक्तं—

प्राधान्येन विराडात्मा ब्रह्माण्डमभिमन्यते ।
स्वराट् स्वरूपमुभयं सम्राडित्यब्रवीच्छ्रुतिः ।।

इति ।

दिव्येति—दिव्यो रमणीयो विग्रहो देहो यस्याः । दिव्यन्तरिक्षे भवो दिव्यो विग्रहो रणो यस्या वा । 'तत्रापि सा निराधारा युयुधे तेन चण्डिके' ति **मार्कण्डेयपुराणवचनात्** । विस्तारः प्रविभागो वा विग्रहपदार्थः । 'विग्रहः समरे देहे विस्तारप्रविभागयो'रिति मेदिनी ।। १७५ ।।

क्लींकारी केवला गुह्या कैवल्यपददायिनी ।
त्रिपुरा त्रिजगद्वन्द्या त्रिमूर्तिस्त्रिदशेश्वरी ।। १७६ ।।

क्लींकरीति—कामं बीजं करोतीति वा कामबीजस्वरूपेति वा क्लींकारस्य शिवकामस्य स्त्रीति वा क्लींकारी ।

केवलेति—निखिलधर्मराहित्येनैकाकित्वात्केवला। 'तद्विमुक्तस्तु केवली' ति शिवसूत्रप्रसिद्धज्ञानविशेषो वा केवली। कात्स्न्र्यं निर्णीतार्थश्च केवलम्। मत्वर्थीयेऽचि तद्वती तदभिन्ना वा।

केवलं ज्ञानभेदे स्यात्केवलश्चैककृत्स्नयोः।
निर्णीते केवलं प्रोक्तं केवलः कुहने क्वचित्॥

इति **विश्वः**। यद्वा **पूर्वोक्तकामबीजे** केवलत्वं ककारलकारात्मकव्यञ्जनराहित्यम्। तेन केवलतुर्यस्वरूपा कामकलेत्यर्थः। 'यदीं शृणोत्यलकं शृणोति नहि प्रवेद सुकृतस्य पन्था' मिति **श्रुतेः**। ईकारमात्रश्रवणं तु लकारककारराहित्येन श्रवणं अन-स्तद्वान्। सुकृतस्य सत्कर्मणः पन्थानमुत्तमलोकान्नायाति किंतु निर्गुणज्ञानस्यैव लोकं प्राप्नोति। कामबीजमात्रेण त्रिवर्गः कामकलामात्रेण तु मोक्ष इति पर्यवसितोऽर्थः।

गुह्येति—तमेवाह नामद्वयेन। गुहां प्रविष्टा गुह्या। अतिरहस्यार्था इति यावत्।

कैवल्येति—केवलस्य भावो धर्मिमात्रावशेषः कैवल्यं पञ्चमी मुक्तिस्तदेव पदं ददाति। अथवा कैवल्यं च पदानि[1] च स्थानानि च दातुं शीलमस्याः। कैवल्य-शब्देन योगशास्त्रान्तिमसूत्रेण कैवल्यं स्वरूपं 'प्रतिष्ठा चितिशक्ते' रित्येतेन प्रति-पादितस्वरूपो मोक्ष उच्यते। 'चितिशक्तेर्वृत्तिसारूप्यनिवृत्तौ स्वरूपमात्रेणावस्थानं कैवल्यमुच्यत' इति **भोजराजवृत्तौ**। पदशब्देन सालोक्यादिमुक्तिचतुष्टयं तासां स्थानविशेषरूपत्वात्। अत्रेदं बोध्यम्। प्रतीकाद्युपासनया सालोक्यम्। अन्तरेण प्रतीकं स्वात्मनः पृथक्त्वेनैश्वर्यविशेषविशिष्टतया देवताया उपासकस्य च रूपतः साम्यं सारूप्यम्। इयमेव सार्ष्टितेत्युच्यते। समानर्द्धितेत्यर्थः। सगुणं देवतारूप-महंग्रहेणोपास्यदेवतातादात्म्यं प्राप्नोति। तदिदं सायुज्यमूर्ध्वरेतसां स्वाश्रमे युक्त-धर्मानुष्ठानवतां सामीप्यम्। 'एतासामेव देवतानां सायुज्यं सार्ष्टितां समानलोकता माप्नोती' ति **तैत्तिरीयश्रुति**रुक्तमुक्तित्रये प्रमाणम्। चतुर्थ्यां तु **मण्डूकश्रुतिः**—

तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसो भैक्षचर्यां चरन्तः।
सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति यत्रामृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मा॥

इति। सूर्यद्वारेणेत्यस्य सूर्योपलक्षितेऽर्चिरादिमार्गेण गत्वा यत्र सत्यलोके स पुरुषो ब्रह्म वर्तते तत्र यान्तीत्यर्थात्। एताः कर्मफलभूता अनित्याः सातिशया मुक्तयः। अत एव स्थानवाचिना पदपदेनेह निर्दिष्टाः। या तु ज्ञानफलं निरतिशयानन्दलक्षणं कैवल्याख्या मुक्तिस्तस्यां तु **तैत्तिरीयश्रुति**रेव प्रमाणम्। 'य एवं विद्वानुदगयने प्रमीयते देवानामेव महिमानं गत्वादित्यस्य सायुज्यं गच्छत्यथ यो दक्षिणे प्रमीयते

1. पञ्चपदानि

पितॄणामेव महिमानं गत्वा चन्द्रमसः सायुज्यं सलोकतामाप्नोत्येतौ वै सूर्याचन्द्रमसोर्महिमानौ ब्राह्मणो विद्वानभिजयति तस्माद्ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति ' इति ।

अत्र केवलकर्मणां चन्द्रलोकप्राप्तिः। य एवं विद्वानिति विद्वच्छब्दाभिहितप्रतीकाद्युपासनाश्रयवतो देवानां महिमानमित्यनेन सालोक्यादित्रयम् । ब्राह्मणो विद्वानित्यनेन ब्रह्मज्ञानवांस्तु एतौ कर्मोपासनप्राप्यौ सूर्यचन्द्रयोर्महिमानौ सातिशयत्वादिदोषवन्तौ बुद्ध्वा अभिजयत्यभितः पराकरोति । तस्मादधिकं निरतिशयं ब्रह्मणो महिमानमाप्नोतीत्यर्थः । तदिदमुपबृंहितं शक्तिरहस्ये—

> आत्मबुद्ध्या प्रतीकेन मातृबुद्ध्याप्यहं धिया ।
> कर्मणापि भजन्मर्त्यः कैवल्यपदमश्नुते ।।

इति ।

त्रिपुरेति—तिसृभ्यो मूर्तिभ्यः पुरातनत्वात्त्रिपुरा । तदुक्तं 'मूर्तित्रयस्यापि पुरातनत्वात्तदम्बिकायास्त्रिपुरेति नामे' ति । **गौडपादीयसूत्रमपि** 'तत्त्वत्रयेण भिदे' ति । एकमेव ब्रह्म तत्त्वत्रयेणाभिद्यतेत्यर्थः । तद्भाष्ये तु तत्त्वपदं गुणमूर्तिबीजजगत्पीठखण्डादिपरत्वेन बहुधा व्याख्यातमिति गुणादिभ्यः पुरेत्यर्थः । **त्रिपुरार्णवे** तु—

> नाडीत्रयं तु त्रिपुरा सुषुम्ण पिङ्गला इडा ।
> मनो बुद्धिस्तथा चित्तं पुरत्रयमुदाहृतम् ।।
> तत्र तत्र वसत्येषा तस्मात्तु त्रिपुरा मता ।

इत्युक्तम् । **कालिकापुराणे**ऽपि 'त्रिकोणं मण्डलं चास्या' इत्यादि प्रस्तुत्य 'सर्वं त्रयं त्रयं यस्मात्तस्मात्तु त्रिपुरा मते' ति ।

> देवानां त्रितयं त्रयी हुतभुजां शक्तित्रयं त्रिस्वरा
> स्त्रैलोक्यं त्रिपुरी त्रिपुष्करमथ त्रिब्रह्म वर्णास्त्रयः ।
> यत्किंचिज्जगति त्रिधा नियमितं वस्तु त्रिवर्गात्मकं
> तत्सर्वं त्रिपुरेति नाम भगवत्यन्वेति ते तत्त्वतः ।।

इति । **लघुस्तवे** पूर्वचतुःशत्यां चतुर्थपटले 'त्रिपुरा परमा शक्ति' रित्यारभ्य 'त्रिपुरा ख्यातिमागते' त्यन्तेन ग्रन्थेनान्यान्यप्येतन्नामनिर्वचनान्युक्तानि तानि तु तट्टीकायामेवास्माभिर्व्याख्यास्यन्त इति तत्रैव द्रष्टव्यानि ।

त्रिजगदिति—त्रिभिर्जगद्भिर्वन्द्या । त्रयो जगद्वन्द्या यस्या वा ।

त्रिमूर्तिरिति—त्रैवर्षिककन्यारूपत्वात्त्रिमूर्तित्वं, 'त्रिमूर्तिस्तु त्रिवर्षा स्या'दिति **कन्याप्रकरणे** धौम्यवचनात् ।

रक्तशुक्लमिश्रात्मकवर्णमूर्तित्रयरूपा वा । तत्तन्मन्त्राणामुद्धारस्तत्स्वरूपादिकं तन्त्रेषु व्यक्तम् । यद्वा ब्रह्मादिमूर्तित्रयं वामादित्रयं इच्छादिमूर्तित्रयं चास्या एवेति त्रिमूर्तित्वम् । तदुक्तं वराहपुराणे—

एवमुक्त्वा स्वयं ब्रह्मा वीक्षांचक्रे पिनाकिनम् ।
नारायणं च मनसा सस्मार परमेश्वरः ।।

ततो नारायणो देवो द्वाभ्यां मध्ये व्यवस्थितः ।
एकीभूय ततस्ते तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।।

परस्परं सूक्ष्मदृष्ट्या वीक्षांचक्रुर्मुदान्विताः ।
ततस्तेषां त्रिधा दृष्टिर्भूता वै समजायत ।।

तस्यां दृष्ट्यां समुत्पन्ना कुमारी दिव्यरूपिणी ।

इत्यादिना तां वर्णयित्वा --

अथ तां वीक्ष्य कन्यां तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
ऊचुः का त्वमसि ब्रूहि किंवा कार्यं शुचिस्मिता ।।

इति प्रश्ने --

त्रिवर्णा च कुमारी सा कृष्णा शुक्ला च पीतिका ।
उवाच भगवद्दृष्टेर्येन जातास्मि सत्तमाः ।।

किं मां न वेत्थ सुश्रोणीं स्वशक्तिं परमेश्वरीम् ।

इत्युत्तरिते—

ततो ब्रह्मादयस्तस्यै त्रयस्तुष्टा वरं ददुः ।
नाम्नासि त्रिकला देवि पाहि विश्वं च सर्वदा ।।

अपराण्यपि नामानि भविष्यन्ति तवानघे ।
गुणोत्थानि महाभागे सर्वसिद्धिकराणि च ।।

इत्याद्युक्त्वोक्तम् ।

अन्यच्च कारणं देवि यद्वक्ष्यामि शृणुष्व तत् ।
सितरक्तकृष्णवर्णैस्त्रिवर्णासि वरानने ।।

मूर्तित्रयं त्रिभिर्वर्णैः कुरु देवि स्वविग्रहे ।
एवमुक्ता तदा देवैरकरोत्त्रिविधां तनुम् ।।

सितां रक्तां तथा कृष्णां त्रिमूर्तित्वं जगाम ह ।

इत्याद्युक्त्वा ब्राह्मीवैष्णवीरौद्रीणां श्वेतमन्दरनीलपर्वतेषु तपश्चर्यादिकमुक्तम्। अन्यत्रापि—

एषा त्रिमूर्तिरुद्दिष्टा नयसिद्धान्तगामिनी।
एषा श्वेता परा शक्तिः सात्त्विकी ब्रह्मसंस्थितिः॥

एषैव रक्ता रजसि वैष्णवी परिकीर्तिता।
एषैव कृष्णा तमसि रौद्री देवी प्रकीर्तिता॥

परमात्मा यथा देव एक एव त्रिधा स्थितः।
प्रयोजनवशाच्छक्तिरेकैव त्रिविधा भवेत्॥

इति। गौडपादीयं सूत्रमपि 'शांभवीविद्या श्यामा' इति। देवीभागवतेऽपि—

शांभवी शुक्लरूपा च श्रीविद्या रक्तरूपिका।
श्यामला श्यामरूपा स्यादित्येता गुणशक्तयः॥

इति।

त्रिदशेति—त्रिदशानां देवानां तिसृणां वा दशानामवस्थानां त्रियुक्तदशानां त्रयोदशानां विश्वेषां देवानां वा त्रिगुणितदशानां त्रिंशता लक्षणया त्रयस्त्रिंशद्गणानां चेश्वरी स्वामिनी॥ १७६॥

त्र्यक्षरी दिव्यगन्धाढ्या सिन्दूरतिलकाञ्चिता।
उमा शैलेन्द्रतनया गौरी गन्धर्वसेविता॥ १७७॥

त्र्यक्षरीति—त्रयाणामक्षराणां वाक्कामशक्तिबीजात्मकानां समाहारः। उक्तं च **वामकेश्वरतन्त्रे**—

वागीश्वरी ज्ञानशक्तिर्वाग्भवे मोक्षरूपिणी।
कामराजे क्रियाशक्तिः कामेशी कामरूपिणी॥

शक्तिबीजे पराशक्तिरिच्छैव शिवरूपिणी।
एवं देवी त्र्यक्षरी तु महात्रिपुरसुन्दरी॥

इति। शुद्धविद्या कुमारीमन्त्ररूपा वा। तथा च **गौडपादीये** 'त्र्यक्षरी तु शुद्धविद्या कुमारी चे' ति। हृदयरूपा सत्यरूपा वा 'तदेतत्त्र्यक्षरं हृदय'मिति, 'तदेतत्त्र्यक्षरं सत्य'मिति च **बृहदारण्यकात्**। आर्द्रपल्लवितगुणाक्षरमासाक्षरनित्याक्षरसमाहारो वा।

अथ परिभाषायां पञ्चत्रिंशन्नामानि विभजते।

मन्त्रिरच्चरतां विभवः शंको मार्गो महान् हितोऽनुगुणः।
गौणीलीलार्द्रीभावाधंविभेदा भवेदेव॥ २४॥

स्पष्टार्थः ॥ २४ ॥

दिव्येति—दिवि भवा दिव्या । देवादयश्चेतनाचेतनात्मकपदार्थसमूहाः तेषां गन्धैः संबन्धैराढ्या परिपूर्णा । न तु राजादिरिव भौमैः पदार्थैः परिवृतेति यावत् । दिव्यगन्धो हरिचन्दनादिपरिमलो वा तेनाढ्या 'गन्धद्वारां दुराधर्षामि' ति श्रुतेः । अथवा श्रोत्राकाशयोः संबन्धे 'संयमाद्दिव्य' मिति योगसूत्रे श्रवणेन्द्रियाकाशयोः संबन्धेन कृतसंयमस्य योगिनो दिव्यं श्रोत्रं भवति तेन दिव्यशब्दश्रवणं भवतीत्युक्तम्। तुल्यन्यायेन सर्वेन्द्रियाणामुपलक्षणम् । तेन दिव्यगन्धा आढ्याः संपन्ना यया यत्प्रसादात्सेत्यर्थः ।

सिन्दूरेति - सिन्दूरस्य रक्तचूर्णस्य गोरोचनाया वा तिलकेन चित्रकेणाञ्चिता युक्ता । तिलकालकारो वा तिलकशब्दः । तत्पक्षे सिन्दूरतिलकाभ्यामिति विग्रहः। 'सिन्दूरं रोचनारक्तचूर्णधातकिकासु चे' ति रभसः । 'तिलकं चित्रके प्राहुर्ललामे तिलकालके' इति विश्वः । नागैः स्त्रीभिश्च परिवृतेति वा । 'सिन्दूरतिलके नागे सिन्दूरतिलका स्त्रिया' मिति विश्वः । 'सिन्दूरतिलको हस्ती सिन्दूरतिलकाङ्गने' ति हेमचन्द्रः । गजगामिनी वा, स्त्रीभिः पूजितेति वा । 'अञ्चुगतिपूजनयो' रिति धातुपाठात् । तथाच विष्णुभागवते 'दुःसहप्रेष्ठविरहतीव्रतापधुताशुभाः' नन्दव्रजकुमारिका उपक्रम्य—

> कात्यायनि महामाये महायोगिन्यधीश्वरि ।
> नन्दगोपसुतं देवि पतिं मे कुरु ते नमः ॥
>
> इति मन्त्रं जपन्त्यस्ताः पूजां चक्रुः कुमारिकाः ।

इत्यादि । रुक्मिण्या अपि उद्वाहप्रकरणे कृष्णागमनविलम्बोत्तरं वचनम्—

> दुर्भगाया हि मे धाता नानुकूलो महेश्वरः ।
> देवी च विमुखा गौरी रुद्राणी गिरिजा सती ॥

इत्याद्युक्त्वा 'कन्या चान्तःपुरात्प्रागाद्भटैर्गुप्ताऽम्बिकालयम्। पद्भ्यां विनिर्ययौ द्रष्टुं भवान्याःपादपल्लवं' मित्यादिना तदर्चनान्मनोरथसिद्ध्यादिकं वर्णितम् ।

उमेति—उकारः शिववाचकस्तस्य मा लक्ष्मीः । उं परशिवं माति परिच्छिनत्तीति वा । अतसीकुसुमसंकाशत्वादभेदोपचारादुमा वा । हरिद्रावर्णवत्त्वादप्येवं वा । कीर्तिकान्तिस्वरूपत्वाद्वा । 'या देवी सर्वभूतेषु कान्तिरूपेणे' त्यादिवचनात् । 'उमातसीहैमवतीहरिद्राकीर्तिकान्तिष्वि' ति विश्वः । उ इत्यामन्त्रणे । मेति निषेधे । बाल्ये तपस्यन्ती भगवती मात्रामन्त्र्य निषिद्धेत्युमा वा । तदुक्तं **कालिकापुराणे**—

> यतो निरस्ता तपसे वनं गन्तुं तु मेनया ।
> उमेति तेन सोमेति नाम प्राप तदा सती ॥

इति । **ब्रह्मपुराणे**

अपर्णा तु निराहारा तां माता प्रत्यभाषत ।
उमा इति निषेधन्ती उमेत्येव तदाभवत् ।।

सा तथोक्त्वा तया मात्रा देवी दुश्चरचारिणी ।
तेनैव नाम्ना लोकेषु विख्याता सुरपूजिता ।।

इति । **पद्मपुराणे** पुष्करखण्डे—

ततोऽन्तरिक्षाद्दिव्या वागब्रवीद्भुवनत्रये ।
उमेति तु त्वया मेने यदुक्तं तनयां प्रति ।।

उमेति नाम तेनास्या भुवनेषु भविष्यति ।

इति । उः उत्तमा च सा मा चित्तवृत्तिश्चेति वा । तदुक्तं **सूतसंहितायाम्** —

परानुभूतिं भवपाशनाशिनीं सदाशिवस्याप्यतिशोभनाङ्गाम् ।
उमाभिधामुत्तमचित्तवृत्तिं नमामि नानाविधलोकवैभवाम् ।।

इति । अथवा प्रणववटकैरकारोकारमकारैर्विष्णुशिवब्रह्मवाचकैर्घटितत्वात्त्रिमूर्त्यात्मिकेत्यादयः प्रणवार्था इह योज्याः । अत एवास्य पदस्य देवीप्रणव इति संज्ञेति रहस्यविदः । उक्तं च **लैङ्गे** भगवतीं प्रति परशिवेनैव—

अकारोकारमकारा मदीये प्रणवे स्थिताः ।
उकारं च मकारं च अकारं च क्रमेरितम् ।।

त्वदीयं प्रणवं विद्धि त्रिमात्रं प्लुतमुत्तमम् ।

इति । **महावासिष्ठे**ऽपि 'ओंकारसारशक्तित्वादुमेति परिकीर्तिते' ति । तत्रैव—

सुप्तानामथ बुद्धानाममात्रोच्चारणाद्धृदि ।
नित्यं त्रैलोक्यभूतानामुमेतीन्दुकलोच्यते ।।

इति । सर्वप्राणिनां स्वापे बोधे वा हृद्यनाहतनादात्मना अकारादिमात्रत्रयशून्यस्य प्रणवनादभागस्य शब्दब्रह्मात्मकस्य नित्यमुच्चारणाद्धृदम्बुजच्छिद्राकाशदहराकाशशिवस्य शिरसीन्दुकला बिन्दुरूपेण स्थितेति तट्टीकायाम् । **वायवीयसंहितायामपि** 'ओंकाराक्षरं ब्रह्म' त्युपक्रम्य तदवयवकानुक्त्वा 'अर्धमात्रात्मको नादः श्रूयते लिङ्गमूर्धनी' त्युक्तम् । **हंसोपनिषद्यपि** हृदयाब्जदलभेदेन हंसावस्थाने मतिभेदानुक्त्वा 'लिङ्गे सुषुप्तिः पद्मत्यागे तुरीया हंसस्य लिङ्गमूर्धस्थाना देवी लये सति तुर्यातीतावस्थे' त्युक्तम् । यद्वा 'इच्छाशक्तिरुमा कुमारी' ति **शिवसूत्रे** योगिनामिच्छाया उमेति संज्ञोक्ता तद्रूपा वा । उक्तं च भगवता **कृष्णदासेन**—

परभैरवतामुक्तां ग्रसमानस्य शाश्वतीम् ।
तस्यैव योगिनो येच्छाशक्तिस्तां निगदन्त्युमाम् ।।

इति । इयं च विनायकपीठाधिष्ठात्री 'उमादेवी विनायके' इति पाद्मात् । 'उमा सिन्धुवने नाम्ने' त्यपि पाद्म एव स्मर्यते । षड्वार्षिककन्यारूपा वा 'उमा षड्वार्षिकी मते' ति कन्याप्रकरणे धौम्यवचनात् ।

शैलेन्द्रेति—शैलेन्द्रस्य पर्वतराजस्य हिमवतस्तनया पुत्री । 'जाता शैलेन्द्र-गेहे सा शैलराजसुता तत' इति देवीपुराणे निर्वचनम् ।

गौरीति—गौरवर्णत्वाद्गौरी । 'गौरी गौराङ्गदेहत्वा' दिति महावासिष्ठात् 'षिद्गौरादिभ्यश्चे' ति ङीप् । 'वरुणस्य प्रिया गौरी' ति पाद्मे । 'नदीभेदेऽपि गौरी स्यादृशाब्दायां च योषिती' ति कोशे च। तेन तत्तत्स्वरूपेति वा । देवीपुराणे तु—

> योगाग्निना तु या दग्धा पुनर्जाता हिमालयात् ।
> शङ्खकुन्देन्दुवर्णा चेत्यतो गौरीति सा स्मृता ॥

इत्युक्तम्। इयं च कान्याकुब्जपीठाधिष्ठात्री । 'कान्यकुब्जे तथा गौरी' ति पाद्मात्।

गन्धर्वेति—गन्धर्वैर्विश्वावसुप्रभृतिभिः सेविता । गन्धर्वैरश्वैर्वा सेविताऽश्वा-रूढाख्या देवी वा । दिव्यगानमेव वा गन्धर्वः ॥ १७७ ॥

विश्वगर्भा स्वर्णगर्भाऽवरदा वागधीश्वरी ।
ध्यानगम्याऽपरिच्छेद्या ज्ञानदा ज्ञानविग्रहा ॥ १७८ ॥

विश्वगर्भेति—विश्वं प्रपञ्चजातं गर्भे यस्याः ।

स्वर्णेति—स्वर्णं हिरण्यं गर्भे यस्याः । स्वर्णस्य गर्भभवा वा । तदुक्तं **वायुपुराणे**—

> हिरण्यमस्या गर्भोऽभूद्धिरण्यस्यापि गर्भजः ।
> यस्माद्धिरण्यगर्भः स पुराणेऽस्मिन्निरुच्यते ॥

इति । यद्वा अर्णानां वर्णानां मातृकाणां गर्भः शोभनो यया सा । मातृकाप्रतिपाद्येति यावत् । 'बह्वर्थगर्भितः शब्द' इति प्रयोगात्। स्वर्णाः शोभनार्णा मन्त्रा गर्भे यस्या इति वा ।

अवरदेति—अवरदेति चतुरक्षरं नाम । अवराननार्यानसुरान् द्यति खण्ड-यतीति तथा । अवन्तीत्यवाः कान्तिमन्तो रदा दन्ता यस्या वा । कान्त्यर्थकादवतेः पचाद्यच् ।

वागधीश्वरीति—वाचामधीश्वरी स्वामिनी ।

ध्यानेति—ध्यानेन विभावनेन गम्या ज्ञेया । 'ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढा'मिति श्रुतेः ।

अपरिच्छेद्येति—अभावप्रतियोगित्वं परिच्छेद्यत्वं तदभावादपरिच्छेद्या । देशतः परिच्छेदो ह्यत्यन्ताभाव एव । कालतस्तु ध्वंसप्रागभावौ । वस्तुतस्त्वन्योन्याभाव इति स्थितेः ।

ज्ञानदेति—ज्ञानं कैवल्यप्रदत्वेनाभिमतं ददातीति ज्ञानदा । तथाचोक्तं **तलवकारोपनिषदि** 'तस्मिन्नाकाशे स्त्रियमाजगाम बहुशोभमानामुमां हैमवतीं तां होवाच किमेतद्यक्षमिति ब्रह्मेति होवाचे'त्यादि । **स्कान्देऽपि**—

> ईदृशी परमा विद्या शांकरी भवनाशिनी ।
> प्रसादादेव जन्तूनां शक्तेरेव हि जायते ॥

इति । **सूतसंहितायामपि**—

> विद्याख्या या शिवा वेदवेद्या सत्यानन्दानन्तसंवित्स्वरूपा ।
> तस्या वाचः सर्वलोकैकमातुर्भक्तश्चैव स्यादम्बिकायाः प्रसादात् ॥

इति । ज्ञानं ददाति, द्यति खण्डयतीति वा । 'ज्ञानं बन्ध' इति तु **शिवसूत्रे** प्रथमोन्मेषे सूत्रमेकं तत्र त्वकारस्य प्रश्लेषोऽप्यस्तीत्युक्तम् । 'चैतन्यमात्मे'ति पूर्वसंहितापाठे तथा संभवात् । तृतीयोन्मेषेऽपि तादृशं सूत्रमपरं तत्र तु न प्रश्लेषः संभाव्यते । 'आत्मा चित्त'मिति पूर्वसूत्रात् । तच्च व्याख्यातं वार्तिके—

> अन्तःसुखादिसंवेद्यव्यवसायादिवृत्तिमत् ।
> बहिस्तद्योग्यनीलादिदेशादिविषयोन्मुखम् ॥
> भेदाभासात्मकं चास्य ज्ञानं बन्धोऽनुरूपिणः ।
> तत्प्राशितत्वादेवासावणुः संसरति ध्रुवम् ॥

इति । तदिदं संवित्त्वापादकं ज्ञानं नाशयतीत्यर्थः । अत एव द्वितीयोन्मेषे सूत्रान्तरं 'ज्ञानमन्न'मिति । वार्तिकं च 'ज्ञानं बन्ध इति प्रोक्तं यत्प्राक्तत्परयोगिनः । अनात्मन्यात्मताज्ञप्तिरन्नं ग्रस्यत इत्यत' इति ।

ज्ञानेति—ज्ञानमेव विग्रहः शरीरं यस्याः, सर्वस्य जगतो ज्ञानात्मकत्वात् । तदुक्तं **विष्णुपुराणे** द्वितीयेंशे—

> ज्ञानमेव परं ब्रह्म ज्ञानं बन्धाय चेष्यते ।
> ज्ञानात्मकमिदं विश्वं न ज्ञानाद्विद्यते परम् ॥
> विद्याविद्येति मैत्रेय ज्ञानमेवोपधारय ।

इति । [illegible]

**सर्ववेदान्तसंवेद्या सत्यानन्दस्वरूपिणी ।
लोपामुद्रार्चिता लीलाक्लृप्तब्रह्माण्डमण्डला ॥ १७९ ॥**

सर्वेति—सर्वैर्वेदान्तैरुपनिषत्समूहैः सम्यग्वेद्या । उक्तं च **वाराहे**—

एषा त्रिशक्तिरुद्दिष्टा नयसिद्धान्तगामिनी ।
एषा ज्ञानात्मिका शक्तिः सर्ववेदान्तगामिनी ॥

इति ।

सत्येति—सत्यमानन्दश्च स्वरूपं यस्याः । अत्र सत्येति भिन्नं पदमाश्रित्यामेयामेयात्मेत्येकं पदं कर्तुं शक्यते । 'सच्च त्यच्चाभव' दिति श्रुतेः सत्या । प्राणादित्यरूपा वा 'सदिति प्राणस्तीत्यन्नमयमित्यसावादित्य' इति श्रुतेः । 'सतियेति विकर्षेण त्र्यक्षरत्वेऽप्युच्चारणं मेलनेन द्व्यक्षरस्यैवेति ज्ञेयम् । इदं च 'इत्यादिपूरण' इति छन्दःसूत्रव्याख्यानावसरे छन्दोभास्करे प्रपञ्चितमस्माभिः । सत्सु साधुरिति वा सत्या । सत्यभामा स्वरूपेति वा । आनन्दः स्वरूपमस्या इत्यानन्दरूपिणी । अत एवोत्तरमीमांसायां 'आनन्दादयः प्रधानस्ये' ति तार्तीयीकाधिकरणे आनन्दादिधर्माणां स्वरूपत्वादेव विद्यान्तरेषूपसंहारः साधितः ।

लोपामुद्रेति—लोपामुद्रयागस्त्यपत्न्या कर्त्र्यार्चितोपासिता । तदुक्तं **ब्रह्माण्डपुराणे** 'पत्न्यस्य लोपामुद्राख्या मामुपास्तेतिभक्तित' इति । **त्रिपुरासिद्धान्तेऽपि**—

अगस्त्यपत्न्या लोपाख्यमुद्रायाः परमेश्वरी ।
प्रसन्नत्वादियं देवी लोपामुद्रेति गीयते ॥

इति । अत एव **लोपामुद्रा** चासावर्चिता चेत्यपि सुवचम् । लोपामुद्राख्यविद्यया करणेन वा पूजिता । 'विद्यातृतीयखण्डेन कुर्यात्सर्वोपचारका' निति **कादिमतात्** ।

लीलेति—लीलामात्रेणानायासेन क्लृप्तानि ब्रह्माण्डमण्डलानि यस्याः । तदुक्तमस्माभिर्देवीस्तवे —

विधिविष्णुमुखामरोदयस्थितिनाशेषु शिवोऽप्यनीश्वरः ।
जगदम्ब तव त्वयं क्रम क्षणमुद्दालकपुष्पभञ्जिका ॥

इति । उद्दालकेत्यादिनवाक्षरं क्रीडाविशेषस्य नाम । **शक्तिसूत्रमपि** 'स्वेच्छया स्वभित्तौ विश्वमुन्मीलयती' ति ॥ १७९ ॥

**अदृश्या दृश्यरहिता विज्ञात्री वेद्यवर्जिता ।
योगिनी योगदा योग्या योगानन्दा युगंधरा ॥ १८० ॥**

अदृश्येति—दृश्यविलक्षणत्वाददृश्या । चक्षुरादीन्द्रियायोग्या वा । 'न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्ये' रिति श्रुतेः । उक्तं च **देवीभागवते** तृतीयस्कन्धे 'निर्गुणस्य मने

रूपं न भवेद्दृष्टिगोचर 'मिति प्रक्रम्य 'निर्गुणा दुर्गमा शक्तिर्निर्गुणश्च परः पुमा' नित्यन्तम् ।

दृश्येति — दृश्यस्य व्यावहारिकस्य पारमार्थिकभाववत्त्वाद्दृश्यरहिता । निर्विषया संविद्वा ।

विज्ञात्रीति—विशेषेण जानातीति विज्ञात्री । 'विज्ञातारमरे केन विजानीया' दिति श्रुतेः ।

वेद्येति—वेद्यस्य पदार्थान्तरस्यानवशेषेण सर्वज्ञत्वाद्वेद्यवर्जिता । वेद्यस्य पारमार्थिकाभाववती वा ।

योगिनीति—योग एकत्वभावना तद्वत्त्वात्तत्प्रदत्वात्तद्योग्यत्वाच्च योगिनी ।

योगदेति—[1] योगदा योग्या च ।

योग्येति—'योगाद्यच्चे' ति यत्प्रत्ययः । तदुक्तं **विष्णुपुराणे**—

ज्ञानेन्द्रियाणि सर्वाणि निगृह्य मनसा सह ।
एकत्वभावनायोगः क्षेत्रज्ञपरमात्मनः ।।

इति । 'तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञित 'मिति **गीतासु** । 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोध' इति **पातञ्जलसूत्रं** च । स च मन्त्रो लयो हठो राजेति चतुर्विधः । राजयोगोऽपि सांख्यतारकामनस्कभेदात्त्रिविधः । तत्तल्लक्षणानि तु विस्तरभयान्नोच्यन्ते । यद्वा मङ्गलादिसंकटान्ता अष्टौ योगिन्यः षड्विंशतिवर्षैः पुनः पुनः परिवर्तमाना **ज्योतिःशास्त्रे**, डाकिन्यादयश्च सप्त मन्त्रशास्त्रे प्रसिद्धास्तद्रूपा । अथवा योगो विषयसंगो भोग इति यावत् । तेन भोक्तृभोगप्रदभोग्यत्रितयरूपेति नामत्रितयार्थः । तदुक्तं **श्वेताश्वतरोपनिषदि** 'भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्म चैत' दिति । अत्रेदं बोध्यम्—माया प्रधानं स्वतन्त्रमिति **सांख्याः** । शिवस्य सा शक्तिरेवेति वेदान्तिनः । शक्तिरित्यनेन परतन्त्रतोच्यत इति विवरणाचार्याः । सा त्रिगुणा । गुणाश्च परस्पराभिभावकाः ।

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ।
रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ।।

इति गीतोक्तेः । तेन सा त्रिविधा पर्यवस्यति । रजस्तमसोरत्यन्ताभिभवाद्विशुद्धसत्त्वात्मकैका । ईषदुद्भूतरजस्तमोभ्यां मलिनसत्वा द्वितीया । अत्यन्ताभिभूतरजःसत्वाभ्यामसत्प्राया केवलतमोमयी तृतीयेति । तास्वाद्यावच्छिन्ना चिदीश्वरनाम्नी

भोगप्रदा योगदेत्युच्यते । द्वितीयावच्छिन्ना जीवनाम्नी भोक्त्री योगिनी । तृतीयावच्छिन्ना जडवस्तुनाम्नी भोग्या योग्येत्युच्यत इति विवेकः ।

योगानन्देति—योगः शिवशक्तिसामरस्यमेवानन्दो यस्याः । निद्राया आनन्दप्रधानत्वाद्योगनिद्रेति वार्थः । सा च देव्येवेयम् । तथाच **हरिवंशे** 'याप्यानन्दघना योगनिद्रेति जगति स्थिते' त्युपक्रम्य—

देवेष्वपि दधारैनां नान्यो नारायणादृते ।
सखी सदाशिवस्यैषा माया विष्णोः शरीरजा ॥

सैषा नारायणमुखे दृत्या कमललोचन ।
लोकानल्पेन कालेन भजते भृशमोहिनी ॥

इति । योगानन्दाख्यो नृसिंहस्तद्रूपा वा । मोहिनीमुख्येत्येकपदं स्वीकृत्येह अयोगानन्देति नामद्वयं सुवचम् । योगः सङ्गो न विद्यते यस्याः । 'असङ्गो नहि सज्जत' इति **श्रुतेः** । अयःपर्वतरूपा वा । अभेद्येति तात्पर्यार्थः । अयेन शुभावहविधिना उं परशिवं गच्छतीति वा । नन्दाऽलकनन्दात्मकगङ्गारूपा वा । प्रतिपत्षष्ठ्येकादशीरूपा वा । 'नन्दा भगवती नाम या भविष्यति नन्दजे' ति **मार्कण्डेयपुराणोक्त**मूर्तिविशेषरूपा वा । सरस्वत्या एव स्थानविशेषयोगादानन्देति संज्ञा वा । 'नन्दा हिमवतः पृष्ठे' इति **पाद्मात्** । पुष्करप्रान्तस्थनदीविशेषरूपा वा । तदप्युक्तं **पाद्म एव** पुष्करमाहात्म्ये—

पुण्या पुण्यजलोपेता नदीयं ब्रह्मणः सुता ।
नन्दानाम्नीति विपुला प्रवृत्ता दक्षिणामुखी ॥

अगच्छन्नपि यस्तस्या नाम गृह्णाति मानवः ।
स जीवन्सुखमाप्नोति मृतो भवति खेचर ॥

इति । **नामनिरुक्तिर्वराहपुराणे**—

यथागतं तु ते जग्मुर्देवीं स्थाप्य हिमे गिरौ ।
संस्थाप्यानन्दिता यस्मात्तस्मान्नन्दा तु साभवत् ॥

इति । **देवीपुराणे** तु—

नन्दते सुरलोकेषु नन्दने वसतेऽथवा ।
हिमाचले महापुण्ये नन्दादेवी ततः स्मृता ॥

इति । तत्स्वरूपमपि **वाराहे**—

गायत्र्यष्टभुजा या तु वैत्रासुरमयोधयत् ।
सैव नन्दाभवद्देवी देवकार्यचिकीर्षया ॥

स्वायंभुवे हतो दैत्यो वैष्णव्या मन्दरे गिरौ ।
महिषाख्योऽसुरः पश्चात्स वै चैत्रासुरोऽभवत् ।।
नन्दया निहतो विन्ध्ये महाबलपराक्रमः ।
ज्ञानशक्तिस्तु सा देवी महिषोऽज्ञानमूर्तिमान् ।।
अज्ञानं ज्ञाननाश्यं तु भवत्येव न संशयः ।।

इति ।

युगन्धरेति—युगं हस्ते चतुष्केऽपि रथसीराङ्गयोर्युगः ।
युगं कृतादौ युगले वृद्धिनामौषधेऽपि च ।।

इति **विश्वप्रकाशोक्त्या** रथसीराङ्गधारिणामश्ववृषभाणां रथसीरनिर्वाहकत्वदर्शनादिह सकलजगन्निर्वाहकत्वमात्रतात्पर्येण युगंधरेत्युच्यते । शिवशक्तियुगलस्य कृतादेर्वा धारणाद्युगंधरा 'संज्ञायां भृतृवृजिधारिसहितपिदम' इति खच् । 'अरुर्द्विषद-जन्तस्ये' ति मुम् ।। १८० ।।

इच्छाशक्तिज्ञानशक्तिक्रियाशक्तिस्वरूपिणी ।
सर्वाधारा सुप्रतिष्ठा सदसद्रूपधारिणी ।। १८१ ।।

इच्छेति—इच्छाज्ञानयत्नरूपगुणत्रयं स्वरूपमस्याः । उक्तं च **संकेतपद्धतौ**—

इच्छा शिरःप्रदेशश्च ज्ञाना च तदधोगता ।
क्रिया पदगता ह्यस्या एवं शक्तित्रयं वपुः ।।

इति । **वामकेश्वरतन्त्रेऽपि**—

त्रिपुरा त्रिविधा देवी ब्रह्मविष्ण्वीशरूपिणी ।
ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिरिच्छाशक्त्यात्मिका प्रिये ।।

इति । अत्र ज्ञानेच्छायत्नानां पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरं प्रति कारणत्वस्य क्लृप्तस्य क्रमेण शक्तित्रयस्य निर्देशाभावेऽपि करोतेर्यत्ने शक्तत्वादेव क्रियाशब्दो यत्नपरः । उक्तं च **लैङ्गे**—

धृतिरेषा मदादिष्टा ज्ञानशक्तिः कृतिर्मता ।
इच्छारूपा तथा ज्ञाना द्वे विद्ये च न संशयः ।।

इति । चलनात्मकक्रियापरैव वा । सा च पञ्चविधेत्युक्तं **यज्ञवैभवखण्डे**—

स्पन्दश्चैव परिस्पन्दः प्रक्रमः परिशीलनः ।
प्रचार इति विद्वद्भिः कथिताः पञ्च ताः क्रियाः ।।

आङ्प्रश्लेषप्रयुक्तो दीर्घः । सर्वासां जगतीनां धारा परम्परा । जन्यजनकयोरभेदा-
दिति । **मालिनीविजयतन्त्रे**—

या सा शक्तिर्जगद्धातुः कथिता ब्रह्मणः परा ।
इच्छात्वं तस्य सा देवी सिसृक्षोः प्रतिपद्यते ॥

एवमेतदिति ज्ञेयं नान्यथेति सुनिश्चितम् ।
ज्ञापयन्ती झडित्यन्तर्ज्ञानशक्तिर्निगद्यते ॥

एवंभूतमिदं वस्तु भवत्विति यदा पुनः ।
ज्ञात्वा तदेव तद्वस्तु कुर्वन्त्यत्र क्रियोच्यते ॥

इति । **वासिष्ठरामायणे**—

शिवं ब्रह्म विदुः शान्तमवाच्यं वाग्विदामपि ।
स्पन्दशक्तिस्तदिच्छेयं दृश्याभासं तनोति सा ॥

साकारस्य नरस्येच्छा यथा वै कल्पनापुरम् ।

इति । 'दृश्याभासानुभूतानां करणात्सोच्यते क्रिये' ति च । दृश्याभासेष्वनुभूताना-मुत्पत्त्याप्तिविकृतिसंस्कृतिलक्षणचतुर्विधफलानां कारणादिति तु तट्टीकायां व्याख्या-तम् ।

सर्वाधारेति—[1]सर्वमाधारो यस्या इति वा । सर्वेष्वन्तर्यामितया स्थितेति यावत् । सर्वेषामाधाररूपेति वा । तदुक्तं **मार्कण्डेयपुराणे**—

येऽर्था नित्या ये विनश्यन्ति चान्ये येऽर्थाः स्थूला ये च सूक्ष्माच्च सूक्ष्माः ।
यच्चामूर्तं यच्च मूर्तं समस्तं यद्यद्भूतेष्वेकमेकं च किंचित् ॥
येऽर्था भूमौ येऽन्तरिक्षेऽन्यतो वा तेषां देवि त्वत्त एवोपलब्धिः ।

इति । नचास्मिन्पक्षे स्त्रीलिङ्गानुपपत्तिः । 'परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयो' रिति सूत्रात् । 'आधारोऽधिकरण' मिति सूत्रानुसारेणाधारपदस्य पुंलिङ्गत्वनिश्चया-दिति वाच्यम् । निर्गुणब्रह्मणि कथनीये प्रत्युत तस्यैव युक्तत्वात् । तथाहि । सत्त्वादिगुणत्रयस्योपचयः पुंस्त्वम् । अपचयः स्त्रीत्वम् । साम्यं नपुंसकत्वम् । लिङ्ग-योनितदुभयाभावरूपाणां तेषामचेतनेष्वव्याप्तेः । सर्वस्यापि जगतस्त्रिगुणात्मकतया **देवीभागवतादौ** प्रतिपादितत्वेन तेषां सर्वत्र संभवात् । उपचयादेः सावधिकत्वेन प्रतिपादितार्थं किंचिदपेक्ष्योपचयादयः सन्त्येवेति लिङ्गत्रयस्यापि केवलान्वयित्वा-द्व्यवस्थया विवक्षानुसारेण प्रयोगः । सर्वमेतदभिप्रेत्योक्तं **महाभाष्ये** 'संस्त्यान-प्रसवौ लिङ्गमास्थेयौ स्वकृतान्तत' इति । संस्त्यानं स्त्यायतेर्ड्ट्स्त्री सूतेः सप् प्रसवः पुमान् । उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकमिति च 'लिङ्गमशिष्य' मिति च । संबन्धमनुवर्तिष्यते कोऽसावनुमानो नामेति प्रयोगश्च । 'बन्धुनि बहुव्रीहा' विति

---

1. सर्वासां जगतीनां धारा परंपराजन्यजनकयोरभेदात् आङ् प्रश्लेपप्रयुक्तो दीर्घः ।

सौत्रप्रयोगश्च । एवंसत्यव्यवस्था माप्रसाङ्क्षीदिति लिङ्गानुशासनप्रवृत्तिर्नियमादृष्टमात्रप्रयोजनिका । चेतनेषु तूभयविधलिङ्गसमुच्चयविवक्षयैव 'अजाद्यतष्टाबि' त्यादय: । तेन पश्वेकत्वत्वलिङ्गमपि विवक्षितमिति साधयतस्तथा च लिङ्गमित्यधिकरणस्य विरोध: । ततश्च त्रिगुणातीतायां चिच्छक्तौ सर्वजगन्मातरि त्रिपुरसुन्दर्यां द्विविधस्यापि स्त्रीलिङ्गस्य सगुणचेतनान्तरमपेक्ष्यासंकुचितवृत्तिकत्वेन निरर्गलत्वमभिप्रेत्य वाग्देवताभि: स्त्रीलिङ्गमेव प्रयुज्यते नियमाद्दृष्टानुसरणाय तु तत्र तत्र लिङ्गानुशासनानुगुण्यमस्माभि: प्रदर्श्यते न पुनरपशब्दत्वनिरासायेति दिक् ।

सुप्रतिष्ठेति—शोभना प्रतिष्ठा जगतोऽधिष्ठानं, सुप्रतिष्ठाख्यविंशत्यक्षरछन्दोविशेषरूपा वा ।

सदसद्रूपधारिणीति—सद् ब्रह्म. असत्तद्भिन्नं जगत् । अनिर्वचनीयस्य जगत: सदसद्विलक्षणत्वेऽपि सद्विलक्षणत्वमात्रेणासत्पदेन ग्रहणम् । 'असद्वा इदमग्र आसीत्कथमसत: सज्जायेते' त्यादिश्रुतिष्वन्यतरवैलक्षण्येनैव प्रयोगदर्शनात् । तयो: रूपं धारयतीति तथा । अथवा सद्व्यावहारिकं, सत्यं पारमार्थिकं वा, असत्तुच्छं ते एव रूपे विषयौ धारयति भासयति । सदसद्विषयकज्ञानद्वयस्वरूपेत्यर्थ: । सन्मात्रविषयकचरमवृत्तिवदसन्मात्रविषयिकाया अपि वृत्तेर्विकल्पाख्याया: सत्वात् । तथाच पातञ्जलसूत्रं 'शब्दमात्रानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प' इति । गौतमसूत्रमपि 'बुद्धिसिद्धं तदस' दिति । यद्वा । भावाभावपरौ सदसच्छब्दौ । तौ च योग्यतया सत्यत्वाऽबाध्यत्वादिरूपौ ग्राह्यौ । सत्यत्वादेर्धर्मिणोऽपृथक्त्वात् । अबाध्यत्वादेरभावरूपधर्मस्याधिकरणस्वरूपत्वात् । भावाभावमात्रस्याधिष्ठानमिति वा । तदुक्तं स्कान्दे यज्ञवैभवखण्डे—

यद्यदस्तितया भाति यद्यन्नास्तितयापि च ।
तत्तत्सर्वं महादेव मायया परिकल्पितम् ।।

इति ।। १८१ ।।

अष्टमूर्तिरजा जैत्री लोकयात्राविधायिनी ।
एकाकिनी भूमरूपा निर्द्वैता द्वैतवर्जिता ।। १८२ ।।

अष्टमूर्तिरिति—मत्स्यपुराणे—

लक्ष्मीर्मेधा धरा पुष्टिर्गौरी तुष्टि: प्रभा धृति: ।
एताभि: पाहि तनुभिरष्टाभिर्मां सरस्वति ।।

इति मन्त्रलिङ्गगम्या अष्टौ मूर्तयो यस्या: । यद्वा योगशास्त्रे—

गुणभेदादात्ममूर्तिरष्टधा परिकीर्तिता ।
जीवात्मा चान्तारात्मा च परमात्मा च निर्मल: ।।

शुद्धात्मा ज्ञानरूपात्मा महात्मा सप्तमः स्मृतः ।
अष्टमस्तेषु भूतात्मेत्यष्टात्मानः प्रकीर्तिताः ।।

इति । पञ्चमहाभूतानि सूर्याचन्द्रमसौ जीवात्मस्वर्गदीक्षितानामन्यतम एक इत्य
संख्या मूर्तयो यस्याः । 'भूतानि पुष्पवन्तौ स्वरिति देव्यष्टमूर्तय' इति शा
रहस्यात् । विष्णुपुराणेऽपि प्रथमेंशे—

सूर्यो जलं मही वह्निर्वायुराकाश एव च ।
दीक्षितो ब्राह्मणः सोम इत्यष्टौ मूर्तयो मताः ।।

पत्न्यः सुवर्चला चोमा सुकेशी चापरा शिवा ।
स्वाहादितिस्तथा दीक्षा रोहिणी च यथाक्रमम् ।।

शनैश्चरस्तथा शुक्रो लोहिताङ्गो मनोजवः ।
स्कन्दः स्वर्गोऽथ संतानो बुधश्चानुक्रमात्सुता ।।

इति लैङ्गे तूक्तम्—

अष्टौ प्रकृतयो देव्या मूर्तयः परिकीर्तिताः ।
तथा विकृतयस्तस्या देहा बद्धविभूतयः ।।

इति ।

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ।।

इति भगवता गीता मूर्तयो यस्या इति वा । कुलाष्टकस्वरूपेत्यर्थो वा । त
समयाचारस्मृतौ—

गणिका शौण्डिकी चैव कैवर्ती रजकी तथा ।
तन्त्रकारी चर्मकारी मातङ्गी पुंश्चली तथा ।।

इति । अथवा 'स्वल्पाङ्गी दीर्घकेशी या साऽनङ्गकुसुमा मते' त्यादिना रुद्रया
अष्टानां लक्षणान्युक्तानि । लक्ष्याणि तु तृतीयावरणे प्रसिद्धानि तदष्टकरूप
ब्राह्म्यादिवशिन्यादिस्वरूपेति वा ।

अजेति—अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णा' मित्यादिश्रुतिप्रसिद्धाया अविद्यारूप
अजाया जेत्री । ज्ञानरूपत्वादज्ञाननाशिकेति यावत् ।।

लोकेति— लोकानां चतुर्दशसंख्यानां यात्रां प्रलयं संरक्षणं वा विधातुं शी

एकाकिनीति — एकाकिनी द्वितीयराहित्यात् । 'एकादाकिनिच्च
इत्यकिनि प्रत्ययः। 'सोऽबिभेत्तस्मादेकाकी बिभेति सहायमीक्षांचक्रे यन्मद
कस्मान्नु बिभेमीति तत एवास्य भयं वीयाये'ति बृहदारण्यकश्रुतेः । देवी

एकैव लोकान् ग्रसति एकैव स्थापयत्यपि ।
एकैव सृजते विश्वं तस्मादेकाकिनी मता ।।

इति ।

अथ परिभाषायां चतुस्त्रिंशन्नामानि विभजते ।

भूमीर्णाबलखेदालम्बारम्भाविभोवंदेन्दूावम् ।
हृस्ती द्विवेकं वा भजते वातूलमन्दमृगान् ।। २५ ।।

एकमित्यस्य द्वादशाक्षरमेकं नामेत्यर्थः ।। २५ ।।

भूमेति—यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोती'त्यादिना 'यो वै भूमा
मित्यन्तेन श्रुतौ प्रतिपादितो भूमा ब्रह्मैवेति भूमाधिकरणे निर्णीतरूपत्वाद्भ
यद्वा 'बहोर्लोपो भू च बहो'रिति निष्पन्नो बह्वर्थको भूमशब्दः । ततश्च
न्यपि बहुरूपेत्यर्थः । तदुक्तं **देवीपुराणे**—

एकाप्युपाधितो भूमा शिवा सर्वत्र विश्रुता ।
यथानुरज्यते वर्णैर्विचित्रैः स्फटिको मणिः ।।
तथा गुणवशाद्देवी भूमानामेति वर्ण्यते ।
एको भूत्वा यथा मेघः पृथक्त्वेन च तिष्ठति ।।
वर्णतो रूपतश्चैव तथा गुणवशादुमा ।
नभसः पतितं तोयं यथा नानारसं भवेत् ।।
भूमे रसविशेषेण तथा गुणवशादुमा ।
यथा द्रव्यविशेषेण वायुरेकः पृथग्भवेत् ।।
दुर्गन्धो वा सुगन्धो वा तथा गुणवशादुमा ।
यथा वा गार्हपत्योऽग्निरन्यसंज्ञान्तरं व्रजेत् ।।
दक्षिणाहवनीयादि ब्रह्मादिषु तथैव सा ।
एकत्वेन च भूम्ना च प्रोक्ता देवी निदर्शनैः ।।
तस्माद्भक्तिः परा कार्या सर्वगत्वप्रसिद्धय ।

इति । **कूर्मपुराणेऽपि**—

एका कामेश्वरी शक्तिरनेकोपाधियोगतः ।
परावरेण रूपेण क्रीडते तस्य सन्निधौ ।।

निर्द्वैतेति—'यत्र नान्यत्पश्यति' इत्यादिना 'यदल्पं तन्मर्त्य' मित्यन्तेन श्रुतौ द्वैतदर्शनस्यानित्यविषयकताप्रतिपादनेन तस्य हेयत्वान्निर्गतं द्वैतं यस्यां सा निर्द्वैता ।

न पुनर्द्वैतं पूर्वं स्थितं पश्चान्निर्गतम् । मूलत एव तु नास्तीत्याह—द्वैतवर्जितेति । भेदस्यातात्त्विकत्वेन सार्वकालिकात्तदभावादिति भावः ॥ १८२ ॥

अन्नदा वसुधा वृद्धा ब्रह्मात्मैक्यस्वरूपिणी ।
बृहती ब्राह्मणी ब्राह्मी ब्रह्मानन्दा बलिप्रिया ॥ १८३ ॥

अन्नदेति—अन्नं जनेभ्यो ददाति ।

वसुधेति—वसु धनं रत्नं च ददाति । तथा च बृहदारण्यके 'स वा एष महानज आत्मान्नादो वसुदानो विन्दते वसु य एवं वेदे' ति । अन्नान्नमासमन्ताद्दातीत्येवमेव व्याख्यातं सांप्रदायिकैः ।

वृद्धेति—वृद्धा जरठा । 'त्वं जीर्णा दण्डेन वञ्चसी' ति श्रुतेः । वञ्चसि गच्छसीत्यर्थः । सर्वज्येष्ठत्वाज्जगद्रूपेणाभिवृद्धत्वाद्वा वृद्धा । वर्धयति जगदिति वा णिजन्तात्कर्तरि क्तः ।

ब्रह्मेति—ब्रह्मणा चैतन्येन सह आत्मनां जीवानामैक्यमेव स्वं निजं रूपमस्याः । यद्वा ब्रह्मात्मनोः शिवजीवयोरैक्यमेव स्वं सर्वस्वं प्रतिपाद्यं यस्य स हंसमन्त्रो रूपमस्या इति । तदुक्तं स्कान्दे ब्रह्मवैभवखण्डे—

> अथवा जीवमन्त्रोऽयं जीवात्मप्रतिपादकः ।
> अहंशब्दस्य रूढत्वाल्लोके जीवात्मवस्तुनि ॥
> शक्तिमन्त्रः सकाराख्यः परमेश्वरवाचकः ।
> प्रकृतार्थे प्रसिद्धत्वात्प्रसिद्धः परमेश्वरः ॥
> महदाद्यणुपर्यन्तं जगत्सर्वं चराचरम् ।
> जायते वर्तते चैव लीयते परमेश्वरे ॥
> संसारित्वेन भातोऽहं स एव परमेश्वरः ।
> सोऽहमेव न संदेहः स्वानुभूतिप्रमाणतः ॥

इति । एतेन त्रिशत्यां हंसमन्त्रार्थरूपिणीति नाम व्याख्यातम् ।

बृहतीति—महतो महीयस्त्वाद्बृहती । षट्त्रिंशदक्षरच्छन्दोविशेषरूपा वा । न च 'गायत्री छन्दसामसी' ति कौर्मवचनविरोधः। उभयात्मत्वाङ्गीकारे तदभावात्। अत एव 'बृहत्साम तथा साम्ना' मिति भगवतो वासुदेवस्य विश्वरूपवर्णने गीतावचनस्य भगवत्या विश्वरूपवर्णनार्थेन 'ज्येष्ठं साम च सामस्वि' ति कौर्मवचनेन

ज्येष्ठसामे'त्युज्ज्वलायां हरदत्तोक्तेः । बृहत्साम तु 'सत्वं नश्चित्रे'त्यस्यामृचि गीयमानं प्रसिद्धमेव । बृहज्ज्येष्ठशब्दयोः पर्यायत्वसंभवाच्च । तेन ज्येष्ठसामरूपेति वा बृहत्सामरूपेति वा व्याख्या ।

ब्राह्मणीति—'ब्राह्मणी मञ्जिका स्पृक्का द्विजपत्नीषु विश्रुते'ति विश्वकोशादौषधिविशेषरूपा द्विजस्त्रीमात्ररूपा वा संविद्विशेषरूपा वा। उक्तं च **समयाचारस्मृतौ** 'ब्राह्मणी श्वेतपुष्पाढ्या संवित्सा देवतात्मिके'ति । अथवा शिवस्य ब्राह्मणत्वजातिमत्त्वाद् ब्राह्मणी । तथाच **छान्दोग्ये** श्रूयते 'विरूपाक्षोऽसि दन्ताञ्चि'रिति शिवं प्रकृत्य 'त्वं देवेषु ब्राह्मणोऽस्यहं मनुष्येषु ब्राह्मणमुपधावत्युप त्वा धावामी' ति । **पराशरादित्यकौर्मवासिष्ठलैङ्गेषु** स्मर्यते—

> ब्राह्मणो भगवान्सांबो ब्राह्मणानां हि दैवतम् ।
> विशेषाद् ब्राह्मणो रुद्रमीशानं शरणं व्रजेत् ।।

इति । विष्णुभागवतेऽपि 'न मे गर्भमिमं ब्रह्मन्नि'त्यादिना शिवकोपाद्बिभ्यत्यादित्या तस्य ब्राह्मणत्वं व्यक्तीकृतमिति तु **शिवतत्त्वविवेके** द्रष्टव्यम् ।

ब्राह्मीति—अविद्यातिरिक्तजडजातिसद्भावे मानाभाव इत्यत आह ब्राह्मी । 'ब्राह्मो जाता'विति निपातनात्साधुः । वागात्मिका वा ।

ब्रह्मेति—ब्रह्मैवानन्दो यस्याः सगुणायाः । मत्वर्थीयाच्प्रत्ययेन ब्रह्मानन्दवती वा ।

बलिप्रियेति—बलिनोऽविद्यानिराससमर्थाः कामादिशत्रुजेतारः प्रिया दयापात्रं यस्याः । बलिनामको राजा प्रियो यस्य वामनस्य तदभिन्ना वा । पूजोपहाराः प्रिया यस्या वा ।। १८३ ।।

> **भाषारूपा बृहत्सेना भावाभावविवर्जिता ।**
> **सुखाराध्या शुभकरी शोभनासुलभागतिः ।। १८४ ।।**

भाषेति—संस्कृतप्राकृतादिभाषा रूपं यस्याः । भाषाभिर्निरूप्यत इति वा । तदुक्तं—

> संस्कृतेनैव केप्याहुः केऽचिन्म्लेच्छादिभाषया ।
> साधारण्येन केऽपि त्वां प्राकृतेनैव केचन ।।

इति ।

बृहत्सेनेति—बृहती अपारा सेना चतुरङ्गबलं यस्याः । बृहत्सेनाख्यराजविशेषरूपा वा ।

भावाभावेति—भावा द्रव्यगुणादयोऽभावाः प्रागभावादयस्तैरुभयैरपि विवर्जिता । ननूभयेषामभावस्याप्यभावत्वेन तद्वत्त्वे कथमभावविवर्जितत्वम् । किंच प्रागभावप्रध्वंसात्यन्ताभावादयोऽपि द्रव्यगुणादिप्रतियोगिका एव वक्तव्याः प्रकारान्तरायोगात् । ततश्च द्रव्याभावाभावे द्रव्यत्वं द्रव्याभावे च द्रव्याभावत्वमेवापद्यत इति कथं भावाभावविवर्जितत्वमिति चेत् । न व्यासपादैरेव परिहृतत्वात् । तदुक्तं **स्कान्दे यज्ञवैभवखण्डे**—

अधिष्ठानावशेषो हि नाशः कल्पितवस्तुनः ।
भावस्यैव ह्यभावत्वं नाशो भावस्य भावता ॥

भावाभावस्वरूपाभ्यामन्य एव हि कल्पितः ।
अधिष्ठानस्य नाशो न सत्यत्वादेव सर्वदा ॥

इति । अधिष्ठानसमसत्ताकपदार्थप्रतियोगिकाभावस्य तदभावस्य चाधिष्ठानाद्भेदेन तत्र वृत्तिता । अधिष्ठानविषमसत्ताकस्याभावस्त्वधिष्ठानस्वरूप एव न भिन्नः । अधिष्ठानं तु सत्यत्वादेव न नश्यतीति समुदायार्थः ।

सुखेति—सुखेनोपवासादिरूपकायक्लेशं ध्येयस्वरूपनियमनिर्बन्धादिकं चान्तरेणाप्याराध्या । तथाच **कौर्मे** हिमवन्तं प्रति भगवत्या वचनम् 'अशक्तो यदि मां ध्यातुमैश्वरं रूपमव्यय' मित्यादिनोत्तरोत्तरं सुलभप्रकारोपदेशः । न चैतावता पापमाशङ्कनीयमित्याहुः ।

शुभकरीति—शुभकरी शुभं पुण्यमेव करोति ।

शोभनेति—मोक्षादिपुरुषार्थरूपत्वाच्छोभना सुखोपास्यत्वात्सुलभा च गतिः प्राप्तव्यं स्थानम् । गम्यत इति गतिः फलम् । ज्ञानमुपायो वा 'गतिर्मार्गे दशायां च ज्ञाने यात्राभ्युपाययो' रिति **विश्वः** । 'एषैव सर्वभूतानां गतीनामुत्तमा गति' रिति **कौर्मात्** । शोभनायै सुलभायै गत्यै नम इति चतुर्थ्याश्रयेण प्रयोगः । अत्र शोभनागतिः सुलभागतिरिति गतिपदानुषङ्गेण नामद्वयं सुवचनम् । तावतैव पौनरुक्त्यपरिहारसंभवात् । अत्र हि शोभनेति पदत्रयं पठ्यते । सुमुखी नलिनी सुभ्रूः शोभनेति यथास्थितमेकं नाम । सुवासिन्यर्चनप्रीताशोभनेत्यत्र चतुरक्षरमशोभनेति द्वितीयम् । प्रकृते चाकारप्रश्लेषायोगात्पार्थक्यायोगाच्चोत्तरपदेनैकवाक्यतां कल्पयित्वा पौनरुक्त्यमुद्ध्रियत इति स्थितिः । मतिरमतिरित्यादिरीत्या पदच्छेदेऽप्येषैवोपपत्तिर्मूलम् । **भगवत्पादैर्विष्णुसहस्रनामभाष्ये** ईदृशीभिरेवोपपत्तिभिः पदच्छेदस्य निर्णीतत्वात् । यथा निधिरव्यय इत्यत्र पदद्वयस्यैकनामत्वमव्ययः पुरुषः साक्षीत्यनेन पौनरुक्त्यपरिहाराय। एवं स्थविरो ध्रुवः शाश्वतः स्थाणुः सर्वविद्वान्वाचस्पतिरुदारधीरीत्यादिषु । एवं जननोजनजन्मादिर्भीम इत्यनेन पुनरुक्तिपरिजिहीर्षयाऽनुलः

ततश्च छलाक्षरसूत्राणामपीदृशोपपत्तिमूलकत्वेन तदुक्तरीत्यैव पदच्छेदे नातीवादरः कर्तव्यः । अनेनैव न्यायेन सामवेदिभिर्वेदमर्यादयापि पठ्यमानः सहग्रन्थो न्यायमूलकत्वात्पौरुषेय एवेति न्यायविरोधे तस्याप्रामाण्यमिच्छन्ति जैमिनीयाः । प्रकृते तूभयथापि पौनरुक्त्यपरिहारसंभवे 'प्रसविन्री प्रचण्डाज्ञा प्रतिष्ठापकटाकृति' रिति पकारादिनामप्रायपाठे ज्ञेत्यस्य भिन्नपदत्वस्वीकारे संदर्भशुद्ध्यसामञ्जस्यात्तत्र प्रचण्डाज्ञेत्यस्यैकपदत्वलिप्सया प्रकृते गतिपदानुषङ्गेणापि नामद्वयं स्वीकर्तुमुचितमिति दिक् । सर्वथैकमेव नामेति यद्याग्रहस्तदैकमेव पदमिति सुवचम् । शोभना चासावसुलभा चेति विग्रहे सुदुर्लभेत्यर्थः । सुदुर्लभा आगतिः पुनरावृत्तिर्यया । जन्मच्छेत्त्रीति यावत् ।

यस्य नो पश्चिमं जन्म यदि वा शंकरः स्वयम् ।
तेनैव लभ्यते विद्या श्रीमत्पञ्चदशाक्षरी ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणात् । यद्वा । असुलभा गतिर्दुर्लभं जन्म मानुषादि तच्छोभनं ययेत्यर्थः । उक्तं च देवीभागवते—

यैर्न श्रुतं भागवतं पुराणं नाराधिता यैः प्रकृतिः पुराणी ।
हुतं मुखे नैव धरामराणां तेषां वृथा जन्म गतं नराणाम् ॥

इति । विष्णुभागवते त्वत्रैव 'नाराधितो यैः पुरुषः पुराण' इति द्वितीयचरणः पठ्यत इति भेदः । शोभनाऽसुरनायिकेत्यथ शोभनानामसुराणां प्रह्लादादीनामित्यर्थं निर्वर्ण्य प्रकृते नामत्रयमपि सुवचम् ॥ १८४ ॥

राजराजेश्वरी राज्यदायिनी राज्यवल्लभा ।
राजत्कृपा राजपीठनिवेशितनिजाश्रिता ॥ १८५ ॥

राजराजेश्वरीति—राज्ञां देवराजादीनां ये राजानो ब्रह्मविष्णुरुद्रास्तेषामधीश्वरी । राजराजस्य कुबेरस्येश्वरी वा ।

राज्येति—राज्यं स्वाराज्यवैकुण्ठकैलासाधिपत्यादिकं दातुं शीलमस्याः ।

राज्यवल्लभेति—पूर्वोक्तानि राज्यानि वल्लभानि प्रियाणि यस्याः । राज्यशब्देन तत्पतयो राजानो वा कथ्यन्ते । अत एव श्रीनगरे तेषां वासः स्मर्यते । यदाह दुर्वासाः—

मध्यक्षोण्याममुयोर्महेन्द्रनीलात्मकानि च सरांसि ।
शातोदरीसहायान्भूपालानपि पुनःपुनः प्रणुमः ॥

इति । अमुयोरित्यस्य त्रयोदशचतुर्दशप्राकारयोरित्यर्थः ।

राजपीठेति—राज्ञां नृपाणामिन्द्रादीनां च पीठेषु सिंहासनेषु निवेशिता निजा आश्रिता यया ॥ १८५ ॥

राज्यलक्ष्मीः कोशनाथा चतुरङ्गबलेश्वरी ।
साम्राज्यदायिनी सत्यसंधा सागरमेखला ॥ १८६ ॥

राज्यलक्ष्मीरिति—राज्याभिमानिनी लक्ष्मी राज्यलक्ष्मीः । यस्या मन्त्रस्तन्त्रराजे प्रसिद्धः ।

कोशेति—कोशस्य भाण्डागारस्य दिव्यस्य अन्नमयादेर्वा नाथा स्वामिनी ।

चतुरङ्गेति—चत्वारि हस्त्यश्वरथपादातरूपाण्यङ्गानि येषां तेषां बलानामीश्वरी । अङ्गान्येव बलं येषां तेऽङ्गबला व्यूहाः । चतुरवयवका ये व्यूहास्तेषामीशित्री वा । अङ्गबलेश्वरशब्द एव वा व्यूहवाची । तेन द्विगुत्वान्ङीप् । चतुर्थव्यूहात्मेत्यर्थः । ते च वासुदेवाद्या वैष्णवेषु पुराणेष्विव शैवशाक्तेष्वपि पुराणेषु प्रसिद्धास्ते त इहोदाहार्याः । शरीरपुरुषः छन्दःपुरुषो वेदपुरुषो महापुरुष इति बह्वृचोपनिषदुक्ता वा ।

साम्राज्येति—राजसूयेन यष्टा मण्डलेश्वरो वा राजाधिराजो वा सम्राट्-तस्य भावः साम्राज्यं तद्दत्ते ।

येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः ।
शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राट् ॥

इत्यग्निपुराणीयकोशात् ।

सत्येति—सत्ये अनुल्लङ्घ्ये संधे प्रतिज्ञामर्यादे यस्याः ।

सागरेति—सागराः समुद्रा एव मेखला काञ्ची यस्या भूमेः सा ॥ १८६ ॥

दीक्षिता दैत्यशमनी सर्वलोकवशंकरी ।
सर्वार्थदात्री सावित्री सच्चिदानन्दरूपिणी ॥ १८७ ॥

दीक्षितेति—धियं ज्ञानं क्षिणोति प्रापयतीति दीक्षा । 'अथातो दीक्षा कस्य स्विद्धेतोर्दीक्षित इत्याचक्षत' इत्यारभ्य 'तं वा एतं दीक्षितं सन्तं दीक्षित इत्याचक्षत' इत्यन्तादाथर्वणब्राह्मणात् ।

शिष्येभ्यो मन्त्रदानेन पापं क्षपयतीति वा ।
दीयते कृपया शिष्ये क्षीयते पापसंचयः ॥
तेन दीक्षेति कथितः ।

दैत्येति—दैत्यानां भण्डादीनां शमनी नाशिका ।

सर्वेति—सर्वान् लोकान्स्ववशे कुरुते । वशमिति मान्तमव्ययम् ।

सर्वार्थेति—सर्वेषां चतुर्णामर्थानां पुरुषार्थानां दात्री । तृन्नन्तयोगे 'न लोके' ति षष्ठ्या एव निषेधात्कृद्योगलक्षणषष्ठ्याः 'तृजकाभ्या'मिति समासनिषेधेऽपि शेषषष्ठ्या समासः । उक्तं च देवीपुराणे—

धर्मादीश्चिन्तितानर्थान्सर्वलोकेषु यच्छति ।
अतो देवी समाख्याता सर्वैः सर्वार्थसाधना ॥

इति ।

सावित्रीति—सवितुर्जगत्प्रसूतेः परशिवस्येयं सावित्री । 'प्रजानां च प्रसवनात्सवितेति निगद्यत' इति विष्णुधर्मोत्तरात् ।

सवितृप्रकाशकरणात्सावित्रीत्यभिधा भवेत् ।
जगतः प्रसवित्रीति हेतुनानेन वापि च ॥

इति भारद्वाजस्मृतेश्च । 'सावित्री प्रसवस्थिते' रिति वासिष्ठरामायणाच्च । देवीपुराणे तु—

त्रिदशैरर्चिता देवी वेदयोगेषु पूजिता ।
भावशुद्धस्वरूपा च सावित्री तेन सा स्मृता ॥

इत्युक्तम् । देवीभागवते तु—

सवर्णं स्यन्दनार्थे च धातुरेष निपात्यते ।
सवर्णे तेजसोत्पत्तिः सावित्री तेन कथ्यते ॥

इत्युक्तम् । इयं च पुष्करतीर्थाधिष्ठात्री देवता । तदुक्तं पद्मपुराणे 'सावित्री पुष्करे नाम्ना तीर्थानां प्रवरे शुभे' इति ॥

अथ परिभाषायां षड्विंशन्नामानि विभजते ।

देहगुणाद्दुःखलेशाद्विषयो रूपं शिवा भूरि ॥
वारिणभाविगुणाश्चिपदलताभावजाद्याद्याः ॥ २६ ॥

सच्चिदानन्देति—सत्त्वं चित्त्वमानन्दश्च रूपं स्वरूपमत एव विद्यान्तरेषूपसंहार्यमस्या इति सच्चिदानन्दरूपिणी ॥ १८७ ॥

इति भास्कररायेण कृते सौभाग्यभास्करे ।
सप्तमेन शतेनाभूदष्टमी भोगदा कला ॥ ७०० ॥

देशकालपरिच्छिन्ना सर्वगा सर्वमोहिनी ।
सरस्वती शास्त्रमयी गुहाम्बा गुह्यरूपिणी ॥ १०८ ॥

देशेति — देशकालाभ्यामपरिच्छिन्ना तत्कृतपरिच्छेदाभाववती । उक्तं च योगसूत्रे 'स पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदा'दिति । स ईश्वरः पूर्वेषां ब्रह्मादीनामपि गुरुः पिता । कालेनानवच्छिन्नत्वादित्यर्थः । इह नास्तीति प्रतीतिविषयोऽत्यन्ताभावो देशतः परिच्छेदः । पूर्वं नासीदग्रे न भविष्यतीति प्रतीतिविषयौ प्रागभावप्रध्वंसौ कालतः परिच्छेदः । अधुना नास्तीति त्वत्यन्ताभाव एव । देशे वृत्तौ कालस्य काले वृत्तौ देशस्य चावच्छेदकत्वनियमादिदानीं गोष्ठे गौर्न मन्दुगयामिति प्रतीतेरिहाधुनेत्यनयोरेकस्याधिकरणत्वेनान्यस्यावच्छेदकत्वेनोल्लेखाय प्रयोग इति ग्रन्थान्तरेषु विस्तरः । ईदृशपरिच्छेदाभावः नाम तत्प्रतियोगित्वाभावः, प्रतियोगित्वसंबन्धेन तयोरभावो वा । तद्वतीत्यर्थः । तदुक्तं सौरसंहितायाम्—

पुमानाकाशवद्व्यापी स्वातिरिक्तं मृषा यतः ।
देशतः कालतश्चापि ह्यनन्तो वस्तुतः स्मृतः ॥

इति। अनन्तशब्दश्च परिच्छेदाभाववानित्यर्थः । नन्वत्र वस्तुतः परिच्छेदाभावोऽपि स्मर्यते । अस्ति हि अयमगं नेति प्रतीतिविषयोऽन्योन्याभावो नाम वस्तुतः परिच्छेदः तत्प्रतियोगित्वाभावः किमिति नोक्त इति चेत्, तस्य वादिविप्रतिपत्तिविषयत्वेन बहुभिर्नामभिः समर्थयिष्यमाणत्वेन पृथङ्निर्देश्यमानत्वादिति गृहाण ।

सर्वगेति—तदेवाह सर्वगा । सर्वं वस्तुमात्रं गच्छत्यभेदेन प्राप्नोतीति सर्वगा। 'अन्तात्यन्ताध्वे'त्यादिना डः । तदुक्तं वराहपुराणे 'त्रिमूर्तिषु सृष्टिनामिका श्वेतपर्वते तपश्चरन्तीं प्रति ब्रह्मणा वरं व्रियतामित्युक्ते देव्या वचनम्—

भगवन्नेकदेशेऽहं नोत्सहे स्थातुमञ्जसा ।
अतोऽर्थे त्वां वरं याचे सर्वगत्वमभीप्सती ॥

एवमुक्तस्तदा ब्रह्मा सृष्ट्यै देव्यै प्रजापतिः ।
उवाच सर्वरूपे त्वं सर्वगासि भविष्यसि ॥

इति । अत्र सर्वगत्वविवरणरूपस्य सर्वरूपे इति संबोधनस्य सर्वाभिन्ने इत्यर्थकत्वात्परिकराङ्कुरालंकारः । सर्वाभिन्नत्वं च सिद्धमेवेत्यसीत्युक्तम् । अत एव साध्यत्वद्योतकस्य भविष्यसीत्यस्य सर्वक्षेत्रेषु तव सगुणमूर्तयो भविष्यन्तीत्येतत्परत्वम् । अतः सर्वक्षेत्रेषु विद्यमानेत्यप्यर्थः । सर्वान्तर्यामिणीति वा । ईदृशार्थत्रयमप्यभिप्रेत्योक्तं देवीपुराणे—

देव्या वा एष सिद्धान्तः परमार्थो महामते ।
[illegible] न संशयः ॥

देव्या व्याप्तमिदं सर्वं जगत्स्थावरजंगमम् ।
ईड्यते पूज्यते देवी अन्नपानात्मिका च सा ॥
सर्वत्र शांकरी देवी तनुभिर्नामभिश्च सा ।
वृक्षेष्वप्सु तथा वायौ व्योम्न्यप्स्वग्नौ च सर्वगा ॥
एवंविधा ह्यसौ देवी सदा पूज्या विधानतः ।
ईदृशीं वेत्ति यस्त्वेनां स तस्यामेव लीयते ॥

इति ।

सर्वमोहिनीति— ननु नित्यत्वानित्यत्वजडत्वचित्त्वादिविरुद्धधर्मसमावेशात्कथमन्योन्याभावप्रतियोगित्वस्य ब्रह्मण्यभाव इत्यत आह । सर्वमोहिनी सर्वान्प्राकृतजनान् भेदभाने सत्यत्वं मन्यमानान् मोहयति अद्वैतविषयज्ञानविधुरान्कुरुते इति तथा । ब्रह्मणो जगतश्च भेदभानस्य मोहमात्रत्वाद्वस्तुतोऽपरिच्छेद्यत्वे न कापि क्षतिरिति भावः । उक्तं च कूर्मपुराणे शिवेन—

इयं सा परमा शक्तिर्मन्मयी ब्रह्मरूपिणी ।
माया मम प्रियानन्ता ययेदं मोहितं जगत् ॥
अनयैतज्जगत्सर्वं सदेवासुरमानुषम् ।
मोहयामि द्विजश्रेष्ठाः सृजामि विसृजामि च ॥

इति । अत्रैव हिमवन्तं प्रति देवीवचनम्—

यानि शास्त्राणि दृश्यन्ते लोकेऽस्मिन्विविधानि तु ।
श्रुतिस्मृतिविरुद्धानि द्वैतवादरतानि च ॥
कापालं भैरवं चैव शाकलं गौतमं मतम् ।
एवं विधानि चान्यानि मोहनार्थानि तानि तु ॥
ये कुशास्त्राभियोगेन मोहयन्तीव मानवान् ।
मया सृष्टानि शास्त्राणि मोहायैषां भवान्तरे ॥

इति । **सूतसंहितायामपि**—

प्रसादहीनाः पापिष्ठा मोहिता मायया जनाः ।
नैव जानन्ति देवेशं जन्मनाशादिपीडिताः ॥

इति । सर्वं त्रैलोक्यं मोहयतीति वा । त्रैलोक्यमोहनचक्रविद्योभयरूपेति यावत् ।

सरस्वतीति—ननु घटपटयोर्भेदभानस्यापि तुल्यन्यायेन मोहमात्रत्वात्तयोरत्यभेद एवास्त्वत आह—सरस्वती ज्ञानाभिमानिनी देवता । ज्ञानसमुद्ररूपेत्यर्थः ।

वृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तव' इति वचनेन ज्ञानरूपाद्वैतविषये ज्ञानावरणस्यावश्यकत्वात्तन्निर्णये सर्वानर्थनिरासकपरमपुरुषार्थरूपे पापिनां भवत्प्रसादविधुराणां मोह आवश्यक इति भावः। यद्वा कन्याः प्रक्रम्य 'द्विवर्षा तु सरस्वती' ति धौम्यवचनात्तादृशकन्यारूपेत्यप्यर्थः। भरद्वाजस्मृतावपि—

या वसेत्प्राणिजिह्वासु सदा वागुपवर्तनात्।
सरस्वतीति नाम्नेयं समाख्याता महर्षिभिः॥

इति। 'सरणात्सर्वदृष्टीनां कथितैषा सरस्वती' ति वासिष्ठरामायणे च।

ननु नायं दिङ्मोहादितुल्यो मोहः, विरुद्धधर्मसमावेशादियुक्तिसहस्रैर्भेदस्यानुमीयमानत्वादित्यत आह—शास्त्रमयी। प्रधानार्थोऽयं मयट्। 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे' त्यादिशास्त्रप्रधाना॥ अयं भावः—शास्त्रमेवेह प्राधान्येन गमकं नत्वनुमानादि। तस्य शास्त्रतो दुर्बलत्वात्। अत एव 'शास्त्रयोनित्वादि' ति ब्रह्मसूत्रम्। वेदैकवेद्यत्वबोधकश्रुतयश्च 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी' त्यादयः। ततश्च सर्वस्य वस्तुजातस्य ब्रह्माभेदे शास्त्रेण बोधिते मन्त्रे तृतीयकूटेनाप्यनूदिते तद्विरोधादनुमितेरेव भ्रमत्वं कल्प्यम्। वेदान्तानामैदंपर्येण ब्रह्मैकनिर्णयाय प्रवृत्तेः। अत एव तादृशज्योतिःशास्त्रविरोधाच्चन्द्रप्रादेशिकत्वविषयकस्य सार्वजनीनप्रत्यक्षस्यापि भ्रमत्वं कल्पत इति शास्त्रात्मकस्वावयवशालिविग्रहत्वाच्छास्त्रविकारेत्यप्यर्थः। तदुक्तं ब्रह्माण्डे—

निश्वासमारुतैर्वेदानृचं साम यजुस्तथा।
आथर्वणमहामन्त्रानभिमानेन चासृजत्॥
काव्यनाटचाद्यलंकारानसृजन्मधुरोक्तिभिः।
सरस्वती च जिह्वायाः ससर्ज सकलप्रसूः॥
चुलुकेन चकोराक्षी वेदाङ्गानि ससर्ज षट्।
मीमांसा न्यायशास्त्रं च पुराणं धर्मसंहिताम्॥
कण्ठोर्ध्वरेखातन्त्रेण ससर्ज सकलाम्बिका।
आयुर्वेदं धनुर्वेदं कण्ठमध्यस्थरेखया॥
चतुःषष्टिं च विद्यानां कण्ठकूपभुवासृजत्।
तन्त्राणि निखिलाङ्गेभ्यो दोर्मूलान्मदनागमम्॥

इत्यादि।

गुहाम्बेति—ननु भेदभानं न केवलं लौकिकं चन्द्रप्रादेशिकत्वज्ञानवत्, किंतु शास्त्रीयमेवेति शङ्कते। गुहाम्बा गुहायां स्थिताम्बा। छायारूपेति यावत्। मध्यमपदलोपी समासः।

ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे ।
छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः ।।

इति श्रुतौ गुहाप्रविष्टत्वेन वर्णितयोश्छायातपयोः परस्परविलक्षणतया द्विवचनबलाच्च भेदसिद्धिरिति भावः । यद्वा गुहस्य स्कन्दस्याम्बा माता । तस्यास्तारकासुरवधादिकार्यार्थं देवैः प्रार्थनं ततः शिवशक्त्योः समागमस्तत्र विघ्नाचरणं तेन कोपशापादि ततोऽग्निगङ्गाशरस्तम्बादियोगेन स्कन्दोत्पत्तिरित्यादिकथायाः शास्त्रैकगम्याया एव भेदसाधकत्वादद्वैतश्रुतीनामेवोपचरितार्थता वक्तव्या । 'यजमानः प्रस्तर' इति श्रुतेरिव प्रत्यक्षविरोधादिति भावः । सत्यमयं व्यवहारः सर्वोऽपि व्यावहारिकसत्यत्वालम्बनः ।

गुह्यरूपिणीति—अद्वैतं तु पारमार्थिकं सत्यत्वमालम्बत इत्याशयेन समाधत्ते गुह्यरूपिणीति । गुहायां स्थितं गुह्यं परमरहस्यं व्यावहारिकदृष्टचयोग्यं ज्ञानमेव रूपमस्याः । उक्तं च सूतसंहितायाम्—

गुरुमूर्तिधरां गुह्यां गुह्यविज्ञानरूपिणीम् ।
गुह्यभक्तजनप्रीतां गुहायां निहितां नुमः ।।

इति । तथा चैकस्यैव ब्रह्मणो द्वे रूपे अवलम्ब्य द्विविधमपि शास्त्रमुपपद्यत इति भावः । गुह्योपनिषदेव रूपमस्या इति वा । तदुक्तं कौर्मे विभूतियोगवर्णनावसरे 'सर्वोपनिषदां देवि गुह्योपनिषदुच्यसे' इति ।। १८८ ।।

सर्वोपाधिविनिर्मुक्ता सदाशिवपतिव्रता ।
संप्रदायेश्वरी साध्वी गुरुमण्डलरूपिणी ।। १८९ ।।

ननु तर्हि शास्त्रद्वयप्रामाण्यात् भेदाभेदप्रसक्तिरिति नाद्वैतं सिद्धचेदित्यत आह—सर्वोपाधीति । सर्वैः स्कन्दजनकत्वच्छायातपत्वादिभिरुपाधिभिः सखण्डैरखण्डैश्च धर्मैर्विशिष्य निःशेषेण मुक्ता त्यक्ता धर्मसंबन्धशून्या । ततश्च धर्माणां स्वसंबन्धाभाववति भासमानः संबन्धः शुक्तौ रजततादात्म्यमिव मिथ्यैवेति शास्त्रस्य सत्यावेदकत्वरूपप्रामाण्यनिर्वाहाय सर्वेषां वेदान्तानामद्वैते पारमार्थिके परब्रह्मणि साक्षात्परंपरया वा तात्पर्यस्य वक्तव्यत्वाद्भेदप्रतिपादकशास्त्रस्य पञ्चषाङ्गुलग्रासावेदकोपरागशास्त्रस्येव व्यावहारिकदृष्टचैव प्रवृत्तिरिति न भेदाभेदयोः समकक्ष्यतेति भावः । तार्किकप्रसिद्धोपाधिशून्या तादृश्यसद्धेतुगम्येति वा ।

नन्वेवंसति त्रिपुरसुन्दर्याः शक्तिरूपत्वात्तस्याश्च पराहन्ताधर्मरूपत्वाविशेषेण मिथ्यात्वप्रसङ्ग इत्यत आह—सदेति । शिव एव पतिरिति व्रतं नियमः सदा सार्वकालिको यस्याः । शिवस्य पत्नीत्वं शिववदेव सदातनं कालत्रयाबाध्यमिति यावत्।
इतरे तु पदार्थाः [illegible]

धर्मत्वमात्रं कल्पितं नतु शक्तिरपि कल्पिता। अत एव सा ब्रह्मकोटिरिति भावः। सदाशिवस्य पतिव्रतेति वा।

सम्प्रदायेति—ननु कथमेतदवगम्यते पराहन्तातिरिक्ता एव धर्माः कल्पिता इति। प्रत्युत विनिगमनाविरहेण सर्वेषामेव धर्माणां मिथ्यात्वमेव वा[1] स्यादित्यत आह। सम्यक् शिष्येभ्यः प्रदीयत इति संप्रदायः। तत्रेश्वरी समर्था समर्थनक्षमा। न्यायैः संप्रदायेन चैतदवगम्यत इत्यर्थः। यथाहि निर्धर्मके ब्रह्मणि वियदादयो धर्माः कल्पिताः वियदाद्यवच्छिन्नेपि चैतन्ये पुनःशब्दविषयत्वद्रव्यत्वधर्मत्वादयस्तदवच्छिन्नचैतन्येऽपि पुनर्धर्मत्वादयः कल्पितास्तथा धर्मत्वस्यापि धर्मित्वस्येव दृश्यस्य निर्धर्मकेऽपि ब्रह्मणि सुकल्पत्वादेकस्यैव धर्मधर्मिभावे न्यायेनैव सिद्धे तत्र शिव एव धर्मी शक्तिरेव धर्म इति तु संप्रदायादवगन्तव्यमिति भावः। ब्रह्मैव शक्यप्रपञ्चप्रतियोगित्वेन शक्ति-रित्युच्यत इति सांप्रदायिकाः। संप्रदायसंज्ञको मन्त्रार्थोपि योगिनीहृदये दत्तात्रेय-संहितायां च प्रसिद्धः। स च कादिविद्यायामेव स्वरस इति तु वरिवस्यारहस्य एवोपपादितमस्माभिः। तदीश्वरीत्यर्थो वा।

साध्वीति—युक्तं चैतदित्याह। साधु उचितम्। दाहकत्वादिशक्तेर्वह्निधर्म-ताया एव लोके दर्शनात्पराहन्ताशक्तेर्धर्मत्वमेव वक्तुमुचितमिति भावः। नपुंसक-मिदं नाम। तेन साधुने नम इति प्रयोगः। तेन साध्वी सद्गतिदायिनीत्यनेन न पौनरुक्त्यम्।

तस्य धर्मस्य द्वे रूपे इत्याह। ई तुर्यस्वरूपमेकाक्षरम्। कामकलासंज्ञक-मिदं नाम। विष्णुपरात्प्रथमस्वररूपादकारात् अस्य भगिनी ई इति विग्रहे पुंयोगलक्षणे ङीपि 'यस्येति चे'त्यकारलोपेऽवशिष्टात्प्रत्ययमात्रात्परतः प्राप्तस्य सुपो हल्ङ्यादिना लोपे रूपसिद्धिः। यै नम इति प्रयोगः। न पुनर्भार्याभर्तृभाव एव पुंयोगः। पितृपुत्रीभावस्यापि पुंयोगपदेन स्वीकृतत्वात्। 'सुभद्रा वसुदेवी स्यादि'ति, 'नारायणीसहचराय नमः शिवाये'त्यत्र नारायणस्य भगिनीत्येव व्याख्यानाच्च। एवं शक्रदुहितरि जयन्तस्य भगिनीति व्युत्पत्त्यैव जयन्तीति प्रसिद्धेश्च। एकस्मिन्धर्मिणि स्थितयोर्द्वयोर्धर्मयोः सोदरताया एव युक्तत्वात्। विष्णुसंबन्धि-भगिनीत्वविशिष्टेत्यक्षरार्थः। विष्णुरूपा तद्भगिनीरूपा चेति यावत्। एकमेव ब्रह्म धर्मो धर्मीति रूपद्वयं प्रापत्। तत्र धर्मः पुनः पुमान्स्त्रीति द्विधाभवत्। तत्र स्त्री परशिवमहिषीत्वं प्रापत्। पुमान् विष्णुः सकलजगदुपादानताम्। एतत्त्रयमपि मिलित्वैकमखण्डं ब्रह्मेति शैवमतप्रक्रिया कूर्मपुराणाद्यनुयायिनी रत्नत्रयपरीक्षायां दीक्षितैर्विस्तरेण निरूपितानुसंधेया। अस्याश्च कामकलायाः स्वरूपं 'शून्याकारा-द्विसर्गान्ताद्बिन्दुप्रस्पन्दसंविद' इत्यादिना, वामकेश्वरतन्त्रे 'ईकाराद्विस्वरं त्रीयं

माया तुर्यात्मिका प्रिया' इत्यादिना, ज्ञानार्णवे 'ईकारः स मनुर्ज्ञेयो रक्तवर्णः प्रतापधा' नित्यादिना वायुपुराणे च, कामकलाविलासादौ च प्रपञ्चितम् । सौन्दर्यलहर्या 'मुखं बिन्दुं कृत्वे' ति श्लोके स्पष्टकल्पमुक्तं भगवत्पादैः ।

गुरुमण्डलेति—तत्स्वरूपनिष्कर्षस्तु तन्मुखादेवानुसंधेयो रहस्यतमत्वादित्याह। गुरवः परमशिवादिस्वस्वगुरुपर्यन्तास्तेषां मण्डलं परम्परा सैव रूपं निरूपणमस्याः । अविच्छिन्नगुरुपारंपर्यक्रमागतमिदं रहस्यं नतु पुस्तके लिख्यत इति भावः । अत एवोक्तं योगिनीहृदये 'कर्णात्कर्णोपदेशेन संप्राप्तमवनीतल' इति ।। १८९ ।।

कुलोत्तीर्णा भगाराध्या माया मधुमती मही ।
गणाम्बा गुह्यकाराध्या कोमलाङ्गी गुरुप्रिया ।। १९० ।।

कुलोत्तीर्णेति—रहस्यत्वमेव चतुर्भिराह । कुलमिन्द्रियसमूहमुत्तीर्णा अतिक्रान्ता । तैरगम्यत्वात् ।

भगेति—भगे सवितृमण्डले आराध्योपास्या । सवितृमण्डलस्य रहस्योपास्त्यधिकरणत्वात् । भगेन एकारेण वाराध्या 'यदेकादशमाधारं बीजं कोणत्रयात्मक' मिति वचनात् ।

मायेति—प्रसिद्धतरस्याप्यप्रकटीकरणानुकूला शक्तिर्माया । देवीपुराणे तु—

विचित्रकार्यकरणा अचिन्तितफलप्रदा ।
स्वप्नेन्द्रजालवल्लोके माया तेन प्रकीर्तिता ।।

इत्युक्तम् । इदमेव च विस्तरेणोक्तं वराहपुराणे पृथिवीं प्रति विष्णुवाक्यम्—

पर्जन्यो वर्षते तत्र जलपूरश्च जायते ।
दिशो निर्जलतां यान्ति सैषा माया मम प्रिये ।।

सोमोऽपक्षीयते पक्षे पक्षे चापि विवर्धते ।
अमायां दृश्यते नैव मायेयं मम सुन्दरि ।।

इत्यारभ्य

मम मायाबलं ह्येतद्येन तिष्ठाम्यहं जले ।
प्रजापतिं च रुद्रं च सृजामि च हरामि च ।।

इत्यन्तैः सप्तत्रिंशता श्लोकैर्विचित्रकार्यकर्तृत्वं स्वावच्छेदिकाया मायाया एवेति प्रतिपादितम् । तादृशकार्यमेव च मायापदशक्यतावच्छेदकम्। भक्तितन्त्रे तु 'तच्छक्ति-

मधुमतीति—मधु मद्यं पुष्परसः क्षौद्रं वा पूजनादिसमये तद्वती। 'महत्यै वा एतद्देवतायै रूपं यन्मध्वि'ति श्रुतेः। यद्वा 'आदित्यो वै देवमध्वि'ति श्रुती विहितमधुमत्याख्यविद्याविशेषरूपा। अथवा योगशास्त्रे चतुर्विधयोगिन उक्तास्तेषु चतुर्थो गतिक्रान्त्यभाव इत्युच्यते। स च पूर्वेभ्य उत्तमस्तस्यापि सप्त भूमिका अतिक्रमणीयाः सन्ति। तासु चरमा भूमिका मधुमतीत्युच्यते तद्रूपेत्यर्थः। तादृशभूमिकायामुत्पन्नस्यैव ज्ञानस्य तारकत्वात्संसारतारिकेति यावत्। तदिदं 'तारकं सर्वविषयं सर्वथा विषयक्रमं चेति विवेकजं ज्ञानमि'ति योगसूत्रभाष्यादिषु स्पष्टम्। नदीविशेषरूपा वा।

महीति—ईदृशरहस्यरूपापि पृथ्वीवदतिप्रकटेत्याह। मही मह्याख्यनदीविशेषरूपा वा। **देवीपुराणे** तु 'महद्व्याप्य स्थिता सर्वं महीति प्रकृतिर्मते'त्युक्तम्।

गणेति—गणस्य प्रमथादेर्गजाननस्य वाम्बा।

गुह्येति—गुह्यकैर्देवविशेषैरज्ञातरहस्यस्थले वा आराध्या।

कोमलेति—कोमलानि सुकुमाराण्यङ्गानि यस्याः।

गुरुप्रियेति—गुरुः प्रियो यस्याः। गुरुपत्न्यभिन्ना वा। जगद्गुरोः शिवस्य पत्नी वा॥ १९०॥

स्वतन्त्रा सर्वतन्त्रेशी दक्षिणामूर्तिरूपिणी।
सनकादिसमाराध्या शिवज्ञानप्रदायिनी॥ १९१॥

स्वतन्त्रेति—कारकपारतन्त्र्यमन्तरेणैव सर्वकर्तृत्वात्स्वतन्त्रा, स्वतन्त्राख्यनित्यातन्त्ररूपा वा, स्वान्यात्मीयानि तन्त्राणि यस्या वा, शैववैष्णवगाणपतादितन्त्रेष्वप्यस्या एव विभूतीनां प्रतिपादनादात्मीयत्वमिति भावः। स्व आत्मीयः स्वाधीनः परशिवस्तत्तन्त्रा तदधीना वा। परस्पराधीनेत्यर्थः। तदुक्तं **कालिकापुराणे** कामरूपक्षेत्रमाहात्म्ये—

> नित्यं वसति तत्रापि पार्वत्या सह नर्मभिः।
> मध्ये देवीगृहं तत्र तदधीनस्तु शंकरः॥
> ईशान्यां नाटके शैले शंकरस्य सदाश्रयम्।
> नित्यं वसति तत्रेशस्तदधीना तु पार्वती॥

इति।

सर्वतन्त्रेति—सर्वाणि चतुःषष्टिसंख्याकानि तन्त्राणीष्टे समर्थयति।

दक्षिणामूर्तिरूपिणीति—शिवस्य दक्षिणाभिमुखी मूर्तिर्ब्रह्मनारायणादेरध्याप-

सनकेति—सनकसनन्दनादिभिः सम्यगाराध्योपास्या । अत एव तेषां गुरुपरम्परायां गणना । तदुक्तं ब्रह्माण्डे—

त्वमेवानादिरखिला कार्यकारणरूपिणी ।
त्वामेव हि विचिन्वन्ति योगिनः सनकादयः ।।

इति ।

शिवज्ञानेति–शिवविषयकं ज्ञानं प्रकर्षेण दत्ते। तदुक्तं वासिष्ठमहारामायणे—

स्पन्देन लभ्यते वायुर्वह्निरौष्ण्येन लभ्यते ।
चिन्मात्रममलं शान्तं शिव इत्युदितं तु यत् ।।
यत्स्पन्दमयशक्त्यैव लक्ष्यते नान्यथा किल ।

इति । शिवो ज्ञानप्रदायी यस्या वा । अत एव वराहपुराणे त्रिमूर्ति प्रकृत्य 'एताभिस्त्रोऽपि सिद्ध्यन्ति यो रुद्रं वेत्ति तत्त्वत' इति ।। १९१ ।।

चित्कलानन्दकलिका प्रेमरूपा प्रियंकरी ।
नामपारायणप्रीता नन्दिविद्या नटेश्वरी ।। १९२ ।।

चित्कलेति—चिदेव कला सच्चिदानन्दात्मनो ब्रह्मण एकदेश इव यस्यां सा । यद्वा अन्तःकरणोपाधिकं चैतन्यं निरुपाधिकायाश्चित एकदेश इति । 'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन' इति स्मृतेः । पद्मपुराणेऽपि देवीमूर्तिगणनप्रकरणे 'चित्तेषु चित्कला नाम शक्तिः सर्वशरीरिणा'मिति ।

आनन्देति—एवमेवानन्द एव कलैकदेश इव यस्याः । 'शेषाद्विभाषे'ति कप्प्रत्ययः । जीववदा[1]नन्दैकदेशरूपा वा । स्वार्थे कः । 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ती'ति श्रुतेः । आनन्दमयः कोरको वा । 'कलिका कोरकः पुमा'निति कोशः ।

प्रेमरूपेति—प्रेम स्नेहो भक्तिरेव स्वरूपं यस्याः । आयुर्घृतमितिवद्रूपाभिव्यक्तिजनकेऽपि रूपपदप्रयोगः ।

प्रियेति—प्रियं करोतीति प्रियंकरी ।

नामपारायणेति—अआइईत्यारभ्य क्षक्षा इत्यन्तानि भगवत्या नामानि । अकार एकः ककारादयः पञ्चत्रिंशच्चेत्येवं षट्त्रिंशदक्षराणि षट्त्रिंशद्वर्णरूपाणि तेष्वेकैकस्य षोडशभिः स्वरैर्योगे क्रमेण तावन्तो मासाः । तेन षट्सप्तत्युत्तराणि पञ्चशतानि वर्णानि भवन्ति । एतानि प्रथमाक्षराणि । एष्वेकैकं प्रथमं कृत्वा

द्वितीयवर्णस्थाने षट्त्रिंशत् क्रमेण निक्षिपेत् । अन्ते च आई इति पल्लवं योजयेत् । ततश्च विंशतिसहस्राणि सप्तशतानि षट्त्रिंशच्च नामानि भवन्ति । तदुक्तं—

आईपल्लवितैः परस्परयुतैर्द्वित्रिक्रमाद्यक्षरैः
कादिक्षान्तगतैः स्वरादिभिरथ क्षान्तैश्चतैः सस्वरैः ।
नामानि त्रिपुरे भवन्ति खलु यान्यत्यन्तगोप्यानि ते
तेभ्यो भैरवपत्नि विंशतिसहस्रेभ्यः परेभ्यो नमः ॥

इति । देवीभागवतेऽपि तृतीयस्कन्धे—

अकारादिक्षकारान्तैः स्वरैर्वर्णैस्तु योजितैः ।
असंख्येयानि नामानि भवन्ति रघुनन्दन ॥

इति । तेषां च पारायणं पञ्चधोक्तं कादिमते 'दिनतो वारतः पक्षान्मासात्षट्त्रिंशता दिनै'रित्यादिना । तदिदं नामपारायणाख्यं कर्म । सहस्रनामपाठेपि च तथा । योगरूढ्या पूर्वस्येव यौगिकवृत्त्या परस्याप्युपस्थितेः । ताभ्यां प्रीता ।

मामर्चयतु वा मा वा विद्यां जपतु वा नवा ।
कीर्तयेन्नामसाहस्रमिदं मत्प्रीतये सदा ॥

इति वचनात् ।

नन्दिविद्येति—नन्दिनो नन्दिकेश्वरस्य विद्या तदुपासितविद्या ।

नटेश्वरीति–नटेश्वरस्य चिदम्बरनटस्येयं तदनुकारिणी। यदाहुरभियुक्ताः—

जङ्घाकाण्डोरुनालो नखकिरणलसत्केसरालीकरालः
प्रत्यग्रालक्तकाभाप्रसरकिसलयो मञ्जुमञ्जीरभृङ्गः ।
भर्तुर्नृत्तानुकारे जयति निजतनुस्वच्छलावण्यवापी
संभूताम्भोजशोभां विदधदभिनवोद्दण्डपादो भवान्याः ॥

इति ॥ १९२ ॥

मिथ्याजगदधिष्ठाना मुक्तिदा मुक्तिरूपिणी ।
लास्यप्रिया लयकरी लज्जा रम्भादिवन्दिता ॥ १९३ ॥

मिथ्येति—मिथ्यारूपस्य जगतोऽधिष्ठानं भानाधिकरणं रजतस्येव शुक्तिः । 'मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं पारमार्थतः' । 'नेह नानास्ति किंचन' इत्यादिश्रुतेः । 'सर्वं खल्विदमेवाहं नान्यदस्ति सनातन'मिति देवीभागवतात् । 'यत्र त्रिसर्गो मृषे'ति विष्णुभागवताच्च । गुणत्रयापचयविवक्षया स्त्रीलिङ्गम् । यद्वा अधिष्ठा-

विग्रहः । यद्वा अधिष्ठानशब्दो मत्वर्थीयाच्प्रत्ययेनाधेयपरः । तेन मिथ्याजगदधिष्ठानमधिष्ठितं यस्या इति विग्रहः । वस्तुतस्तु जगतो ब्रह्मपरिणामकत्वं स्वीकुर्वतां तान्त्रिकाणां मते जगतः सत्यत्वमेव मृद्घटयोरिव ब्रह्मजगतोरत्यन्ताभेदेन ब्रह्मणः सत्यत्वेन जगतोऽपि सत्यत्वावश्यंभावात् भेदमात्रस्य मिथ्यात्वस्वीकारेणाद्वैतश्रुतीनामखिलानां निर्वाहः । भेदस्य मिथ्यात्वादेव भेदघटिताधाराधेयभावसंबन्धोऽपि मिथ्यैव । तावन्मात्रेणैवाविरोधे सर्वस्य जगतो मिथ्यात्वकल्पनं तु वेदान्तिनामनर्थकमेवेति **शांभवानन्दकल्पलतायां** विस्तरः । ततश्च मिथ्याभूतं जगतोऽधिष्ठानं भेदघटितसंबन्धेनावस्थितिर्यस्यामिति विग्रहात्स्त्रीलिङ्गतोपपत्तिः ॥

अथ परिभाषामण्डले त्रिचत्वारिंशन्नामानि विभजते ।

गौः शैवे विरते चतुरङ्घ्रितनुर्द्विश्चदुर्बलं नेतुः ।
द्विर्मे गङ्गामाता रजश्चतुर्भावजलमदाप्लावैः ॥ २७ ॥

अत्र नकाराभ्यां दशाक्षरे नामनी ॥ २७ ॥

मुक्तिदेति—मोक्षं ददातीति मुक्तिदा । तथाच **श्रीकूर्मपुराणे**—

तस्माद्विमुक्तिमन्विच्छन्पार्वतीं परमेश्वरीम् ।
आश्रयेत्सर्वभूतानामात्मभूतां शिवात्मिकाम् ॥

इति । **शिवपुराणे**ऽपि—

नामानि ये महेशस्य गृणन्त्यज्ञानतोऽपि वा ।
तेषामपि शिवो मुक्तिं ददाति किमतः परम् ॥

इति । **ब्रह्माण्डपुराणे**ऽपि—

येऽर्चयन्ति परां शक्तिं विधिनाऽविधिनापि वा ।
न ते संसारिणो नूनं मुक्ता एव न संशयः ॥

इति ।

मुक्तीति—मुक्तिरेव रूपमस्याः । अविद्यानिवृत्तेर्ध्वंसरूपत्वे पञ्चमप्रकाररूपत्वे वा परमपुरुषार्थत्वानापत्त्या तदुपलक्षितस्वात्मानन्दस्यैव मोक्षताया वक्तव्यत्वात् । उक्तं च **सौरसंहितायां** चतुर्दशेऽध्याये—

अथ मुक्तेः स्वरूपं ते प्रवक्ष्यामि समासतः ।
यज्ज्ञानेन परा मुक्तिः सिद्ध्यत्यखिलदेहिनाम् ॥

इत्युपक्रम्य, ज्ञानस्य तत्र कारकहेतुतां 'ज्ञानं न कारकं विद्वद्बोधकं खलु केवलं' मित्यादिना निरस्य, 'कार्यद्रव्यतया नैव स्थिता भवितुमर्हती'त्यादिना मुक्तेर्द्रव्यगुणकर्मसामान्याद्यात्मतामपि निरस्य, 'अतः साक्षात्परा मुक्तिः स्वात्मभूतैव केवलं'-
[illegible]

तस्मादात्मस्वरूपैव परामुक्तिरविद्यया ।
तिरोभूता विशुद्धस्य विद्यया व्यज्यतेऽनघा ॥

इत्युपसंहारात् ।

लास्येति—लास्यं नर्तनं प्रियं यस्याः ।

लयकरीति—लयश्चित्तावस्थाविशेषः । 'दशध्यानसमो लय' इति वचनात् । तालैर्नृत्यगीतयोः समकालपरिच्छेदो वा लयस्तस्य करी कर्त्री ।

लज्जेति—लज्जा 'या देवी सर्वभूतेषु लज्जारूपेण संस्थिते'ति स्मरणात् । हृल्लेखाबीजस्वरूपा वा ।

रम्भेति---रम्भोर्वश्यादिभिरप्सरोभिर्वन्दिता ॥ १९३ ॥

भवदावसुधावृष्टिः पापारण्यदवानला ।
दौर्भाग्यतूलवातूला जराध्वान्तरविप्रभा ॥ १९४ ॥

भवेति—भवः संसार एव दावो वनवह्निस्तस्य शामकत्वात्सुधावृष्टिः पीयूषवर्षमिव। भवः संसार एव दावोऽरण्यम् । 'दवदावौ वनारण्यवह्नी' इत्यमरः । तस्य पुङ्खानुपुङ्खतयोज्जीवनात्पीयूषवृष्टीरिवेति वा । भवं परशिवं दत्ते वसु रत्नं धनं च धत्ते एतादृशी वृष्टिरिति त्रिपदं नाम वा । भोगमोक्षप्रदेति यावत् । उक्तं च **रुद्रयामले** मङ्गलराजस्तवे—

यत्रास्ति भोगो न तु तत्र मोक्षो
यत्रास्ति मोक्षो न तु तत्र भोगः ।
श्रीसुन्दरीसाधकपुंगवानां
भोगश्च मोक्षश्च करस्थ एव ॥

इति ।

पापेति—पापान्येवारण्यानि दुःखजनकत्वात्तेषां दवानल इव नाशकत्वात् । पापारण्यानां दवानलो यस्या नाम सेति वा । तदुक्तं **बृहन्नारदीये**—

गङ्गायाः परमं नाम पापारण्यदवानलः ।
भवव्याधिहरी गङ्गा तस्मात्सेव्या प्रयत्नतः ॥

इति । यद्वा पापारण्यानां ये दवाः दावाग्नयो नाशनोपायभूता उपास्त्यादयस्तेषां अनान् प्राणान् लाति आदत्ते ताञ्जीवयतीति यावत् । पापापहानि कर्माणि प्रयय-

कृतस्याखिलपापस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।
प्रायश्चित्तं परं प्रोक्तं पराशक्तेः पदस्मृतिः ॥

इति । तत्रैवाध्यायान्तरे —

इदं च श्रुणु देवेन्द्र रहस्यं परमं महत् ।
सर्वेषामेव पापानां यौगपद्येन नाशनम् ॥
भक्तिश्रद्धासमायुक्तः स्नात्वान्तर्जलसंस्थितः ।
अष्टोत्तरसहस्रं तु जपेत्पञ्चदशाक्षरीम् ॥
आराध्य परमां शक्तिं मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ।

इत्यादि ।

दौर्भाग्येति—दौर्भाग्यमेव तूलं कार्पासस्तस्य वातूल इव वात्येव दूरं निरासिकेति यावत् । 'वातूलः पुंसि वात्याया' मित्यमरः । यद्वा दौर्भाग्यं तूलं येषां ते दौर्भाग्यतूलाः दौर्भाग्यस्य तूलस्येव निरासका धर्मविशेषाः । अत एव ते धर्मा एव वातूले गौण्या वृत्त्या तेन दौर्भाग्यतूलः वातूला यस्याः सकाशात्सेति विग्रहः । दौर्भाग्यनिरासकानि कर्माणि यस्याः सकाशादुद्भवन्ति, यस्याः संबन्धीनि वा सेति यावत्।

जरेति—जरैव ध्वान्तमन्धकारस्तस्य नाशकत्वाद्रवेः प्रभेव ॥ १९४ ॥

भाग्याब्धिचन्द्रिका भक्तचित्तकेकिघनाघना ।
रोगपर्वतदम्भोलिर्मृत्युदारुकुठारिका ॥ १९५ ॥

भाग्येति—भाग्यलक्षणस्याब्धेरुल्लासकत्वाच्चन्द्रिका कौमुदीव ।

भक्तचित्तेति—भक्तानां चित्तान्येव केकिनो मयूरास्तेषामुल्लासकत्वाद्घना मेघस्वरूपा । यद्वा घनपदेनैव मेघा उच्यन्ते । देवीकृतानि चरित्राण्येव भक्तचित्त केकिघनरूपाणीति गौण्या तेन पदेन चरित्राणि कथ्यन्ते । भक्तचित्तकेकिघनैरासमन्ताद्घना निरन्तरेत्यर्थः ।

रोगेति—रोगा एव पर्वताः स्थूलत्वात्तेषां दम्भोलिर्वज्र इव 'भिषक्तमं त्वा भिषजां शृणोमि' इति श्रुतेः पुंलिङ्ग एवायं शब्दः । तेन रोगपर्वतदम्भोलये नम इत्येव प्रयोगो न पाक्षिको दंभोल्यै नम इति । यद्वा 'शतकोटिः स्वरुः शंबो दम्भोलिरशनिर्द्वयो' रित्यग्निपुराणे दम्भोलिपदस्य शंबपदेनाशनिपदेनापि साहचर्यात्स्त्रीलिङ्गतापि सुवचा । 'कां विधिं समुपस्कृत्ये' ति मोक्षधर्मीयप्रयोगनिर्वाहाय तट्टीकाकाराणां 'भाग्यं स्त्री नियतिर्विधि' रित्यत्र नियतिपदसाहचर्यमात्रवशेन पुंलिङ्गत्वेन प्रसिद्धस्यापि विधिपदस्य स्त्रीलिङ्गतेति व्याख्यानदर्शनात् । एतत्पक्षे पाक्षिको दम्भोल्यै नम इति प्रयोगः संगच्छते ।

मृत्युदारुकुठारिकेति—पूर्वमशक्तिसिद्धितुष्टिभेदभिन्ना अष्टाविंशतिर्वधा उक्ताः ते मृत्युदारुपदेनोच्यन्ते । दारुपदस्योक्तपरिभाषायामष्टाविंशतिसंख्यापरत्वात् । श्लेषेण काष्ठान्यपि कथ्यन्ते । तेषां छेदकत्वात्कुठारेव स्वार्थे कः । 'द्वयोः कुठार' इति कोशः । 'मृत्युर्यस्योपसेचन' मिति श्रुतेः । अष्टसु नामसु रूपकालंकारः ॥ १९५ ॥

महेश्वरी महाकाली महाग्रासा महाशना ।
अपर्णा चण्डिका चण्डमुण्डासुरनिषूदनी ॥ १९६ ॥

महेश्वरीति—महती च सेश्वरी च माहेश्वरीति पूर्वं व्याख्यातं नाम। अनयो-र्ह्रस्वदीर्घादिमत्त्वाभ्यां न पौनरुक्त्यम् ।

महाकालीति—महती च सा काली च । कालयतीति काली। कालने महत्त्वं तु मृत्योरपि कालनात् । तथाच कालिदासः—

एतदम्ब सदिदं तु नेति नः शङ्कया हृदि विकल्पलक्षणः ।
यो यमः स खलु काल्यते त्वया भूतसंयमनकेलिकोविदः ॥

इति । उज्जयिनीपीठाधीशमहाकालस्य स्त्रीति वा ।

महाग्रासेति—महानपरिमितो ग्रासः कवलो यस्याः । 'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदन' इति श्रुतेः ।

महाशनेति—महच्चराचरकर्मकत्वादशनं यस्याः । अत्र तृतीयो वर्णस्तालव्य-पूर्वं तदन्त्यतृतीयकं नाम व्याख्यातमिति न पौनरुक्त्यम् ।

अपर्णेति—अपगतमृणं यस्याः साऽपर्णा । तदुक्तमस्माभिर्देवीस्तवे—

ऋणमिष्टमदत्त्वैव त्वन्नाम जपतो मम ।
शिवे कथमपर्णेति रूढिर्भारायते न ते ॥

इति । पर्णं पतनमिति नैरुक्तात्पतनरहितेति वा । पर्णमप्यदनीयत्वेन न विद्यते यस्तास्तपस्यन्त्या इति वा । तदुक्तं कालिकापुराणे—

आहारे त्यक्तपर्णाभूद्यस्माद्धिमवतः सुता ।
तेन देवैरपर्णेति कथिता पृथिवीतले ॥

इति । ब्रह्मपुराणेऽपि 'अपर्णा तु निराहारा तां माता प्रत्यभाषते' त्यत्र प्रथम-चरणेनेयमेव व्युत्पत्तिर्ध्वनिता ।

चण्डिकेति—'चडि कोपे' । अभक्तेषु कोपनत्वाच्चण्डिका । देवीभागवते

चण्डमुण्डेति—चण्डश्च मुण्डश्च तावसुरौ निषूदयतीति तथा। तेन चामु
नामास्या एवेति सूचितम् । उक्तं च मार्कण्डेयपुराणे—

यस्माच्चण्डं च मुण्डं च गृहीत्वा त्वमुपागता ।
चामुण्डेति ततो लोके ख्याता देवी भविष्यसि ॥

इति । वराहपुराणे तु—

देवी च त्रिशिखेनाजौ तं रुरुं समताडयत् ।
तया तु ताडिते तस्य दैत्यस्य शुभलोचने ॥
चर्ममुण्डे उभे सम्यक् पृथग्भूते बभूवतुः ।
रुरोस्तु दानवेन्द्रस्य चर्ममुण्डेक्षणाद्यतः ॥
अपहृत्याचरद्देवी चामुण्डा तेन साभवत् ।

इत्युक्तम् । 'कर्ममोटी तु चामुण्डा चर्ममुण्डा च चर्चिके' ति कोशाच्चर्ममुण्डे
देवीविशेषस्य नाम दृश्यते । तेन वाराहे 'चर्ममुण्डेति साभवदि' त्येव पाठः स
त्यनुमीयत इत्यन्यदेतत् ।

चण्डानि प्रचण्डानि अत्यन्तकोपनचिह्नभूतनेत्रशोणिमादिवन्ति वा मु
येषामसुराणां तान्निषूदनीति वा । हन्यमानानां तादृशमुण्डवत्त्वविशेषणस्वा
तादृशमुण्डमालाधरेति कालिकारूपध्वनिः ॥ १९६ ॥

क्षराक्षरात्मिका सर्वलोकेशी विश्वधारिणी ।
त्रिवर्गदात्री सुभगा त्र्यम्बका त्रिगुणात्मिका ॥ १९७ ॥

क्षरेति—क्षराण्यनियतसंख्यान्यक्षराणि वर्णा आत्मा स्वरूपं यस्याः ।
नेकाक्षराकृतिरित्यर्थः । उक्तं च वराहपुराणे—

एकाक्षरेति विख्याता सर्वाक्षरमयी शुभा ।
सैव विश्वेश्वरी देवी सैव चाप्यमिताक्षरा ॥

इति । यद्वा 'क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते' । तदुभयमात्मा
यस्याः । 'सदसत्क्षरमक्षर' मिति महाभारते । विष्णुभागवतेपि—

विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि पुरुषाख्यानि ये विदुः ।
प्रथमं महतः स्रष्टा द्वितीयं त्वण्डसंस्थितम् ॥
तृतीयं सर्वभूतस्थं तानि ज्ञात्वा विमुच्यते ।

इति ।

सर्वेति—सर्वेषां लोकनामीशी ईश्वरी।

विश्वेति—विश्वं धारयतीति तथा।

त्रिवर्गेति—त्रयाणां धर्मार्थकामानां वर्गः समूहः। 'त्रिवर्गो धर्मकामार्थैश्चतुर्वर्गः समोक्षकै' रित्यमरः। तस्य दात्री वितरणपरा।

सुभगेति—पञ्चवत्सरा कन्या सुभगेत्युच्यते। कन्याप्रकरणे 'सुभगा पञ्चवर्षा स्या' दिति धौम्यवचनात्। तदभिन्ना। यद्वा श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नकीर्त्यादयो भगपदवाच्याः शोभना यस्यां सा।

भगमैश्वर्यमाहात्म्यज्ञानवैराग्ययोनिषु।
यशोवीर्यप्रयत्नेच्छाश्रीधर्मार्कविमुक्तिषु॥

इति विश्वः। शोभनो भगः सूर्यो यया वा। सौरकार्येषु सर्वेषु तदन्तस्थिताया अस्याः शक्तेरेव निमित्तत्वात्। तदुक्तं विष्णुपुराणे द्वितीयेंशे 'सर्वा शक्तिः परा विष्णोर्ऋग्यजुःसामसंज्ञिता। सैषा त्रयी तपत्यंहो जगतश्च हिनस्ति या। मासि मासि रविर्यश्च तत्र तत्र हि सा परा। त्रयीमयी विष्णुशक्तिरवस्थानं करोति वै। ऋचस्तपन्ति पूर्वाह्णे मध्याह्ने तु यजूंषि वै। बृहद्रथन्तरादीनि सामान्यह्नःक्षये रवौ। मूर्तिरेषा त्रयी विष्णोर्ऋग्यजुःसामसंज्ञिता। विष्णुशक्तिरवस्थानं सदादित्ये करोति या। न केवलं रवौ शक्तिर्वैष्णवी सा त्रयीमयी। ब्रह्माथ पुरुषो रुद्रस्त्रयमेतत्त्रयीमयम्। नोदेता नास्तमेता च कदाचिच्छक्तिरूपधृक्। विष्णुर्विष्णोः पृथक् तस्य गणः सप्तमयोऽप्ययम्। स्तम्भस्थदर्पणस्येव योऽयमासन्नतां गतः। छायादर्शनसंयोगं स तं प्राप्नोत्यथात्मनः। एवं सा वैष्णवी शक्तिर्नैवापैति ततो द्विज। मासानुमास भास्वन्तमध्यास्ते तत्र संस्थित' मिति। देवा ऋषयो गन्धर्वा अप्सरसो यक्षाः सर्पा[1] राक्षसाश्चेति सप्तमयो गणः प्रतिमासं भिद्यमानस्य सूर्यस्योपकरणभूतत्वाद्भिद्यते। शक्तिस्तु प्रधानत्वान्न भिद्यत इति समुदायार्थः। यद्वा लोकत्रयान्तर्गतं सौभाग्यं चरगतमचरगतं वा अस्या एव रूपमिति सुभगा। अचरगतं तु पद्मपुराणे—

इक्षवस्तरुराजं च निष्पावा जीरधान्यके।
विकारवच्च गोक्षीरं कुसुम्भं कुसुमं तथा॥
लवणं चेति सौभाग्याष्टकं स्थावरमुच्यते॥

इति। चरास्तु सुवासिन्यः प्रसिद्धा एव। पाद्म एवोक्तं—

त्रिविष्टपसौभाग्यमयीं भुक्तिमुक्तिप्रदामुमाम् ।
आराध्य सुभगां भक्त्या नारी वा किं न विन्दती ।।

इति । अत्र पूर्वं विशेषणद्वयं सुभगापदस्य निरुक्तिमपि ध्वनयति ।

त्र्यम्बकेति—त्रीण्यम्बकानि नेत्राणि यस्याः । तदुक्तं देवीपुराणे निर्वचनाध्याये—

सोमसूर्यानलास्त्रीणि यन्नेत्राण्यम्बकानि सा ।
तेन देवी त्र्यम्बकेति मुनिभिः परिकीर्तिता ।

इति । 'प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्ये' त्युपान्त्य इकारो न भवति आपः सुपः परत्वात् । त्रयाणां ब्रह्मविष्णुरुद्राणामम्बिका माता वा 'अभाषितपुंस्काच्चे' तीत्वाभावः ।

त्रिगुणेति— अत एवाह त्रिगुणात्मिका सत्वरजस्तमोरूपगुणत्रयसाम्यविग्रहा ।। १९७ ।।

स्वर्गापवर्गदा शुद्धा जपापुष्पनिभाकृतिः ।
ओजोवती द्युतिधरा यज्ञरूपा प्रियव्रता ।। १९८ ।।

स्वर्गेति—यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् ।
अभिलाषोपनीतं यत्तत्सुखं स्वःपदास्पदम् ।।

इति श्रुतिप्रसिद्धं क्षयिष्णु सुखं स्वर्गः[1] । नित्यं तु सुखमपवर्गः । तदुभयं दत्ते ।

शुद्धेति—शुद्धा आविद्यकमालिन्यशून्या ।

जपापुष्पेति—जपापुष्पनिभा ओण्ड्रपुष्पेण[2] तुल्या आकृतिः स्वरूपं यस्याः । 'आकृतिः कथिता रूपे सामान्यवपुषोरपी' ति विश्वः । अत्राकारप्रश्लेषेणाऽजपेति-पृथक् पदं स्वीकृत्य धराधरसुतेत्येकं पदमित्यपि सुवचम् । तत्र अजपामन्त्रविशेष-रूपा । तन्निर्वचनं च दक्षिणामूर्तिसंहितायाम्—

विना जपेन देवेशि जपो भवति मन्त्रिणः ।
अजपेयं ततः प्रोक्ता भवपाशनिकृन्तना ।।

इति ।

पुष्पं विकास आर्तवे ।
धनदस्य विमाने च कुसुमे नेत्ररुज्यपा ।।

इति हैमकोशः । तत्तुल्याकृतिर्यस्या इत्यर्थः ।

---

1. स्वर्गः 2. उड्रपुष्पेण

ओजोवतीति—'ओजोऽष्टमो धातु' रिति वेदभाष्ये । इन्द्रियसामर्थ्यमित

ओजस्तेजसि धातूनामवष्टम्भप्रकाशयोः ।
ओजो बले च दीप्तौ च ॥

इति तु विश्वः । तान्यस्यां सन्तीत्योजोवती ।

द्युतिधरेति—धरतीति धरा पचाद्यच् । द्युतेः कान्तेर्धरा ।

यज्ञरूपेति—'यज्ञो वै विष्णु' रिति श्रुतेः तदभिन्ना देवी यज्ञरूपा । एव वा रूपमस्याः । तदुक्तं हरिवंशपद्मपुराणयोरीश्वरं प्रक्रम्य—

वेदपादो यूपदंष्ट्रः क्रतुहस्तश्चितीमुखः ।
अग्निजिह्वो धर्मरोमा ब्रह्मशीर्षो महातपाः ॥
अहोरात्रेक्षणो दिव्यो वेदान्तश्रुतिभूषणः ।
स्रुवतुण्डश्चाज्यनासः सामघोषस्वनो महान् ॥
धर्मसत्यमयः श्रीमान्क्रमविक्रमसत्क्रियः ।
प्रायश्चित्तनखो धीरः पशुजानुर्महाभुजः ॥
औद्गात्रान्त्रो होमलिङ्गः फलबीजमहौषधिः ।
वाय्वन्तरात्मा मन्त्रस्फिग्विकृतः सोमशोणितः ॥
वेदीस्कन्धो हविर्गन्धो हव्यकव्यातिवेगवान् ।
प्राग्वंशकायो द्युतिमान्नानादीक्षाभिरर्चितः ॥
दक्षिणाहृदयो योगी महामन्त्रमयो महान् ।
उपाकर्मोऽष्टचिबुकः प्रगर्ग्यावर्तभूषणः ॥
नानाच्छन्दोगतिपथो गुह्योपनिषदासनः ।
छायापत्नीसहायो वै मेरुशृङ्ग इवोच्छ्रितः ॥

इति । यद्वा—

इन्द्रियद्वारसंगृह्यैर्गन्धाद्यैरात्मदेवताम् ।
स्वभावेन समाराध्य ज्ञातुः सोऽयं महामखः ॥

इति मुख्याम्नायरहस्योक्तयज्ञाभिन्ना ।

प्रियव्रतेति—प्रियाणि व्रतान्यविशेषात्सर्वदेवताविषयकाणि यस्याः । भविष्योत्तरपुराणे—

देवं देवीं च वोद्दिश्य यत्करोति व्रतं नरः ।

न भेदस्तत्र मन्तव्यः शिवशक्तिमयं जगत् ।

इति । प्रियव्रताख्यराजस्वरूपा वा ।। १९८ ।।

दुराराध्या दुराधर्षा पाटलीकुसुमप्रिया ।
महती मेरुनिलया मन्दारकुसुमप्रिया ।। १९९ ।।

दुराराध्येति—चपलेन्द्रियाणां दुःखेनाराधितुं अशक्या । अशक्येत्येव पर्यवसानम् ।

दुराधर्षेति—तदुक्तं 'तरलकरणानामसुलभे'ति । दुःखरूप आधर्षः स्वायत्तीकरणं यस्याः ।

पाटलीति—श्वेतरक्तवर्णं पाटलीनामकं कुसुमं प्रियं यस्याः । उक्तं च पाद्मे 'श्रीवृक्षे शंकरो देवः पाटलायां तु पार्वती'ति ।

महतीति—परममहत्परिमाणत्वात् । 'महती महान्कस्मान्मानेनान्याञ्जहतीति शाकपूणिर्महनीयो भवतीतिवे'ति तु यास्कनिरुक्तिः । नारदमुनेर्वीणाविशेषोपि महती तत्स्वरूपा वा ।

मेरुनिलयेति—मेरुरेव निलयो यस्याः । तन्त्रराजेऽष्टात्रिंशे पटले 'अथ षोडशनित्यानां लोकात्मत्वं वदामि ते'इत्युपक्रम्य ससागरद्वीपां भुवं वर्णयित्वोक्तम्—

मध्यस्थमेरौ ललिता सदैवास्ते महाद्युतिः ।
तस्यामितो जलाब्ध्यन्ताः शेषास्ताः स्युश्चतुर्दश ।।
तद्बहिः परमे व्योम्नि त्वन्ते चित्रा तु संस्थिता ।

इत्यादिना बहवो विशेषा उक्तास्ते गुरुमुखादेवावगन्तव्याः । यद्वा । चक्रराजस्य त्रयः प्रस्ताराः भूमिकैलासमेरुभेदात् । तत्र वशिन्याद्यष्टकेन सह भेदभावना भूप्रस्तारः । मातृकाक्षरैश्चेत्कैलासप्रस्तारः । षोडशभिर्नित्याभिश्चेन्मेरुप्रस्तारः । मेरुर्नित्यतादात्म्यभावनैव निलयो यस्या इत्यर्थः । भावनाप्रकारश्च सनत्कुमारसनन्दनवसिष्ठसंहितासु त्रिषु त्रिविधः क्रमेण प्रतिपादितः ।। अथवा

भूमिश्चन्द्रः शिवो माया शक्तिः कृष्णध्वमादनौ (?) ।
अर्धचन्द्रश्च बिन्दुश्च नवार्णो मेरुरुच्यते ।।

इति । ज्ञानार्णवे उद्धृतो नवाक्षरो मन्त्रो मेरुपदवाच्यः सएव निलयः सर्वमन्त्रोद्भवस्थानं यस्याः । तदप्युक्तं महात्रिपुरसुन्दर्यां 'मन्त्रा मेरुसमुद्भवा' इत्यादि ।

मन्दारेति—मन्दारो देवतरुः श्वेतार्को वा तस्य कुसुमं प्रियं यस्याः ।।१९९।।

वीराराध्या विराड्रूपा विरजा विश्वतोमुखी ।
प्रत्यग्रूपा पराकाशा प्राणदा प्राणरूपिणी ॥ २०० ॥

वीराराध्येति—अहमि प्रलयं कुर्वन्निदमः प्रतियोगिनः ।
पराक्रमं परो भुङ्क्ते स्वात्मानमशिवापहम् ॥

इत्यादिनोक्तलक्षणा वीरास्तैराराध्या ।

विराड्रूपेति—विराजो लक्षणं पूर्वमुक्तं तद्रूपा ॥

अथ परिभाषायामष्टचत्वारिंशन्नामानि विभजते ।

गुणभावे गीर्णेद्विश्चतुर्हृदां[1] विभुगुणे भवाङ्गमखे ।
वरगुणचतुर्विभाजां खलमवभायान्तरङ्गखिलविभवाः ॥ २८ ॥

स्पष्टम् ।

विरजेति— विगतं रजः पापं यस्याः । विरजसे नम इति प्रयोगः । उत्कलदेशस्थविराजाख्यक्षेत्राधिष्ठात्रीयम् । तदुक्तं **ब्रह्माण्डपुराणे**—

विरजे विरजा माता ब्रह्मणा संप्रतिष्ठिता ।
यस्याः संदर्शनान्मर्त्यः पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥

इति । ज्योतिरुदकं लोकाश्च रजःपदेनोच्यन्त इति तु नैरुक्ताः ।

विश्वत इति — विश्वतः सर्वावच्छेदेन मुखं यस्याः । 'विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुख' इति श्रुतेः । यत्रैवोपासकैर्ध्येयत्वेन रूपं कल्प्यते तत्रैवाविर्भवतीत्याशयेन 'सर्वतःपाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुख' मित्यादि वचनानि पारमार्थिकरूपाभिप्रायेण 'अपाणिपादो जवनो ग्रहीते' त्यादीनीत्यविरोधः ।

प्रत्यगिति—प्रतिकूलमञ्चतीति प्रत्यक् तादृशं रूपं यस्याः । इन्द्रियाणां विषयोन्मुखत्वं बहिर्मुखत्वं पराङ्मुखत्वं चेत्युच्यते । तत्परित्यागेनान्तरात्मोन्मुखत्वमन्तर्मुखत्वं प्रत्यङ्मुखत्वं चोच्यते । अत एव श्रूयते 'पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ्पश्यति नान्तरात्मन्' इति । प्रत्यगवलोक्यमानस्वरूपेति यावत् ।

पराकाशेति—पर उत्कृष्टश्चासावाकाशश्च पराकाशः। निर्गुणत्वात्स्त्रीलिङ्गं पराकाशा इति । परब्रह्मेत्यर्थः । 'आकाश इति होवाचाकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायण' मिति **छान्दोग्ये** आकाशपदेन परब्रह्मैवोच्यते न भूताकाश इति 'आकाशस्तल्लिङ्गा' दिति ब्रह्मसूत्रे निर्णयात् । **कौर्मेपि** 'यस्य सा परमा देवी शक्तिराकाशसंस्थिते' ति ।

---

1. [illegible]

> इत्थं हि सा जगतो योनिरेका सर्वात्मिका सर्वनियामिका च ।
> माहेश्वरी शक्तिरनादिसिद्धा व्योमाभिधाना दिवि राजतीव ॥

इति च। अथवा 'परमे व्योमन् प्रतिष्ठिते' त्यादिश्रुतिसिद्धं व्योम ब्रह्माण्डपिण्डाण्ड-भेदेन द्विविधमपि पराकाशो ब्रह्मशिवयविलस्थानं तद्रूपा । उक्तं च चिद्गगनचन्द्रि-कायाम्—

> हृत्क्रियात्मशशिभानुमध्यगः खे चरत्यनलदृष्टिधाम यः ।
> यत्तदूर्ध्वशिखरं परं नभस्तत्र दर्शय शिवं त्वमम्बिके ॥

इति । स्वच्छन्दसंग्रहेऽपि—

> द्वादशान्तं ललाटोर्ध्वं कपालोर्ध्वावसानकम् ।
> द्व्यङ्गुलोर्ध्वं शिरोदेशात्परं व्योम प्रकीर्तितम् ॥

इति । यद्वा सप्तभ्यः समुद्रेभ्यः परतर आकाशः पराकाशः तत्र ललिता षोडशे वर्षेऽवस्थितासती तद्रूपेत्युपचर्यते । तदुक्तं कादिमते—

> कृतादिवर्षादारभ्य प्रतिवर्षमिति स्थिताः ।
> द्वितीयादिषु वर्षेषु क्रमात्ताः परिवृत्तिभिः ॥
> षोडशेऽब्दे परे व्योम्नि ललिता सलिलाम्बुधौ ।
> चित्रा च भवतीत्थं हि भजन्ते परिवर्तनम् ॥

इति । मेरुपर्वतः सप्तद्वीपाः सप्तसमुद्राः पराकाशश्चेति षोडशसु स्थानेषु कृतयुगस्य प्रथमवर्षे ललिता कामेश्वरी भगमालिनीत्यादिक्रमेण चित्रान्ताः षोडश नित्या-स्तिष्ठन्ति । द्वितीये तु वर्षे ललिता जम्बुद्वीपेऽवतरति । कामेश्वरी तु क्षाराम्बुधिं प्रयाति । तत्रत्या भगमालिनी तु ततोऽप्युत्तरं स्थानमाक्रमते । एवंरीत्या पराकाशे ज्वालामालिनी मेरौ चित्रा तिष्ठति । तृतीये वर्षे क्षाराम्बुधौ ललितेत्यादिक्रमेणो-त्तरोत्तरस्थानाक्रमणेन जम्बुद्वीपे चित्रा तिष्ठतीत्याद्यूह्यमिति तदर्थः । यद्वा पराक-शब्दः कृच्छ्रविशेषवाचकः संस्तपोमात्रोपलक्षकः तस्य आशा दिक् । तपोगम्यो मार्ग इति यावत् । अथवा पराकमश्नाति । पराकादिजन्यफलभोक्त्रीत्यर्थः। परे उत्कृष्टे अके पापदुःखे अश्नाति नाशयतीति वा । 'अकं पापे च दुःखे चे' ति विश्वः । उपमार्थकप्रतीकाशप्रतिस्पर्धिपराकाशशब्दादनुपमेति वार्थः ।

प्राणदेति—प्राणान्पञ्चवृत्तिकानेकादशेन्द्रियाणि वा आदत्ते । प्राणान्द्यति खण्डयतीति वा । 'प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमुपास्वे' ति कौषीतकि-ब्राह्मणे प्राणपदस्य ब्रह्मपरतेति निर्णीतं प्राणाधिकरणे ।

प्राणरूपिणीति—तेन प्राणरूपिणीत्यस्य ब्रह्मरूपेत्यर्थः । 'प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म

र्यंण्वत' इति सूत्रेण नकारे पूर्णं ब्रह्मेत्येवार्थः। 'पूर्णमदः पूर्णमिद' मित्यादिश्रुतेः। उक्तं च मनुस्मृतौ—

एनमेके वदन्त्यग्निं मनुमन्ये प्रजापतिम्।
इन्द्रमन्ये परं प्राणमपरे च महेश्वरीम्॥

इति। अथवा नित्यातन्त्रे तावत् 'अथ षोडशनित्यानां कालेन प्राणतोच्यत' इत्यादिना श्वासाख्यं कालमारभ्यैव दिनमासादिकॢप्तिरुक्ता। 'सार्धद्वाविंशतिः श्वासाः क्रमाद्द्वादशराशय' इत्यादिना च राशिचन्द्रसूर्यादिकल्पना च श्वासमय्येवेत्यादिरूपा विलक्षणा प्रक्रिया दर्शिता। तद्रीत्या च ललितायाः प्राणात्मत्वमेव स्फुटीभवतीति तद्रूपेत्यर्थः॥ २००॥

मार्तण्डभैरवाराध्या मन्त्रिणीन्यस्तराज्यधूः।
त्रिपुरेशी जयत्सेना निस्त्रैगुण्या परापरा॥ २०१॥

मार्तण्डेति—श्रीपुरे द्वाविंशत्रयोविंशयोः प्राकारयोर्मध्यभूम्यामस्ति मार्तण्डभैरवो देवो देव्युपासकः। तथाचोक्तं तद्वर्णनावसरे दुर्वासदेशिकेन्द्रेण—

चक्षुष्मतीप्रकाशनशक्तिच्छायासमाचरितकेलिम्।
माणिक्यमुकुटरम्यं मन्ये मार्तण्डभैरवं हृदय॥

इति। मणिमल्लाख्यदैत्यहननायाश्वारूढः शिवो भुवमागतो मल्लारिपदवाच्यो मार्तण्डभैरवपदेनापि व्यवह्रियत इति महाराष्ट्रेषु तन्त्रचिन्तामणिनामके तन्त्रे च प्रसिद्धम्। तत्कृतदेव्याराधनापि मल्लारिमाहात्म्य एव प्रसिद्धा। यद्वा मार्तण्डः सूर्यः। 'मृतेऽण्डे येन संजातो मार्तण्डस्तेन भास्कर' इति स्कान्दात्। शकन्ध्वादित्वात्पररूपम्। 'तत्र जात' इति तद्धितः। भैरवो बटुकादिरनेकविधः। तत्र सूर्याराध्यत्वं पद्मपुराणे—

देव्या रत्नमयीं मूर्तिं भक्त्या नित्यं दिवाकरः।
पूजयित्वाप्तवान्दिव्यं सूर्यत्वं शुभमुत्तमम्॥

इति। भैरवाराध्यत्वं तु कालिकापुराणे बहुशः प्रतिपादितम्। भीरूणां समूहो वा भैरवम्। 'दुर्गे स्मृता हरसि भीतिमशेषजन्तो' रिति देवीस्तुतिप्रकरणे मार्कण्डेयपुराणात्। सर्वेषामेकशेषे तैराराध्या। अथवा 'उद्यमो भैरव' इति शिवसूत्रे प्रतिपादित उद्योगो भैरव इत्युच्यते। स एव मोहान्धकारनाशकत्वान्मार्तण्डः। तदुक्तम् 'मोहजयादनन्ताभोगात्सहजं विद्याजय' इति सूत्रे वार्तिककारैः—

मोहस्तमो निजाख्यातिस्तज्जायात्तत्पराभवात्।

आभोगो यस्य विस्तार ईदृशाद्‌र्शितात्मनः ।
भवेत्सहजविद्याया जयो लाभोऽस्य योगिनः ।।

इति । मार्तण्डतुल्येन भैरवेणोद्योगविशेषेणाराध्या लभ्येत्यर्थः ।

मन्त्रिणीति—मन्त्रिणी श्यामलाम्बा । राज्योपयोगिविचारवाचकमन्त्रशब्दादिनिप्रत्यये नान्तत्वात् ङीप् । तस्यां न्यस्ता निक्षिप्ता राज्यधूः राज्यभारो यया । तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे राज्यशामलां प्रक्रम्य—

ललितापरमेशान्या राज्यचर्चा तु यावती ।
शक्तीनामपि या चर्चा सर्वा तस्यां वशंवद ।।

इति । अथवा मन्त्रोपासका मन्त्रिणः । मननत्राणधर्मवत्त्वान्निर्मलचित्तमेव वा मन्त्रस्तद्वन्तो मन्त्रिणः । तान्नयति भगवत्यैश्वर्यं प्रापयतीति मन्त्रिणी प्रयत्नविशेषः । तस्मिन्मन्त्रिण्यां न्यस्ता निवेशिता राज्यस्य स्वसाम्राज्यरूपस्यैक्यरहस्यस्य धूस्तज्जनकतावच्छेदको धर्मो यया । उपासकानां योगिनां च प्रयत्नविशेषेणैक्यताप्तिरपि देव्यधीनेति फलितार्थः । तदिदमुक्तं 'चित्तं मन्त्रः' । 'प्रयत्नः साधकः' । 'विद्याशरीरस्फुरत्ता मन्त्ररहस्यं' इति त्रिभिः शिवसूत्रैः । उक्तं च भगवता कृष्णदासेन 'चेत्यतेऽनेन परमं स्वात्मतत्त्वं विमृश्यते। इति चित्तं स्फुरत्तात्मप्रासादादिविमर्शनम् तदेव मन्यते गुप्तमभेदेनान्तरंश्वरम् । स्वस्वरूपमनेनेति मन्त्रस्तेनास्य देशिकैः । पूर्णाहन्तानुसंध्यात्मस्फूर्जन्मननधर्मतः । संसारक्षयकृत्त्राणधर्मतो रविरुच्यते। तन्मन्त्रदेवतामर्शप्राप्ततत्सामरस्यभूः । आराधकस्य चित्तं च मन्त्रस्तद्धर्मयोगतः । अस्य चोक्तस्य मन्त्रस्य मननत्राणधर्मिणः । उक्तमन्त्रानुसंधानावष्टम्भोद्यन्त्रणात्मकः । प्रयत्नोऽन्तःस्वसंरम्भः स एव खलु साधकः । यतो मन्त्रयितुर्मन्त्रो देवतैक्यसमप्रभः। ईदृक्साधकयुक्तेन योगिना प्रथमोदितम् । पूर्णाहन्तानुसंध्यात्म वीर्यं मन्त्रस्य लभ्यते। विद्येति परमाद्वैतसंप्रवेदनरूपिणी । शरीरं यस्य भगवान् शब्दराशिः स उच्यते । तस्य सम्यक्समस्ताध्वपूर्णाहन्तास्वरूपिणी । स्फुरत्ता सैव मन्त्राणां मननत्राणधर्मिणाम् । गुप्तार्थता जनानां तु रहस्यमिति कथ्यते' इति । क्षेमराजवृत्तावितोऽपि विस्तरो द्रष्टव्यः ।

त्रिपुरेशीति—सर्वाशापरिपूरकचक्राधीश्वर्यास्त्रिपुरेशीति नाम । तदभेदादियमम्बापि तथोच्यते ।

जयत्सेनेति— जयन्ती भण्डासुरादिजयिनी सेना शक्तिसमूहो यस्याः । जयत्सेनाख्यराजविशेषस्वरूपा वा ।

निस्त्रैगुण्येति – निर्गतं त्रैगुण्यं गुणत्रयरूपं यस्याः ।

परापरेति—परशब्दोऽपरशब्दः परापरशब्दो वा यस्य वाचकस्तत्स्वरूपत्वात्परापरा । परोऽन्यः अपरस्तद्भिन्नत्वात्स्वीयः । यद्वा पर उत्कृष्टः । अपरो निकृष्टः 'ब्रह्मदासा ब्रह्मदाशा ब्रह्मेमे कितवा उते'ति श्रुतिः । परो वैरी । अपरो मित्रम् । 'न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रिय' इति स्मृतिः । परो दूरस्थः । अपरोऽन्तिकस्थः । 'दूरस्थं चान्तिके च तदि'ति स्मृतिः । 'परः स्यादुत्तमानात्मवैरिदूरेषु केवले' इति विश्वः । परमपरं चेति द्विविधं सामान्यं परापराख्यं तृतीयं च । ब्रह्म द्विविधं केवलशबलभेदात्क्रमेण परमपरमुच्यते । 'एतद्वै सत्यकाम परं चापरं चे'ति श्रुतेः । 'द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये परं चापरमेव चे'ति स्मृतेश्च । परं ब्रह्म परं विशेषणं शक्तिः । अपरं पूर्वं विशेष्यं शिवः 'सामरस्यसंबन्धेन शक्तिविशिष्टः शिव एव हि परंब्रह्म' । 'युजे वां ब्रह्म पूर्व्यं नमोभि'रिति श्रुतौ युवयोर्मध्ये पूर्वं विशेष्यभूतं ब्रह्म नमोभिर्युनज्मीत्युक्त्या शिवस्य नमःशेषिण. पूर्व्यमिति निर्देशात् स्वार्थे यत् । 'एषो उषा अपूर्व्या व्युच्छति प्रिया दिवः' इति श्रुतावपूर्व्या पूर्वस्माद्भिन्ना परेति देव्या निर्देशात् । सृष्ट्यादावीक्षणात्मकोषःकालायमानशक्तेरिह स्तूयमानत्वादित्यादिः शिवानन्दलहर्यां विस्तरः । व्योमापि परमपरं चेति द्विविधम् । 'विद्या द्विधा परा चैवापरा चे'ति मुण्डकोपनिषदुक्ता । **लिङ्गपुराणेऽपि**—

> द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये परा चैवापरा तथा ।
> अपरा तत्र ऋग्वेदो यजुर्वेदो द्विजोत्तमाः ॥
>
> सामवेदस्तथाथर्ववेदः सर्वार्थसाधकः ।
> शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्द एव च ॥
>
> ज्योतिषं चापरा विद्या पराक्षरमिति स्थितम् ।
> तददृश्यं तदग्राह्यमगोत्रं तदवर्णकम् ॥

इत्यादि । 'असंवृतं तदात्मैव परा विद्या नचान्यथे'त्यन्तम् । **परोऽपरश्चेति** प्रणवो द्विविधः । तदुक्तं स्कान्दे **यज्ञवैभवखण्डे**—

> परापरविभागेन प्रणवो द्विविधो मतः ।
> परः परतरं ब्रह्म प्रज्ञानन्दादिलक्षणम् ॥
>
> प्रकर्षेण नवं यस्मात्परं ब्रह्म स्वभावतः ।
> अपरः प्रणवः साक्षाच्छब्दरूपः सुनिर्मलः ॥
>
> प्रकर्षेण नवत्वस्य हेतुत्वात्प्रणवः स्मृतः ।
> परप्रणवप्राप्तिहेतुत्वात्प्रणवोऽथवा ॥

इति । परोऽपरश्चेति द्विविधो वेदार्थः । तदुक्तं तत्रैव—

> परापरविभागेन वेदार्थो द्विविधः स्मृतः ।

अपरो धर्मतश: स्यात्तत्परप्राप्तिसाधनम् ।

इति । योगशास्त्रे परमापरं परापरं चेति त्रिविधम् ज्ञानमुक्तम्—

ज्ञानं तत्त्रिविधं ज्ञेयं परापरविभेदतः ।
तत्राद्यं परमं ज्ञानं पशुपाशात्मदर्शनम् ॥
द्वितीयं परमं ज्ञानं केवलं पाशदर्शनम् ।
यथा दृष्टचन्तरं रात्री नरमार्जारनेत्रयोः ॥
तथा विलक्षणं ज्ञानं परापरमुदाहृतम् ।

इति । परा अपरा परापरा चेति पूजा त्रिविधा । तदुक्तं नित्याहृदये

तत्र नित्योदिता पूजा त्रिभिर्भेदैर्व्यवस्थिता ।
परा चाप्यपरा गौरि तृतीया च परापरा ।
प्रथमाद्वैतभावस्था सर्वप्रचरगोचरा ।
द्वितीया चक्रपूजा च सदा निष्पाद्यते मया ॥
एवं ज्ञानमयी देवी तृतीया स्वप्रथामयी ।

इति । परापरा चेति वाक् द्विविधा । अपरा तु पश्यन्त्यादिभेदात्त्रिविधा । परापरा चेति अवस्था द्विविधा । तत्र परा तुर्या । अपरा तु जाग्रदाभेदात्त्रिविधा । तदुक्तं विज्ञानभैरवभट्टारकैः—

यत्र यत्र मनो याति बाह्ये वाभ्यन्तरे प्रिये ।
तत्रतत्र परावस्था व्यापकत्वात्प्रसिध्यति ॥

इति । परोऽपरश्चेति द्विविधो होमः । तत्रापरः स्थूलसूक्ष्मभेदात्पुनर्द्विविधः । तदिदमुक्तं स्वतन्त्रतन्त्रे प्रसिद्धं स्थूलहोमं मूलाधाराग्न्याधिकरणकं प्राणाग्निहोत्र समानधर्माणं सूक्ष्महोमं च प्रतिपाद्य तदन्ते—

वाच्यार्थानामशेषेण वेद्यवेत्तृविदात्मनाम् ।
स्थितिः परो भवेद्धोमः सर्वभेदविलापनात् ॥
स्वात्मरूपमहावह्निज्वालारूपेषु सर्वदा ।
निरुद्धेन्धनरूपेषु परमार्थात्मनि स्थिरे ॥
निर्व्युत्थानविलापस्तु परहोमः समीरितः ।

इति । मन्त्रपारायणान्तर्गतमन्त्रविशेषः परापरेत्युच्यते ॥ देव्यपि त्रिविधा परा अपरा परापरा चेति । तदुक्तं वराहपुराणे त्रिमूर्ति प्रकृत्य—

तत्र सृष्टिः परा प्रोक्ता श्वेतवर्णस्वरूपिणी ।

अपरा सा समाख्याता रौद्री चैव परापरा ।
एतास्मिंस्तोऽपि सिध्यन्ति यो रुद्रं वेत्ति तत्त्वतः ॥

इति । अत्र परापरपदयोर्विभजनेन सप्तदशार्थमिलनेन तु पञ्चेति द्वाविंशतिः । अन्येऽपि यथालाभं योजनीयाः ॥ २०१ ॥

सत्यज्ञानानन्दरूपा सामरस्यपरायणा ।
कपर्दिनी कलामाला कामधुक्कामरूपिणी ॥ २०२ ॥

सत्यमिति—सत्यं ज्ञानं आनन्दश्च रूपं यस्याः । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति' श्रुतेः । गता सद्विद्या तद्विषये अज्ञा अनभिज्ञा ये तेषामना नन्दमानन्दभिन्नं दुःखमेव रूपयति ददातीति । 'अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते' इति **बृहदारण्यके ईशावास्ये** च श्रवणात् । अविद्यामिति पदकाराणां पदपाठः । 'विद्यान्योपासनामेवं निन्दत्यारण्यकश्रुति'रिति **ब्रह्माण्डपुराणे** उपबृंहणं च । यद्वा । सत्या विद्यादेव्या अज्ञानं येषां ते सत्यज्ञानाः तेषामानन्दाख्यान् लोकान् रूपयतीति आरण्यक एवोक्तश्रुतेः परतस्तथा श्रवणात् ।

आनन्दा नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः ।
तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्त्यविद्वांसोऽबुधा जनाः ॥

इति ।

सामरस्येति—समो न्यूनानधिको रसो ययोस्तयोः शिवशक्त्योर्भावः सामरस्यमेव परमयनं स्थानं यस्याः । उक्तं चाभियुक्तैः—

परस्परतपःसंपत्फलायितपरस्परौ ।
प्रपञ्चमातापितरौ प्राञ्चौ जायापती स्तुमः ॥

इति । 'भोक्तृभोग्यकरणोर्मिसंक्षये सामरस्यरसदोहिनी शिवे'त्यादिकालिदासोक्तिश्च । 'समप्रधानौ समसत्त्वौ समौ तयोरि'ति श्रुतिश्च । अमरैः सहितस्य सामरस्य लोकस्य परायणमाश्रयो वा । रस्यन्ते गीयन्त इति रस्यानि सामानि च तानि रस्यानि च तानि परायणान्यभीष्टानि यस्या वा । बहुलग्रहणान्न विशेषणस्य पूर्वनिपातः । 'परायणमभीष्टं स्यात्तत्पराश्रययोरपी'ति विश्वः । कपर्द इत्यधिकृत्य 'भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने' इति सूतसंहिताटीकाकारैर्लिखितात्स्मरणाद्बाहुल्यप्रशंसादिमती । वराटकमलाभूषिता वा । मैरालावतारस्य शिवस्याङ्गना महालसानाम्नी वराटकालंकारैव 'पव पूर्तौ' विति धातोर्भावे क्विपि राल्लोपे च परशब्दः पूर्तिवाची । अन्तर्भावितण्यर्थात्कर्तरि वा क्विपि पूरवाची ।

कपर्दिनीति—कस्य गङ्गाजलस्य पूरं प्रवाहं दापयति शोधयतीति कपर्दः । 'दैप शोधने' इति धातोः [illegible]

गात्रकः । गङ्गाया अपि पाविका यज्जटेत्यर्थः । 'कपर्दः खण्डपरशोर्जटाजूटे वराटके इति विश्वः । 'आभंट्या शशिखण्डमण्डितजटाजूटा' मिति लघुस्तवोक्तरूपवती वा । कपर्दिनामकस्य शिवस्य पत्नी वा । देवीपुराणेऽष्टषष्टिशिवक्षेत्रगणनावसरे 'छगलाण्डे कपर्दिनमि' ति स्मरणात् ।

कलेति—कलानां चतुःषष्ट्यादिरूपाणां माला परम्परा । कलां लावण्यं मां शोभां च लातीति वा ।

कामेति—कामान् दोग्धीति कामधुक् । मनोरथान्पूरयतीत्यर्थः । कामधेनु-स्वरूपा वा । 'सा नो मन्द्रेषमूर्जं दुहाना धेनुर्वागस्मानुपसुष्टुतैत्वि' ति श्रुतेः ।

कामरूपिणीति—कामः परशिव एव रूपमस्याः । 'सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेय' इति श्रुतिसिद्धजगत्सिसृक्षावानीश्वरः कामेश्वरः तमधिकृत्य काण्वा अधीयते 'य एवायं काममयः पुरुषः स एव दैवशाकल्यतस्य का देवतेति स्त्रिय इति होवाचे' ति । कामं यथेच्छं वा रूपाण्यस्याः ।। २०२ ।।

कलानिधिः काव्यकला रसज्ञा रसशेवधिः ।
पुष्टा पुरातना पूज्या पुष्करा पुष्करेक्षणा ।। २०३ ।।

कलानिधिरिति—कलानां नानाविधतया पूर्वं वर्णितानां निधिः 'आत्मैवास्य षोडशी कले' ति बृहदारण्यकोक्तेरात्मनां जीवानां निधिर्वा । चन्द्रमण्डलरूपा वा । 'योनिवर्गः कलाशरीर' मिति शिवसूत्रे कलाशब्दः कर्मपरत्वेन तद्भाष्ये व्याख्यातः। तेन कर्माणि निधीयन्तेऽस्यामिति वा । अधिकरणे किः । 'सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यत' इति स्मृतेः ।

काव्येति—कवेः कर्म काव्यम् । तच्च नाटकशाटकभाणडिमप्रहसनादिभेदा-दनेकविधमग्निपुराणादौ प्रदर्शितं तादृशकलाप्यम्बाया एव रूपम् । उक्तं च विष्णु-पुराणे—

काव्यालापाश्च ये केचिद्गीतकान्यखिलानि च ।
शब्दमूर्तिधरस्यैतद्वपुर्विष्णोर्महात्मनः ।।

इति । काव्योत्पादकप्रतिभैव वा काव्यकला । ध्यानविशेषेण काव्यनिर्माणसामर्थ्य-प्रदत्वस्य तन्त्रेषु बहुशो वर्णनात् । काव्यस्य शुक्रस्य मृतसंजीवन्याख्यकलारूपा वा ।

रसज्ञेति—रसान् शृङ्गारादिभेदेन दशविधान् जानातीति रसज्ञा । रसने-न्द्रियस्वरूपा वा ।

रसेति—रसस्य ब्रह्मानन्दस्य शेवधिर्निधिः ।

रसो वै सः । रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति ॥

इति श्रुतेः । ब्रह्माण्डेऽपि —

रस एव परं ब्रह्म रस एव परा गतिः ।
रसो हि कान्तिदः पुंसां रसो रेत इति स्मृतः ॥
रसो वै रसमंलब्ध्वा ह्यानन्दी भवत्यपि ।
वेदप्रामाण्यससिद्धया रसः प्राणतया स्थितः ॥
को ह्येवान्याच्च कः प्राण्यादित्यपि श्रुतिभाषितः ।
प्राणात्मको रसः प्रोक्तः प्राणदः कुम्भसंभवः ॥

इति । 'निधिः शेवधि' रिति यास्कः । 'निधिर्ना शेवधि' रिति कोशात्पुंलिङ्गौ निधिशेवधिशब्दौ । तेन कलानिधये नमः । रसशेवधये नम इत्येव प्रयोगो न वाक्षिको निध्यै नमः शेवध्यै नम इति । कलानां रसानां च निधिः शेवधिर्यस्या इति विग्रहे तु सोऽपि संभाव्यते ॥

इति श्रीभासुरानन्दकृते सौभाग्यभास्करे ।
शतकेनाष्टमेनाभूद्विश्वाख्या नवमी कला ॥ ८०० ॥

इति श्रीललितासहस्रनामभाष्येऽष्टमशतकं नाम नवमीकला ॥ ९ ॥

पुष्टेति—षट्त्रिंशत्तत्त्वविग्रहशालित्वात्पुष्टा । बहुभिर्गणैर्ब्रह्मरसेन ब्राह्मणैर्वा पुष्टा । 'ब्राह्मणैः पोषितं ब्रह्मे' ति स्मृतेः । 'ब्रह्मायुष्मत्तद्ब्राह्मणैरायुष्म' दिति श्रुतेश्च ।

पुरातनेति—सर्वेषामादिभूतत्वात्पुरातना । क्लीबभावश्छान्दसः । पुरातना गुणा अस्यां सन्तीत्यर्थे मत्वर्थीयाच्प्रत्ययान्ताद्वा टाप् ।

पूज्येति—अत एव सर्वेषां पूज्या पूजयितुं योग्या, प्रतीक्ष्या वा ।

पुष्करेति—पुष्कं पोषणं रात्यादत्तेऽसौ पुष्करा । पुष्कराख्यतीर्थरूपा वा । रलयोरभेदाद् व्याप्तेति वा ।

पुष्करीति—पुष्कराणीव कमलानीक्षणानि नयनानि यस्याः ।

पुष्करं पङ्कजे व्योम्नि पयःकरिकराग्रयोः ।
ओषधीद्वीपविहगतीर्थरागोरगान्तरे ॥
पुष्करं तूर्यवक्त्रे च काण्डे खड्गफलेपि च ।

इति विश्वः । एवं पुष्कराख्यो योगोऽपि पाद्मे प्रसिद्धः

विशाखास्थो यदा भानुः कृत्तिकासु च चन्द्रमाः ।
स योगः पुष्करो नाम पुष्करेष्वतिदुर्लभः ।।

ुष्करशब्दः पृथिवीपरोऽपि । तदुक्तं पद्मपुराण एव—

या पद्मकर्णिका देवास्तां पृथ्वीं परिचक्षते ।
ये पद्मे सारगुरवस्तान्दिव्यान्पर्वतानिह ।।

यानि पर्णानि पद्मस्य म्लेच्छदेशास्तु तेऽभवन् ।
यान्यधोभागपत्राणि ते सर्पाणां सुरद्विषाम् ।।

एवं नारायणस्यार्थे मही पुष्करसंभवा ।
प्रादुर्भावोच्छ्रयस्तस्मान्नाम्ना पुष्करसंज्ञिता ।।

न यथासंभवं मह्यादिविषये क्षण उत्सवो निर्व्यापारस्थितिर्वा यस्या इति निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षण ' इत्यमरः । सप्तम्या अलुक् । ो न्यग्रोधवृक्षपरोऽपि दृश्यते । पुष्करद्वीपपदस्य तद्वत्त्वेन मत्स्यपुराणे र्तनात् । ' न्यग्रोधः पुष्करद्वीपे पुष्करस्तेन स स्मृत ' इति । विष्णुपुराणेऽपि पुष्करद्वीपे ब्रह्मणः स्थानमुत्तम ' मिति । ' स प्रजापतिरेकः पुष्करपर्णे ' ति श्रुतिरपि । न्यग्रोधपर्णशायित्वात् विष्णुरत्र लक्षणया गृह्यते । तत्रेक्षणं नणं यस्या इति वा । तदुक्तं देवीभागवते—

वटपत्रशयानाय विष्णवे बालरूपिणे ।
श्लोकार्धेन तदा प्रोक्तं भगवत्याखिलार्थदम् ।।

म्भस्स्वीक्षणं यस्या इति वा । ' तानि वा एतानि चत्वार्यम्भांसि देवा पितरो सुरा ' इति श्रुतेः ।। २०३ ।

ज्योतिः परंधाम परमाणुः परात्परा ।
शहस्ता पाशहन्त्री परमन्त्रविभेदिनी ।। २०४ ।।

ज्योतिरिति—परमुत्कृष्टं ब्रह्मात्मकं ज्योतिः । ' तद्देवा ज्योतिषां ज्योति- तेऽमृत ' मिति बृहदारण्यकात् । ' न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा ान्ति कुतोऽयमग्नि ' रिति श्रुत्या ' येन सूर्यस्तपति तेजसेद्ध ' इति श्रुत्या च ' परं ज्योतिरुपसंपद्य ' ति श्रुतिरपि । ' मनो ज्योतिर्जुषतां ' ' वाचैवायं ते ' इत्यादिप्रयोगात्प्रकाशमात्रं ज्योतिरुच्यते तेष्वात्मज्योतिः परमिति दक्षिणामूर्तिसंहितायां पञ्चमपटलोक्तोऽष्टाक्षरमन्त्रोऽपि परंज्योतिरुच्यते ।

धामेति—परं धाम उत्कृष्टं तेजः ।

इति गीतासु धामशब्दस्यावस्थापरतया तदतिक्रान्तं यत्परं धाम । उक्तं चाचार्यैः—

त्रिषु धामसु यद्भोग्यं भोक्ता यश्च प्रकीर्तितः ।
वेदैतदुभयं यस्तु स भुञ्जानो न लिप्यते ॥

इति । यज्ञवैभवखण्डेऽपि—

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्यं वेदधामत्रयं तु यः ।
स एवात्मा न तद्दृश्यं दृश्यं तस्मिन्प्रकल्पितम् ॥
त्रिधामसाक्षिणं सत्यज्ञानानन्दादिलक्षणम् ।
त्वमहंशब्दलक्ष्यार्थं परं धाम समाश्रये ॥

इति । धामशब्दः पदपरो वा । परं पदमित्यर्थः । 'तद्विष्णोः परमं पद'मिति श्रुतेः । कूर्मपुराणेऽपि—

सैषा माहेश्वरी गौरी मम शक्तिर्निरञ्जना ।
शान्ता सत्या सदानन्दा परं पदम् ॥

इति श्रुतिरपि । परस्मै ज्योतिषे नमः, परस्मै धाम्ने नम इति प्रयोगः । परमिति मान्तमव्ययमित्याहुः ।

परमाणुरिति—परमा च साण्वी च 'वोतो गुणवचना'दिति विधेर्वैकल्पिकत्वात् ङीबभावः । 'अणोरणीयानि'ति श्रुतिः । दुर्ज्ञेयेत्यर्थः । तार्किककल्पिताः पीलवोऽप्यस्या एव रूपमिति वा । परम उत्कृष्टोऽणुर्मन्त्रो वा ।

परात्परेति—परादुत्कृष्टाद्ब्रह्मविष्णुरुद्रादपि परा श्रेष्ठतरा । यद्वा ब्रह्मायुःपरिमाणं परमित्युच्यते तस्मात्परा तादृशसंख्यापरिच्छेदरहिता । तत्र परंधामत्वं परमाणुत्वं च हेतुः । तथैव च दर्शित कालीपुराणे—

तस्य ब्रह्मस्वरूपस्य दिवारात्रं च यद्भवेत् ।
तत्परं नाम तस्यार्धं परार्धमभिधीयते ॥
स ईश्वरस्य दिवस्तावती रात्रिरुच्यते ।
स्थूलात्स्थूलतमः सूक्ष्माद्यस्तु सूक्ष्मतमो मतः ॥
न तस्यास्ति दिवारात्रिव्यवहारो न वत्सरः ।

इति ।

पाशेति—पाशो हस्ते वामाधःकरे यस्याः । 'प्रहरणार्थेभ्य. परे निष्ठासप्तम्यौ' विति पूर्वनिपातापवादः । पाशान् हस्तयते हस्तेन निरस्यतीति वा ।

पाशहन्त्रीति—पाशानां हन्त्री नाशिका । उक्तं च हरिवंशे—

नागपाशेन बद्धस्य तस्योपहतचेतसः ।
त्रोटयित्वा करैर्नागपञ्जरं वज्रसंनिभम् ।।
बद्धं बाणपुरे वीरमनिरुद्धमभाषत ।
सान्त्वयन्ती च सा देवी प्रसादाभिमुखी तदा ।।

इत्यादि । परेषां स्वोपासकद्विषां राज्ञां मन्त्रान्प्रभुमन्त्रोत्साहाख्यशक्तित्रयान्तर्गतान् शक्तिविशेषणान्विशेषाद्भिनत्ति । यद्वा परैरभिचाराद्यर्थं प्रयुक्तो मनुः परमन्त्रः, शत्रुप्रयुक्तोऽस्त्रमन्त्रो वा । उक्तं च हरिवंशे प्रद्युम्नं प्रतीन्द्रसंदेशे 'तदस्त्रप्रतिघाताय देवीं स्मर्तुमिहार्हसी' ति । यद्वा पर उत्कृष्टो मन्त्रः पञ्चदशीरूपस्तं विभेदयति—

मनुश्चन्द्रः कुबेरश्च लोपामुद्रा च मन्मथः ।
अगस्तिरग्निः सूर्यश्च नन्दी स्कन्दः शिवस्तथा ।।
क्रोधभट्टारको देव्या द्वादशामी उपासकाः ।

इति तन्त्रोक्तरीत्या द्वादशविधं करोति । अथवा परा उत्कृष्टा ये मन्तारो मनन-कर्तारस्तेषामवीन् पापानि भेदयति नाशयति ।

अविशब्देन पापानि कथ्यन्ते श्रुतिषु द्विजैः ।
तैर्मुक्तं न मया त्यक्तमविमुक्तमतः स्मृतम् ।।

इति लिङ्गपुराणेऽविपदस्य पापपरत्वकथनात् ।। २०४ ।

मूर्तामूर्तानित्यतृप्ता मुनिमानसहंसिका ।
सत्यव्रता सत्यरूपा सर्वान्तर्यामिणी सती ।। २०५ ।।

मूर्तेति—रूपवद्वस्तु मूर्तं वाय्वाकाशादिकममूर्तं तत्तद्रूपेति नामद्वयार्थः । यद्वा पञ्चीकृतानि महाभूतानि मूर्तानि अपञ्चीकृतानि तु भूतसूक्ष्माण्यमूर्तानि । 'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चामूर्तं चे' ति श्रुतौ द्वेधापि व्याख्यानदर्शनात् । प्रपञ्च-ब्रह्मणी वा मूर्तामूर्ते—

द्वे रूपे ब्रह्मणस्तस्य मूर्तं चामूर्तमेव च ।
क्षराक्षरस्वरूपे ते सर्वभूतेष्ववस्थिते ।।
अक्षरं ब्रह्म कूटस्थं क्षरं सर्वमिदं जगत् ।

इति विष्णुपुराणदर्शनात् । चलनात्मकक्रियावत्त्वं मूर्तत्वमिति तार्किककल्पनाया निर्मूलत्वेनाश्रद्धेयत्वात् ।

अनित्येति—अनित्यैरेवोपचारैस्तृप्तेति पञ्चाक्षरं नाम भक्तिमात्रप्रियत्वात् । अथवा अनिति श्वसतीति जीवोऽनितिपदार्थः । 'इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे' इत्यनेन शब्दनिर्देशे श्तिपो विधानेऽपि प्रकृते धात्वर्थपरोऽयमनितिः । 'यजतिषु येयजामहं करोती' ति श्रुतौ 'इतिकर्तव्यताविधेर्यजतेः पूर्ववत्त्व' मिति जैमिनिसूत्रे 'ईक्षतेर्ना-शब्द' मिति व्याससूत्रेऽर्थपरस्यापि प्रयोगस्य दर्शनात् । ततश्च जीवैरतृप्तेत्यर्थः ।

'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदन' इति श्रुत्या सर्वभक्षकत्वात् । यद्वा इति एवंप्रकारेण अतृप्ता न, तृप्ता न भवतीति न । द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं गमयतः । ईदृशः प्रकारो नास्ति येन तृप्ता न स्यात् । अपि तु सर्वैरपि प्रकारैस्तृप्तैव ।

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ।।

इति वचनेन भक्तिमात्रेण यत्किंचिदपि दत्तं तृप्तिकार्येवेति कथनात् ।

मुनिमानसेति— मुनीनां मानसं मन एव श्लेषात् मानसाख्यं सरस्तत्र हंसीव । स्वार्थे कः । यद्वा मुनीनां माने बहुमानविषये सहंसिकेव पादकटकयुक्तेव । तेषां मानेन संतोषात् नृत्यतीवेति तात्पर्यार्थः । 'हंसकः पादकटकः' इति कोशः ।

सत्यव्रतेति—सत्यं ब्रह्मैव व्रतं भक्ष्यमुपचारात्तत्प्रियं यस्याः । पयोव्रतं ब्राह्मणस्ये'ति श्रुतौ व्रतपदस्य भक्ष्ये प्रयोगदर्शनात् सत्यमेव व्रतं यस्या वा सत्योक्तिमात्रपरिपालनरूपव्रतेन लभ्येति यावत् । सत्यानि शीघ्रफलदानि व्रतानि यस्या वा। कृष्णप्राप्त्यर्थं गोपीभिः कृतानां कात्यायनीव्रतानां शीघ्रमेव फलवत्तया विष्णुभागवते वर्णनात् ।

सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते ।
अभयं सर्वथा तस्मै ददाम्येतद्व्रतं मम ।।

इति भगवदुक्तं व्रतममोघं यस्या इति वा । अथवा 'शरीरवृत्तिर्व्रत'मिति शिवसूत्रे शरीरधारणमपि व्रतमेवेत्युक्तम् ।

शिवभक्तिसुधापूर्णे शरीरे वृत्तिरस्य या ।
व्रतमेतदनुष्ठेयं न तुच्छं तच्च धारणम् ।।

इति वार्तिकात् तादृशं व्रतं सत्यमावश्यकं यया यद्भक्त्या सा। अत एव शरीरधारणं प्रार्थितं भगवता भट्टोत्पलेन—

अन्तरुल्लसितस्वच्छशक्तिपीयूषपोषितम् ।
भवत्पूजोपभोगाय शरीरमिदमस्तु मे ।।

इति । अथवा सत्यव्रतो नाम ब्राह्मणः सूकरभयात् ऐऐ इत्युच्चार्य तावतैव तपसा महाकविर्देवीभक्तो जातस्तदभेदात्सत्यव्रता । तदुक्तं देवीभागवते तृतीयस्कन्धे—

अनक्षरो महामूर्खो नाम्ना सत्यव्रतो द्विजः ।
श्रुत्वाक्षरं कोलमुखात्समुच्चार्य स्वयं ततः ।।
बिन्दुहीनं प्रसङ्गेन जातोऽसौ विबुधोत्तमः ।
ऐकारोच्चारणादेव तुष्टा भगवती तदा ।।

चकार कविराजं तं दयार्द्रा परमेश्वरी ।

इत्यादि ।

सत्यरूपेति—सत्यं कालत्रयाबाध्यं रूपं यस्याः । रूपपदान्मत्वर्थीयेऽपि सत्यं रूपवद्ययेति वा । सत्यसंरक्षिकेति यावत् । तथा च बह्वृचाः पठन्ति 'सच्चासच्च वचसी पस्पृधाते । तयोर्यत्सत्यं यतरदृजीयस्तदित्सोमोऽवति हन्त्यासत्' इति । उमया सहितः सोम इत्यर्थः ।

सर्वान्तरिति—सर्वेषामन्तःकरणनियामक इति । 'एष त आत्मान्तर्याम्यमृत' इत्यन्तर्यामिब्राह्मणात् । 'एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्ये'ति **माण्डूक्यश्रुतेश्च** । सर्वा च सान्तर्यामिणी चेति वा सर्वस्वरूपा सर्वेषामन्तश्च प्रविष्टेत्यर्थः । 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवदि'ति श्रुतेः । स्मृतिश्च—

सर्वस्य सर्वदा ज्ञानात्सर्वस्य प्रभवाप्ययौ ।
सतोऽसतश्च कुरुते तेन सर्वेति कथ्यत ॥

इति ।

सतीति—पातिव्रत्यात्सद्रूपत्वाच्च सती । दाक्षायण्या इदं नाम । तदुक्तं **ब्रह्मपुराणे** हैमवतीं प्रकृत्य

सा तु देवी सती पूर्वमासीत्पश्चादुमाभवत् ।
सहव्रता भवस्यैव नैतया मुच्यते भव ॥

इति ॥ २०५ ॥

ब्रह्माणी ब्रह्मजननी बहुरूपा बुधार्चिता ।
प्रसवित्री प्रचण्डाऽऽज्ञा प्रतिष्ठा प्रकटाकृतिः ॥ २०६ ॥

ब्रह्माणीति—ब्रह्मरूपा अणिपुच्छं अणीमाण्डव्य इति संज्ञायाः शूलाग्रचिह्नितत्वमात्रेण माण्डव्यमुनौ प्रवृत्तेः । 'अणिरक्षाग्रकीले स्यादणिः पुच्छेऽग्निसोमयो'रिति शाश्वतः । आनन्दमयकोशस्थपुच्छब्रह्मरूपेत्यर्थः । 'ब्रह्मण अणीस्थ' इति श्रुतिश्च। ब्रह्माणमानयति जीवयतीति वा । 'ब्रह्माणी ब्रह्मजननाद्ब्रह्मणो जीवनेन वे'ति **देवीपुराणात्** । ब्रह्माणशब्दः पितामहपरस्तस्य स्त्री वा ।

ब्रह्मेति—ब्रह्म यन्मुक्तप्राप्यं तत् स्वात्मभिन्नं ज्ञानम् । तदुक्तं **विष्णुपुराणे**—

प्रत्यस्तमितभेदं यत्सत्तामात्रमगोचरम् ।
वचसामात्मसंवेद्यं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥

जननीति—सर्वप्रपञ्चस्योत्पादकत्वाज्जननी । अत्र वकारादिनामप्रायपाठस्वारस्यानुरोधादुक्तदेवीपुराणैकवाक्यत्वलिप्सया ब्रह्माणीपदनिर्वचनपरत्वेन ब्रह्मजननीत्येकं पदं स्वीकर्तुं युक्तम् । एतत्पक्षे सर्वान्तर्यामिणीत्यत्र सर्वेति भिन्नं पदमास्थेयम् । नचान्तर्यामिणीत्यस्य सकारादिनामप्रायपाठस्य संदर्भविरोधापत्तिः । अन्तर्यामिपदमात्रेणाविशेषात्सर्वान्तर्यामित्वेन सिद्धे एकपदपक्षे सर्वपदवैयर्थ्यापत्त्या प्रायपाठविरोधेनापि तत्सार्थक्यवर्णनस्योचितत्वात् । 'विश्वमाता जगद्धात्री विशालाक्षी विरागिणी' त्यादिदर्शनेन तत्प्रायमध्ये तदाद्येव नाम छेत्तव्यमिति नियमस्यानित्यत्वाच्च ।

प्रपञ्चजनयितृत्वादेवाह—**बहुरूपेति** । बहूनि रूपाणि यस्याः । तदुक्तं **देवीपुराणे** 'अरूपापरभावत्वाद्बहुरूपा क्रियात्मिके'ति । परब्रह्मभावनारूपाया अपि भण्डासुरहननादिबहुविधक्रियाकारित्वात्तत्तद्रूपवत्त्वेन बहुरूपत्वमपीति पक्षेऽर्थः । तथाच गौडपादानां सूत्रं 'भण्डासुरहननार्थमेकैवानेके'ति **देवीपुराण** एव प्रघट्टकान्तरे—

बहूनि यस्या रूपाणि स्थिराणि च चराणि च ।
देवमानुषतिर्यञ्चि बहुरूपा ततः शिवा ॥

इति । **सूतसंहितायां** तु—

एकधा च द्विधा चैव तथा षोडशधा स्थिता ।
द्वात्रिंशद्भेदभिन्ना वा या तां वन्दे परात्पराम् ॥

इति । द्विधा स्वरव्यञ्जनरूपा । अकारादिस्वरभेदात्षोडशधा । ककारादिभेदेन द्वात्रिंशद्विधा । ललयोरभेदात् हकारस्य सर्वमूलत्वेन व्यष्टौ गणनाभावाच्चेति तद्व्याख्यातारः । प्रत्यासत्त्या त्रयस्त्रिंशत्परमेतत्सहस्रनामारम्भकवर्णनपरं वा द्वात्रिंशत्पदमित्यपि सुवचम् । **भागवतेपि** 'लक्ष्मीवागादिरूपेण नर्तकीव विभाति ये'ति । **वामनपुराणेऽपि**—

विश्वं बहुविधं ज्ञेयं सा च सर्वत्र वर्तते ।
तस्मात्सा बहुरूपत्वाद्बहुरूपा शिवा मता ॥

इति । असंख्याताः सहस्राणि ये रुद्रा अधिभूम्या'मिति श्रुतिप्रसिद्धानां रुद्राणां पत्नीत्वेनापि बहुरूपा । तदुक्तं **वाराहपुराणे**—

या रौद्री तामसी शक्तिः सा चामुण्डा प्रकीर्तिता ।
नवकोटयस्तु चामुण्डा भेदभिन्ना व्यवस्थिताः ॥
या सा तु राजसी शक्तिः पालनी चैव वैष्णवी ।

या ब्रह्मशक्तिः सत्त्वस्था अनन्तास्ताः प्रकीर्तिताः ।
एतासां सर्वभेदेषु पृथगेकैकशो धरे ।।
सर्वासां भगवान्रुद्रः सर्वगत्वात्पतिर्भवेत् ।
यावन्त्यस्ता महाशक्तयस्तावद्रूपाणि शंकरः ।।
कृतवांस्ताश्च भजते पतिरूपेण सर्वदा ।
यश्चाराधयते तास्तु तस्य रुद्रः प्रसीदति ।।
सिद्ध्यन्ति तास्तदा देव्यो मन्त्रिणो नात्र संशयः ।

इति । सर्वमेतदभिप्रेत्योक्तं **नारसिंहोपपुराणे** 'उमैव बहुरूपेण पत्नीत्वेन स्थिते' ति । **त्रिपुरासिद्धान्तेऽपि**—

लोपामुद्रा च सौभाग्या महाविद्या च षोडशी ।
दाराः परशिवस्यैते कथितास्तु वरानने ।।
श्यामला शुद्धविद्या च हयारूढा परा प्रिया ।
दाराः सदाशिवस्यैते ज्ञातव्याः परमेश्वरी ।।
महार्थी द्वादशार्था च वाराही बगलामुखी ।
तुरीया भुवनेशी च श्रीपरा शांभवी शिवे ।।
दारा रुद्रस्य तस्यैव शृणु सत्यं न संशयः ।
श्रीतिरस्कारिणी लक्ष्मीर्मिश्रा कामकला प्रिये ।।
विष्णोर्दारा इति ख्याता अन्नपूर्णा शिवस्य च ।
वाग्वादिनी च बाला च पत्न्यौ ते ब्रह्मणः शिवे ।।
नव दूत्यो हसन्ती च नव सिद्धाश्च देवताः ।
इमा अन्याश्च रूपाणि बहूनि तव सुन्दरी ।।

इति । एवं बहुरूपानामनिरुक्तिरपि प्रतिमहापुराणं प्रत्युपपुराणं प्रतितन्त्रं रूपैवोपलभ्यते । विस्तरभयात्तु न लिख्यते ।

बुधेति—बुधैर्ज्ञानिभिरर्चिता पूजिता ।

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ।।

इति गीतावचनात् ।

प्रसवित्रीति—प्रकर्षेण वियदादिप्रपञ्चं प्रजा वा सूत इति प्रसवित्री

ब्रह्माद्याः स्थावरान्ताश्च यस्या एव समुद्गताः ।
महदादिविशेषान्तं जगद्यस्याः समुद्गतम् ॥
तामेव सकलार्थानां प्रसवित्रीं परां नुमः ।

इति ।

अथ परिभाषामण्डले एकोनपञ्चाशन्नामानि विभजते ।

गुणगीर्णे विभज्यचतुर्गुणदगोभृदुच्चतुर्बलांशाधेषु ।
द्विर्गुणगुणितां लिखितां चतुःखचरता वहेद्भक्षि रोषात् ॥ २९ ॥

अत्र तृतीयचतुःशब्दोऽष्टाक्षरनामसंख्यापरः । इतरौ चतुरक्षरनामसंख्यापरौ ॥ २९ ॥

प्रचण्डेति—प्रकृष्टाश्चण्डाः कोपना यस्या दूताः सा । 'चडि कोपे' । अत एव 'भीषास्माद्वातः पवत' इति श्रुतिः ।

न यस्य कोपोऽणुरपि प्रजास्तस्य न बिभ्यति ।
येनां नीतिं कथं रक्षेत्प्रजा यस्य न बिभ्यति ॥

इति कामन्दकश्च । भयप्रदत्वलिङ्गादेव हि 'महद्भयं वज्रमुद्यत' मिति श्रुतौ वज्र-पदं ब्रह्मपरमित्युक्तं कम्पनाधिकरणे । प्रकृष्टा प्रीतिविषयत्वेन चण्डा शङ्खपुष्पी यस्या इति वा । प्रतापशालिनीति वा ।

चण्डा धनहरी शङ्खपुष्पी चण्डोऽतिकोपने ।
प्रचण्डा दुर्वहे श्वेतकरवीरे प्रतापिनी ॥

इति **विश्वः** ।

आज्ञेति—आज्ञा वेदे प्रवर्तनानिवर्तनाकारपरिणतभगवदिच्छारूपा । अत एव लैङ्गे शिववचनम् ।

नश्येषा प्रकृतिर्जीवो विकृतिर्वा विचारतः ।
पुरा ममाज्ञा मद्वक्त्रान्निसृताज्ञा सनातनी ॥
पञ्चवक्त्रा महाभागा जगतामभयप्रदा ।

इति । **शिवपुराणे**ऽपि 'रुद्राज्ञैषा स्थिता देवी ह्यनया मुक्तिरव्यये' ति । ज्ञेत्ये-काक्षरमपि सुवचनम् । गुणभोक्तृपुरुषस्वरूपेत्यर्थः । 'कथयन्ति ज्ञशब्देन पुरुषं गुणभागिन' मिति **लैङ्गात्** । 'ज्ञो विरिञ्चौ बुधे सौम्ये' इति **कोशाद्**बुधविधि-स्वरूपा वा । 'ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद्य' इति श्रुतिरपि ।

प्रतिष्ठेति—सर्वजगतोऽधिष्ठानत्वात्प्रतितिष्ठत्यस्यां विश्वमिति प्रतिष्ठा ।

प्रतिष्ठा परमेश्वरी' ति । पादाक्षरं छन्दोऽपि प्रतिष्ठा । अतस्तच्छन्दोऽभिमानिदेवतारूपेति प्रतिष्ठा । तल्लक्षणं च शैवागमे —

निवृत्त्यात्मस्वरूपात्मा व्याप्यते पौरुषे यया ।
सा प्रतिष्ठा कला ज्ञेया ॥

इति । 'प्रतिष्ठास्थानमात्रके । गौरवे यागनिष्पत्तिकायोः स्पन्दे' ति विश्वः । अत्र पञ्चदशः पादपरो व्याख्येय इति निर्णीतं छन्दःशास्त्रनिष्णातैः ।

प्रकटेति—प्रकटा सर्वैरनुभूयमाना आकृतिः रूपं यस्याः । तदुक्तं सूतसंहितायाम्—

अहम्प्रत्ययव्याजात्सर्वे जानन्ति जन्तवः ।
तथापि शिवरूपेण न विजानन्ति मायया ॥

इति । प्रकटाख्या योगिन्यः प्रथमावरणगतास्तद्रूपा वा । अप्रकटेति वा छेदः । रहस्यरूपेत्यर्थः । अणु प्रकटेति वा । 'अणोरणीयान् [illegible]' । '[illegible] वा इदं सर्व'मित्यादिश्रुतेः ॥ २०६ ॥

प्राणेश्वरी प्राणदात्री पञ्चाशत्पीठरूपिणी ।
विशृङ्खला विविक्तस्था वीरमाता वियत्प्रसूः ॥ २०७ ॥

प्राणेश्वरीति—प्राणानामिन्द्रियाणामधिष्ठातृत्वादीश्वरी । 'ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात्' इत्यधिकरणे तदधिष्ठातृदेवतासद्भावस्य स्थापितत्वात् । प्राणस्य पञ्चवृत्तिकस्याधिपतिर्वा । 'प्राणस्य प्राण' इति श्रुतेः । प्रकृष्टोऽणः शब्दो वेदस्तस्येश्वरी तत्प्रतिपाद्यदेवता । 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती' ति श्रुतेः ।

प्राणदात्रीति—प्राणानां दात्री सर्वजगज्जीवयित्री । एकादशेन्द्रियाणां दात्री वा । 'प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ती' ति श्रुतौ प्राणा इति सर्वेन्द्रियपरत्वेन तथा व्याख्यानदर्शनात् । 'सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्चे' ति द्वैतीयीकाधिकरणे तथा निर्णयाच्च ।

पञ्चाशदिति—पञ्चाशच्छब्दोऽत्र एकपञ्चाशत्संख्यापरः । मातृकावर्णवाक्यसंवादात् । अत एव 'नित्यानन्दवपुर्निरन्तरगलत्पञ्चाशदर्णैः क्रमात्' इति लघुस्तवे पञ्चाशत्त्वमेकपञ्चाशत्त्वेनैव व्याख्यातं हर्षदीक्षितैः । प्रायेण दशविंशत्यादिशब्दानां शतसहस्रादिशब्दानां चैकद्व्याद्यधिकसंख्यायामपि बहुत्वमात्रविवक्षया च लोके प्रयोगः प्रचुरं दृश्यते । अथवा [illegible] नवावतारे दशावतारा इति [illegible] कल्पनान्तरोपाधिमादाय दर्शनात् । किंबहुना द्वात्रिंशच्छन्दोऽपि पञ्चत्रिंशदव्यञ्जनेऽपि [illegible]

प्रयुक्तः पूर्वं दर्शितः । तदिह पञ्चाशत एव मातृकाणाम् [illegible] विनियोगा-त्तत्संख्यारस्यैकार्ता [illegible] पार्थक्याभावाद् [illegible] विवेकेन वर्णानां पञ्चाशत्त्वं [illegible] पञ्चाशन्मातृकेति व्यवहारेऽप्येकपञ्चाशत्परत्वेन तस्य वक्तव्या । अत एव वह्निमोडान्यास [illegible] 'पञ्चाशल्लिपिभिर्विभक्तमुखदोः-पन्मध्यवक्षःस्थलं' 'पञ्चाशद्वर्णभेदैर्विहितवदनदोःपादयुक्कुक्षिवक्ष' इत्यादयः कवीनां प्रयोगाः । [illegible] न्यासं [illegible] 'पञ्चाशद्वर्णरूपं [illegible] भूषणं' त्यादयो ज्ञानार्णवादिग्रन्थप्रयोगा [illegible] । मातृकान्यासयोगक्षेमत्वादेव 'श्री-कण्ठाद्यास्तु पञ्च [illegible] पञ्चाशत्' इत्यादयोऽपि तन्त्रराजसंग्रहादौ प्रयोगा एकपञ्चाशत्परा एव । तेन कामरूपादिपीठचयाद्वारैकपञ्चाशत्पीठानि रूपमस्या इत्यर्थः ।

अत एव षोढान्यासान्तर्गते पीठन्यासे एकपञ्चाशत्पीठानां न्यासः । उक्तं च ब्रह्माण्डपुराणे स्पष्टतरम् 'ततः पीठानि पञ्चाशदेकं चक्रमतो न्यसे' दित्यारभ्य 'लिपिक्रमनयायुक्तान् [illegible] विन्यसे' दित्यन्तम् योगिनीहृदयेऽपि 'पीठानि [illegible] ' इत्यारभ्य 'एते पञ्चाशत् [illegible] मातृकास्थानका-स्थिताः' इत्यन्त [illegible] एकपञ्चाशत्त्वमेव प्रकटीकृतम् । [illegible] वर्णमेकैकस्यावृत्त्वा 'तत्तत्स्थानेषु पीठानां न्यासं कुर्या' दित्युक्तम् । [illegible] पीठन्यासेऽपि [illegible] पञ्चपञ्चाशत् [illegible] । [illegible] नाम्नो [illegible] पीठन्यासे [illegible] पाठस्य परिसंख्या स्यात् । [illegible] 'पञ्चाशत्पीठसंचयात् । पञ्चाशत्पीठन्यासं मातृकावत्स्थले न्यसे' [illegible] इति वाच्यम् ; पञ्चाशत्त्वस्यैकपञ्चाशत्त्वेन [illegible] । अन्यथा [illegible] गणनानुपपत्तिः । अत एव 'कालेश्वरं महापीठं प्रणवं च जयान्तिके' [illegible] 'महापीठं जयान्तिके' ति पाठ-स्यैव प्रामाणिकत्वो [illegible] 'ओङ्कारं च जयन्तिके' ति योगिनीहृदयेन संवादात्प्रणवपाठस्यैव प्रामाण्यात् ।

ननु [illegible] 'श्रीशैलो मेरुसंज्ञो गिरि' रिति ब्रह्माण्डपुराणे गिरिपदस्य [illegible] पार्थक्ये [illegible] । 'पीठानि पञ्चाशदेकं चे' ति स्पष्टोपक्रमस्य प्रकारान्त-रेणानुपपत्तेः [illegible] । ततश्च 'जालंधरं मलयं शैलं मेरुं [illegible] तथे' ति योगिनीहृदय 'मलयं च महापीठं श्रीशैलो मेरुको गिरि' रिति [illegible] तत्संवादाद्गिरिपदस्या [illegible] इत्यनुचितम्। आस्थितं च तथैव [illegible] पारिजातादिपद्धतिषु। प्रसिद्धं च [illegible] गिरि-नाख्यं पीठम् । एतेन [illegible] एकैकपञ्चाशद्गणेशन्यासान्ते 'एतांस्तु विन्यसेद्देवि' [illegible]

दानमं' इतिवच्च पीठन्यासान्तेपि 'मातृकावत्सादा न्यसे' दित्युक्तेरैकरूप्यं संगच्छते। बहिर्मातृकान्यासे विंशत्यैकपञ्चाशतामुक्तत्वेन तत्साम्येनात्रापि तथैव सिद्धेः, तन्त्रान्तरैकवाक्यतायाः संभवन्त्यास्त्यागायोगाच्चेति । प्रकृते एकपञ्चाशत्पदमपेक्षितमेवेति यद्याग्रहस्तदा रूपपदमेकसंख्यापरत्वेन व्याख्यायताम् । 'रूपे शून्य' मिति पिङ्गलसूत्रे हलायुधादीनां तथा व्याख्यानदर्शनादिति दिक् ।

विशृङ्खलेति---शृङ्खला कर्मादिनिर्बन्धः निगडवद्बन्धसाधनत्वात् । अत एवो क्तमभियुक्तैः---

पातकप्रचयवन्मम तावत्पुण्यपुञ्जमपि नाथ लुनीहि ।
काञ्चनी भवतु लोहमयी वा शृङ्खला यदि पदोर्न विशेषः ।।

इति । विगता शृङ्खला यस्याः विधिनिषेधानामविद्यावद्विषयत्वात् । नग्नेति वा । अन्नपुरादिपीठेषु तादृशदेवीमूर्तिदर्शनात् 'स्वयोनिदर्शनान्मृह्यत्पशुवर्गमिनुस्मरे' दिति तिरस्करिणीध्यानदर्शनाच्च, जवनिकाया जवनिकान्तरानपेक्षत्वेन तादृशध्यानस्य युक्तत्वाच्च । 'शृङ्खला स्यात्कटीवस्त्रबन्धेऽपि निगडेऽपि च' ति विश्वः ।

विविक्तेति---विविक्तो विजनदेशः स एव च पवित्रोऽपि । 'सर्वत्र मेध्या वसुधा यत्र लोको न दृश्यत' इति हारीतस्मृतेः । 'विविक्तौ पूतविजनौ' वित्यमरकोशात् राजनोऽपि पवित्रः अपवित्रोऽपि विजनो देशश्चेति द्वावपि विविक्तौ । इह तु पवित्रत्वे सति विजनता विवक्षिता । तादृशस्थले तिष्ठति । अपवित्रजनसंमर्दे वाह्ये तत्प्रादुर्भावाभावानुभवात् । आत्मानात्मविवेकशीलेषु तिष्ठतीति वा ।

वीरेति—वीरा उपासकधुरंधरा, रणे अभिमुखे हता वा । तेषां माता जननी हितकर्तृत्वात् । 'वीरं मद्यस्य भाजने' इति विश्वकोशात्पानपात्रं तन्मातीति वा । अथवा वीराख्यो गणेश्वरोऽम्बया पुत्रत्वेन स्वीकृत इति वीरमाता । तथाच पद्मपुराणे वीरकं प्रकृत्य शिववाक्यम्—

स एष वीरको देवि सदा मे हृदयप्रियः ।
नानाश्चर्यगुणाधारि गणेश्वरगणार्चितः ।।

इत्यादितत्प्रशंसाश्रवणोत्तरं देव्युवाच ।

ईदृशस्य सुतस्यास्ति ममोत्कण्ठा पुरान्तक ।
कदाहमीदृशं पुत्रं द्रक्ष्याम्यानन्ददायकम् ।।

शिव उवाच ।

एष एव सुतस्तेऽस्तु नयनानन्दहेतुकः ।
त्वया पुत्रः कृतार्थः स्याद्वीरकोऽपि सुमध्यमे ।।

इत्युक्त्वा प्रेषयामास निजया तूर्णमुत्सुका ।
वीक्षणानयनाग्नौ कृत्वा भूयः प्रजाम् ॥

इत्यादि ।

वियदिति—वियत आकाशस्य प्रसूतिका । 'आत्मन आकाशः संभूत' इति श्रुतेः ॥ २०७ ॥

मुकुन्दा मुक्तिनिलया मूलविग्रहरूपिणी ।
भावज्ञा भवरोगघ्नी भवचक्रप्रवर्तिनी ॥ २०८ ॥

मुकुन्देति— मुक्तिं ददातीति मुकुन्दा । पृषोदरादिः । विष्णुरूपत्वाद्वा । तदुक्तं तन्त्रराजे गोपालमन्त्रावतारणे—

कदाचिदाद्या ललिता पुंरूपा कृष्णविग्रहा ।
स्ववेणुनादसमारम्भादकरोद्विवशं जगत् ॥
ततः स गोपीर्जातिसंगतोऽभूत्स्वकाङ्क्षितः ।
तदा तेन विनोदाय स्व[illegible]ऽकल्पयत्तनुः ॥

इत्यादि । रत्नविशेषात्मरूपा वा । 'मुकुन्दः पुण्डरीकाक्षे रत्नभेदेऽपि पारदे' इति विश्वः ।

मुक्तीति—मुक्तानां पञ्चविधमोक्षाणां निलय आकरो यस्याम् ।

मूलेति—बालात्रिपुरसुन्दर्यादिसर्वदेवतानां मूलभूतो यो राजराजेश्वरीविग्रहः स एव रूपमस्याः । तथाच गौडपादीयानि दश सूत्राणि 'सैव विद्ये' त्यारभ्य 'स्वयमुक्ताकारेण' त्यन्तानि—एकस्या एव विद्यायाः शाम्भवी–विद्या–श्यामाभेदेन त्रैविध्यं प्रतिपाद्य तास्वेकैकस्या अनेकविधत्वं निरूप्य प्रतिपादयन्ति ।

भावज्ञेति—भावाञ्जानातीति भावज्ञा । 'भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु' इत्यमरः । 'भावो योनिबुधार्थेषु क्रियालीलाविभूतिषु' इत्यमरशेषः । 'तस्य भावस्त्वतलौ' इति सूत्रे धर्मोऽपि भावः । 'भावप्रधानमाख्यातम्' इति स्मृतौ भावनापि भावः । 'धात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयते' । 'अस्ति जायते वर्धते' इत्यादयो यास्कपरिगणिता विकारा अपि षड्भावाः । भवो भक्ति-भंजनीयोऽस्य भावः । तार्किकसंमताः षट्पदार्था अपि भावाः । भवः संसारः स एव भावः । तत्संबन्धिनः सांसारिका अपि भावाः । भवः शिवस्तस्येमे शैवा अपि भावाः । भवो भक्तिभजनीयोऽस्य भावः । 'भक्त' इति पाणिनिसूत्रेणाण्वा । भा कान्तिस्तां वान्ति गच्छन्ति सूर्यादयोऽपि भावाः । भक्तिरपि भावः । योगिनः हृदये

भवेति—भवः संसार एव रोगस्तं हन्ति 'नान्यं पश्यामि भैषज्यमन्तरेण वृषध्वजः' मिति शास्त्रवचनात् ।

व्याधीनां भेषजं यद्वत्प्रतिपक्षस्वभावतः ।
तद्वत्संसाररोगाणां प्रतिपक्षः शिवाश्रयः ॥

इति शिवपुराणाच्च । भवचक्रं संसारमण्डलं प्रवर्तयति, भवचक्रवत्प्रवर्तयतीति वा । तदुक्तं मनुस्मृतौ—

एषा सर्वाणि भूतानि पञ्चभिर्व्याप्य मूर्तिभिः ।
जन्मवृद्धिक्षयैर्नित्यं संसारयति चक्रवत् ॥

इति । विष्णुभागवतेऽपि—

त्वमेव सर्वजगतामीश्वरो बन्धमोक्षयोः ।
तं त्वामर्चन्ति कुशलाः प्रपन्नार्तिहरं हरम् ॥

इति । भवचक्रमनाहतचक्रं वा तत्र शिवस्यावस्थानात् । ननु कोणपत्रसमुच्चयस्यैव चक्रपदवाच्यत्वमिति तान्त्रिकसिद्धान्तादनाहते कोणभावात्कथं चक्रपदेन तदुपस्थितिः। अत एव 'अनाहताब्जनिलये' त्येव प्रयोगः । केवलपत्रसमुदाये पद्मत्वं केवलकोणसमुदाये यन्त्रत्वमिति सिद्धान्तादिति चेन्न । कोणत्वाभिप्रायेण मूलाधारादिष्वपि चक्रव्यवहार इति वदद्भिर्विचाररत्नभाष्यकारैरेवमेव समाहितत्वात् । पत्रेषु कोणत्वारोपाद् गौणव्यवहार इति तदाशय इति केचित् । तत्र कोणत्वविवक्षायां यन्त्रत्वविवक्षापत्तेः यन्त्रव्यवहारस्यैवापत्तेः । अतस्तत्कर्णिकोपरि त्रिकोणस्य सत्त्वादित्येव भाष्याशयं युक्तमुत्पश्याम: । बिन्दुचक्राष्टदलषोडशदलवृत्तत्रयभूपुरत्रयाणि श्रीचक्रान्तर्गतानि वा भवचक्राणि । भवस्य शिवस्य चक्रं मनः प्रवर्तयतीति वा । 'चक्रं हि मन एवे' ति विष्णुपुराणे 'चलत्स्वरूपमत्यन्तं जवेनान्तरितानिलम्। चक्रस्वरूपं च मनो धत्ते विष्णुः करे स्थित' मिति ॥ २०८ ॥

छन्दःसारा शास्त्रसारा मन्त्रसारा तलोदरी ।
उदारकीर्तिरुद्दामवैभवा वर्णरूपिणी ॥ २०९ ॥

छन्दस्सारेति— छन्दःशब्दो वेदपरो गायत्र्यादिपरः पैङ्गलतन्त्रपरो वा । 'छन्दः पद्ये च वेदे च स्वैराचाराभिलाषयो' रिति विश्वः । पद्ये वादौ। सारशब्दो न केवलं पुल्लिङ्गः । 'संसारे किं सारं' 'सा दशा वै तात्त्विकी' त्यादिप्रयोगात् । 'सारो बले मज्जनि च स्थिरांशे न्याय्ये च नीरे च धने च सारम्। वेदेऽन्यवत्सारमुदाहरन्ती' ति च विश्वः । अत्र स्थिरांशशब्दो निष्कृष्टांशपरः अनिष्कृष्टस्यास्थिरत्वात् । ततश्च वेदे उपनिषद्भागेऽस्याः स्वरूपनिष्कर्षः । छन्दःसु सारो निष्कर्षो यस्या इति विग्रहः । गायत्र्यादिछन्दःसु निष्कृष्टं रूपं गायत्रीमन्त्रस्तस्यापि

तज्ज्ञानार्थमुपाया विद्या लोके चतुर्दश प्रोक्ताः ।
तेष्वपि च सारभूता वेदास्तत्रापि गायत्री ॥
तस्या रूपद्वितयं तत्रैकं यत्पाठ्यते स्पष्टम् ।
वेदेषु चतुर्ष्वपि परमत्यन्तं गोपनीयतरम् ॥
कामो योनिः कमलेत्येवं संकेतितैः शब्दैः ।
व्यवहरति न तु प्रकटं यां विद्यां वेदपुरुषोऽपि ॥

आथर्वणेऽपि त्रैपुरसूक्ते षोडशर्चे—

कामो योनिः कमला वज्रपाणि
र्गुहा हसा मातरिश्वाभ्रमिन्द्रः ।
पुनर्गुहा सकला मायया च
पुरूच्यैषा विश्वमाता च विद्या ॥

इत्यस्यामृचि कादिविद्याया उद्धारः । पिङ्गलसूत्रे हि 'द्विकौ ग्लौ । मिश्रौ च' इति सूत्रद्वयेन महाप्रस्तारः प्रतिपादितः सचानवधिकस्यापि शब्दजातस्य निःशेषेण ज्ञानोपायः । स च छन्दोभास्कर एवास्माभिः प्रकटीकृतश्छन्दःशास्त्रे । सारं माहात्म्यं यस्या वैखर्याः सरस्वत्या इत्यर्थः । यद्वा—

यत्र यत्र मनस्तुष्टिर्मनस्तत्रैव धारयेत् ।
तत्र तत्र परानन्दस्वरूपं संप्रकाशते ॥

इति **विज्ञानभैरवभट्टारको**क्तरीत्योपासकधौरेयस्य यत्रेच्छा स एव धर्मः । यत्र नेच्छा स एवाधर्मः । उक्तं च शाकुन्तले 'सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तय' इति । सदाचारस्मृत्युक्तो निबन्धोऽपि प्रौढोल्लासावधिक एव 'प्रौढान्तं समयाचारा' इति कल्पसूत्रात् । सर्वमेतदभिप्रेत्य कौलोपनिषदि श्रूयते 'धर्मोऽधर्मः अधर्मो धर्म' इति । योगिनीहृदयेऽपि—

पिबन्नृत्यन्नमन्खादन्स्वैराचारपरः स्वयम् ।
अहन्तेदन्तयोरैक्यं भावयन्विहरेत्सुखम् ॥

इत्युक्तरीत्येदृशमनःसमाधिमतामिच्छाविषयोऽर्थो नियमेन धर्म एव भवतीत्येतदभिप्रायः । स्मृतिष्वपि 'श्रुतिः स्मृतिः सदाचार आत्मनस्तुष्टिरेव चे'ति धर्मप्रमाणेषु मनःप्रवृत्तेर्गणनमीदृशसमाहितमनःपरमेव । अन्यथातिप्रसङ्गात् । ईदृशं स्वैराचरणं सारं न्याय्यं यस्या इत्यर्थः । अभिलाष इच्छा सारो निष्कृष्टरूपं यस्या इति वा । देव्या इच्छाशक्तिस्वरूपत्वात् । सारपदस्य श्रेष्ठपरत्वे तु विशेषणनिघ्नत्वान्नास्त्येव पर्यायित्वव्यापत्तिः ।

शास्त्रसारेति—एवमुत्तरनामद्वयेऽपि 'शास्त्रयोनित्वादि'ति सौत्रादृताद्वि- शास्त्रं शब्दशास्त्रमित्यादि तान्त्रिकाच्च व्यवहारबहुलत्वमपि वेदान्तशास्त्रमी- मांसादिपरो वा । तदुक्तं भाष्यस्थम्—

प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा ।
पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते ॥

इति ।

मन्त्रेति—मन्त्रशब्दोऽपि 'कारप्रत्ययात्मकमन्त्रो लिङ्' इत्यादिव्यवहारात्प्रेर- णात्मकलिङ्गमनुपरस्तत्प्रतिपादकचतुःषष्टितन्त्रपरो वा ।

तलोदरीति—तलं करतलादि तद्वत्कृशं मध्यं चोदरं न तु स्थूलं मेयोदिवद्- च्छूनं यस्याः । अकारप्रश्लेषेणातलादयो लोका एवोदरं यस्या विराड्रूपाया इत्य- प्यर्थः सुवचः ।

उदारेति—उदारा महत्तरा कीर्तिर्यस्याः । उत्कृष्टा आसमन्ताद्व्याप्ता च आरा तीव्रसाध्या च कीर्तिर्यदुपासनयेति वा । 'लघुजिन्मर इत्' मिति विश्वपुराणीय- कोशः । ऋकारो देवमातृवाचकः । आ अरौ अरः इति रूपाणि । उ: अपत्यानि अरा देवाः तानुत्क्रान्ता कीर्तिर्यस्येति वा । आरं मङ्गलमुत्क्रान्ता वा । यत्कीर्तनं मङ्गलादिदुष्टग्रहदोषनिरासकमिति यावत् । आदित्यमण्डलान्तर्गतं सगुण चैतन्य- मुच्छब्दवाच्यम् । 'य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुष' इत्यधिकृत्य 'तस्योदिति नाम' इति श्रुतेः । तस्मिन्नारा आयुधविशेषो यस्या ईदृशी कीर्तिर्यस्या इति वा । 'आरा चर्मप्रभेदिके' ति कोशात् । अत पुरुषस्य दुःखप्रदा यत्कीर्तिरिति यावत् । तत्कीर्तिर्जेत्री कीर्तिर्यदुपासनया भवतीति तात्पर्यम् । आसमन्ताद्व्याप्तोऽरः सुधा- ह्रदस्तद्वदुत्कृष्टा कीर्तिर्यस्या इति वा । सगुणब्रह्मोपासकानां प्राप्ये परब्रह्मनगरे अपराजिताख्ये 'अरश्च ण्यश्चेति ह्रौ सुधाह्रदावर्णवौ ब्रह्मलोके' इति श्रुतिषु प्रसिद्धम् । 'अनावृत्तिः शब्दा' दिति सूत्रे श्रीशंकराचार्यभगवत्पादैरप्युक्तम् ।

उद्दामेति—दाम बन्धनरज्जुः परिच्छेदो तदुत्क्रान्तमुद्दामियत्तानवच्छिन्नं वैभवं यस्याः ।

वर्णेति—वर्णाश्चतुःषष्टिसंख्याका रूपमस्याः । तदुक्तं पाणिनिशिक्षायाम्—

त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः शंभुमते मताः ।
प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयंभुवः ॥

इति । २०९ ॥

जन्ममृत्युजरातप्तजनविश्रान्तिदायिनी ।
सर्वोपनिषदुद्घुष्टा शान्त्यतीतकलात्मिका ॥ २१० ॥

जन्मेति—जन्मादित्रयेण तप्तेभ्यो जनेभ्यो विश्रान्तिभिर्दुःखापहारिभिर्व्यवतं स्वात्मसुखं दत्ते ।

सर्वेति—सर्वास्वैतरेयादिषूपनिषत्सु रहस्यभूतासु श्रुतिशिरोभूतवाक्तन्तिषू-त्कर्षेण घुष्टा प्रतिपाद्या । 'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवती' त्यत्रोपनिषत्पदस्य रहस्यपरत्वेन व्याख्यानदर्शनात् । तस्य निरुक्तिरप्या-चार्यैर्दर्शिता—

उपनीये ममात्मानं ब्रह्मापास्तद्वयं ततः ।
निहन्त्यविद्यां तज्जां च तस्मादुपनिषन्मता ।।

इति । अत्रोत्कर्ष ऐकरूप्यम् । उच्चैस्त्वस्य धातुनैव लाभात् । 'उच्चैर्घुष्टं तु घोषणे' ति कोशात् । ऐकरूप्यं च प्रतिवेदान्तं विहितानां सगुणब्रह्मोपास्तीनां भेदा-भावः । तदिदं 'सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषा' दित्यधिकरणे स्पष्टम् ।

शान्तीति—आकाशनिष्ठा कला शान्त्यतीतेत्युच्यते । तत्स्वरूपं च शैवागमे 'शान्त्यतीतकलाद्वैतनिर्वाणानन्दबोधदे' ति । तदात्मिका तदभिन्ना ।। २१० ।।

गम्भीरा गगनान्तस्था गर्विता गानलोलुपा ।
कल्पनारहिता काष्ठाऽकान्ता कान्तार्धविग्रहा ।। २११ ।।

गम्भीरेति—अनन्त्याद्गम्भीरा । महाह्लदस्वरूपेत्यर्थः । तथाच शिवसूत्रम् 'महाह्लदानुसंधानान्मन्त्रवीर्यानुभव' इति ।

महाह्लद इति प्रोक्ता शक्तिर्भगवती परा ।
अनुसंधानमित्युक्तं तत्तादात्म्यविमर्शनम् ।।
मन्त्रवीर्यमिति प्रोक्तं पूर्णाहन्ताविमर्शनम् ।
तदीयोऽनुभवस्तस्य स्फुरणं स्वात्मनः स्फुटम् ।

इति । अन्यत्रापि—

परा भट्टारिका संविदिच्छाशक्तिपुरःसरम् ।
स्थूलप्रमेयपर्यन्तं वमन्ती विश्वमान्तरम् ।।
प्रमात्रन्तर्बहीरूपा हृषीकविषयात्मनाम् ।
प्रवर्तकत्वस्वच्छत्वगम्भीरत्वादिधर्मतः ।।
महाह्लदो जगद्व्यापी देशकालाद्यगोचरः ।

इति । 'गं' इति गणपतिबीजम् । तेन गणपतिरेवोच्यते । तस्य भियं रात्यादत्ते

गगनेति —गगनस्य दहराकाशस्य भूताकाशस्य पराकाशस्य वान्तर्मध्ये तिष्ठतीति । 'वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येक' इति श्रुतेः । गगनस्यान्ते नाशकालेऽपि तिष्ठति वा । गगनं अकारः, अन्तस्था यरलवा इति पञ्चभूतबीजोद्धारः ।

गर्वितेति गर्वो विश्वनिर्माणविपयिणी पराहन्ता, सास्याः सञ्जाता । तारकादित्वादितच् ।

गानेति - गानं तता-नद्ध-सुपिर-घनचतुष्टयसमुच्चयात्मकं, वादित्रादिकं वा, शारीरं गान्धर्वं वा, साम वा तयोर्लोलुपा सतृष्णा ।

कल्पनेति—कल्पना वासनामय्यो दृश्यवीचयस्ताभी रहिता । तासां कल्पितत्वादेव । यद्वा कल्पेऽपि नाराणां हिता । 'संवर्तः प्रलयः कल्प' इति कोशः । 'नृ नय' इति धातोः । 'नयतीति नरः प्रोक्तः परमात्मा सनातन' इति स्मृत्या च । नरस्येमे नारा जीवाः । सकलनाशकारिणि प्रलयकालेऽपि जीवानां स्वोदरे वासनारूपतया स्थापने हितकर्त्री किमुत सृष्टिस्थितिकाल इति यावत् । उक्तं **चाष्टावक्रगीतायाम्**—

> मय्यनन्ते चिदम्भोधावाश्चर्यं जीववीचयः ।
> उद्यन्ति घ्नन्ति खेलन्ति प्रविशन्ति स्वभावतः ॥

इति ।

काष्ठेति—अष्टादशनिमेषात्मकः कालः काष्ठा । दारुहरिद्रापि काष्ठा । सा हि स्कन्धनाभिनालपरिणामरूपत्वाच्छिवशक्तयोरभिन्नेवेति **भैरवतन्त्रे** कथा । 'काष्ठा दारुहरिद्रायां कालमानप्रभेदयो' रिति रभसः । तदुभयरूपा । वेदान्तवाक्यार्थतत्त्वनिष्कर्षोऽपि काष्ठा । तदुक्तं **सूतसंहितायाम्**—

> प्रतीतमप्रतीतं वा सदसच्च परः शिवः ।
> इति वेदान्तवाक्यानां निष्ठा काष्ठेति कथ्यते ॥

इति । 'सा काष्ठा सा परा गति' रिति श्रुतिश्च । यद्वा गगनात्मकस्य भीमनामकस्य परशिवस्य पत्नी स्वर्गमाता देवी दिक्स्वरूपत्वात्काष्ठेत्युच्यते । तथाच **लैङ्गे**—

> चराचराणां भूतानां सर्वेषामवकाशदः ।
> व्योमात्मा भगवान्देवो भीम इत्युच्यते बुधैः ॥
>
> महामहिम्नो देवस्य भीमस्य परमात्मनः ।
> दशस्वरूपादिक्पत्नी सुतः स्वर्गश्च सूरिभिः ॥

इति । **वायुपुराणेऽपि**—

नाम्ना षष्ठस्य या भीमा तनुराकाश उच्यते ।
दिशः पत्न्यः स्मृतास्तस्य स्वर्गस्तस्य सुतः स्मृतः ॥

इति । क्रान्त्वा तिष्ठतीति काष्ठेति नैरुक्ताः । 'अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुल'मिति श्रुतिः। 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जग'दिति स्मृतिश्च ।

अकान्तेति—अकान्तेति त्र्यक्षरं नाम । 'अकं पापे च दुःखे च' तयोरन्तो नाशो यया सा ।

कान्तेति—विग्रहस्य शरीरस्यार्धमर्धविग्रहः । 'अर्धं नपुंसक'मिति समासः। कान्तः परशिव एवार्धविग्रहो यस्याः। कान्तस्यार्धं कान्तार्धं कान्तार्धं विग्रहो यस्या इति वा । नचैतत्पक्षेऽर्धकान्त इति रूपापत्तिः । अत्रत्यार्धपदस्य नियतलिङ्गत्वस्वीकारात् नियतनपुंसकलिङ्गकस्यैव पूर्वनिपातविधानात् कः पुनः पुलिङ्ग इत्यादिप्रश्नोत्तरपरे महाभाष्ये पुंलिङ्गवदस्या नियतलिङ्गपरत्वेन कैयटीये व्याख्यानात् । तथाच भगवान्पिङ्गलनागःप्रायुङ्क्त 'स्वरा अर्धं चार्यार्धं' इति । वस्तुतस्तु अर्धविग्रहा इत्यत्र कर्मधारय एव समासः । षष्ठीतत्पुरुषे तु विग्रहार्धमित्येवापद्येत । अत एव परवल्लिङ्गसूत्रे महाभाष्ये 'अर्धं नपुंसक'मिति सूत्रं प्रत्याख्यातमित्यन्यदेतत् । तेन कान्तार्धमिति समासेऽपि समप्रविभागवचनत्वमेवार्धशब्दस्य द्रष्टव्यम्। ककारस्यान्तः कान्तः स्यकारस्तेन द्यौर्लक्ष्यते । अर्धशब्दो भागमात्रपरः । तेन द्यौः शरीरैकदेशो यस्या इत्यर्थ इति वा । 'पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवी'ति मन्त्रवर्णात् ॥ २११ ॥

कार्यकारणनिर्मुक्ता कामकेलितरङ्गिता ।
कनत्कनकताटङ्का लीलाविग्रहधारिणी ॥ २१२ ॥

कार्येति—कार्याणि महत्त्वादीनि कारणं मूलप्रकृतिः तैर्विनिर्मुक्ता । चैतन्ये तेषां परमार्थतोऽभावात् 'न तस्य कार्यं करणं च विद्यत' इति श्रुतेः ।

कामेति—कामस्य कामेश्वरस्य केलीनां क्रीडाविलासानां तरङ्गाः परम्पराः संजाता अस्याः ।

कनत्कनकेति—कनती दीप्यमाने कनकस्य सुवर्णमये ताटङ्के कर्णाभरणविशेषौ यस्याः ।

लीलेति—लीलयानायासेन विग्रहानवतारविशेषान्धारयति पद्मराजस्य महिषी लीलादेवी तद्विग्रहधारिणी वा । सा च योगवासिष्ठे प्रसिद्धा 'आसीदस्मिन्महीपाल कुले पद्मो विकासवान् । पद्मोनामेत्युपक्रम्य 'तस्यासीत्सुभगा भार्या लीला नाम पतिव्रते'ति ॥ २१२ ॥

अजा क्षयविनिर्मुक्ता मुग्धा क्षिप्रप्रसादिनी ।
अन्तर्मुखसमाराध्या बहिर्मुखसुदुर्लभा ।। २१३ ।।

अजेति—जन्मराहित्यादजा । 'अजामेका' मिति श्रुतेः, 'न जातो न जनिष्यत' इति श्रुतेश्च । **महाभारतेऽपि**—

नहि जातो न जायेऽहं न जनिष्ये कदाचन ।
क्षेत्रज्ञः सर्वभूतानां तस्मादहमजः स्मृत ।।

इति । जननं हि मृत्युसमव्याप्तम् । 'जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य चे' ति वचनात् ।

क्षयेति—तदिह जननाभावरूपव्यापकविरुद्धोपलब्ध्या प्राप्तमर्थमाह । क्षयेण मरणेन विनिर्मुक्ता । क्षये गृह एव विशिष्य निर्मुक्ता ययेति वा । मुमुक्षुभिर्विषयभिया गृहत्यागः क्रियते । सुन्दर्युपासकैस्तु गृहएव मोक्षः प्रायत इति तात्पर्यम् । तदिदमुक्तमस्माभिः **शिवस्तुतौ**—

यदि परमिच्छसि धाम त्यज मा नाम स्वकं धाम ।
परपदनियमनदाम स्मर हृदि कामद्विषो नाम ।।

इति दुर्वासाप्याह ।

मुग्धेति—सङ्गं मोमोक्षतीति मुग्धा सौन्दर्यवती । अकारप्रश्लेषेण न सन्ति मूढा यस्या इत्यपि सुवचम् । 'मुग्धः सुन्दरमूढयो' रिति विश्वः ।

क्षिप्रेति—क्षिप्रं स्वल्पदिनैरेव प्रसीदतीति तथा । अतएवोक्तं सौरपुराणे—

क्रमेण लभ्यतेऽन्येषां मुक्तिराराधनाद्द्विजाः ।
आराधनादुमेशस्य तस्मिञ्जन्मनि मुच्यते ।।

इति । इदं तु तीव्रतरभक्तिमत्पुरुषधौरेयपरम् । अन्येषां तु **शिवपुराणे** स्मर्यते—

अल्पभावेऽपि यो मर्त्यः सोऽपि जन्मत्रयात्परम् ।
न योनियन्त्रपीडायै भविष्यति न संशयः ।।

इति । तदिमां व्यवस्थामभिप्रेत्योक्तं **तन्त्रराजे**—

अन्यथा संप्रदायेन जपहोमार्चनादिकम् ।
कृतं जन्मान्तरे सम्यक्संप्रदायाय कल्पते ।।

इति ।

अन्तर्मुखेति—अन्तः स्वात्मप्रवणं मुखं चित्तवृत्तिर्येषां तैः सम्यगाराध्या ।

बहिर्मुखेति—बहिर्विषयैकप्रवणं मुखं येषां तेषां सुष्टु दुर्लभा । 'तर नामसुलभे' त्यानन्दलहर्याम् ॥ २१३ ॥

त्रयी त्रिवर्गनिलया त्रिस्था त्रिपुरमालिनी ।
निरामया निरालम्बा स्वात्मारामा सुधासृतिः ॥ २१४ ॥

त्रयीति—'स्त्रियामृक्सामयजुषी इति वेदास्त्रयस्त्रयी' ति कोशाद्वेदत्र तथाच कूर्मपुराणे हिमवन्तं प्रति देवीवचनम्—

ममैवान्या परा शक्तिर्वेदसंज्ञा पुरातनी ।
ऋग्यजुःसामरूपेण सर्गादौ संप्रवर्तत ॥

इति । पद्मपुराणेऽपि 'आन्वीक्षिकी त्रयी देवि दण्डनीतिश्च कथ्यस' इति । पुराणेऽपि—

ऋग्यजुःसामभागेन साङ्गवेदगता यतः ।
त्रयीति पठ्यते लोके दृष्टादृष्टप्रसाधना ॥

इति । नित्यातन्त्रे तु—

अकारादिः सामवेदो ऋग्वेदश्च तदादिकः ।
यजुर्वेद इकारादिस्तेषां संयोगतः शुचिः ॥
तन्निष्पत्तिं शृणु प्राज्ञे प्रोक्ताः पूर्वाधरक्रमात् ।
विलिख्य योजयेत्पूर्वं शब्दशास्त्रानुसारतः ॥
गुणसंध्या ऋग्यजुषं ततस्तेनापरं तथा ।
वृद्धिसंध्या समायुंज्यादित्युत्पन्नं शुचेर्वपुः ॥
तेन त्रयीमयी विद्या कार्यकारणयोगतः ।

इत्युक्तम् । अत्र शुचिशब्देन वाग्भवं बीजमुच्यते । तेन तद्रूपेत्यर्थो वा ।

त्रिवर्गेति—'त्रिवर्गो धर्मकामार्थै' रिति कोशः तस्य निलयः स्थानं त्रिषु भूतादिकालेष्वकारोकारमकारेषु वा स्था स्थितिर्यस्याः ।

त्रिस्थेति—त्रिषु लोकादिष्वभेदेन तिष्ठतीति वा त्रिस्था । तदुक्तं म पुराणे—

त्रयो लोकस्त्रयो देवास्त्रैविद्यं पावकत्रयम् ।
त्रीणि ज्योतींषि वर्गाश्च त्रयो धर्मादयस्तथा ॥
त्रयो गुणास्त्रयः शब्दास्त्रयो दोषास्तथाश्रमाः ।
त्रयः कालास्तथावस्थाः पितरोऽहर्निशादयः ॥

मात्रात्रयं च ते रूपं त्रिस्थे देवि सरस्वती ।

इति ।

त्रिपुरेति-—अन्तर्दशारचक्राभिमानिनी देवता त्रिपुरमालिनी ॥

अथ परिभाषामण्डलेऽष्टत्रिंशन्नामानि विभजते ।

चतुरर्धभवो देवो वदन्विभेदं विभागमार्गेण ।
गौणतरङ्गमतिः खलु शंभोर्वादं चरत्र्यंघ्रिः ॥ ३० ॥

स्पष्टम् ॥ ३० ॥

निरामयेति—निर्गता आमया रोगा यया ।

निरालम्बेति—सर्वालम्बनस्यालम्बान्तरायोगान्निरालम्बा । तथात्वेऽनवस्थापत्तेः ।

स्वात्मेति—सा च मूलक्षयकरीत्यस्या अनालम्बत्वमेव साधयति । स्वात्मन्येवारामः क्रीडनं यस्याः । स्वात्मानमेव द्वेधा विभज्यान्योन्यं क्रीडमानेति यावत् । तथाच माध्यन्दिना अधीयते 'स वै न रेमे तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छत् स ह्येतावानास यथा स्त्रीपुमांसौ संपरिष्वक्तौ स इममेवात्मानं द्वेधा पातयत्ततः पतिश्च पत्नी चाभवता' मिति । स्वात्मैवारामः कृत्रिमवनरूपं विचित्रं जगद्यस्या इति वा । जगन्निर्माणसंहारकालयोः स्वात्ममात्रावशेषात् । तथाच वायुपुराणे

एकस्तु प्रभुशक्तया वै बहुधा भवतीश्वरः ।
भूत्वा यस्माच्च बहुधा भवत्येकः पुनस्तु सः ॥

इति । स्वमात्मीयं जगच्च आत्मा ब्रह्म च अनयोरारामः क्रीडनं विहरणं वृत्तित्वं यस्या इति वा । तदुक्तं मार्कण्डेयपुराणे—

त्वमक्षरं परं देवि यत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
अक्षरं ब्रह्म परमं जगच्चैतत्क्षरात्मकम् ॥
दारुण्यवस्थितो वह्निर्भौमाश्च परमाणवः ।
तथा त्वयि स्थितं ब्रह्म जगच्चेदमशेषतः ॥

इति ।

सुधेति-—सुधायाः सहस्रारकर्णिकाचन्द्रगतायाः स्रुतिः स्रवणं यया कुण्डलिन्या सा । सुधायाः स्रुतिरेव वा । डाकिन्यादिमण्डलान्याप्याययन्ती सा क्रियैव भगवती-त्यर्थः ।

दशभिः पञ्चभिश्चैव सुधामृतपरिस्रवैः।
कृष्णपक्षे सदा पीत्वा जायन्ते पीवराः सुराः॥
तत्सर्वं शांभवी माया।

इति **वायुपुराणात्**। **ज्ञानार्णवे** शक्तिबीजसाधने 'स्रवत्पीयूषधाराभिर्वर्षन्तीं विषहारिणी' मिति यद्ध्यानमुक्तं तादृशरूपवतीति वा॥ २१४॥

संसारपङ्कनिर्मग्नसमुद्धरणपण्डिता।
यज्ञप्रिया यज्ञकर्त्री यजमानस्वरूपिणी॥ २१५॥

संसारेति—संसारलक्षणे कर्दमे निःशेषेण मग्नानां जनानां सम्यगुद्धरणे पण्डिता कुशला। अत एवोक्तं **कौर्मे**—

ये मनागपि शर्वाणीं स्मरन्ति शरणार्थिनः।
दुस्तरापारसंसारसागरे न पतन्ति ते॥

इति।

यज्ञप्रियेति—यज्ञाः प्रिया यस्याः। 'यज्ञो वै विष्णु' रिति श्रुतेस्तत्प्रियेति वा।

यज्ञकर्त्रीति—यज्ञस्य कर्त्री।

यजमानेति—यजमानात्मको दीक्षितमूर्तिः परमशिवस्तस्य पत्नी दीक्षाख्या। सन्तानस्य माता। तदुक्तं **लैङ्गे**—

यजमानात्मको देवो महादेवो बुधैः प्रभुः।
उग्र इत्युच्यते सद्भिरीशानश्चेति चापरैः॥
उग्राह्वयस्य देवस्य यजमानात्मनः प्रभोः।
दीक्षा पत्नी बुधैरुक्ता संतानाख्यस्तदात्मजः॥

इति। **वायुपुराणे**ऽपि—

उग्रा तनुः सप्तमी या दीक्षितैर्ब्राह्मणैः सह।
दीक्षा पत्नी स्मृता तस्य संतानः पुत्र उच्यते॥

इति। अष्टसु शिवमूर्तिषु चरमा यजमानमूर्तिरिति क्वचिद्वर्ण्यते क्वचिदात्मेति तदुभयमप्याह। यजमानश्च स्वश्च यजमानस्वौ दीक्षितात्मानौ तौ रूपे अस्या इति। अल्पाच्यतरस्य पूर्वनिपातो न नित्यः 'एतत्तदो' रित्यादिनिर्देशात्। उक्तं च **लैङ्गे**—

पञ्चभूतानि चन्द्रार्कावात्मेति मुनिपुंगवाः।

आत्मा तस्याष्टमी मूर्तिर्यजमानाह्वया परा ।

इति ।। २१५ ।।

धर्माधारा धनाध्यक्षा धनधान्यविवर्धिनी ।
विप्रप्रिया विप्ररूपा विश्वभ्रमणकारिणी ।। २१६ ।।

धर्माधारेति—तत्तद्देशेषु शिष्टपरम्परायाता वेदाविरुद्धाः क्रिया धर्मपदवाच्याः तथाच **संवर्तस्मृतिः**—

[1]यस्मिन्देशे य आचारः परम्पर्यक्रमागतः ।
आम्नायैरविरुद्धश्च स धर्मः परिकीर्तितः ।।

इति । तेषामासमन्तात्सर्वदेशेषु धारा निरर्गलप्रवाहः । धर्म आधारो यस्या वा, धर्मे तिष्ठतीत्युपचारात् । 'धर्मे सर्वं प्रतिष्ठित'मिति श्रुतेः । धर्म आधारो यया वा । धर्मस्य सर्वाधारत्वं यत्कृतमिति यावत् ।

धनाध्यक्षेति—धनस्याध्यक्षा स्वामिनी । उपास्योपासकयोरभेदात् । कुबेर-रूपा वा ।

धनधान्येति—धनानि धान्यानि च विशेष्य वर्धयति ।

विप्रेति—वेदशास्त्रादिविद्यावन्तो ब्राह्मणा विप्राः । तदुक्तं **ब्रह्मवैवर्ते**—

जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते ।
विद्यया याति विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रिय उच्यते ।।

इति । ते प्रिया अभीष्टा यस्याः । 'अविद्यो वा सविद्यो वा ब्राह्मणो मामकी तनु,' रिति भगवद्वचनेन विप्रेषु कैमुतिकन्यायेन प्रीतिसिद्धेः ।

विप्ररूपेति—उक्तवचनादेव तादृशा विप्राः रूपं स्वरूपं यस्याः । अत एव श्रूयते 'यावतीर्वै देवतास्ताः सर्वा वेदविदि ब्राह्मणे वसन्ती'ति । **पराशरस्मृतिरपि**—

ब्राह्मणा जंगमं तीर्थं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
येषां वाक्योदकेनैव शुद्ध्यन्ति मलिना जनाः ।।

इति । अथवा विप्रान्रूपयति पूर्वरूपवतः करोत्याप्याययतीति वा । यस्या मन्त्र-जपादिना ब्राह्मणानामाप्यायनं भवतीति यावत् । तदुक्त**मापस्तम्बस्मृतौ**—

अपमानात्तपोवृद्धिः सन्मानात्तपसः क्षयः ।
अर्चितः पूजितो विप्रो दुग्धा गौरिव सीदति ।।

आप्यायते यथाऽहस्सु तृणैरमृतसंभवैः ।
एवं जपैश्च होमैश्च पुनराप्यायते द्विजः ॥

इति ।

विश्वेति — विश्वेषां ब्रह्माण्डानां भ्रमणं सृष्टिस्थितिनाशरूपं यातायातं कारयति ।

स्वभावमेके कवयो वदन्ति
कालं तथाऽन्ये परिमुह्यमानाः ।
देवस्यैष महिमा तु लोके
येनेदं भ्राम्यते ब्रह्मचक्रम् ॥

इति श्रुतेः । देवनिष्ठो महिमा शक्तिरेव भ्रामिकेत्यर्थः । 'भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायये'ति स्मृतिश्च । विश्वशब्दो विष्णुपरो वा 'विश्वं विष्णुर्वषट्कार' इत्युक्तेः तस्य भ्रमणकारिणी । स्मर्यते तावत्कालिकापुराणेऽयमितिहासः— विष्णुरेकदा व्योममार्गेण गरुडारूढो गच्छन्नधः कामरूपदेशे नीलाचलवासिनीं कामाख्यां देवीं प्रत्यासन्नामप्यनादृत्य तामप्रणम्यैव गतः । ततस्तत्कोपवशात्समुद्रमध्ये पतितःसंस्तत्रैव भ्रमन्नासीत् । ततः कियता कालेन गवेषयन्ती लक्ष्मीर्नारदमुखादिमं वृत्तान्तमाकर्ण्य तपसा कामाख्यां प्रसाद्य विष्णुं सावधानीकृत्य भ्रमणादमोचयत् । ततः सोऽपि तामाराध्य वैकुण्ठलोकमध्यवात्सीदिति ॥ २१६ ॥

विश्वग्रासा विद्रुमाभा वैष्णवी विष्णुरूपिणी ।
अयोनिर्योनिनिलया कूटस्था कुलरूपिणी ॥ २१७ ॥

विश्वग्रासेति—विश्वं चराचरं ग्रसतीति विश्वग्रासा । चराचरसंहर्त्रीत्यर्थः । तथाच काठके श्रूयते—

यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः ।
मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः ॥ ।

इति । अत्र मृत्योरुपसेचनत्वोक्तया तत्संहार्यचराचरप्रतीतेरित्याशयेन ब्रह्मसूत्रं 'अत्ता चराचरग्रहणा'दिति ।

विद्रुमेति—विद्रुमाः प्रवालास्तद्वदारक्ता विद्रुमाभा । वित् ज्ञानमेव द्रुमः पुङ्खानुपुङ्खप्रसृतत्वसाम्यात्तेन तुल्येति वा ।

वैष्णवीति—विष्णोरियं वैष्णवी । तथाच **देवीपुराणे**—

शङ्खचक्रगदा धत्ते विष्णुमाता तथारिहा ।
विष्णुरूपाथवा देवी वैष्णवी तेन गीयते ॥

इति । अत्र चतस्रो व्युत्पत्तयः सूचिताः । तथारिहेत्यस्य विष्णुरिव दैत्यान्हन्तीत्यर्थः।

विष्णुरूपिणीति—विष्णुरूपेत्यस्य तदभिन्नेत्यर्थः । तेन न प्रथमव्युत्पत्त्या गतार्थता । तदेवाह । विष्णुरेव रूपमस्याः । तदुक्तं ललितोपाख्याने **ब्रह्माण्डपुराण** एव 'ममैव पौरुषं रूपं गोपिकाजनमोहन' मिति देवीवचनात् । तत्रैव वीरभद्रं प्रति विष्णुवचनम्—

आद्या शक्तिर्महेशस्य चतुर्धा भिन्नविग्रहा ।
भोगे भवानीरूपा सा दुर्गारूपा च संगरे ।।
कोपे च कालिकारूपा पुंरूपा च मदात्मिका ।

इति । **कूर्मपुराणे**ऽपि हिमवत्कृतदेवीस्तवे—

सहस्रमूर्धानमनन्तशक्तिं सहस्रबाहुं पुरुषं पुराणम् ।
शयानमब्धौ ललिते तवैव नारायणाख्यं प्रणतोऽस्मि रूपम् ।।

इति । **कौर्म** एव मङ्कणकंप्रति शिवेन विश्वरूपे दर्शिते—

किमेतद्भगवद्रूपं सुघोरं विश्वतोमुखम् ।
का च सा भगवत्पार्श्वे राजमाना व्यवस्थिता ।।

इति मत्पृष्टेन शिवेन स्वस्वरूपप्रभावं निर्वर्ण्योक्तम्—

मम सा परमा माया प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका ।
प्रोच्यते मुनिभिः शक्तिर्जगद्योनिः सनातनी ।।
स एव मायया विश्वं व्यामोहयति विश्ववित् ।
नारायणः परोऽव्यक्तो मायारूप इति श्रुतिः ।।

इति । **सनत्कुमारसंहितायां** प्रभाकराख्यस्य राज्ञो विष्णुभक्तिं तन्महिष्याः पद्मिन्याख्यायाश्च पार्वतीभक्तिं वर्णयित्वोक्तम्—

एवं देव्यात्मना स्वेन रूपेण च जनार्दनः ।
दम्पत्योरेककायत्वादेक एव द्विधार्चितः ।।

इति । **बृहत्पाराशरस्मृता**वपि—

दुर्गां कात्यायनीं चैव यजन्वाग्देवतामपि ।
चेतसा सुप्रसन्नेन विष्णुलोकमवाप्नुयात् ।।

इति । **पद्मपुराणे**ऽपि—

चण्डिकां स्नपयेद्यस्तु ऐक्षवेण रसेन च ।
सौपर्णेन स यानेन विष्णुना सह मोदते ।।

इति । आदित्यपुराणशिवपुराणयोरपि ' या तस्य पार्श्वगा बाला सा पार्वत्यंशजो हरि ' रिति । वामनपुराणेऽपि—

पौर्णमास्यां तु यो माघे पूजयेद्विधिवच्छिवाम् ।
सोऽश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोके महीयत ।।

इति ।

अयोनिरिति—न विद्यते योनिः कारणं यस्याः साऽयोनिः । योनिशब्दः स्थानवचनो वा ' योनिष्ट इन्द्र निषदे अकारी ' ति श्रुतेः। हे इन्द्र, तव निषदे उपवेशनाय मया स्थानं कृतमित्यर्थात्, तेन स्थानरहिता अपरिच्छिन्नेत्यर्थः। अस्य विष्णोर्योनिर्जनिका मातेति वा ।

योनिरिति—निलीयते जगद्यस्यामिति निलया योनिश्चासौ निलया च । योनिशब्दः प्रकृतिपरः । ' कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनि ' मिति श्रुतौ प्रयोगात् । कर्तारं क्रियाशक्तिमन्तमीशं नियन्तारं पुरुषं प्रत्यञ्चं ब्रह्म पूर्णं योनिं ध्यानेनापश्यन्निति व्याख्यानात् । ' योनिश्च हि गीयत ' इति ब्रह्मसूत्रं च । यद्वा ' यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येक ' इति श्रुतौ मायापरत्वेनापि योनिपरस्य व्याख्यानदर्शनात् योनिर्मायैव निलयः परिच्छेदिका यस्या इति । योनीनां जगत्कारणानां ब्रह्मादीनां नितरां लयो यस्यामिति वा । योनिस्त्र्यस्रचक्रमेव निलयो यस्या बिन्दुरूपाया देव्या इति वा । अत एवाथर्वणे शौनकशाखायां श्रूयते—

तस्मिन्हिरण्मये कोशे त्र्यक्षरे त्रिप्रतिष्ठिते ।
तस्मिन्यद्यक्षमात्मन्वत्तद्वै ब्रह्मविदो विदुः ।।

इति । अस्या ऋचः पूर्वं—

अष्टाचक्रा नवद्वारा देवानां पूरयोध्या ।
तस्यां हिरण्मयः कोशः स्वर्गोऽपि ज्योतिषावृतः ।।

इति श्रुतम् । अनयो ऋृचोरर्थः—देवानामप्ययोध्या असाध्या दुर्लभा पूः नगरी श्रीचक्रमित्यर्थः । ' चक्रं पुरं च सदनमगारं च गुहा स्त्रिया ' मिति शंकरारण्यधृतविश्वाख्यकोशात् । ईश्वरावासरूपायोध्यानगरी तु मर्त्यानामयोध्या । इयं तु देवानामपीत्यर्थः । सा कीदृशी । अष्टाचक्रा अष्टौ चक्राणि अष्टारं द्वे दशारे मन्वस्रं अष्टदलषोडशदले पद्मे भ्रमित्रयं भूगृहत्रयं चेति यस्यां सा । नवसंख्यानि द्वाराणि योनिद्वारवत्त्रिकोणानि यस्यां सा । ' पञ्चशक्तिचतुर्वह्निसंयोगाच्चक्रसंभव ' इति नित्याहृदये । ' स्वाभिमुखाग्रत्रिकोणं शक्तिः, पराङ्मुखाग्रत्रिकोणं वह्नि ' रिति

प्ययमेवार्थः। तस्मिन्हिरण्मय इत्यादिसप्तम्यन्तं पञ्चकं समानाधिकरणं षष्ठ्यर्थम्। त्रिकोणे यदस्ति बिन्दुरूपं चक्रं तस्मिन् यक्षं पूज्यं तत्प्रसिद्धं ब्रह्मविद आत्मनीव विदुः। आत्माभेदेनेव बिन्दुभेदेनापि ब्रह्म मन्यन्त इत्यर्थः।

कूटेति—कूटयति छलयत्यात्मानमानन्दादिकमावृत्य संसारे पातयतीति कूटमज्ञानं तदध्यक्षतया तत्र तिष्ठति। 'कूटस्थमचलं ध्रुव'मिति स्मृतेः। कूटस्याज्ञानस्य स्था स्थितिर्यस्यां वा। कूटो गिरिशृङ्गं तद्वन्निष्क्रियतया तिष्ठतीति वा। अयस्कारैः प्रहाराधिकरणत्वेन भूमौ निखातो लोहविशेषः कूटस्तद्वन्निर्विकारा वा। कूटानां विश्वसमूहानां स्थितिर्यस्यां वा। वाग्भवादिकूटत्रये तिष्ठतीति वा। कूटं पुरद्वारं श्रीचक्रान्तर्गतत्रिकोणं तत्र तिष्ठतीति वा।

कूटं यन्त्रेऽनृते राशौ निश्चले लोहमुद्गरे।
मायाद्रिशृङ्गयोस्तुच्छे सीरावयवदम्भयोः॥
पुरद्वारे च शंसन्ति।

इति विश्वः।

कुलरूपिणीति—कुलं कौलमार्गो बाह्यपूजा वंश आचारो वा तद्रूपिणी॥२१७॥

वीरगोष्ठीप्रिया वीरा नैष्कर्म्या नादरूपिणी।
विज्ञानकलना कल्या विदग्धा बैन्दवासनी॥ २१८॥

वीरगोष्ठीति—वीराणां गोष्ठी सभा सल्लापो वा प्रिया यस्याः।

वीरेति—स्वयमपि वीर्यवत्त्वाद्वीरा। 'पतिपुत्रवती वीरे'ति तु नाममालायाम्।

नैष्कर्म्येति—निर्गतानि कर्माणि यस्मात्स निष्कर्मा तस्य भावो नैष्कर्म्यं तद्वती नैष्कर्म्या। अर्शआदित्वान्मत्वर्थीयोऽच्प्रत्ययः। स्वार्थे वा ष्यञ्। कर्मलोपाभाववतीत्यर्थः। 'लिप्यते न स पापेने'ति स्मृतेः 'न पुण्यपापे मम'ति श्रुतेश्च। योगसूत्रमपि 'क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वर' इति॥

इति भास्कररायेण कृते सौभाग्यभास्करे।
नवमेन शतेनाभूद्दशमी बोधिनी कला॥ १००॥

इति श्रीमल्ललितासहस्रनामभाष्ये नवमशतकं नाम दशमी कला॥ १०॥

नादेति—नादः प्रणवशिरस्थितस्तद्रूपा। तदुक्तमभियुक्तैः—

प्रत्यङ्मुखेन मनसा परिचीयमानं
शंसन्ति नेत्रसलिलैः पुलकैश्च धन्या ॥

इति । नादे रूपमस्या वा । तदुक्तं स्वच्छन्दतन्त्रे 'रोधिन्याख्यं यदुक्तं ते नादस्तस्योर्ध्वसंस्थित' इत्यादिना 'तस्योत्सङ्गगतामूर्ध्वगामिनीं परमां शिवाम् । ध्याये' दित्यन्तेन ।

विज्ञानेति—विज्ञानस्य ब्रह्मसाक्षात्कारस्य कलना स्वात्मसाक्षात्कारः 'चतुर्दशानां विद्यानां धारणं हि यथार्थतः । विज्ञानमिति तद्विद्या' दिति कौर्मोक्तं वा विज्ञानम् ।

कल्येति—कलासु साधुः कल्या । यद्वा कलयितुमर्हा कल्या उषःकालरूपा वा । कादम्बर्यादिरूपा वा ।

कल्यं सर्गे प्रभाते च कल्यां नीरोगदक्षयोः ।
कल्या कल्याणवाची स्यात्कादम्बर्यामपि स्मृता ॥

इति विश्वः ।

विदग्धेति—विदग्धा चातुर्यशीला ।

बैन्दवेति—भ्रुवोरुपरिभागे वृत्तसन्निवेशो बैन्दवं तदासनं यस्याः । उक्तं च स्वच्छन्दतन्त्रे 'हाकिनीमण्डलादूर्ध्वं बिन्दुरूपं तु वर्तुल' मित्यादिना तत्र पद्मं शिवं च वर्णयित्वा तस्य 'वामभागे समासीना शान्त्यतीता मनोन्मनी' त्यादिना बिन्दुसंबन्धिचक्रं सर्वानन्दमयाख्यमेवासनं यस्या वा । बिन्दूनां समूहो बैन्दवं तदेवासनं तदभिधेयार्थानामाधारोऽभिधायको यस्या इति वा । तथाच ज्ञानार्णवतन्त्रे—

बिन्दुव्यूहं प्रवक्ष्यामि बीजरूपं वरानने ।
हकारं बिन्दुरूपेण ब्रह्माणं विद्धि पार्वति ॥
सकारं बिन्दुसर्गाभ्यां हरिश्चाहं सुरेश्वरि ।
अविनाभावसंबन्धौ लोके हरिहराविति ॥

इत्यादिना वामादीनामिच्छादीनां भूरादीनां जाग्रदादीनां च त्रयं त्रयं बिन्दुरूपमेवोक्त्वोपसंहृतम् 'एवं बिन्दुत्रयैर्योगात्त्रिपुरानामरूपिणी' ति । यद्वा अकारप्रश्लेषेणाप्सु यदैन्दवबिन्दुसमूहस्तस्मिञ्जीवकदम्बे आस्ते बिम्बरूपत्वादभेदेन स्वयमेकैव बहुषु प्रतिबिम्बेषु तिष्ठति । 'एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रव' दिति श्रुतेः ॥ २१८ ॥

तत्त्वाधिका तत्त्वमयी तत्त्वमर्थस्वरूपिणी[1] ।
सामगानप्रिया सौम्या सदाशिवकुटुम्बिनी ॥ २१९ ॥

तत्त्वाधिकेति—तत्त्वानि प्रलयपर्यन्तस्थायिवस्तूनि षट्त्रिंशत्संख्यान्येव । घटादीनां तत्त्वपदवाच्यत्वाभावात् । उक्तं चाभियुक्तैः—

आप्रलयं यत्तिष्ठति सर्वेषां भोगदायि भूतानाम् ।
तत्तत्त्वमिति प्रोक्तं च शरीरघटादि तत्त्वमतः ॥

इति । तेभ्योऽधिका तन्नाशेऽप्यवस्थानात् ।

तत्त्वेति—तत्त्वमयी तत्त्वप्रचुरा । यद्वा तत्त्वं शिवतत्त्वं तदधिका चिन्मयी चेति नामद्वयार्थः । संप्रज्ञातासंप्रज्ञातसमाधिद्वयरूपेति यावत् । तदुक्तं ज्ञानार्णवे—

स्वयंप्रज्ञातसंज्ञस्तु शिवाधिक्येन जायते ।
असंप्रज्ञातनामा तु शिवतत्त्वेन वै भवेत् ॥

तल्लक्षणे अपि तत्रैव—

स्वयंप्रज्ञातभेदस्तु तीव्रतीव्रतरो भवेत् ।
असंप्रज्ञातभेदस्तु मन्दमन्दतरस्तथा ॥
हास्यरोदनरोमाञ्चकम्पस्वेदादिलक्षणः ।
तीव्रतीव्रतरो देवि समाधिरुपलक्षितः ॥
निमेषवर्जिते नेत्रे वपुस्तल्लक्षणं स्थितम् ।
मन्दमन्दतरो देवि समाधिरुपलक्षितः ॥

इति । इदं च द्वयं तेजोविशेषे मनोधारणेन भवति । तच्च तेजः स्वनाथमुखादवगन्तव्यम् । अथवा आत्मतत्त्वं विद्यातत्त्वं शिवतत्त्वं चेति त्रिविधतत्त्वमयी । तत्समष्टिरूपसर्वतत्त्वरूपत्वात्त्रिविधतत्त्वाधिका चेत्यर्थः । चतुर्विधतत्त्वस्वरूपमुक्तं वृद्धैः—

मायान्तमात्मतत्त्वं विद्यातत्त्वं सदाशिवान्तं स्यात् ।
शक्तिशिवौ शिवतत्त्वं तुरीयतत्त्वं समष्टिरेतेषाम् ॥

इति । सत्तत्त्वं चित्तत्त्वं आनन्दतत्त्वं चेति त्रयाणां स्वरूपम् । सच्चिदानन्दाद्ब्रह्मणो जातेषु शिवादिक्षित्यन्तेषु शिवशक्तयोरानन्दांशोऽनावृतः, सदाशिवेश्वरशुद्धविद्यानां चिदंशोऽनावृतः, मायादिक्षित्यन्तानां तु सदंशमात्रमनावृतं, सच्चिदानन्दानामुत्तरोत्तरावरणाभावस्य पूर्वपूर्वावरणाभावव्याप्यत्वनियमाच्छिवतत्त्वे त्रयमप्यनावृतम्, विद्यातत्त्वे सच्चिदंशावनावृतौ, आनन्दांशे स्वल्पमावरणं, आत्मतत्त्वे तु चिदानन्दांशौ सम्यगावृतौ तिष्ठतः । आत्मशब्दोऽप्यात्मलाभ इत्यादिप्रयोगेऽस्तित्वमात्रपरत्वेन प्रसिद्धः, विद्याशब्दो ज्ञानरूपचित्परः, शिवशब्दो मोक्षरूपानन्दे प्रसिद्ध इति । तेन शब्दत्रयेणैव सच्चिदानन्दांशवत्त्वलाभ इति तत्त्वत्रयरहस्यम् । यद्वा षडध्वात्मक-

पृथिव्यादीनि षट्त्रिंशत्तत्त्वान्यागमवेदिभिः ।
उक्तान्यमुष्य तत्त्वाध्वा शुक्रमज्जास्थिरूपधृक् ॥

इति ।

तत्त्वमिति—महावाक्यस्थयोस्तत्पदत्वंपदयोरर्थौ शिवजीवौ स्वरूपमस्याः ।

सामेति—सामगानं प्रियं यस्याः । सामगाश्छन्दोगाः अनवत्प्राणवत्प्रिया यस्या इति वा ।

सौम्येति—'सोममर्हति यः' इति सूत्रेण यत्प्रत्यये सोमयागार्हा सोम्या । उमया सहितः सोमोऽवयवोऽस्या इत्यर्थे 'मये चे' ति सूत्रेण वा यत्प्रत्ययः । अथवा 'सोमः कर्पूरचन्द्रयोः' । सोम इवाह्लादिकेत्यर्थे शाखादित्वाद्यप्रत्ययः । 'तत्र साधु' रित्यर्थे यत्प्रत्ययो वा । सौम्येत्यादिवृद्धिपाठे तु चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ्।

सदाशिवेति—सदाशिवस्य कुटुम्बिनी भार्या श्यामलाशुद्धविद्यारूढादिरूपेत्यर्थः ॥ २१९ ॥

सव्यापसव्यमार्गस्था सर्वापद्विनिवारिणी ।
स्वस्था स्वभावमधुरा धीरा धीरसमर्चिता ॥ २२० ॥

सव्यापसव्येति— सव्यश्चापसव्यश्च मार्गश्च सव्यापसव्यमार्गास्तेषु स्थिताधिकृता । वितरणपालनाधिकारादिदानक्षमेति यावत् । तेषां त्रयाणां स्था स्थितिर्यस्यामिति वा । सन्ति हि सवितृमण्डलस्योत्तर – दक्षिण – मध्य – भागभेदेन त्रयो मार्गाः । अश्विन्यादिभिस्त्रिभिस्त्रिभिर्नक्षत्रैरेकैका वीथी । तादृशीभिस्तिसृभिस्तिसृभिर्वीथीभिरेकैको मार्गः । तदेतद्विस्तरेणोक्तं **वायुपुराणे**—

अश्विनी कृत्तिका याम्या नागवीथीति शब्दिता ।
रोहिण्यार्द्रा मृगशिरो गजवीथ्यभिधीयते ॥

पुष्याश्लेषा तथादित्या वीथी चैरावती स्मृता ।
एतास्तु वीथयस्तिस्र उत्तरो मार्ग उच्यते ॥

तथा द्वे चापि फल्गुन्यो मघा चैवार्षती मता ।
हस्तश्चित्रा तथा स्वाती गोवीगात्यभिशब्दिता ॥

ज्येष्ठा विशाखानुराधा वीथी जारद्गवी मता ।
एतास्तु वीथयस्तिस्रो मध्यमो मार्ग उच्यते ॥

मूलाषाढोत्तराषाढा अजवीथ्यभिशब्दिता ।
श्रवणं च धनिष्ठा च मार्गी शतभिषस्तथा ॥

वैश्वानरी भाद्रपदे रेवती चैव कीर्तिता ।
एतास्तु वीथयस्तिस्रो दक्षिणो मार्ग उच्यते ॥

इति । याम्या भरणी । आदित्या अदितिदेवत्या पुनर्वसुः । मार्गी मृगवीथी । स्पष्टमन्यत् । अत्र सव्यादयस्त्रयोऽपि शब्दाः प्रत्येकं मार्गत्रयस्यापि वाचकाः संभवन्ति । तथाहि 'वामं शरीरं सव्यं स्यादपसव्यं तु दक्षिण' मिति कोशात्प्रकृते सव्यशब्देन नागवीथीगजवीथ्यैरावतवीथ्यात्मक उत्तरो मार्गो विवक्ष्यते । अपसव्य शब्देन त्वजवीथीमृगवीथीवैश्वानरवीथ्यात्मको दक्षिणो मार्गः । मार्गशब्देन सामान्यवाचिनैव पारिशेष्यादार्षतवीथीगोवीथीजारद्गववीथ्यात्मको मध्यमो मार्ग उच्यते । यद्वा उत्तरमार्गो मृगशीर्षसंबन्धित्वेन मृगस्यायं मार्ग इति व्युत्पत्त्या मार्गपदेनोच्यते । मध्यमस्तु सव्यपदेन दक्षिणमार्गात्सव्यस्थानीयत्वात् । अपसव्यस्तु यथास्थित एव । यद्वा 'सव्यं दक्षिणवामयो' रिति कोशाद्दक्षिणमध्यमार्गावेव सव्यापसव्यपदेनोच्येते । उत्तरस्तु मार्गपदेनेति त्रयाणां मार्गाणां वामसंस्थक्रमेण निर्देशः संपद्यते। अथवा दक्षिणमार्ग एव मृगवीथीसंबन्धित्वादुक्तव्युत्पत्त्या मार्गपदेनोच्यताम् मध्यमस्तु सव्यपदेन मार्गाद्वामत्वात् उत्तरमार्गापेक्षया दक्षिणत्वाद्वा । अत एव तद्विरुद्धत्वादुत्तरो मार्गोऽपसव्यः। मध्यम एव वापसव्यपदेन उत्तरमार्गापेक्षया दक्षिणस्थानीयत्वात्सव्यपदेन तूत्तर एवेति दक्षिणसंस्थक्रमेणापि निर्देशः संपद्यत इत्येषा व्याख्या ।। एवं वा ।। सव्यो देवयानोऽर्चिरादिमार्गो निवृत्तिपरैः प्राप्यः । अपसव्यः पितृयाणो धूम्रादिमार्गः प्रवृत्तिपरैः प्राप्यः । मार्गस्थशब्दो मार्गेषु स्था स्थितिर्यस्मादिति व्युत्पत्त्या ध्रुवावस्थितिशालिविष्णुलोकपरः । आदित्यादिग्रहाणां स्वस्वमार्गस्थापनस्य ध्रुवाधीनत्वात् । ईदृशमार्गत्रयरूपेत्यर्थः । एतद्विस्तरस्तु **विष्णुपुराणे** द्वितीयेंऽशे—

उत्तरं यदगस्त्यस्य अजवीथ्याश्च दक्षिणम् ।
पितृयानः स वै पन्था वैश्वानरपथाद्बहिः ।।

तत्रासते महात्मान ऋषयो ह्यग्निहोत्रिणः ।
भूतारम्भकृतं ब्रह्म शंसन्तो ऋत्विगुद्यताः ।।

प्रारभन्ते तु ये लोकांस्तेषां पन्थास्तु दक्षिणः ।
चलितं ते पुनर्ब्रह्म स्थापयन्ति युगे युगे ।।

संतप्ततपसा चैव मर्यादाभिः श्रुतेन च ।
जायमानाश्च पूर्वे च पश्चिमानां गृहेषु वै ।।

पश्चिमाश्चैव पूर्वेषां जायन्ते निधनेष्विह ।
एवमावर्तमानास्ते तिष्ठन्ति नियतव्रताः ।।

सवितुर्दक्षिणं मार्गं श्रिता ह्याचन्द्रतारकम् ।

इति । लोकालोकपर्वतस्योत्तरशृङ्गमगस्त्यस्थानम् । तदुक्तं **मत्स्यपुराणे**—

लोकपालाः स्थिता ह्येते लोकालोके चतुर्दिशम् ।

इति । अजवीथ्याः मूलादिनक्षत्रस्य वैश्वानरपथाच्चरमनक्षत्रत्रयात् भूतारम्भकृतं ब्रह्मप्रवृत्तिमार्गबोधकं कर्मकाण्डात्मकं वेदभागम् । जायमाना इति मता अपि स्वकुले एव पुनःपुनर्जायमाना इति समुदायार्थः । तथा तत्रैव—

नागवीथ्युत्तरं यच्च सप्तर्षिभ्यश्च दक्षिणम् ।
उत्तरः सवितुः पन्था देवयानस्तु स स्मृतः ॥
तत्र ते वशिनः सिद्धा विमला ब्रह्मचारिणः ।
संततिं ये जुगुप्सन्ति तस्मान्मृत्युजितश्च ते ॥
अष्टाशीतिसहस्राणि मुनीनामूर्ध्वरेतसाम् ।
उदक्पन्थानमर्यम्णः स्थिताश्चाभूतसंप्लवम् ॥
ते संप्रयोगाल्लोभस्य मैथुनस्य च वर्जनात् ।
इच्छाद्वेषाप्रवृत्त्या च भूतारम्भविवर्जनात् ॥
पुनश्चाकामसंयोगादिच्छादेर्दोषदर्शनात् ।
इत्येवं कारणैः शुद्धास्तेऽमृतत्वं हि भेजिरे ॥
आभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यते ।
त्रैलोक्यस्थितिकालोऽयमपुनर्मार उच्यते ॥

इति । नागवीथ्युत्तरं अश्विन्यादित्रयोत्तरम् । भूतारम्भविवर्जनात् प्रवृत्तिमार्गपरित्यागात् । तृतीयमार्गेण सह फलैक्यं माप्रसाङ्क्षीदत आह—आभूतसंप्लवमिति । तथा तत्रैव—

ऊर्ध्वोत्तरमृषिभ्यस्तु ध्रुवो यत्र व्यवस्थितः ।
एतद्विष्णुपदं दिव्यं तृतीयं व्योम्नि भासुरम् ॥
निर्धूतदोषपङ्कानां यतीनां संयतात्मनाम् ।
स्थानं तत्परमं विप्र पुण्यपापपरीक्षये ॥
अपुण्यपुण्योपरमे क्षीणाशेषाप्तिहेतवः ।
यत्र गत्वा न शोचन्ति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
दिवीव चक्षुराततं योगिनां तन्मयात्मनाम् ।
विवेकज्ञानदृष्टं च तद्विष्णोः परमं पदम् ॥

इत्यादि । इत्यपरा व्याख्या ॥ **एवं वा** ॥ उपासनाक्रमे हि द्वौ मार्गौ दृश्येते वाममार्गो दक्षिणमार्गश्चेति । तत्र वाममार्गो नाम स्वस्ववर्णाश्रमविहितानि यावन्ति कर्माणि, श्रौतान्यग्निहोत्रादीनि, स्मार्तान्यष्टकादीनि, तान्त्रिकाणि मन्त्रसिद्ध्यादीनि, तेषु सर्वेषु या या देवताः प्रधानभूता अङ्गभूता वा तत्तत्स्थाने स्वोपास्यामेव देवतां

निक्षिपेदित्याकारकः । ईदृशे मार्गे देवर्षिपितृणामृणशोधनाभावजन्यं पातकम् दक्षिणमार्गे तु श्रौतादितत्तत्कर्माङ्गदेवतास्थाने स्वोपास्यदेवतैव भावनीयेति न निर्बन्धः अपितु तत्तद्देवताविषयकतन्त्रेषु यानि कर्माणि विहितानि तदङ्गत्वेनैवेति सर्वकर्मणामुपरोधाभावादस्मिन्मार्गे तादृशं पातकं नास्तीति झडिति मोक्षः । वाममार्गे तु विलम्बितः । ऋणशोधनाभावेन कंचित्कालं प्रतिबन्धात् । नचैवं सति अनुष्ठानतोऽपि कठिने मोक्षांशेऽपि विलम्बिते साधने कथं शिष्टानां वाममार्गे प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । ऐहिकानामुच्चावचफलानामिहैवजन्मनि भोगलिप्सया मोक्षे स्वल्पविलम्बस्य सोढव्यत्वात् । भक्तिमुक्तिप्रदत्वेन वैषयिकशिष्टानां प्रवृत्तिसंभवात् । ऐहिकभोगविरक्तशिष्टानां तु मोक्षे विलम्बस्यासोढव्यत्वाद्दक्षिण एव मार्गे प्रवृत्तिरिति विवेकः । तदिदं सविस्तरं निरूपितं कालिकापुराणे—

सर्वत्र देवीमन्त्रेषु वैदिकेष्वपि भैरवीम् ।
त्रिपुरां चिन्तयेन्नित्यं वेदमन्त्रेषु च क्रमात् ॥
देवनामसु सर्वेषु भैरवीति पदं सदा ।
कुर्याद्विशेषणं नित्यं नोच्चार्यं निर्विशेषणम् ॥
आपः पुनन्तु पृथिवीमुक्त्वा त्रिपुरभैरवीम् ।
कुर्यादाचमनं विप्रो द्रुपदायां तथा चरेत् ॥
इदंविष्णुर्भैरवस्तु विचक्रम इतीरितम् ।
मृदालम्बनकृत्येषु मन्त्रमेतं नियोजयेत् ॥
गायत्रीं त्रिपुराद्यां तु भैरवीमुच्चरन्विभाम् ।
मार्तण्डभैरवायेति सूर्यायार्घ्यं निवेदयेत् ॥
उदुत्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः ।
दृशे विश्वाय सूर्यं तु शेषे भैरवमीरयेत् ॥
तर्पणादौ प्रयुञ्जीत तृप्यतां ब्रह्म भैरवम् ।
आवाहने च स्वपितॄन्भैरवानिति तर्पयेत् ॥
तृप्यतां भैरवि मातः पितर्भैरव तृप्यताम् ।
आदौ च त्रिपुरा पूर्वं तर्पणेऽपि प्रयोजयेत् ॥
ज्योतिष्टोमाश्वमेधादौ यत्र यत्र प्रपूजयेत् ।
तत्र भैरवरूपेण देवीमपि च भैरवीम् ॥
एवं तु वाम्यभावेन यजेत्त्रिपुरभैरवीम् ।
एषा वामेन मार्गेण पूज्या दक्षिणतां विना ॥
ऋषीन्देवान्पितृंश्चैव मनुष्यान्भूतसंचयान् ।

विधिवत्स्नानदानाभ्यां सर्वं यद्विधिपूजनम् ।
क्रियते सरहस्यं तु तद्दाक्षिण्यमिहोच्यते ॥
सर्वत्र पितृदेवादौ यस्माद्भवति दक्षिणः ।
देवी च दक्षिणा यस्मात्तस्माद्दक्षिण उच्यते ॥
या देवी पूज्यमाना तु देवादीनामशेषतः ।
यज्ञभागान्स्वयं भुङ्क्ते सा वामा तु प्रकीर्तिता ॥
पूजकोऽपि भवेद्वामस्तन्मार्गे सततं रतः ।
पञ्च यज्ञात्र वा कुर्यान्न कुर्याद्वामपूजने ॥
अन्यस्य पूजाभागं हि यतो गृह्णाति वामिका ।
यः पूजयेद्वाम्यभावैर्न तस्य ऋणशोनम् ॥
पितृदेवनरादीनां जायते तु कदाचन ।
सर्वत्र त्रिपुरायोगस्तेन मार्गेण गच्छतः ॥
यदा जायेत प्राज्ञस्य तदा मोक्षमवाप्नुयात् ।
चिरेण लभते मोक्षं वामेन त्रैपुरो नरः ॥
ऋणशोधनजैः पापैराक्रान्तत्वेन भैरवः ।
इहलोके सुखैश्वर्ययुक्तः सर्वत्र वल्लभः ॥
मदनोपमकान्तेन शरीरेण विराजता ।
सराष्ट्रकं च राजानं वशीकृत्य समन्ततः ॥
मोहयन्वनिताः सर्वाः कुर्वंश्च मदविह्वलाः ।
सिंहान्व्याघ्रांस्तरक्षूंश्च भूतप्रेतपिशाचकान् ॥
वशीकुर्वन्विचरति वायुवेगो ह्यवारितः ।
बालां वा त्रिपुरां देवीं मध्यां वाप्यथ भैरवीम् ॥
यो यजेत्परया भक्त्या पञ्चबाणोपमः कृती ।
कामेश्वरीं तु कामाख्यां पूजयेत्तु यथेच्छया ॥
दाक्षिण्यादथवा वाम्यात्सर्वथा सिद्धिमाप्नुयात् ।
महामायां शारदां च शैलपुत्रीं तथैव च ॥
यथातथाप्रकारेण दाक्षिण्येनैव पूजयेत् ।
यो दाक्षिण्यं विना भावं महामायादिमर्चति ॥
स पापः सर्वलोकेभ्यश्च्युतो भवति रोगाधृक् ।
अन्यास्तु शिवदूत्याद्या या देव्यः पूर्वमीरिताः ॥
ता दाक्षिण्याद्वामतो वा पूजनीयास्तु साधकैः ।

सर्वाशापूरको यस्माद्दक्षिणस्तत उत्तमः ।

इति । इति वेतालभैरवौ प्रति शिववचनम् । एतत्पक्षे सव्यापसव्यौ च तौ मार्गौ चेति कर्मधारयः । तयोः स्थिता । मार्गद्वयेनाप्युपास्येत्यर्थः । वाममार्गेणैवोपास्यानां त्रिपुरभैरव्यादिदेवतानां दक्षिणमार्गेणैवोपास्यानां शारदादिदेवतानामुभयथापि विकल्पेनोपास्यानां शिवदूत्यादिदेवतानां च परमार्थदृष्टचा त्रिपुरसुन्दर्यभेद इति यावत् । इत्यन्या व्याख्या ॥ किमत्र 'सव्यापसव्यसौषुम्णेष्वि'ति शिवसूत्रे प्रयोगादिडापिङ्गले सव्यापसव्ये अर्थात्सौषुम्णा एव मार्गपदेन परिशेषादुच्यत इत्यप्यन्या व्याख्या ॥ अत्र द्वितीयव्याख्यानेऽपि मार्गपदेनैव पारिशेष्याल्लक्षणया ध्रुवमार्गोपादाने सति त्रित्रिपदकद्वन्द्वसमासरूपसव्यापसव्यमार्गपदत्रयं द्विपदकद्वन्द्वगर्भकर्मधारयरूपं चैकपदमिति चतुर्णां पदानां पुनर्द्वन्द्वापवादैकशेषेण व्याख्याचतुष्टयसमुच्चयोऽवगन्तव्यः ॥ 'अथ य एतौ पन्थानौ न विदुस्ते कीटाः पतङ्गा यदिदं दन्दशूक' मित्यादिश्रुत्युक्तरीत्या ये मार्गद्वयभ्रष्टाः कष्टामापदं प्राप्तास्तेषामप्यापदमनायासनामस्मरणादिसाधनमात्रेण दयया निवारयतीत्याह— **सर्वापद्विति** । सर्वा आपदो विशिष्य नितरां वारयति । तथाच **कूर्मपुराणे** देवीवाक्यम्—

ये तु सङ्गान्परित्यज्य मामेकं शरणं गताः ।
उपासते सदा भक्त्या योगमैश्वरमाश्रिताः ॥

सर्वभूतदयावन्तः शान्ता दान्ता विमत्सराः ।
अमानिनो बुद्धिमन्तस्तापसाः संयतव्रताः ॥

मच्चित्ता मद्गतप्राणा मज्ज्ञानकथने रताः ।
संन्यासिनो गृहस्थाश्च वनस्था ब्रह्मचारिणः ॥

ये चोक्तैर्लक्षणैर्हीना अपि मन्नामजापकाः ।
तेषां नित्याभियुक्तानामापदां पर्वतानपि ॥

नाशयामितरा ज्ञानदीपेन नचिरादिह ।

इति । **हरिवंशे**ऽपि देवीं प्रति विष्णुवाक्यम् 'नृणां बन्धं वधं रोधं पुत्रनाशं धनक्षय' मित्यादिना यत्परम्परामुपन्यस्य 'आपत्सु निखिलासु त्वं रक्षस्येव न संशय' इत्यन्तम्। **वाराहे**ऽपि ब्राह्मादिकृतदेवीस्तोत्रान्ते—

शरणं त्वां प्रपद्यन्ते ये देवि परमेश्वरि ।
न तेषामापदः काश्चिज्जायन्ते क्वापि संकटः ॥

इत्यादि । अभियुक्ता अप्याहुः—

आपदि किं करणीयं स्मरणीयं चरणयुगलमम्बायाः ।
तत्स्मरणं किं कुरुते ब्रह्मादीनपि च किंकरीकुरुते ॥

अथ परिभाषायां सप्तत्रिंशन्नामानि विभजते ।

खेचरता द्विर्भवदा देहे चैका भवेद्देवी ।
भगणे चतुर्गुणा भूर्भवभालशतेन गोमेदा ।। ३१ ।।

ारार्ध इव पूर्वार्धे नकारस्याकथनादेकपदोपादानाच्च दशसंख्याधिक्ये सिद्धे तत्र पस्थितत्वादेकादशाक्षरं नामेति सिद्धयति ।। ३१ ।।

स्वस्थेति—दुःखकृतचाञ्चल्याभावात्स्वस्था स्वस्मिन्नेव स्थिता वा । 'स कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नीति होवाचे'ति श्रुतेः । स्वरित्यव्ययं ाचि । तत्र तिष्ठत्यध्यक्षतयेति वा । शोभना अस्था स्थित्यभावो गतिर्यया ा ।

स्वभावेति—प्रभावादेवोपाधिसंपर्कमन्तरेणैव मधुरा सर्वाभिलषणीया ।

मधुरं रसवत्स्वादुप्रियेषु मधुरोऽन्यवत् ।
मधुरा शतपुष्पायां मधूलीनगरीभिदः ।।

विश्वः । अत एव स्व आत्मीयो भावोऽवस्थानं यस्यां सा च सा मधुरापुरी वा । मीनाक्षीनिवासशालिहालास्यक्षेत्र[1]निवासेति यावत् । यद्वा स्वस्यात्मनो प्रतिभायां येऽवमाः प्रथमगणनीयाः । आत्मज्ञोत्तमा इति यावत् । तेषां धुरेव । धूरिति हलान्ता[2]द्भागुरिमतेन टाप् । रथस्य धूर्यथा सर्वोत्तममङ्गं तद्वदियं ज्ञानवतां निर्वाहिकेत्यर्थः । नचावमपदस्य निकृष्टपरत्वमेवेति भ्रमितव्यम् । त्तमपदयोः प्रथमचरमपरत्वेन प्रयोगदर्शनात् । 'अग्निरग्रे प्रथमो देवतानां ानामुत्तमो विष्णुरासी'दित्याग्नावैष्णवेष्टियाज्यानुवाक्यामन्त्रस्य सर्वदेवता- चरमभूतयोरग्निविष्णवोर्ग्रहणे प्रत्याहारान्यायेन मध्यस्थानामखिलदेवतानां दीक्षणीयेष्टौ सिद्धयतीति प्रतिपादनपरस्य व्याख्यारूपे 'अग्निर्वै देवाना- विष्णुः परम' इति बह्वृचब्राह्मणे प्रथमपदस्यावमपदेन व्याख्यानदर्शनेन पर्यायत्वसिद्धेः । स्वभावात्प्रज्ञानं ये वमन्ति सृजन्ति साधयन्ति तेषु धूरुत्तमेति 'न निर्धारणे' इति षष्ठीसमासनिषेधस्य न विरोधः । पुरुषोत्तम इत्यत्रेव ीसमासस्वीकारात् । शोभना अभावाः स्वभावाः । अभावेषु शोभनत्वविशे- त्प्रतियोगिनां भावानामशोभनत्वमुक्तं भवति । तेन रागद्वेषवैषम्यनैर्घृण्यादि- ाकैरभावैर्मधुरेति वा । स्वेषु आत्मीयेषु भक्तेषु भावेन अवस्थानेन मधुरा स्वेषां भावेन भक्तया मधु सत्फलं रातीति वा । 'चरन्वै मधु विन्दती'ति तथैव मधुपदस्य व्याख्यानदर्शनात् । एवमभिप्रायावतारयोरपि भावपदार्था ाभवं योजनीयाः ।

धीरेति—धीरा पण्डिता । धैर्यवती वा । धियमद्वैतबुद्धिं राति ददातीतिवा । 'ईश्वरानुग्रहादेव पुंसामद्वैतवासने' ति स्मृतेः । धीप्रदा इरा दशमीतिथिर्यस्यां वा ।

धीरसमर्चितेति—धीरैः पण्डितैः समर्चिता । 'तं धीरासः कवय उन्नयन्ती'ति श्रुतेः । अतएव कल्याणचरणैः स्वीयं धैर्यं प्रकटीकृतम् ।

पातय वा पाताले स्थापय वा निखिललोकसाम्राज्ये ।
मातस्तव पदयुगलं नाहं मुञ्चामि नैव मुञ्चमि ॥

इति । धीसंज्ञं ज्ञानाभिन्नं रसमानन्दमुद्दिश्यार्चिता वा ॥ २२० ॥

चैतन्यार्घ्यसमाराध्या चैतन्यकुसुमप्रिया ।
सदोदिता सदातुष्टा तरुणादित्यपाटला ॥ २२१ ॥

चैतन्येति—चैतन्यं चिद्रूपं 'आत्मचैतन्यमात्मे'ति शिवसूत्रात् तदेवार्घ्यं पूजायोग्यं जलादि तेन सम्यगाराध्या । निराधाराख्यायाः पूजायाश्चिदभेदभावना-रूपत्वात् 'ज्ञानमर्घ्य'मिति भावनोपनिषछ्रुतेः । उक्तं च स्कान्दे—

स्वानुभूत्या स्वयं साक्षात्स्वात्मभूतां महेश्वरीम् ।
पूजयेदादरेणैव पूजा सा पुरुषार्थदा ॥

इति । अथवा चैतन्यस्यात्मनोऽर्घ्येण ज्ञानेन स्वानुभूत्येत्यर्थः । 'अर्घ्यः पूजाविधौ मूल्येऽप्यर्घ्यौ विद्याद्मूलयो'रिति विश्वः । अर्घे साधुरित्यर्थे यत्प्रत्ययः । चातु-र्वर्ण्यादेराकृतिगणत्वाद्वा स्वार्थे ष्यञ् । आर्घ्यइत्येव छेदः । चैतन्यवाचकोऽर्घ्यो विद्या स्त्रीदेवत्यो मनुरिति वा । तेन भुवनेश्वरीमन्त्रेण समाराध्या । 'स्त्रीदेवतास्तु विद्याः स्युर्मन्त्राः पुंदेवता मता' इति वचनात् । सूतसंहितायाम्—

जपित्वा दशसाहस्रं मन्त्रं चैतन्यवाचकम् ।
महापातकसंघैश्च मुच्यते पातकान्तरैः ॥

इति श्लोके चैतन्यवाचकमन्त्रपदस्य भुवनेश्वरीमन्त्रपरत्वेन व्याख्यातत्वाच्च। अथवा चेतनैव चैतन्यं संविद्रूपो रसः । 'चेतना संविदि प्रोक्ता वाच्यवत्प्राणिनि स्मृते'ति विश्वः । स एवार्घ्यः पूजाद्रव्यं विशेषार्घ्यपात्रे परिपूरणेन संस्कारैः पूजयोग्यता-मापादित इति यावत् । तेन सम्यक्तर्पणादिनाराध्या । 'संविदासवयोर्मध्ये संविदेव गरीयसी'ति रुद्रयामलात् ।

चैतन्येति—तान्त्रिकैः कुण्डगोलोद्भवपदेन व्यवह्रियमाणः पाञ्चमिको रसो वा चैतन्यं प्राणिसंभवत्वात् । चैतन्यं चिदेव कुसुमं महाफलप्रसूतित्वात्, 'जडानां चैतन्यस्तबकमकरन्दस्रुतिझरी' त्यादौ कुसुमत्वेन रूपकस्य कविसंप्रदायसिद्धत्वात्,

अहिंसा प्रथमं पुष्पमिन्द्रियाणां च निग्रहः ।
क्षान्तिः पुष्पं दयापुष्पं ज्ञानपुष्पं परं मतम् ॥
तपःपुष्पं सत्यपुष्पं भावपुष्पमथाष्टमम् ।

इत्यभियुक्तोक्तेः संविदादिपक्षद्वयमिहाप्यतिदेष्टव्यम् । तयोश्च कुसुमसद्भावाच्चैतन्यस्य कुसुममित्येव पक्षद्वयेऽपि विग्रहः ।

सदेति—सदा नित्यं उदिता उदयवती स्वप्रकाशत्वात् । सत्सु सज्जनेषु आसमन्तादतिशयेनोदिता वा ।

सदातुष्टेति—एवमेव सदातुष्टेत्यस्य द्वावर्थौ ।

तरुणेति—तरुणो मध्याह्नकालिक आदित्यः सूर्यस्तद्वत्पाटला श्वेतरक्ता । न च गौरी श्यामेत्यादिभिर्विरोध उद्भाव्यः । मूर्तिभेदेन ध्यानभेदेन वा व्यवस्थोपपत्तेः । श्रूयते च 'तद्यथा महारजनं वासो यथा पाण्डवाविकं यथेन्द्रगोप' इति । स्मर्यते च—

शान्ता धवलवर्णाभा मोक्षधर्मप्रकल्पने ।
स्त्रीवश्ये राजवश्ये च जनवश्ये च पाटला ॥
पीता धनस्य संपत्तौ कृष्णा मारणकर्मणि ।
बभ्रुर्विद्वेषणे प्रोक्ता शृङ्गारे पाटलाकृतिः ॥
सर्ववर्णा सर्वलाभे ध्येया ज्योतिर्मयी परम् ।

इति ॥ २२१ ॥

दक्षिणादक्षिणाराध्या दरस्मेरमुखाम्बुजा ।
कौलिनीकेवलाऽनर्घ्यकैवल्यफलदायिनी ॥ २२२ ॥

दक्षिणेति—दक्षिणया दक्षिणैः कुशलैर्वाराध्या । दक्षिणैः पण्डितैरदक्षिणैर्मूर्खैश्चेति वा । दक्षिणमार्गोपासकेन वाममार्गोपासकेन चेति वा । यद्वा केवलकर्मजिज्ञासवो दक्षिणा इत्युच्यन्ते ।

विद्यया तदारोहन्ति यत्र कामाः परागताः ।
न तत्र दक्षिणा यन्ति नाविद्वांसस्तपस्विनः ॥

इति श्रुतौ तथा व्याख्यानदर्शनात् अदक्षिणा ब्रह्मविदः ताभ्यामाराध्या ।

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥

इति भगवद्

दरेति—दरमीषद्यथा तथा स्मेरं स्मितवन्मुखाम्बुजं यस्याः। मुखमम्बुजं यस्मिंस्तन्मुखाम्बुजं ग्रीवावृत्तं दरवत् शङ्खवत्स्मेरं शोभमानं मुखाम्बुजं यस्या इति वा। कम्बुकण्ठीति यावत्। दरे भयकालेऽपि स्मेरमेव मुखाम्बुजं यस्या इति वा। कल्पान्तादिर्नैमित्तिककालेऽप्यन्येषामेव भयेन मुखवैवर्ण्यम्। अम्बायास्तु सर्वदा स्मेरमेव मुखमिति यावत्। दरे भक्तानामादरविषये स्मेरं प्रसन्नमिति वा। अत्रेदं बोध्यम्—

कालिनीति—एतच्छ्लोकोत्तरार्धे चत्वारि नामानि प्रतीयन्ते। तत्र तृतीयातिरिक्तानि पुनरुक्तानि त्रीणि भवन्ति।

कुलाङ्गना कुलान्तःस्था कौलिनी कुलयोगिनी।
क्लींकारी कैवला गुह्या कैवल्यपददायिनी॥

इत्यथ त्रयाणां विवृतत्वात्। तत्परिजिहीर्षया च छलाक्षरसूत्रकारैः कौलिनीकुलयोगिनीत्यस्यैकपदत्वं स्वीकृत्य प्रकृते च कौलिनीत्येकमवशिष्टमेकमिति नामद्वयमङ्गीकृतम्। यदुक्तं—

लूयूलूदूलूस्लूरीडूकिकोटपती।
लूयायूटाटूखूरीडूकीकोरीयूफी॥

इति त्रयोदशाक्षरैः छाया। अष्टाक्षराणि त्रीणि नामातीत्यादिरीत्यैकविंशतिर्नामानि 'सदाशिवकुटुम्बिनी'त्यारभ्य 'मानवती'त्यन्तानि तत्र कथ्यन्ते। तत्र किको इत्यक्षरद्वयेन त्र्यक्षरमेकं त्रयोदशाक्षरमेकमिति द्वे नामानी। कवर्गीयाद्याक्षरके इत्यर्थकेन प्रकृतं नामद्वयं वर्ण्यत इति स्थितिः। अत्र हि छलार्णसूत्राणां दृष्टोपपत्तिमूलकतायाः पूर्वमेवोक्तत्वात्षड्भिर्नामभिर्नामत्रयकरणमपेक्ष्य नामचतुष्टयपरत्वेन पदच्छेदवर्णनस्य युक्ततां मन्वानैर्मूलकारैरस्माद्गुरुचरणैरिह षडक्षरमेकं नामावशिष्टमपरमिति द्वे नामनी स्वीकृत्य 'कौलिनी कुलयोगिनी'त्यत्रापि द्वे नामनी स्वीकृते। पौनरुक्त्यपरिहारस्त्वस्मिन्पक्षेऽपि तुल्य एव। नचैवं नामाधिक्यम्। 'प्रसवित्री प्रचण्डाज्ञा प्रतिष्ठा प्रकटाकृति'रित्यत्र छलाक्षरसूत्रकारैः प्रकटाकृतिरित्यनयोर्नामद्वयस्वीकारेऽपि गुरुचरणैरेकनामत्वस्वीकारेण तदभावादिति। तस्मादिह कौलिनीकेवलेत्येकं नाम। नचैतत्पक्षे समासानुपपत्तिः। समानाधिकरणसमासे 'पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेने'ति नियमनात्केवलपदस्य पूर्वनिपातापत्तिः। बहुव्रीहौ तु कौलिनीपदस्य पुंवद्भावापत्तिरिति वाच्यम्। परंज्योतिरित्यादाविव भिन्नपदयोरप्येकनामत्वसंभवात्। कौलधर्मवती केवलाख्यज्ञानवती चेत्यर्थः। ईश्वरज्ञानं केवलपदवाच्यम्। जैनतन्त्रे तथा प्रयोगस्य बहुशो दर्शनात्। सकलधर्मैर्विमुक्ता वा केवला। सुखदुःखविमुक्ता वा। 'तद्विमुक्तस्तु केवली'ति

सुखदुःखयोस्तत्पदेन परामर्शात् । प्रकृते च मत्वर्थीयस्येनिप्रत्ययस्याभावेऽपि तादृशस्याच्प्रत्ययस्य सुवचत्वात् । एककृत्स्ननिर्णीताख्या अपि त्रयोऽर्था इह वर्णनीयाः । तथाच विश्वः—

केवलं ज्ञानभेदे स्यात्केवलश्चैककृत्स्नयोः ।
निर्णीते केवलं चोक्तं केवलः कुहने क्वचित् ॥

इति । वस्तुतः केवलकौलधर्मवतीत्येवार्थः । विशेषणविशेष्यभावादिना परस्परान्वय एव भिन्नपदयोरेकनामत्वनियमात् । अथवा दत्ताभार्य इत्यत्र दानक्रियानिमित्तस्यापि दत्तापदस्य संज्ञात्वमङ्गीकृत्य 'संज्ञापूरण्योश्चे' ति पुंवद्भावनिषेध आश्रीयते वैयाकरणैस्तद्वदिहापि कौलिनीपदस्यापि संज्ञात्वात् कौलिन्यः केवला ज्ञानवत्यो यस्येति बहुव्रीहिरपि संभवति । कौलिनीभिः केवला निर्णीतेति तृतीयासमासो वा - 'तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेने' ति सूत्रे गुणोपसर्जनः । द्रव्यवचनपरत्वेन गुणवचनपदस्य व्याख्यानात् । गुणमुक्तवान् गुणवचनः । 'कृत्यल्युटो बहुल' मिति भूते कर्तरि ल्युडिति निर्णयस्यापि गुणत्वेन तत्कर्मवाचिनः केवलपदस्यापि गुणवचनत्वम् ।

अनर्घ्येति--अनर्घ्यममूल्यमपरिच्छिन्नं यत्कैवल्याख्यं पदं पञ्चमपुमर्थरूपं तद्दातुं शीलमस्याः । अनर्घ्येति दीर्घान्तपाठे आसमन्ताद् व्याप्तं यत्कैवल्यमिति वा । न विद्यते कैवल्यं यस्मात्तदकैवल्यमीदृशं यत्पदमिति वा व्याख्येयम् ॥ २२२ ॥

स्तोत्रप्रिया स्तुतिमती श्रुतिसंस्तुतवैभवा ।
मनस्विनी मानवती महेशी मङ्गलाकृतिः ॥ २२३ ॥

स्तोत्रप्रियेति—स्तोत्रं लौकिको गुणानुवादः षड्विधः —

नमस्कारस्तथाशीश्च सिद्धान्तोक्तिः पराक्रमः ।
विभूतिः प्रार्थना चेति षड्विधं स्तोत्रलक्षणम् ॥

इत्यभियुक्तोक्तेः—

त्रिजगद्वन्द्या स्वस्तिमती मिथ्याजगदधिष्ठाना ।
भण्डासुरेन्द्रनिर्मुक्तशस्त्रप्रत्यस्त्रवर्षिणी ॥

इच्छाशक्तिज्ञानशक्तिक्रियाशक्तिस्वरूपिणी ।
साम्राज्यदायिनी ॥

इत्यादिनामरूपः । प्रगीतमन्त्रसाध्यकगुणिनिष्ठगुणाभिधानं वैदिकं स्तोत्रं वा प्रियं यस्याः । स्तोभ्यश्च ता आपश्च स्तोत्रपस्ताः प्रिया यस्या वा । स्तोत्रीशब्दस्य पुंवद्भावः । देवा मनुष्याः पितरोऽसुराश्चाप्पदवाच्याः । 'तानि वा एतानि चत्वार्यम्भांसी' ति श्रुतेः । 'पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती' ति श्रुता-

स्तुतिमतीति—स्तुतिरस्यां कर्मतासंबन्धेनास्तीति स्तुतिमती। स्तुत्या मतिश्च ईश्च यस्या इति वा । यत्स्तुत्या ज्ञानैश्वर्ये लभ्येते सेति यावत् ।

श्रुतिसंस्तुतेति—श्रुतिभिः सम्यक्स्तुतं परिचितं वा वैभवं विभुत्वं यस्याः । 'संस्तवः स्यात्परिचय' इति कोशः । श्रुतिशब्दश्चतुःसंख्यापरो वा । 'युगाब्धयोऽर्थाः श्रुतयश्चतस्र' इति **छन्दःसुधाकरात्** । तेन चतुर्धा परिचितं वैभवं इति विग्रहः । 'शरीरपुरुषश्छन्दःपुरुषो वेदपुरुषो महापुरुष' इति **बह्वृचोपनिषदुक्तचतुर्व्यूहस्वरूपेत्यर्थः** । **कूर्मपुराणेऽपि**—

> चतस्रः शक्तयो देव्याः स्वरूपत्वे व्यवस्थिताः ।
> अधिष्ठानवशात्तस्याः शृणुध्वं मुनिपुङ्गवाः ॥
> शान्तिर्विद्या प्रतिष्ठा च निवृत्तिश्चेति ताः स्मृताः ।
> चतुर्व्यूहस्ततो देवः प्रोच्यते परमेश्वरः ॥
> अनया परमो देवः स्वात्मानन्दं समश्नुते ।
> चतुर्ष्वपि च देवेषु चतुर्मूर्तिर्महेश्वरः ॥

इति ।

मनस्विनीति—मनोऽस्याः स्वतन्त्रतया तिष्ठति नतु पराधीनवृत्तिकत्वेनेति मनस्विनी ।

मानवतीति—'अस्मायामेधास्रजो विनिः' । मानश्चित्तसमुन्नतिरादरणं वा प्रियापराधसूचिका चेष्टा वा प्रमाणं वा प्रमितिर्वास्यामस्तीति मानवती ।

महेशीति—महेशस्य स्त्री महेशी । उक्तं च **देवीपुराणे**—

> महादेवात्समुत्पन्ना महद्भिर्यत आदृता ।
> महेशस्य वधूर्यस्मान्महेशी तेन सा स्मृता ॥

इति ।

मङ्गलेति—मङ्गलरूपा आकृतिर्यस्याः ॥ २२३ ॥

विश्वमाता जगद्धात्री विशालाक्षी विरागिणी ।
प्रगल्भा परमोदारा परमोदा[1] मनोमयी ॥ २२४ ॥

विश्वमातेति—विश्वस्य जगतो विष्णोर्वा माता । 'सोमः पवते' इत्युपक्रम्य 'जनितोत विष्णो' रिति श्रुतेः ।

जगदिति—जगद्धत्ते भूरूपेणेति जगद्धात्री । उपमाता वा पालकत्वात् ।

---

1. परमोदा

'एष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाये'ति काण्वश्रुतेः । देवी॰ पुराणेऽपि—

> यस्माद्धारयते लोकान्वृत्तिमेषां ददाति च ।
> डुधाञ्धारणे धातुर्जगद्धात्री मता बुधैः ॥

इति ।

विशालेति—विशाले विस्तीर्णे अक्षिणी यस्याः । सा वाराणसीपीठाभि॰ मानिनी । 'वाराणस्यां विशालाक्षी'ति पाठात् । विशालशब्दो बदरिकाश्रमवाचकोऽपि हिमवद्वृत्तित्वसाधर्म्येण नेपालपीठपरः । तस्य च पीठन्यासप्रकरणे नेत्रस्थाने न्यासो ब्रह्माण्डपुराणादौ विहितः । तेन विशालपीठमेवाक्षिस्थानं यस्या इति वा ।

विरागिणीति—विरागो वैराग्यमस्या अस्तीति विरागिणी ।

प्रगल्भेति—सृष्टयादिकर्मसु प्रौढत्वात्प्रगल्भा ।

परमोदारेति—परमा च सोदारा च महती च । देशतः कालतश्च महत्त्ववतीत्यर्थः । 'उदारो दातृमहतो'रित्यमरः । 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य' इति श्रुतेः । परं प्रकृष्टं मोदमानन्दमासमन्ताद्रातीति वा । परमाण्युदानि जलानि यस्मिन्स परमोदः समुद्रः स च प्रकृते भवसमुद्ररूपः तस्यारा आयुधविशेषो नासिकेति वा । अकारप्रश्लेषेण अपगता रमा येषां तेऽपरमा दरिद्रास्तेभ्य उदारा ऐश्वर्यं प्रदेति वा ।

परमोदेति—पर उत्कृष्ट आमोदः परिमलः कीर्तिरिति यावत् । आ समन्तान्मोदः संतोषो वा यस्याः ।

मनोमयीति—शुद्धस्य ब्रह्मणो मनःस्थानीयत्वान्मनोमयी । तदुक्तं महावासिष्ठरामायणे—

> स भैरवश्चिदाकाशः शिव इत्यभिधीयते ।
> अनन्यां तस्य तां विद्धि स्पन्दशक्तिर्मनोमयी ॥

इति । मनःप्रधाना वा मनोमयी । 'मनसैवानुद्रष्टव्यम्' इति श्रुत्या स्वज्ञाने जननीये मनस एव प्राधान्यात् ॥ २२४ ॥

> **व्योमकेशी विमानस्था वज्रिणी वामकेश्वरी ।**
> **पञ्चयज्ञप्रिया पञ्चप्रेतमञ्चाधिशायिनी ॥ २२५ ॥**

व्योमकेशीति—व्योमैव केशा यस्या विराड्रूपायाः । व्योमकेशस्य शिवस्य स्त्री वा । व्योमैवाल्पं सद्व्योमकम् । अल्पार्थे कप्रत्ययः । तस्येशी ततोऽपि व्यापिका वा । व्योमकरूपस्येशस्य स्त्री दिग्रूपा वा ।

विमानेति—विमानो व्योमयानं तत्रस्था देवास्तदभेदादम्बिकापि । विशेषेण माने आवरणे स्था स्थितिर्यस्या वा । विशिष्टा मा कान्तिर्यस्य तद्विमं तादृशं अनः शकटं किरिचक्रादिरूपो रथस्तत्र तिष्ठतीति वा । विगतं मानं परिमाणं यस्य तद-परिच्छिन्नं ब्रह्म तन्निष्ठा वा । माने परिमाणे स्था स्थितिः परिमाणावच्छिन्नता विगता यस्या वा । विशिष्य माति निष्कृष्य प्रमां जनयतीति विमानो वेदस्तत्र प्रतिपाद्यतया तिष्ठतीति वा । व्युपसृष्टान्मातेः शानचि विमान इति रूपम् । विशिष्टेषु वेदाविरुद्धेषु मानेषु प्रमाणेषु धर्मब्रह्मरूपेण तिष्ठतीति वा । विशिष्य मानं 'पुराणन्यायमीमांसे' त्यादिना तद्व्यवितत्वेन रूपेण परिगणनं येषां तेषु चतुर्दशस्वेव विद्याधर्मस्थानेषु तिष्ठतीति वा । तदिदमुक्तं भगवता जैमिनिना 'शिष्टाकोपे विरुद्धमिति चेन्न शास्त्रपरिमाणत्वा' दिति ।

वज्रिणीति—वज्रिण इन्द्रस्य स्त्री शचीरूपा वा । वज्रधारिणी वा । वज्राख्यरत्नैर्भूषिता वा । 'महद्भयं वज्रमुद्यत' मिति श्रुतौ वज्रपदस्य ब्रह्मपरत्वा-परिच्छेदकत्वसंबन्धेन तद्वती वा ।

वामकेति—वामकेश्वरतन्त्ररूपा वामकस्य तन्त्रस्य प्रतिपाद्या वा । वामा वाममार्गरतास्त एव पञ्चयज्ञविलोपकत्वात्कुत्सिता इति वामकाः । वमन्ति जगत्सृजन्तीति वा वामका दक्षाद्यास्तेषामीश्वरी वा ।

पञ्चयज्ञेति—पञ्चसंख्याका यज्ञाः पञ्चयज्ञाः । मध्यमपदलोपी समासः । तेन न 'द्विगो' रिति ङीप् । ते प्रिया यस्याः । ते च 'स एष यज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुः सोम' इति श्रुतौ कथिताः, स्मृतिषु प्रसिद्धा देवयज्ञब्रह्मयज्ञभूतयज्ञपितृयज्ञमनुष्ययज्ञा वा । पाञ्चरात्रागमे 'अभिगमनमुपादानमिज्या स्वाध्यायो योग' इत्युक्ता पञ्चविधा पूजा वा । कुलागमे 'केवलो यामलो मिश्रश्चक्रयुग्वीरसंकरः । इति पञ्चविधा पूजे' त्युक्ता वा । नित्यातन्त्रे 'हेतिभिर्मध्यमाद्यं स्याद्द्वितीयं नवयोनिभि' रित्यारभ्य 'इति पञ्चप्रकारार्चा प्रोक्ता सर्वार्थसिद्धिदे' त्यन्तेनोक्ता वा । बृहत्तन्त्रकौमुद्यां तन्मूलके मन्त्रमहोदधौ च 'आतुरीसौतकीदौर्बोधीत्रासीसाधनाभावनी' ति कथिता वा । 'अग्निहोत्रे हूयमाना दुग्धादिरूपा आपः सोमद्युपृथिवीपुरुषयोषिद्रूपकुण्डपञ्चके पुनःपुनर्हूयन्ते तदा ता एवापः शरीरभावं भजन्ती' त्युपनिषत्सु रंहत्याद्यधिकरणेषु च स्पष्टोऽयं विषयः । त एते पञ्चयज्ञा वा । 'पचि विस्तारे' इति धातोर्घञर्थे एकविधानात्पञ्चो विस्तृतो

पञ्चप्रेतेति—ब्रह्मादयश्चत्वारः प्रेताः पादाः । सदाशिवाख्यः प्रेतः फलकमेतादृशं मञ्चं पर्यङ्कमधिशेते । उक्तं च भैरवयामले बहुरूपाष्टकप्रस्तारे च—

शिवात्मके महामञ्चे महेशानोपबर्हणे ।
मृतकाश्च चतुष्पादाः कशिपुश्च सदाशिवः ॥
तत्र शेते महेशानी महात्रिपुरसुन्दरी ।

इति । आचार्यभगवत्पादैरप्युक्तं 'गतास्ते मञ्चत्वं द्रुहिणहरिरुद्रेश्वरभृतः शिवः स्वच्छच्छायाघटितकपटप्रच्छदपट' इति ॥ २२५ ॥

पञ्चमी पञ्चभूतेशी पञ्चसंख्योपचारिणी ।
शाश्वती शाश्वतैश्वर्या शर्मदा शंभुमोहिनी ॥ २२६ ॥

पञ्चमीति— ब्रह्मादिषु पञ्चसु पञ्चमस्य सदाशिवस्य स्त्री । **सूतगीतायां** तस्याप्यम्बासहायोक्तेः—

त्रिषु रुद्रो वरिष्ठः स्यात्तेषु मायी परः शिवः ।
मायाविशिष्टात्सर्वज्ञात्साम्बः सत्यादिलक्षणः ॥
सदाशिवो वरिष्ठः स्यान्नात्र कार्या विचारणा ।

इति । पञ्चमीशब्दो वाराह्यां निरूढो वा । सा च यद्यपि ब्राह्म्यादिषु पञ्चमीति पञ्चरत्नदेवतासु चरमेति पञ्चकोशादिचरमदेवतास्विव यौगिक एव स तस्यां भासते तथापि **दक्षिणामूर्तिसंहितायाम्**—

पूजयेत्पञ्चमीमृतम् ।
घटं स्पृष्ट्वा हृदि ध्यात्वा पञ्चमीं परमेश्वरीम् ॥
पञ्चमीशकटं यन्त्रं त्रिषु लोकेषु दुर्लभम् ।

इत्यादौ वाराह्यामेव बहुतरप्रयोगदर्शनाद्योगरूढोऽप्यवसेयः । मकारेषु पञ्चमस्यानन्दरूपत्वात्तद्रूपा वा । तथाच **कल्पसूत्रम्**—

आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च देहे व्यवस्थितम् ।
तस्याभिव्यञ्जकाः पञ्च मकारास्तैरथार्चनम् ॥

गुप्त्येत्यादि (?) । अत एव पञ्चानां मानां मकाराणां समाहारः पञ्चमीति वा । तानि च **त्रैपुरसूक्ते** परिस्रुतं चषमाद्यं फलं चेत्यस्यामृचि प्रसिद्धानि । दानशुद्ध्यादयो गुरुमुखादवगन्तव्याः । 'पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती' ति श्रुतिप्रसिद्धा योषित् कुण्डे रेतो हविष आहुतिरुक्तयज्ञेषु पञ्चमी तद्रूपा वा । कैवल्याख्या पञ्चमी

पञ्चभूतेति—पञ्चसंख्यानां भूतानां पृथिव्यादीनामीशी । यद्वा पञ्चधाभूता पञ्चप्रकारा जातेति वा । पञ्चमहाभूतात्मिका वा पञ्चरत्नात्मिका वा वैजयन्तीमाला तदीशी । उक्तं च विष्णुपुराणे—

पञ्चरूपा तु या माला वैजयन्ती गदाभृतः ।
सा भूतहेतुसंघाता भूतमाला भवेद्द्विज: ।।

इति । अत्र पञ्चरूपेति पदं मुक्तामाणिक्यमरकतेन्द्रनीलवज्रसमानवर्णेति व्याचक्षते । विष्णुरहस्येऽपि—

पृथिव्यां नीलसंज्ञानमद्भ्यो मुक्ताफलानि च ।
तेजसः कौस्तुभो जातो वायोर्वैडूर्यसंज्ञकम् ।।
पुष्करात्पुष्परागस्तु वैजयन्त्या हरेरिमे ।

इति ।

पञ्चसंख्येति—पञ्चसंख्या गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्याख्या उपचारा अस्याः ।।

अथ परिभाषायामवशिष्टानि पञ्चाशन्नामानि विभजते ।

गुणगणरविं खगेशं चतुर्हरन्तं चतुर्दृढामोदम् ।
गुणहृदि विभजभवाद्गुरुवर्गं च नवचरणं गदन्तमिति ।। ३२ ।।

अत्र इतिशब्दः सहस्रसंख्यासमाप्तिपरः । तदितराणि नामाक्षरसंख्यापराणि । पक्षे भवात् परशिवमारभ्यागुरुवर्गं नाथसमूहं स्वगुरुपर्यन्तं विशिष्य भजेत्यर्थः । गुणगणैः साक्षाद्रविस्वरूपम् । खगानां देवानामपीशं चतुर्विधक्लेशान् जरायुजादियोनिचतुष्टयजन्यान्हरन्तम् । चतुःसंख्या दृढामोदध्यानसुखाः पुरुषार्था यस्मात्तम् । गुणशीले हृदि इति अनेन प्रकारेण सहस्रनामादिरूपेण गदन्तमुपदिशन्तम् । नवचरणशब्दो नामारम्भे व्याख्यातः ।। ३२ ।।

शाश्वतीति—शश्वत् पौनःपुन्यं तत्संबन्धिनी । पुनःपुनरभ्यस्यमानेत्यर्थः । नित्या वा । 'शाश्वतस्तु ध्रुवो नित्य' इत्यमरः । 'तेषां सिद्धिः शाश्वती नेतरेषा' मिति श्रुतेः ।

शाश्वतीति—शाश्वतं नित्यमैश्वर्यं यस्याः । यद्वा ईकारप्रश्लेषेणेशाः जगदीशाः पञ्चप्रेतास्तेष्वश्वताऽश्वत्वं वाहनत्वं येन तादृशमैश्वर्यं यस्याः । पञ्चप्रेतासनारूढेति फलितार्थः ।

शर्मदेति—शर्म सुखं दत्ते ।

शम्भुमोहिनीति—शं भावयति भजते वा शंभुः । मितद्र्वादित्वाडुप्रत्ययः

धराधरसुता धन्या धर्मिणी धर्मवर्धिनी ।
लोकातीता गुणातीता सर्वातीता शमात्मिका[1] ॥ २२७ ॥

धरेति—धरा पृथ्वीस्वरूपा सर्वस्य जगतो धारणाद्वा । लकारस्वरूपा

लकारः पृथिवीदेवी सशैलवनकानना ।
पञ्चाशत्पीठसंपन्ना सर्वतीर्थमयी परा ॥

इत्यादि **ज्ञानार्णवे**—

धरसुतेति—धरस्य हिमवत्पर्वतस्य सुता ।

धन्येति—धन्या कृतार्था धनाय हिता वा । धनं लब्धी वा । 'ध लब्धे' ति यत्प्रत्ययः । 'मङ्गलापिङ्गलाधन्ये' ति ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धयोगिनीवि रूपा वा । यद्वा चरमकालीनाश्चिन्ता आर्तरौद्रधन्यशुक्लभेदेन चतस्रो **भविष्य पुराणे** कथिता यथा—

राज्योपभोगशयनासनसाधनेषु
स्त्रीगन्धमाल्यमणिवस्त्रविभूषणेषु ।
इच्छाभिलाषमतिमात्रमुदेति मोहात्
ध्यानं तदार्तमिति संप्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥

संच्छेदनैर्दहनाताडनपीडनैश्च
गात्रप्रहारदमनैर्विनिकृन्तनैश्च ।
यस्येह राग उपयाति न चानुकम्पा
ध्यानं तु रौद्रमिति तस्य वदन्ति सन्तः ॥

सूत्रार्थमार्गणमहाव्रतभावनानि
निर्बन्धमोक्षगमनागतिहेतुचिन्ता ।
पञ्चेन्द्रियाद्युपशमश्च दया च भूते
ध्यानं तु धन्यमिति तत्प्रवदन्ति सन्तः ॥

यस्येन्द्रियाणि विषयैर्नविचर्चितानि
संकल्पनाशनविकल्पविकासयोगैः ।
तत्त्वैकनिष्ठधृतियोगभृतान्तरात्मा
ध्यानं तु शुक्लमिति तत्प्रवदन्ति सिद्धाः ॥

इति । एतेषां फलभेदोऽपि **भविष्योत्तर** एव—

आर्ते तिर्यगधोगतिश्च नियता ध्याने च रौद्रे सदा
धन्या देवगतिः शुभं फलमथो शुक्ले च जन्मक्षयः ।

तस्माज्जन्मजरापहे हितकरे संसारनिर्वाहके
ध्याने श्वेततरे रजःप्रमथने कुर्यात्प्रयत्नं बुधः ॥

इति । तत्र धन्याख्यध्यानरूपेति ।

धर्मिणीति—धर्मशीलत्वाद्धर्मिणी । आनन्दानुभवनित्यत्वादिधर्माणां विशेष्यभूता वा ।

धर्मेति—धर्मं वर्धयतीति धर्मवर्धिनी । तदुक्तं **वामनपुराणे**—

जितेन्द्रियत्वं शौचं च माङ्गल्यं भक्तिरेव च ।
शंकरे भास्करे देव्यां धर्मोऽयं मानुषः स्मृतः ॥
ध्यातः साम्ब इमान्धर्मान्वृद्धिं नयति देहिनाम् ।

इति 'वृधू छेदन' इति धातोर्ब्रह्माधिष्ठानकं धर्ममात्रं दृश्यजातं छेदयतीति वा ।

लोकातीतेति—लोकानिन्द्रलोकादिविष्णुलोकानतीतातिक्रम्य महाकैलासाख्ये परशिवपुरे स्थिता । परशिवपुरस्य सर्वलोकातीतत्वं शिवधर्मोत्तरे अर्वाचीनांल्लोकान्वर्णयित्वा 'ज्ञेयं विष्णुपदादूर्ध्वं दिव्यं शिवपुरं महत्' इत्यारभ्य 'इत्येतदपरं तुभ्यं प्रोक्तं शिवपुरं महत् । देहिनां कर्मनिष्ठानां पुनरावर्तनं स्मृत'मित्यन्तेन कर्मठप्राप्यं शिवपुरं वर्णयित्वा—

ऊर्ध्वं शिवपुराज्ज्ञेयं स्थानत्रयमनुत्तमम् ।
नित्यं परमशुद्धं च स्कन्दोमाशंकरात्मकम् ॥

इत्यारभ्य

ये सम्प्राप्ताः परं स्थानं ध्यानयोगरता नराः ।
न तेषां पुनरावृत्तिर्घोरे संसारसागरे ॥
सर्वज्ञाः सर्वगाः शुद्धाः परिपूर्णा महेश्वराः ।
शिवतुल्यबलोपेताः परं शिवपुरं गताः ॥

इत्यन्तम् । लोकातीतत्वात्लोकातीता ।

गुणातीतेति—अत एव गुणानतीता ।

सर्वेति—सर्वमतीता वा सर्वाञ्शब्दानतीता वा । उक्तं च **ज्ञानार्णवे** 'शब्दातीतं परं ब्रह्म गणनारहितं सदा । आत्मस्वरूपं जानीही' ति ।

शमेति—शमः प्रपञ्चोपशम एवात्मा स्वरूपं यस्याः । 'प्रपञ्चोपशमं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते' इति

बन्धूककुसुमप्रख्या बाला लीलाविनोदिनी ।
सुमङ्गली सुखकरी सुवेषाढ्या सुवासिनी ॥ २२८ ॥

बन्धूकेति—बन्धूको बन्धुजीवको वङ्गदेशप्रसिद्धो महावृक्षस्तस्य कुसुमं पुष्पं तस्येव प्रख्या कान्तिर्यस्याः । अत्यारक्ततमा कान्तिर्यस्या वा ।

बालेति—बाला कुमारी । 'त्वं कुमार उत वा कुमारी' ति श्रुतेः । त्रिपुरासिद्धान्तेऽपि 'बाललीलाविशिष्टत्वाद्बालेति कथिता प्रिये' इति ।

लीलेति—लीला प्रापञ्चिकी क्रीडैव विनोदो यस्याः । पद्मराजस्य भार्या लीलाख्या **योगवासिष्ठे** प्रसिद्धा तां विशिष्य सत्कर्मसु नोदयतीति वा । लीलादेव्या तपसा सरस्वती तोषिता सा तुष्टा तस्यै ज्ञानं तद्भर्तृजीवनं च प्रादादिति कथायां विस्तरेण वर्णनात् । **देवीपुराणे** नामनिर्वचनाध्याये 'लक्ष्मीलालनतो लीले' ति निर्वचनदर्शनाल्लीलेत्येतावन्मात्रस्य भिन्ननामत्वं स्वीकृत्य ब्रह्मजननीत्यनयोरेकनामत्वमित्यपि सुवचम् ।

सुमङ्गलीति—शोभनं मङ्गलमस्या इति सुवासिनीसंज्ञा । संज्ञात्वादेव 'केवल मामके' त्यादिना ङीप् । सुमङ्गली 'संज्ञाया' मिति गौराद्यन्तर्गणसूत्रेण ङीप् वा । शोभनं मङ्गलं ब्रह्मैवेति वा । तदुक्तं **विष्णुपुराणे**—

अशुभानि निराचष्टे तनोति शुभसंततिम् ।
श्रुतिमात्रेण यत्पुंसां ब्रह्म तन्मङ्गलं विदुः ॥

इति । **अत्रिस्मृतौ** तु—

प्रशस्ताचरणं नित्यमप्रशस्तविवर्जनम् ।
एतद्धि मङ्गलं प्रोक्तमृषिभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥

इत्युक्तम् ।

सुखेति—सुखकर्तृत्वात्सुखकरी । 'कृञो हेतु' त्यादिना ताच्छील्ये णिनिः ।

सुवेषेति—शोभनेन वेषेणाढ्या युक्ता ।

सुवासिनीति—सुवासिनी सार्वकालं जीवत्पतिका । सुवासिनीजनाभिन्ना वा ॥ २२८ ॥

सुवासिन्यर्चनप्रीताऽऽशोभना शुद्धमानसा ।
बिन्दुतर्पणसंतुष्टा पूर्वजा त्रिपुराम्बिका ॥ २२९ ॥

सुवासिनीति—सुवासिनीनामर्चनेन प्रीता ।

आशोभनेति—आशोभनेति ईषदर्थं वा । सर्वतः सौन्दर्यवती ।

शुद्धमानसेति—शुद्धं मानसं यस्याः ।

बिन्दुतर्पणेति—बिन्दौ सर्वानन्दमये चक्रे ब्राह्मणादिवर्णचतुष्टयकर्तृकेण क्षीराज्यमध्यासवबिन्दुकरणकेन वा तर्पणेन सम्यक्तुष्टा । 'बिन्दुरिच्छु' रिति निपातितबिन्दुपदवाच्यज्ञातॄणां तर्पणेन तृप्त्या संतुष्टा वा ।

पूर्वजेति—पूर्वं जाता । 'इयमेव सा या प्रथमा व्यौच्छ' दिति 'अहमस्मि प्रथमजा ऋतस्ये' ति श्रुतेः । अबुद्धिपूर्वका या प्रथमा सृष्टिस्तद्रूपा वा ।

त्रिपुरेति—अष्टमचक्राभिमानित्रिपुराम्बाख्यदेवतारूपा । त्रयाणां पुराणमवस्थारूपाणामम्बिका जनिका वा । त्रीणि पुराणि यस्य स जीवः । 'पुरत्रये क्रीडति यश्च जीव' इति श्रुतेः तज्जननी वा । 'यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ती' त्यादिश्रुतेः । 'वामादीनां पुराणां तु जननी त्रिपुराम्बिके' ति वचनसिद्धा वा ॥ २२९ ॥

दशमुद्रासमाराध्या त्रिपुराश्रीवशंकरी ।
ज्ञानमुद्रा ज्ञानगम्या ज्ञानज्ञेयस्वरूपिणी ॥ २३० ॥

दशमुद्रेति—संक्षोभिण्यादित्रिखण्डान्ता दश मुद्रास्ताभिः करणभूताभिः सम्यक् नित्याहृदयोक्तवासनानुगुण्येनाराध्या ।

त्रिपुरेति—पञ्चमचक्राधिष्ठात्री त्रिपुराश्रीनामिका देवी तां वशं कुरुते सा वशंकरी यस्या इति वा ।

ज्ञानेति—तर्जन्यङ्गुष्ठयोगरूपज्ञानमुद्रारूपा वा । ज्ञानेन मुदं रातीति वा । ज्ञानं चिदंशं मुदमानन्दांशं द्रावयत्यावृणोतीति वा ।

ज्ञानगम्येति—ज्ञानेन गम्या विषयः, ज्ञानेन प्राप्या वा । उक्तं च कौर्मे देव्यैव —

यत्तु मे निष्कलं रूपं चिन्मात्रं केवलं शिवम् ।
सर्वोपाधिविनिर्मुक्तमनन्तममृतं परम् ॥
ज्ञानेनैकेन तल्लभ्यं क्लेशेन परमं पदम् ।
ज्ञानमेव प्रपश्यन्तो मामेव प्रविशन्ति ते ॥

इति ।

ज्ञानज्ञेयेति—ज्ञानज्ञेये दृग्दृश्ये स्वरूपमस्याः ॥ २३० ॥

योनिमुद्रा त्रिखण्डेशी त्रिगुणाम्बा त्रिकोणगा ।
अनघाद्भुतचारित्रा वाञ्छितार्थप्रदायिनी ॥ २३१ ॥

योनिमुद्रेति—योनौ मुदं राति । नवममुद्रारूपा वा । योनिरेव मुद्रा आच्छादिका यस्य बिन्दोस्तद्रूपा वा । यद्वा गुदमेढ्रान्तरं योनिरित्युच्यते । मन्त्रदोषनिरासार्थस्तन्मुद्रणप्रकारो गुरुमुखैकवेद्योऽस्ति तद्रूपा वा ।

त्रिखण्डेति—त्रिखण्डाख्याया दशम्या मुद्राया ईशी स्वामिनी । त्रयाणां सोमसूर्यानलाख्यमन्त्रखण्डनामीशी वा । त्रयो गुणा यस्यां सा त्रिगुणा । सत्त्वरजस्तमसामाश्रयत्वेन सांख्यसंमता प्रकृतिरिति यावत् । तदुक्तं **वायुपुराणे**—

> योगेश्वरी शरीराणि करोति विकरोति च ।
> नानाकृतिक्रियारूपनामवृत्तिः स्वलीलया ।।
> त्रिधा यद्वर्तते लोके तस्मात्सा त्रिगुणोच्यते ।

इति । **विष्णुपुराणे**ऽपि

> सर्वभूतेषु सर्वात्मन्या शक्तिरपरा तव ।
> गुणाश्रया नमस्तस्यै शाश्वतायै सुरेश्वरी ।।

इति । **देवीपुराणे** तु त्रिविक्रमत्रिपथगात्रिगुणापदानां पर्यायता ध्वनिता । तदुक्तम्—

> पदैस्त्रिभिर्बलिर्बद्धः स्वर्गादित्रिपथान्गता ।
> उत्पत्तिस्थितिनाशैश्च सत्त्वाद्यैस्त्रिगुणोच्यते ।।

इति ।

अम्बेति—अम्बा ईदृशस्य गुणत्रयस्यापि माता कारणभूता । यत्तन्त्रेषु मन्त्रजीव इत्युच्यते । तथाच **तन्त्रराजे**—

> तेजसां शक्तिमूर्तीनां प्रपञ्चस्यापि कारणम् ।
> गुणत्रयममीषां च यत्कारणमुदाहृतम् ।।
> तत्स्वरूपानुसंधानसिद्धिः सम्यक्त्वमीरितम् ।
> तन्मन्त्रवीर्यमुद्दिष्टं मन्त्राणां जीव ईरितः ।।

इति । अविशेषात्सकलजगदम्बा वा ।

त्रिकोणेति—त्रिकोणं योनिचक्रं गच्छतीति त्रिकोणगा ।

अनघेति—अंहोदुःखव्यसनान्यघानि न सन्ति यस्यां सानघा ।

अद्भुतेति—अद्भुतान्याश्चर्यकराणि चारित्राणि यस्याः । अद्भुतेषु भूकम्पादिपूत्पातेषु निमित्तेषु चरन्तीत्यद्भुतचारीणि दुष्टफलानि तेभ्यस्त्रायते वा ।

अभ्यासातिशयज्ञाता षडध्वातीतरूपिणी ।
अव्याजकरुणामूर्तिरज्ञानध्वान्तदीपिका ।। २३२ ।।

अभ्यासेति—पुनःपुनः 'आसुप्तेरा मृतेः कालं नयेद्वेदान्तचिन्तये'ति विहितेन ब्रह्मात्मैक्यानुसंधानावृत्त्यतिशयेन ज्ञाता । तथाच व्याससूत्रं कपिलसूत्रं च 'आवृत्तिरसकृदुपदेशा'दिति । उक्तं च ब्रह्माण्डे—

ध्यानैकदृश्या ज्ञानाङ्गी विद्यात्मा हृदयास्पदा ।
आत्मैक्याद्व्यक्तिमायाति चिरानुष्ठानगौरवात् ।।

इति ।

षडध्वेति—अध्वानः षट्—पदाध्वा भुवनाध्वा वर्णाध्वा तत्त्वाध्वा कलाध्वा मन्त्राध्वा चेति । तेषु त्रयो विमर्शांशास्त्रयः प्रकाशांशाः । तदुक्तं विरूपाक्षपञ्चाशिकायाम्—

अस्य विमर्शस्यैकार्णः पदमन्त्रार्णात्मकस्त्रिधा भवति ।
पुरतत्त्वकलात्मार्थो धर्मिण इत्थं प्रकारस्य ।।

इति । तेच ज्ञानार्णवे 'अस्मिश्चक्रे षडध्वानो वर्तन्ते वीरवन्दिते'त्यारभ्य 'एवं षडध्वविमलं श्रीचक्रं परिचिन्तये'दित्यन्तेन सलक्षणमुक्ताः । दक्षिणामूर्तिसंहितायामपि 'षडध्वरूपमधुना शृणु योगेशि सांप्रत' मित्यादिना 'एवं षडध्वभरितं श्रीचक्रं परिचिन्तये'दित्यन्तेनोक्तास्तानतीतं रूपमस्याः । शैववैष्णवादयः षडुपासनामार्गास्तानतीतं तेषामेतत्प्राप्तिसाधनत्वात्तादृशं रूपमस्या इति वा । उक्तं च कुलार्णवे—

शैववैष्णवदौर्गार्कगाणपत्येन्दुसंभवैः ।
मन्त्रैर्विशुद्धचित्तस्य कुलज्ञानं प्रकाशते ।।

इति । इन्दुसंभवं जैनदर्शनम् । 'जन्मान्तरेषड्विधोपासकानामिह जन्मनि सुन्दर्युपास्तिलाभ' इति तदर्थः ।

अव्याजेति—अव्याजा अनौपधिकी या करुणा सैव मूर्तिः स्वरूपं यस्याः । 'जयति करुणा काचिदरुणे'त्यभियुक्तोक्तेः ।

अत एवाह—अज्ञानेति । अज्ञानमेव ध्वान्तमन्धकारस्तस्य दीपिकेव नाशकत्वात् ।

तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः ।
नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ।।

इति भगवद्वचनात् ।। २३२ ।।

आबालगोपविदिता सर्वानुल्लङ्घ्यशासना ।
श्रीचक्रराजनिलया श्रीमत्त्रिपुरसुन्दरी ।। २३३ ।।

श्रीशिवा शिवशक्त्यैक्यरूपिणी ललिताम्बिका ।।

आबालेति — बालान्ब्रह्मादिकान्गोपयतीति बालगोपः बालश्चासौ गोपश्च बालगोपः । बालगोपश्च बालगोपश्च बालगोपौ तावभिव्याप्य आबालगोपं तादृशेन विदितं ज्ञानं यस्याः सा । अत्रैको बालगोपशब्दः सदाशिवपरः कृष्णावतारपरो वा। अन्यः पामरोपलक्षणम् । हरिहरादिपामरान्ता यां जानन्तीत्यर्थः । उक्तं च **स्कान्दे** 'तमहंप्रत्ययव्याजात्सर्वे जानन्ति जन्तव' इति ।

नन्वेवं सति 'अतिपरिचयादवज्ञे'ति न्यायात्सर्वेषामनादरणीया स्यादत आह—**सर्वेति** । सर्वैर्ब्रह्मविष्ण्वादिभिरप्युल्लङ्घितुमतिवर्तितुमयोग्यमशक्यं शासनं यस्याः । तदुक्तमाचार्यभगवत्पादैः—

जगत्सूते धाता हरिरवति रुद्रः क्षपयति
　　तिरस्कुर्वन्नेतत्स्वमपि वपुरीशस्तिरयति ।
सदा पूर्णः सर्वं तदिदमनुगृह्णाति च
　　शिवस्तवाज्ञामालम्ब्य क्षणचलितयोर्भ्रूलतिकयोः ।।

इति ।

श्रीचक्रेति—श्रीचक्रराजं बिन्दुत्रिकोणादिरूपं निलयो वासस्थानं यस्याः । तदुक्तं 'श्रीचक्रं शिवयोर्वपु'रिति । शरीरे यथा जीवस्यावस्थानं तथा श्रीचक्रे शिवयोरिति तदर्थः ।

श्रीमदिति—त्रिपुरस्य परशिवस्य सुन्दरी भार्या । श्रीमती च सा त्रिपुरसुन्दरी चेति तथा । अत्र त्रीणि पुराणि ब्रह्मविष्णुशिवशरीराणि यस्मिन्सः त्रिपुरः परशिवः । तदुक्तं **कालिकापुराणे**—

प्रधानेच्छावशाच्छंभोः शरीरमभवत्त्रिधा ।
तत्रोर्ध्वभागः संजातः पञ्चवक्त्रश्चतुर्भुजः ।।

पद्मकेसरगौराङ्गः कायो ब्राह्मो महेश्वरे ।
तन्मध्यभागो नीलाङ्ग एकवक्त्रश्चतुर्भुजः ।।

शङ्खचक्रगदापद्मपाणिः कायः स वैष्णवः ।
अभवत्तदधोभागे पञ्चवक्त्रश्चतुर्भुजः ।।

स्फटिकाभ्रमयः शुक्लः स कायश्चान्द्रशेखरः ।
एवं त्रिभिः पुरैर्योगात्त्रिपुरः परमः शिवः ।।

श्रीशिवेति श्रीयुक्ता शिवा श्रीशिवा ।

शिवेति — शिवशक्त्योरैक्यं सामरस्यमेव रूपमस्याः । उक्तं च **वायुसंहितायाम्**—

शिवेच्छया परा शक्तिः शिवतत्त्वैकतां गता ।
ततः परिस्फुरत्यादौ सर्गे तैलं तिलादिव ॥

इति । अत्र सामरस्यं समरसता परमं साम्यमत्यन्ताभेद एव । तथाचोक्तं **सौरसंहितायाम्**—

ब्रह्मणोऽभिन्नशक्तिस्तु ब्रह्मैव खलु नापरा ।
तथासति वृथा प्रोक्तं शक्तिरित्यविवेकिभिः ॥
शक्तिशक्तिमतोर्विद्वन्भेदाभेदस्तु दुर्घटः ।

इति । **वासिष्ठरामायणे**ऽपि—

यथैकं पवनस्पन्दमेकमौष्ण्यानलौ यथा ।
चिन्मात्रं स्पन्दशक्तिश्च तथैवैकात्म सर्वदा ॥

इति । शिवचक्राणां शक्तिचक्राणां चैक्यं रूपमस्या वा । तदुक्तं **ब्रह्माण्डपुराणे** 'त्रिकोणे बैन्दवं श्लिष्टमष्टारेऽष्टदलाम्बुज' मित्यारभ्य 'शैवानां चैव शाक्तानां चक्राणां च परस्परम् । अविनाभावसंबन्धं यो जानाति स चक्रवि' दित्यन्तेन शिवशक्त्योरैक्यं यस्मिन्प्रतिपाद्यं स हंसमन्त्रो रूपमस्या वा । उक्तं च **यज्ञवैभवखण्डे**—

शान्तान्तं शक्तिरस्योक्ता तदन्तं बीजमुच्यते ।
विद्याशक्तिर्भवेद्बीजं शिव एव नचान्यथा ॥
तेनायं परमो मन्त्रः शिवशक्त्यात्मकः स्मृतः ।

इति । शषसहेतिवर्णक्रमे शस्यान्ते षकारस्तदन्ते सकारस्तदन्ते हकार इति तदर्थः । अथवा शिवस्य शक्तयो धूमावत्याद्याः पञ्च । तासामैक्यं समष्टिरेव रूपमस्याः । ताश्चोक्ता **विरूपाक्षपञ्चशिखायाम्**—

धूमावती तिरोधौ भास्वत्यवभासनेऽध्वनां शक्तिः ।
क्षोभे स्पन्दा व्याप्तौ विभ्वी ह्लादा तु पुष्टौ मे ॥
धूमावती पृथिव्यां ह्लादाप्सु शुचौ तु भास्वती प्रथते ।
वायौ स्पन्दा विभ्वी नभसि व्याप्तं जगत्ताभिः ॥

एवमियति प्रबन्धे प्राथमिकेन नामत्रयेण जगतः सृष्टिस्थितिलयकर्तृत्वे देवतां लक्षयित्वा तिरोधानानुग्रहयोरनन्तविषयत्वाच्चिदग्निकुण्डसंभूतेत्यारभ्यैताव त्पर्यन्तं तयोरेव विषयं प्रपञ्चयेदृशपञ्चकृत्यकर्त्रीं देवतामसाधारणेन विशेष्यभूते नाम्ना निर्दिशति— **ललिताम्बिकेति** । ललतेऽसौ ललिता ललिता च साम्बिका च ललिताम्बिकेति विग्रहः । उक्तं च **पद्मपुराणे** 'लोकानतीत्य ललते ललिता तेन सोच्यत' इति । लोक्यन्त इति लोकाः किरणा आवरणदेवतास्तानातिक्रम्य तत्स्था नोपरितनबिन्दुस्थाने ललितेऽतितरां शोभत इति तदर्थः ।

शोभा विलासो माधुर्यं गाम्भीर्यं स्थैर्यतेजसी ।
लालित्यं च तथौदार्यमित्यष्टौ पौरुषा गुणाः ॥

इत्यभियुक्तप्रसिद्धं ललितत्वं 'ललितं रतिचेष्टित'मिति कामशास्त्रप्रसिद्धं च । 'सौकुमार्यं तु लालित्य'मिति प्रसिद्धं च तत्सर्वमस्या अस्तीति ललिता । उक्तं च

ललितेति नाम युक्तं तव किल दिव्या नवावृतयः ।
धनुरैक्षवमस्त्राण्यपि कुसुमानि तथाखिलं ललितम् ॥

इति । 'ललिते सुन्दर'मिति **शब्दार्णवः** । इदं च प्रयागपीठाधिपतेर्नाम । 'प्रयागे ललितादेवी'ति देवीपीठगणनप्रकरणे **पाद्मवचनात्** । अत्रान्तेऽप्युच्चार्यः प्रणवः सच पूर्वमेव व्याख्यातः । वर्णभेदेन व्यवस्थापि पूर्वमेवोक्ता न विस्मर्तव्या । अनयोश्चाद्यन्तभूतयोर्द्वयोः प्रणवयोः सहस्रनामवाक्यार्थानन्वितार्थकत्वेऽपि न दोषः । तयोर्माङ्गल्यार्थमेवोच्चारणात् ।

ॐकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।
कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावुभौ ॥

इति वचनात् । 'स्रवत्यनोंकृतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्यत' इति वचनेन तदुच्चारणे प्रत्यवायश्रवणेन तदुच्चारणस्यादृष्टमात्रौपयिकत्वात् अर्थज्ञानपूर्वकस्यैवोच्चारणस्यादृष्टौपयिकत्वेनार्थवर्णनस्याप्यावश्यकत्वात् नामसाहस्रस्याप्यनेन न्यायेनादृष्टार्थत्वेऽपि परस्परविशेष्यविशेषणभावेनाकाङ्क्षायोग्यता सतिसद्भावे नास्तीति क्रिययान्वयवर्णनेन महावाक्यार्थस्यैकस्य वर्णयितुं शक्यत्वेन वैषम्यात् ईदृशवाक्येष्वस्तीति क्रियापदाध्याहारस्यावश्यकत्वात् । तथाच कात्यायनस्मरणम् । 'अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषेऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ती'ति । भवन्तीपर इत्यत्र लट्पर इत्यर्थः । अस्तु वा प्रणवयोरपि विशेषणतया महावाक्यार्थान्वयित्वं समस्तव्यस्तभेदेन पौनरुक्त्यनिरास संभवात् । अत एव परिभाषायां गदन्तमिति तकारस्य प्रणवसाहित्येन षट्संख्यापरत्वमिति दिक् ॥ अर्धम् ॥ [पर्यवसितं नामसहस्रमत्र]

इदानीं परिभाषामण्डले नाम्नां शतकेष्वादिभागान्संगृह्य प्रदर्शयति ॥
परिभाषाशेषः ।

श्रीमणिसद्ध्रींविविधगुडदरान्देशश्च पुष्टनादाभ्याम् ।
नामसु शतकारम्भा न स्तोभो नापि शब्दपुनरुक्तिः ॥ ३३ ॥

श्रीमाता १, मणिपूरान्तरुदिता २, सद्गतिप्रदा ३, ह्रींकारी ४, विविधाकारा ५, गुडान्नप्रीतमानसा ६, दरान्दोलितदीर्घाक्षी ७, देशकालापरिच्छिन्ना ८, पुष्टा ९, नादरूपिणी १०, एवं दश नामानि प्रथमादिशतकारम्भकाणि । अत्र श्रीमण्यादिशब्दानां श्रीकण्ठार्धशरीरिणी मणिपूराब्जनिलयेत्यादावतिप्रसक्तत्वेऽपि गणनासाचिव्येनैव भ्रमो निरस्तव्यः । गणनोत्तरं हि शतकप्रत्यासन्ननामस्वेव हि संशयो भवति क्वचित् । क्वचित्पदच्छेदसंशयप्रयुक्तोनविप्रकृष्टनामसु । अत एव ह्रीं इति सबिन्दुकग्रहणं ह्रीमतीति तत्समीपवर्तिनामनिरासाय । दरामित्युक्तिः 'दरहासोज्ज्वलन्मुखी' त्यस्य व्यावर्तनायेति ज्ञेयम् । यत्तु केचित्—

श्रीमाता मणिपूरान्तरुदिता सद्गतिप्रदा ।
ह्रींकारी विविधाकारा गुडान्नपीतिमानसा ॥
दरान्दोलितदीर्घाक्षी सावित्री रसशेवधिः ।
विज्ञानकलिका चेति पदान्येतान्यसंशयम् ॥
शतकाद्यानि नामानीत्यवधार्याणि सूरिभिः ।

इति ललितोपाख्यानस्थं वचनमिति लिखन्ति, तस्य प्रामाणिकत्वेऽप्युपायसंग्रहमात्रतात्पर्यकत्वेनोपायान्तरादूषकत्वेन तज्ज्ञेयम् । निरर्थकः शब्दः स्तोभः । सच सहस्रनामान्तरेषु पादपूरणैकप्रयोजनको यथोपलभ्यते नात्र तथेत्यर्थः । नापि शब्देति । अर्थतस्तु यद्यपि पुनरुक्तिः 'अम्बा माताथ जननी देवेशी सुरनायिके' त्यादौ दृश्यते तथापि नासौ सहस्रनामसंख्याविघातिका नामशब्दस्य प्रतिपादकमात्रे शक्तेस्तद्भेदमात्रेण पृथक्त्वनिवेशितस्वाभाव्यायाः संख्याया अनुपरोधात् ॥ ३३ ॥

मतिवरदाकान्तादावकारयोगेन रक्तवर्णादौ ।
आकारस्य क्वचन तु पदयोर्योगेन भेदयेन्नाम ॥ ३४ ॥

ननु शब्दतोऽपि पुनरुक्तिरुपलभ्यत एवेत्याशङ्क्य परिहरति 'तुष्टिः पुष्टिर्मतिर्धृति' रित्यनेन पौनरुक्त्यपरिहाराय 'स्वाहा स्वधाऽमतिर्मेधे' त्यत्राकारस्य योगेन प्रश्लेषेणा' मतिरिति पदच्छेदः कर्तव्यः। 'सदसत्क्षरमक्षर'मित्यादौ विष्णुसहस्रनामसु 'मूर्तामूर्ते' ति प्रकृतनामस्वपि तस्य न्यायस्य क्लृप्तत्वात्। नहि संनिकृष्टपदद्वय एव तथा नियम इत्यत्र प्रमाणमस्ति । पौनरुक्त्यपरिहाराकाङ्क्षाया अविशेषादिति भावः । एवं 'वरदा वामनयने' त्यनेन पौनरुक्त्याभावाय 'विश्वगर्भा स्वर्णगर्भाऽवरदा वागधीश्वरी' त्यत्रावरदेति छेदः ।

कलावती कलालापा कान्ता कादम्बरीप्रिया ।
कल्पनारहिता काष्ठा कान्ताऽकान्तार्धविग्रहा ।।

इत्यनयोरन्यतरस्मिन्कान्तापदेऽकारप्रश्लेषः । आदिपदेन नित्यतृप्तादेः परिग्रहः । 'नित्यतृप्ता भक्तनिधिः' 'मूर्ताऽमूर्ता नित्यतृप्ते'त्यत्र तदावश्यकत्वात् । 'रक्तवर्णा मांसनिष्ठे'त्यनेन पौनरुक्त्यात् 'विशुद्धचक्रनिलयाऽरक्तवर्णा त्रिलोचने'त्यत्रा-प्यनेन न्यायेनाकारप्रश्लेषे प्राप्तेऽर्थानुगुण्याय दीर्घाकारः प्रश्लेषणीय इत्याह—रक्त-वर्णादावाकारस्येति । आदिना 'सुमुखी नलिनी सुभ्रूः शोभना सुरनायिका । सुवा-सिन्यर्चनप्रीताऽऽशोभना शुद्धमानसे'त्यनयोः शोभना आशोभनेति पदयोः परिग्रहः । ननु तथापि 'सुखाराध्या शुभकरी शोभना सुलभा गति'रित्यत्र तृतीयवारं श्रुतस्य शोभनपदस्य का गतिरित्याशङ्क्याह—क्वचनेति । पदयोर्भिन्नत्वेन वर्णयितुं शक्य-योरपि व्यायोगेन समासव्यासान्तररूपेण नाम भेदयेदित्यन्वयः । 'शोभनासुलभा-गति'रिति पदत्रयस्यैकनामत्वम् । एवं 'कौलिनीकेवला, अजाजेत्री'त्यादौ समास-रूपो योगो द्रष्टव्यः । पदद्वयस्याप्येकनामत्वम् 'विश्वेदेवाः अहिर्बुध्न्यः निधिरव्यय' इत्यादौ दृष्टमिति भावः ।। ३४ ।।

साध्वी तत्त्वमयीति द्वेधा त्रेधा बुधो भिन्द्यात् ।
हंसवती चानर्घ्येत्यर्धान्तादेकनामैव ।। ३५ ।।

पौनरुक्त्यपरिहारायोपायान्तरमाह । 'शांकरी श्रीकरी साध्वी'त्यनेन पौन-रुक्त्यपरिहाराय 'सम्प्रदायेश्वरी साध्वी'त्यत्र साधु ई इति द्वेधा पदभेदः । 'तत्त्वाधिका तत्त्वमयी'त्यनेन तत्परिहाराय 'तत्त्वासना तत्त्वमयी'त्यत्र तत् त्वं अयीति त्रेधा पदच्छेदः । पौनरुक्त्याभावेऽपि पदभेदभ्रमनिरासायाह—हंसेति । आ अर्धान्तात् अर्धसमाप्तिपर्यन्तं हंसवतीमुख्यशक्तिसमन्वितेत्येकं पदम् । 'अनर्घ्या कैवल्यपददायिनी'त्यत्र तु 'क्लींकारी केवला गुह्या कैवल्यपददायिनी'त्यनेन पौनरुक्त्यपरिहारोऽपि फलम् । एतेन छलाक्षरसूत्राणां न्यायमूलकत्वमेवेति प्रबल-न्यायेन क्वचित्तदुक्तनियमान्यथात्वेऽपि न दोष इति सूचितम्। अत एव सामवेदिभि-र्निदानसूत्रान्तर्गतच्छन्दोविचितिभाष्ये न्यायविरोधे छलाक्षरपाठोऽनादरणीय इत्युक्तं रथन्तरसामप्रकरणे । यत्र तु कान्तापदे अकारयोगे विनिगमनाविरहः यथा वा 'कैवल्यपददायिनी'त्यत्र पदान्तरयोगे सत्रन्यायतो विकल्पप्रसक्तावपि छलाक्षर-सूत्रप्रामाण्यात् 'कल्पनारहिता काष्ठे' त्यत्रैवाऽकान्तेति पदच्छेदः । 'कौलिनी केवले'त्यत्रैवानर्घ्यपदस्योत्तरप्रयोग इति स्वीकर्तुं युक्तम् । अव्यवस्थितशास्त्रार्था-योगादिति द्रष्टव्यम् ।। ३५ ।।

शक्तिर्निष्ठाधामज्योतिःपरपूर्वकं द्विपदम् ।
शोभनसुलभागतिरित्रिपदैकपदानि त्रेधा[illegible] ।। ३६ ।।

अनेकपदानि नामानि संगृह्णाति। शक्त्यादिपदचतुष्टयात्पूर्वं तद्विशेषणत्वेन परपदत्वेन पठ्यते। तेन सह द्विद्विपदानि तानि नामानि 'पराशक्तिः परानिष्ठा' 'परंज्योतिः परंधामे' ति। 'कौलिनी केवले' त्यादौ 'अजाजेत्री' तिवत्समाससंभवान्न तत्र पदद्वयावश्यकतेति भावः। 'शोभनासुलभागति' रित्यत्र तु त्रिपदं नाम। शेषाण्येकपदानि समानाधिकरणानेकविभक्तिरहितानीत्यर्थः। तेन 'अश्वारूढाधिष्ठिताश्वकोटिकोटिभिरावृता'। 'मनोवाचामगोचरे' त्यादौ व्यधिकरणविभक्तिद्वयसत्त्वेऽपि तयोर्नामभेदभ्रमानाधायकत्वेन द्विपदेषु तदाधायकानामेव गणनाद्वा न दोषः। 'पराशक्तिरित्यत्र' 'शोभनासुलभागति' रित्यत्र चैकैकं पदमित्येव सुवचमिति तु पूर्वमेवोक्तम्। ननु 'परंज्योति' रिति वाक्ये प्रातिपादिकसंज्ञाभावेन कथं नामत्वम्। न च 'प्रजापतेर्हृदयं' 'पारेगङ्गम्' 'मध्येमहाभारत' मित्यादेरिवैकपदत्वम्। तेषु प्रथमपदान्ते विभक्तिसरूपवर्णमात्रसत्त्वेन विभक्त्यान्तराभावात्। न च 'परंज्योति' रित्यादौ तथा संभवति। विशेष्योत्तरविभक्त्यन्यथाभावकविभक्तविशेषणपदकत्वात्। नीलमुत्पलमित्यादौ तथात्वे वाक्यत्वस्यैव स्वीकारात्। अत एव 'अहये बुध्न्याय स्वाहा' 'अहेबुध्न्य मन्त्रं मे गोपाय' इत्यादौ पदद्वयेऽपि विभक्तिव्यत्यास इति चेन्न। पारिभाषिकप्रातिपादिकसंज्ञाया अभावेऽपि संभूयैकव्यक्तिविशेष्यकबोधजनकपदत्वरूपस्य नामत्वस्यैव सहस्रनामसंख्याघटकत्वेनादोषात्। वस्तुतस्तु ज्योतिःपदस्य प्रातिपदिकत्वात्तमादायैव संख्यापूर्तिः परंतु 'इङ् अध्ययन' इति धातोरधिपूर्वस्यैव प्रयोग इति नियमवत् ज्योतिरादीनामिह सविशेषणकानामेव प्रयोग इत्यनाम्नानबलान्नियमः कल्प्यते। तथा नियमेऽपि धातुत्वस्येङ्मात्र इव नामत्वस्य ज्योतिःपदमात्रे पर्याप्तिः। 'अग्निं पवमानमावह' 'अग्नये पवमानायेद' मित्यादि नैगमिकप्रयोगवदिहापि 'परंज्योतिस्तर्पयामि परस्मै ज्योतिषे स्वाहे' त्यादयस्तर्पणहोमादौ प्रयोगनियमाः। परमितितु मान्तमव्ययमिति केचित्। तत्पक्षे तु न मध्ये चतुर्थी। कौलिनीकेवलेति विशेष्यविशेषणभावापन्नपदद्वयपक्षेऽपि केवलेत्यस्य यथाम्नायं कौलिन्यै केवलायै नम इत्यादिप्रयोगो न केवलायै कौलिन्या इत्यादिः। आम्नानवैपरीत्ये मानाभावात्। एतेन विष्णुसहस्रनामसु 'अनादिर्भूर्भुवोर्लक्ष्मी' रित्यत्र भूर्भुवरित्यस्य भुवोभूरित्यन्वयेन भूमेर्जनक इत्यर्थकैकनामत्वपक्षे भूर्भुवे नम इति वा भुवोर्भुवे नम इति वा मन्त्रप्रयोगः परास्तः। न्यायेन भुवोर्भुवे नम इत्यस्यैव युक्तत्वादित्यादिकमूह्यम्॥ ३६॥

निधिरात्मा दम्भोलिः शेवधिरिति नाम पुंलिङ्गम्।
तद्ब्रह्मधाम साधुज्योतिः क्लीबेऽव्ययं स्वधा स्वाहा॥ ३७॥
अविशतितः सार्धाज्ञानाफलसाधनत्वोक्तिः।
तस्य क्रमशो विवृतिः षट्चत्वारिंशता श्लोकैः॥ ३८॥

प्रसङ्गाल्लिङ्गभेदेन नामानि विभजय दर्शयति। 'गुणनिधिः' 'आत्मा

निध्यै इत्यादिः पाक्षिकः प्रयोगो न कार्यः। एवं मन्त्रार्थानुसंधानेऽपि फलभेदः तदित्यादिपञ्च नामानि नपुंसकानि। शेषाणि स्त्रीलिङ्गानीति शेषः। त्वमिति पदमपि स्त्रीलिङ्गमेव। 'अलिङ्गे युष्मदस्मदी' इत्यस्य लिङ्गकृतवैरूप्याभावमात्र परत्वात्। 'युष्मदस्मत्षट्संज्ञकास्त्रिषु सरूपा' इति वचनान्तरानुगुण्यात्। स्वधा-स्वाहेत्यनयोरव्ययत्वात्स्वधा नम इत्यादिरेव प्रयोगः। स्वान्धत्ते इत्यादिरूपेऽर्थे तु स्वधायै नम इत्यादिरेव प्रयोगः सुवच इत्युक्तम् ॥ ३७ ॥

इति भास्कररायेण कृते सौभाग्यभास्करे।
दशमेन शतेनाभूद्धारिण्येकादशी कला ॥ १००० ॥

इति श्रीभास्कररायविरचिते ललितासहस्रभाष्ये दशमशतकं नामैकादशी कला ॥ ११ ॥

अथ फलश्रुतिश्लोकानामर्थं संगृह्णाति परिभाषाकारः॥ सार्धषडशीतिश्लोकात्मकस्योत्तरभागस्य मध्ये प्रथमतः सार्धविंशतिभिः श्लोकैः सहस्रनामकीर्तनस्य बहुविधफलसाधनत्वं प्रतिपाद्यते। एवं फलभेदेन कीर्तनकरणभावनाया भेदादिति-कर्तव्यताभेद उत्तरत्र षट्चत्वारिंशता श्लोकैः प्रतिपाद्यते। 'सर्वरोगप्रशमन'मित्यादिना रोगनिरासादीनि फलानि येन क्रमेण पूर्वं प्रतिपादितानि तेनैव क्रमेणोत्तरत्र तत्तत्फलकाः प्रयोगा वक्ष्यन्त इत्यर्थः। यत्तु पूर्वं 'श्रीमातुः प्रीतये तस्मादनिशं कीर्तयेदिद'मित्यत्र प्रीतिरेव भाव्यत्वेनोक्ता सा च विविधफलजननद्वारत्वेन पूर्वतन्त्रे पूर्वस्येवास्य तन्त्रे देवताप्रीतेरेव द्वारत्वकल्पनसंभवात्। अस्तु वा स्वातन्त्र्येण प्रीतेरपि फलत्वमित्याशयः॥ ३८ ॥

इत्येवं नामसाहस्रं कथितं ते घटोद्भव ॥ २३४ ॥

एवं प्रीतिफलककीर्तनोपयोगि नामसहस्रं प्रतिपाद्य तदुपसंहरन्फलानि विवेचयितुकामो भगवान्हयग्रीवाचार्य उत्तरं ग्रन्थसंदर्भमारभते—इत्येवमित्यादिना। इति शब्दः समाप्तिवचनः सन्सहस्रसंख्याया अन्यूनानतिरिक्ततां ध्वनयति। एवमुक्तेन प्रकारेण यथावत्प्रतिपादितेन सरस्वतीगङ्गासहस्रनामादौ सहस्रसंख्यापूर्तेरभावादपार्थको गौणो वा सहस्रनामशब्दो नात्र तथेति ध्वनितम्। नाम्नां सहस्रमेव साहस्रम्। राक्षसमानसादिवत्स्वार्थे तद्धितः। घटोद्भवेत्यगस्त्यस्य संबुद्धिः ॥ २३४ ॥

रहस्यानां रहस्यं च ललिताप्रीतिदायकम्।

ननु कूर्मपुराणादौ देवीसहस्रनामादिकमप्यन्यूनातिरिक्तसहस्रसंख्याकमेवेत्यत आह—रहस्यानामिति । रहस्यानां न्यासजपादिरूपाणां मध्ये इति निर्धारणे षष्ठी । तेन रहस्यमित्यस्य रहस्यतममित्यर्थः । ननु रहस्यतमान्यपि गङ्गासहस्रनामादीनि स्कान्दादावुपलभ्यन्त एवेत्यत आह—ललितेति । तेषां ललितातोऽपकृष्टदेवताप्रीतिकरत्वेन सर्वोत्कृष्टदेवताप्रीतिकरमिदमेवेत्यर्थः ।

नान्वीदृशमपि किंचित्संभाव्येतेत्यत आह—अनेनेति । सदृशं रहस्यतमत्वे सति ललिताप्रीतिकरत्वरूपसाधारणधर्मवत्त्वरूपसादृश्यवत् । स्तोत्रं स्तोत्रान्तरम् । एकस्मिन्नुपमानोपमेयभावाभावात् । न भूतं इतःक्षणात्पूर्वकाले । न भविष्यति इत उत्तरकाले । भविष्यतीति शत्रन्तस्य सप्तमी वा । वर्तमानक्षणस्य तादृशस्तोत्रोत्पत्त्ययोग्यत्वात्कालत्रयासंबन्धात्तादृशमसदेवेति भावः । अस्य विशेषणद्वयस्यान्यत्रासत्त्वप्रतिपादनाय विशेषणविवरणपर उत्तरः सर्वोऽपि ग्रन्थसंदर्भः ।। २३५ ।।

सर्वरोगप्रशमनं सर्वसंपत्प्रवर्धनम् ।
सर्वापमृत्युशमनं कालमृत्युनिवारणम् ।। २३६ ।।

तत्र रहस्यतमत्वं विवेचयति द्वाभ्याम् । 'प्रयासतारतम्यात्फलतारतम्य' मिति न्यायेन फलभूमसाधने कष्टसाध्यत्वस्य प्रसिद्धतमत्वाद्बहुफलसाधनमप्यल्पायाससाध्यं कर्म रहस्यतमम् । तत्र नामकीर्तने प्रयासेयत्तायाः स्पष्टत्वात्फलभूमानमेव विवृणोति । सर्वे रोगा असाध्ययाप्यादिभेदभिन्नाः ।

दारिद्र्यस्यापि रोगतुल्यत्वेनोपस्थितत्वात्तदभावनियतसंपद्वृद्धेरपि फलत्वमाह सर्वसंपदिति । अथवा संपदारोग्ययोः परस्पराभावव्याप्यत्वाभावादारोग्ये सति दारिद्र्यं स्यादेवेति शङ्कामपाकुर्वन्नारोग्यं संपत्त्या समुच्चिनोति—सर्वसम्पदिति । गजतुरगसमृद्ध्यादिभेदभिन्नानां संपदामित्यर्थः । सर्वे अपमृत्यवः सर्वव्याघ्रादिनिमित्तकाः । अत्यल्पमिदमुच्यत इत्याह—कालेति काले आयुःपरिमाणपरिसमाप्तौ । तेनापमृत्यूनामायुर्मध्य एव प्रसक्तिर्वर्तितैलादिसाचिव्येऽपि चण्डवातादिकृतदीपनाशवदिति सूचितम् ।। २३६ ।।

सर्वज्वरार्तिशमनं दीर्घायुष्यप्रदायकम् ।
पुत्रप्रदमपुत्राणां पुरुषार्थप्रदायकम् ।। २३७ ।।

सर्वे ज्वरा ऐकाहिकादिसान्निपातिकान्तास्तत्र आर्तिस्तत्प्रयुक्ता शिरस्तोदादिरूपा पीडा तेषां शमनं नाशकम् । अथवा सर्वेषां ये रोगा इत्यादिरीत्या पदचतुष्टयं व्याख्येयम् । तेन जातेष्ट्यादिवत्फलसाधनयोर्वैयधिकरण्यमपि सिद्ध्यति । ततश्चान्यनिष्ठफलोद्देशेनान्यस्यापि साधने प्रवृत्तिरिह युक्तेति मन्तव्यम् । रोगैरेव सिद्धे ज्वरार्तेः पार्थक्येन ग्रहणं गोबलीवर्दन्यायेन । यद्वा

पार्थक्यम् । तत्र रोगशान्त्यादिचतुरवयवैकफलकप्रयोगकथनोत्तरं तत्तदवयवमात्रफलकानां प्रयोगाणां वक्ष्यमाणत्वात् । अत एव दीर्घायुष्यपदस्याप्ययमर्थः सिद्ध्यति दीर्घं पूर्णं यत् आयुषो भाव आयुष्यं दीर्घायुष्ट्वं शतमानत्वं तस्य प्रदायकं तद्विघारकग्रहविषादिबाधानिरासकमिति । यद्वा आयुरेवायुष्यं दीर्घकालमानादधिकमायुर्येभ्यस्तेषां गुटिकौषधियोगसिद्धचादीनां प्रदायकं तत्प्राप्तिकरापूर्वसंपादकमिति तेन न कालमृत्युनिवारणेन गतार्थता । अपुत्राणां पुत्रकामबद्धानाम् । सपुत्राणं सिद्धे इच्छाविरहादपुत्रेष्वेव प्रायः पुत्रकामनादर्शनात्तथोक्तम् । अत एवैकपुत्रामृतप्रजादीनां वन्ध्यास्वेव गणना स्मृतिषु । तेन सपुत्राणामपि पुत्रान्तरेच्छायामत्राधिकारः । अपुत्राणामपि पुत्रकामाभावे पुत्रकामप्रयोगे नाधिकार इति सिद्ध्यति तेन च तत्तत्कामनायास्तत्तत्फलप्रयोगाधिकारितावच्छेदकत्वं सूचितम् । नचानेकफलविषयकसमूहालम्बनात्मककामनावतः सर्वप्रयोगेष्वधिकारात्तेन कः प्रयोगः प्रथमतोऽनुष्ठेय इत्यत्र विनिगमनाविरह इति वाच्यम् । तन्त्रेण सर्वफलप्रदस्यैकस्यैव प्रयोगस्यानुष्ठातुं शक्यत्वात् । नचैवं सति 'तत्र सर्वेऽविशेषा' दिति चातुर्थिकाधिकरणविरोधः । तत्र हि सर्वकामप्रददर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादेः सकृदनुष्ठानेनैकमेव फलं भवतीति सिद्धान्तितत्वादिति वाच्यम् । अल्पप्रदकर्मस्वेव तदधिकरणन्यायान व्यवस्थितत्वात् । देवताप्रीतेस्तु लोकविलक्षणत्वात् । अत एवोक्तं 'लोकातीता गुणातीता सर्वातीता शमात्मिके' ति । कर्मस्वपीदृशन्यायस्यप्यन्तरैरङ्गीकाराच्च यदुक्तं हिरण्यकेशिसूत्रे 'एकप्रयोगे सर्वान्कामान्कामयीत प्रयोगपृथक्त्वे चैकैक' मिति ।

वैषयिककामनासामान्याभाववतोऽप्यत्राधिकार इत्याह—पुरुषार्थेति । पुंभिर्बुद्धिमद्भिरर्थ्यत इति पुरुषार्थो मोक्षः । निष्कामोऽपि मोक्षफलकप्रयोगेऽधिक्रियत इति भावः । वस्तुतश्चतुर्वर्गप्रदायिकमित्येवार्थः । संकोचे मानाभावात् । उक्तं च पद्मपुराणे पुष्करखण्डे आह्निकप्रकरणे—

> अतःपरं च देवानामर्चनं कारयेद्बुधः ।
> गणेशं पूजयेद्यस्तु विघ्नस्तस्य न बाधते ॥
> आरोग्यार्थेऽर्चयेत्सूर्यं धर्ममोक्षाय माधवम् ।
> शिवं धर्मार्थमोक्षाय चतुर्वर्गाय चण्डिकाम् ॥

इति ॥ २३७ ॥

> **इदं विशेषाच्छ्रीदेव्याः स्तोत्रं प्रीतिविधायकम् ।**
> **जपेन्नित्यं प्रयत्नेन ललितोपास्तितत्परः ॥ २३८ ॥**

ननु बहुफलप्रदत्वे सत्यल्पायाससाध्यत्वं सहस्रनामनकेऽस्त्येव, ललिताप्रीति

कतिपयकस्तोत्रान्तरेषु त्वव्याहतं ललिताप्रीतिकरत्वमित्याशङ्कामपाकुर्वंस्क्रमप्राप्तं प्रीतिपदत्वं विवेचयति—इत्यादि । इतरस्तोत्रपठनजन्यप्रीतिमपेक्ष्यैतज्जन्या प्रीतिविशिष्टेत्यर्थः । तेन प्रीतिविशेषजनकत्वे सति रहस्यतमत्वमिहैवेति भावः । एतेनाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमविश्वजिदादि कर्मणामायासतारतम्यसाध्यानामेकजातीयस्वर्गफलकत्वायोगेन स्वर्गेषु तरतमभावकल्पनेपि पूर्वतन्त्रसिद्धन्यायादेव देवताप्रीतावपि बहुभिः स्तोत्रैः प्रातिस्विकजनितायां तारतम्यसिद्धेर्विशेषादित्युक्तौ को विशेष इति परास्तम् । इतोऽप्यधिकायाससाध्यकर्मान्तरजनितायां देवताप्रीतावपि तेन न्यायेनेतोऽपि प्रीत्याधिक्यप्राप्तौ तन्माप्रसाङ्क्षीदित्याशयेन विशेषपदोपादानस्य सार्थक्यात् । अत एव च रहस्यतमत्वमप्युपपद्यते । तस्मात्प्रकृष्टेनापि यत्नेन ललितोपासको यावज्जीवमिदं जपेदित्यर्थः ।। २३८ ।।

प्रातः स्नात्वा विधानेन संध्याकर्म समाप्य च ।
पूजागृहं ततो गत्वा चक्रराजं समर्चयेत् ।। २३९ ।।

जपकाले विधिमाह द्वाभ्याम्—प्रातरित्यादिभ्याम् । विधानेन वैदिकतान्त्रिकोभयप्रकारेण । काकाक्षिन्यायेनास्य स्नानसंध्ययोरन्वयः । पूजागृहगमनं द्वारपूजाद्युपलक्षणम् । चक्रराजं श्रीचक्रम् । समर्चयेदिति स्वार्थे णिच् । अशक्तौ प्रयोजककर्तृपरो वा ।। २३९ ।।

विद्यां जपेत्सहस्रं वा त्रिशतं शतमेव वा ।
रहस्यनामसाहस्रमिदं पश्चात्पठेन्नरः ।। २४० ।।

विद्यां पञ्चदशीं षोडशीं वा । नतु स्त्रीदेवत्यमन्त्रसामान्यम् । सहस्रं वेत्यादिष्वष्टोत्तरशतमिति शेषः । त्रिशतं शतत्रयं नतु त्र्युत्तरशतम् । नायं तुल्यबलो विकल्पः किंतु पूर्वासंभवे परोऽनुकल्प इति द्योतयितुमेवकारः । पश्चात् विद्याजपपुष्पाञ्जलिदानयोर्मध्ये । अत एव जप्त्वा पुष्पाञ्जलिं दद्यादिति कथितं तयोः पौर्वापर्यं नाव्यवहितम्, किंतु सहस्रनामपाठेन व्यवहितमेव । वेदवेदिकरणयोरिव क्षुताचमनेन वेदाध्ययनस्नानयोरिव च मीमांसाध्ययनेनेति भावः । अत्र प्रातः स्नात्वेत्यादिः सर्वोऽपि विध्यन्तरप्राप्तानुवादः । सहस्रनामपाठे कालमात्रं तु विधेयम् । अत एव जपपाठयोर्न परस्परमङ्गाङ्गिभावोऽपि । द्वयोरपि प्रातिस्विकविधिभ्यां फलवत्तया सहस्रनामकीर्तनस्यापि विध्यन्तरेणैव फलार्थतयाऽवगतत्वेन 'दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेते'त्यादाविव कालार्थस्यैव संयोगस्य निर्णयात् । स्नानादिप्रधानपञ्चकस्य क्रम एव वा विततिरूपो विधेयः । तेनान्यतमप्रधानाकरणेऽपि 'अनपायो हि कालस्ये'ति न्यायेनाऽवैगुण्यात्फलानुत्पत्तिरपास्ता ।। २४० ।।

जन्ममध्ये सकृच्चापि य एवं पठते सुधीः ।

प्रीतिविशेषस्येतरव्यावृत्तस्योक्तं भाव्यत्वं विशेषज्ञानादनवगतप्रायमेवेत्यतो विशेषपदवाच्यं परिमाणमाह सार्धैरेकादशभिः—जन्ममध्य इत्यादिभिः। उक्तप्रकारेण जन्ममध्ये सकृत्पठितनामसहस्रान्तर्गतस्यैकैकस्य नाम्नः कीर्तनादयं वक्ष्यमाणः पुण्यराशिः स पुनः सहस्रगुणितश्चेत्सकृत्स्तोत्रपाठस्य फलम्। यावज्जीवं क्रियमाणस्य स्तोत्रपाठस्य यावत्य आवृत्तयः संभवेयुस्तावद्वारं तत्फलं गुणयित्वा तज्जनिकाया देवताप्रीतेः परिमाणं बुद्धिमद्भिरूहनीयमिति समुदायार्थनिष्कर्षः। वक्ष्यमाणार्थस्य दुरूहत्वादेव वक्ष्य इति प्रतिज्ञापूर्वकं शृण्विति शिष्यस्य सावधानतासम्पादनम्॥ २४१॥

गङ्गादिसर्वतीर्थेषु यः स्नायात्कोटिजन्मसु।
कोटिलिङ्गप्रतिष्ठां तु यः कुर्यादविमुक्तके॥ २४२॥

गङ्गादिति—गङ्गादीत्यादिपदेन पुष्करादेः परिग्रहः 'पुष्कराद्यानि तीर्थानि' त्यादौ पुष्करस्यैव सर्वतीर्थादित्वेन प्रसिद्धावपि ततोऽप्यादित्वेन गङ्गाया ग्रहणं तस्यास्त्रिलोकगामित्वेन गङ्गापदादुपस्थितौ तत्तल्लोकगततीर्थानामपि सर्वपदेन संग्रहार्थम्। अत एव गङ्गापदं भविष्योत्तरपुराणे तथैव निरूप्यते—

यस्माद्भगीरथो देवि स्वर्गाद्गां त्वामिहानयत्।
अतस्त्वं मुनिभिः सर्वैर्गङ्गेति परिकीर्त्यसे॥

इति। तीर्थान्तरग्रहणे तु भूलोकगतान्येव सर्वतीर्थानि भासेरन्। अत्र प्रतिदिनं श्रद्धया परया सहस्रपरिवत्सरानित्येतत्पदचतुष्टयमुत्तरत्र पठ्यमानं पूर्वत्र सर्वत्रान्वेतव्यम्। कोटिजन्मस्विति तूत्तरत्र सर्वत्रापि। एवं त्रैलोक्यान्तर्गतानां निखिलतीर्थानां मध्ये एकस्मिंस्तीर्थे प्रतिदिनं विधिना परया श्रद्धया स्नानेन सहस्रपरिवत्सरपूर्तिरीदृशमेकं जन्म तादृशकोटिजन्मपर्यन्तमेकतीर्थस्नानजनितं पुण्यम्। तथैव सर्वतीर्थस्नानजनितपुण्यानीत्येषां राशिरेकः।

'एकस्मिन्स्थापिते लिङ्गे विश्वं संस्थापितं भवे' दित्यादिभिर्वचनैरितरदेवप्रतिष्ठामपेक्ष्य शिवप्रतिष्ठाया आधिक्यं मन्वान आह—लिङ्गेति। काश्यां तावत्काशीवाराणस्यविमुक्तमन्तर्गृहं चेति चत्वारि स्थानानि बृहज्जाबालादावाम्नातानि। तेषु पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरं व्याप्य पञ्चक्रोशवत् उत्तरोत्तरं पुण्यवच्च। तेष्वन्तर्गृहमतीवोत्तमम्। तद्धि परमशिवस्य शरीरमेव। शरीरशरीरिणोश्चाभेदान्नित्यत्वाच्च

अविशब्देन पापानि कथ्यन्ते द्विजसत्तम।
तैर्मुक्तं न मया व्यक्तमविमुक्तमतः स्मृतम्॥

इति लिङ्गपुराणोक्तस्य द्विविधस्यापि निर्वचनस्यान्तर्गृह एव मुख्यतयोपपत्तावपि

मृत्युमविमुक्तत्वमिति ज्ञानाभावादज्ञातं सदविमुक्तमन्तर्गृहमेवेति ज्ञापयन्न
अविमुक्तके इति । अज्ञातार्थे कप्रत्ययः । अन्तर्गृह इत्यर्थः । अन्तर्गृह इत्य
रत्र निर्वचनस्मारणेन पुण्यातिशयवत्त्वद्योतनाय । ततश्चान्तर्गृहे सहस्रपरि
पर्यन्तं प्रतिदिनं परया श्रद्धया कोटिलिङ्गानि यः प्रतिष्ठापयति तदेकजन्म
पुण्यं तस्य कोटिसंख्यागुणनेन जातो राशिर्द्वितीयः ॥ २४२ ॥

कुरुक्षेत्रे तु यो दद्यात्कोटिवारं रविग्रहे ।
कोटिं सौवर्णभाराणां श्रोत्रियेषु द्विजन्मसु ॥ २४३ ॥

करुणाकृष्टो देशस्तरन्तुकारन्तुकयोर्मध्यवर्ती कुरुक्षेत्रमित्युच्यते । र
सूर्योपरागे ।

सर्वत्र सर्वदा सर्वं गृह्णन्मुच्येत कर्हिचित् ।
उपरागे कुरुक्षेत्रे गृह्णन्विप्रो न मुच्यते ॥

इत्यादिना महाभारतादौ तत्र प्रतिग्रहीतुः प्रायश्चित्ताभावोक्तया फलानन्त्यं
यद्यपि बृहस्पतिस्मृतौ 'त्रीण्याहुरतिदानानि गावः पृथ्वी सरस्वती' त्युक्तं, त
तेष्वपि सुवर्णमाध्यत्वात्तद्दानस्यैवाधिक्यमभिप्रेत्याह — **सौवर्णेति** । भारो
विंशतिस्तुलाः । तुला नाम पलशतम् । 'तुला स्त्रियां पलशतं भारः स्याद्विंशति
इति कोशात् । श्रोत्रियेषु जन्मसंस्कारविद्याभिः संस्कृतेषु । 'त्रिभिः श्र
उच्यत' इति वाक्यवैबलात् । देशकालपात्रदेयश्रद्धाज्ञानगोपनानां क्रियास्वति
धायकत्वात्प्रतिषिद्धं कानिचिदनुक्तान्यपि योजनीयानि । ततश्च कुरुक्षेत्रे रवि
सत्पात्राय श्रद्धादिभिः सौवर्णभारकोटिदानं कोटिगुणितं चेदेकं पुण्यम् ।
सहस्रपरिवत्सरसंबन्धिदिनसंख्यया गुणने तस्य पुनर्जन्मकोटिभिर्गुणनेन जातो
स्तृतीयः ॥ २४३ ॥

यः कोटिं हयमेधानामाहरेद्गाङ्गरोधसि ।
आचरेत्कूपकोटीर्यो निर्जले मरुभूतले ॥ २४४ ॥

अथेष्टापूर्ते आह—'तरति ब्रह्महत्यां तरति पाप्मानं योऽश्वमेधेन य
इति विहितः क्रतुविशेषो हयमेधः । गङ्गारोधसि गङ्गासंबन्धिनि तीरे ।
गङ्गातीरे श्रोत्रियैर्ऋत्विग्भिः सह साङ्गकोट्यश्वमेधयज्ञजनितपुण्यस्य पूर्व
संख्यया पुनः कोटिसंख्यया च गुणनाज्जातो राशिश्चतुर्थः । कूपेति वापीतड
रुपलक्षणम् । मरुरिति देशविशेषस्य संज्ञा । तेन न निर्जलपदानर्थक्यम् । ताद
कूपादिकोटिखननजनितपुण्यस्य पूर्ववद्दिनसंख्यया जन्मकोटिसंख्यया च गुणने

दुर्भिक्षे यः प्रतिदिनं कोटिब्राह्मणभोजनम् ।
श्रद्धया परया कुर्यात्सहस्रपरिवत्सरान् ॥ २४५ ॥

दुर्लभा भिक्षा यस्मिन्स सकलो देशोऽपि दुर्भिक्षः । तत्र कोटिसंख्यानामुत्तम-ब्राह्मणानामुत्तमपड्रसोपेतभोजनदानेन जातस्य पुण्यस्य दिनसंख्यया पुनः कोटिसंख्यया च गुणनाज्जातो राशिः षष्ठः । परिवत्सरानित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया । द्वादश-सहस्रवर्षेष्वनवरतमित्यर्थः । संवत्सरपरिवत्सरेदावत्सरेद्वत्सरानुवत्सरशब्दानां प्रभव-प्रमाथिखरशोभनराक्षसादिद्वादशाब्दादशवर्षविशेषवाचित्वेऽपि प्रकृते सामान्यमात्रोप-लक्षकत्वात् ॥ २४५ ॥

तत्पुण्यं कोटिगुणितं लभेत्पुण्यमनुत्तमम् ।
रहस्यनामसाहस्रे नाम्नोऽप्येकस्य कीर्तनात् ॥ २४६ ॥

तेषां तीर्थस्नानशिवप्रतिष्ठास्वर्णदानेष्टापूर्तब्रह्मभोजनोत्थानां षण्णां पुण्य-राशीनां याः कोटयस्ताभिर्गुणितं पुण्यमुपस्थितत्वात्तमेव पुण्यषट्कमहाराशिं लभेते-त्यर्थः। अयं भावः—षण्णामपि पुण्यराशीनामेकं महाराशिं विभाव्य तं द्विरावृत्तं कृत्वा स्थलद्वये निक्षिप्य तयोर्मध्ये एकं राशिं कोटिसंख्यया गुणयित्वा तज्जन्यया संख्यया परं राशिं गुणयेत् । तत्र गुणस्य राशेरेकसंख्यावच्छिन्नत्वे तस्य गुणनं व्यर्थम् । अतः संख्यान्तरावच्छिन्नत्वस्यावश्यकत्वे सत्युपस्थितत्वात्कोटिरूपैव संख्या गुण्या वाच्या । ततश्च द्वावपि महाराशी प्रातिस्विकं कोटिकोटिगुणितौ कृत्वा जातौ संख्यापिण्डौ पुनः परस्परं गुणयेदिति सिद्ध्यति । तेन च तं महाराशिं कोटिसंख्यया गुणयित्वा जातं पिण्डं पुनः कोटिसंख्ययैव गुणयेदिति फलति । तं महाराशिं समुद्र-संख्यया गुणयेदिति तु निष्कर्षः । समुद्रो नाम कोटिसंख्यायाः कृतिसंज्ञकः समद्वि-घातः । कोटिगुणिता कोटिरिति यावत् । तदुक्तं वायुपुराणे—

सहस्रं तु सहस्राणां कोटीनां दशधा पुनः ।
गुणितं चेत्समुद्रं तं प्राहुः संख्याविदो जनाः ॥

इति । इदं च पुण्यपदस्य गुणकस्थाने गुणस्थाने चेति द्विःप्रयोगाल्लभ्यते । पुण्य-कोटचेति व्यत्यस्तानुक्तिबलात्कोटिभिर्गुणितमिति बहुवचनान्तेन विग्रह इति च लभ्यते । सर्वमिदं फलमुपक्रमानुसारात्स्तोत्रपाठस्यैवेति भ्रमो माप्रसञ्जीत्यत आह—नाम्नोऽप्येकस्येति ॥ २४६ ॥

रहस्यनामसाहस्रे नामैकमपि यः पठेत् ।
तस्य पापानि नश्यन्ति महान्त्यपि न संशयः ॥ २४७ ॥

इदानीं पुण्यराशिजनकत्ववत्पापराशिनाशकत्वमप्येकैकस्य नाम्नः फलमित्याह अपिशब्द उपपातकादेः कैमुतिकन्यायेन वाचकतया वाच्यतया वा समुच्चायकः ॥ २४७ ॥

नित्यकर्माननुष्ठानान्निषिद्धकरणादपि ।
यत्पापं जायते पुंसां तत्सर्वं नश्यति द्रुतम् ॥ २४८ ॥

तानि च पापानि यद्यपि—

विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।
अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥

इति स्मृतौ निमित्तत्रैविध्यात्त्रिविधानि प्रतिपाद्यन्ते, तथापीन्द्रियनिग्रहतदभावयो-र्विहितप्रतिषिद्धत्वाभ्यां तज्जन्यपापानामुक्तविधयोरेवान्तर्भाव इत्यभिप्रेत्य द्वैविध्ये-नैव गणयति । तत्तद्वर्णाश्रमभेदेन श्रुतिस्मृतितन्त्रेषु विहितान्यकरणे प्रत्यवायफल-कानि संध्यावन्दनोपरागस्नानादीनि नित्यकर्माणि । तेनैव नैमित्तिकानामपि संग्रहात् । कलञ्जभक्षणादीनि निषिद्धानि । द्रुतं प्रायश्चित्तान्तरानपेक्षम् ॥२४८॥

बहुनात्र किमुक्तेन शृणु त्वं कलशीसुत ।
अत्रैकनाम्नो या शक्तिः पातकानां निवर्तने ।
तन्निवर्त्यमघं कर्तुं नालं लोकाश्चतुर्दश ॥ २४९ ॥

एतज्जन्यपुण्यराशेरिवैतन्नाश्यपापराशेरपीयत्ता बुद्धिमद्भिरेवोह्येत्याशयेन शिष्यं पुनरपि सावधानीकुर्वन्नाह सार्धेन—कलशीति । जातिलक्षणो ङीष् । तन्नि-वर्त्यं तया शक्त्या नाश्यं अघं पापं नालं न समर्थाः लोकाः जनाः चतुर्दश चतुर्दश-भुवनगताः समस्तभुवनगताः । समस्ताः प्राणिनः प्रतिक्षणमासुप्तेरामृतेश्च कोटि-कोटिजन्मभिरुच्चावचानि पापानि कुर्वन्ति चेद्यावान्पापराशिः स्यात्ततोऽप्यनवधि-कोऽधिक एकैकनाम्नो निवर्त्यस्तस्य सहस्रगुणनेन संपूर्णस्तोत्रपाठफलत्वमित्यूह्यमिति भावः ॥ २४९ ॥

यस्त्यक्त्वा नामसाहस्रं पापहानिमभीप्सति ।
स हि शीतनिवृत्त्यर्थं हिमशैलं निषेवते ॥ २५० ॥

यस्तावच्छ्रीविद्योपासक ईदृशं पापनाशनोपायमनादृत्य स्मार्तानि प्रायश्चि-त्तानि चिकीर्षति तस्यैतदनादरणजन्यः पापराशिस्तैरप्यनपोद्य आपततीति वृश्चिक-भयात्पलायमानस्य क्रुद्धाशीविषमुखे स्वात्मगूहनाय प्रवृत्तिवदुपहसनीयतां निदर्शना-लंकारेण ध्वनयन्नाह—य इति । अभीप्सति पापहानिमुद्दिश्य प्रायश्चित्तान्तरं कुरुते । निषेवत इत्यस्य वा सेवितुमिच्छतीत्यर्थः । वाक्यार्थयोरैक्यारोपानुगुण्यात् । अथवा प्रायश्चित्तान्तरचिकीर्षायामेव हिमवत्पर्वतसेवनैक्यारोपेण प्रायश्चित्तक्रियायास्तु सदृशी क्रिया नास्त्येवेति तत्कर्तुर्मूर्खतातिशयो ध्वन्यः ॥ २५० ॥

भक्तो यः कीर्तयन्नित्यमिदं नामसहस्रकम् ।
तस्मै श्रीललितादेवी प्रीताभीष्टं प्रयच्छति ॥ २५१ ॥

नन्वेवं सति प्रायश्चित्तशास्त्राणामानर्थक्यमित्याशङ्कां परिहरन्प्रीतिविशेषपरिमाणमुपसंहरति—**भक्त इति** । भक्त उपासकः । नित्यं यावज्जीवम् । इदं पूर्वोक्तवितितिरूपक्रमविशिष्टत्वेन बुद्धिस्थम् । प्रीता प्रीतिविशेषयुक्ता सती । अभीष्टं उक्तपुण्यराशिजननपापराशिनाशनोभयरूपम् । अत्रेदं बोध्यम्...इदं विशेषाच्छ्रीदेव्या इति प्रीतिविशेषजनककर्मोपक्रमावसरे पाठे चत्वारि विशेषणान्युल्लिखितानि—उपासककर्तृकत्वं, संपूर्णस्तोत्रकर्मकत्वं, यावज्जीवंक्रियमाणत्वं, प्रातःस्नानादिप्रधानचतुष्टयसाहित्यं चेति । तान्येव चास्मिन्नुपसंहारश्लोकेऽपि पुनः परामृष्टानि । उपक्रमोपसंहारयोरैकरूप्यादिमानि विशेषणानि विवक्षितान्येव । अविवक्षायां प्रमाणाभावात् । तत्र प्रथमेन विशेषणेन प्रायश्चित्तशास्त्राणां वैयर्थ्यं निरस्तम् । तेषामनुपासकेषु सावकाशत्वेन तत्परतयैव व्यवस्थोपपत्तेः । द्वितीयेन त्वेकैकनाममात्रपाठेनात्मानं कृतकृत्यं मन्यमाना निरस्ताः । एकैकनामपाठस्य पार्थक्येन प्रयोगस्य निष्प्रमाणत्वेन तस्येदृशमहाफलजनकत्वे मानाभावात् । न च 'नाम्नोऽप्येकस्य कीर्तना' दिति वचनमेव राजसूयान्तर्गतावेष्टेरिव पृथक्प्रयोगे मानाभावात् । न च 'नामैकमपि यः पठेत्' 'नाम्नोऽप्येकस्य कीर्तनात्' इत्यादीनि प्रकरणस्थान्येव वचनानि पृथक्प्रयोगे प्रमाणमिति वाच्यम् । उपक्रमोपसंहाराभ्यामेकवाक्यत्वे सिद्धे तन्मध्यपठितानामीदृशवचनानामवयवद्वारावयविन्येव तात्पर्यस्य जातेष्टिवाक्यमध्यपठिताष्टाकपालादिवाक्यन्यायेन सिद्धेः । यत्रैकस्यापि नाम्न एतावत्फलं किमु वक्तव्यं तत्र सम्पूर्णस्तोत्रस्य तावत्फलं भवतीति कैमुतिकन्यायेन स्तोत्रप्रशंसोपपत्तेः, अपिशब्दस्वारस्येन तथा प्रतीतेश्च । यद्वा एकस्य नाम्न एतावत्फलमित्युक्तिरेतत्सहस्रगुणितस्य स्तोत्रफलत्वसिद्ध्यर्था न तु पार्थक्येन फलवत्त्वसिद्ध्यर्थापि । उभयत्र तात्पर्ये वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अत एव 'एकं वृणीते' इत्यादेः 'त्रीन्वृणीते' इत्येतदुपपादनार्थतायाः स्वीकारात् । एकाक्षरादिषोडशाक्षरान्तनाम्नां तुल्यफलकत्वायोगाच्च । तथात्वे इतरवैयर्थ्यादिदोषाणां स्पष्टत्वात् । तृतीयेन तु विशेषणेनानियमेन कतिपयदिवसपर्यन्तपाठादेव तादृशफललिप्सा निरस्ता । 'जन्ममध्ये सकृच्चापि य एवं पठते सुधी' रिति वचनस्याप्येकवाक्यमध्यपठितत्वेनापिशब्दस्वारस्याच्चोक्तरीत्या द्वयी गतिरूह्या । चतुर्थेन विशेषणेनाग्नेयादीनां षण्णां परस्परसाहित्यभावे फलानुत्पत्तिवदिहापि तथेति सूचितम् । इयांस्तु विशेषः—आग्नेयादीनां दर्शपूर्णमासवाक्येन सहितानामेकफलसाधनत्वावगमादन्यतमाभावेऽपि फलोत्पत्तिरेव न भवति। इह तु सहस्रनामपाठाभावेऽप्यन्येभ्यः प्रधानेभ्यस्तत्तत्फलान्युत्पत्तुमर्हन्त्येव । न च प्रधानान्तरसाहित्याभावमात्रेण सहस्रनामपाठस्य नैष्फल्यं कथं सुवचमिति वाच्यम् । ईदृशप्रयोगजन्यफलविशेषस्य प्रमाणाभावादनुत्पत्तावपि नामस्मरणजन्यफलान्तराणां वचनान्तरादधिगतानां संभवेन नैष्फल्यायोगादिति दिक् ॥ २५१ ॥

अकीर्तयन्निदं स्तोत्रं कथं भक्तो भविष्यति ॥ २५२ ॥

इदानीमुपासितशरीरघटकत्वादप्येतदावश्यकमित्याहार्धेन — अकीर्तयन्निति । उपासकानामुपास्यदेवताप्रीतिजननमपेक्ष्य पुरुषार्थान्तराभावात्तज्जनककर्मण्यनादरे कथं भक्तता । अपि तु न कथंचिदपीत्यर्थः । अयं भावः—

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥

इति स्मृत्युक्तानां चतुर्विधानां भक्तानां मध्ये आर्तानां पापनिवृत्त्यर्थं, जिज्ञासुभक्तानां निष्कामानामपि चित्तशुद्ध्यर्थं, अर्थार्थिभक्तानामर्थसिद्ध्यर्थं, ज्ञानिभक्तानां लोकसंग्रहार्थं, कीर्तनस्यावश्यकत्वाद्भजकतावच्छेदकशरीरघटकं नामकीर्तनम् । तदिदं 'महापातकिनां त्वार्ता'वित्याद्यधिकरणेषु भक्तिमीमांसाभाष्ये स्पष्टमिति ॥ २५२ ॥

नित्यं संकीर्तनाशक्तः कीर्तयेत्पुण्यवासरे ।
संक्रान्तौ विषुवे चैव स्वजन्मत्रितयेऽयने ॥ २५३ ॥

इदानीमुक्तविशेषणचतुष्टये तृतीयविशेषणाशक्तान्प्रतिपक्षान्तरमनुकल्पमाह द्वाभ्याम्—नित्यमिति । पुण्यवासरे कपिलाषष्ठ्यर्धोदयादिदिवसे । वक्ष्यमाणसंक्रान्त्यादेरेव वा सामान्येन कीर्तनमिदम् । विषुवे मेषतुलाराश्योः सूर्यप्रवेशदिने । स्वजन्मत्रितये स्वस्य स्वभार्यायाः स्वपुत्रस्य च जन्मनक्षत्रेषु, स्वस्य जन्मकालीनं नक्षत्रं तत्पूर्वपरनक्षत्रे द्वे इत्येवं त्रितये वा, स्वस्य जन्मनक्षत्रमारभ्य गणनायां प्रथमदशमैकोनविंशनक्षत्रत्रयदिवसेषु वा, स्वजन्मदिवसदीक्षादिवसपूर्णाभिषेकदिनत्रये वा, एवं व्याख्यावैचित्र्यस्थले यथासंप्रदायं व्यवस्था । 'तन्त्राणां बहुरूपत्वात्कर्तव्यं गुरुसंमत'मिति वचनात् । अयने कर्कमकरयोः सूर्यप्रवेशदिने । संक्रान्त्यैव सिद्धे विषुवायनयोर्ग्रहणं गोबलीवर्दन्यायेन पुण्यतरत्वद्योतनेनात्यावश्यकताद्योतनाय वा, तत्तत्संक्रमणेभ्यः पूर्वं कतिपयैर्दिवसैस्तत्तदयनं ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धं तदेव वेहायनपदेन विवक्षितम् ॥ २५३ ॥

नवम्यां वा चतुर्दश्यां सितायां शुक्रवासरे ।
कीर्तयेन्नामसाहस्रं पौर्णमास्यां विशेषतः ॥ २५४ ॥

नवम्यां वेति वाकारोऽष्टमीसंग्रहार्थः । सितायामिति नवम्यादिषु तिसृष्वन्वेति । चतुर्दश्यामेव वा शुक्लपक्षीयायामित्यर्थः । अत्र चकाराद्यावज्जीवं प्रत्यहं कीर्तनाशक्तस्यैतेषु दिवसेषु समुच्चित्य कीर्तनम् । अत्राप्यशक्तश्चेदन्यतमं दिवसं परित्यजेदिति द्योतनाय वाकारः । अन्यतमस्य परित्यागपक्षेऽपि पौर्णमासी न परित्याज्येति द्योतयन्नाह—विशेषत इति । यदि च नवम्यादितिथिषु जन्मनक्षत्रं संक्रान्तिः शुक्रवारश्च भवति तदा तन्त्रेण सकृदेव नामसाहस्रपाठ इत्यादिकं न्यायविद्भिरूहनीयम् ॥ २५४ ॥

पौर्णमास्यां चन्द्रबिम्बे ध्यात्वा श्रीललिताम्बिकाम् ।
पञ्चोपचारैः सम्पूज्य पठेन्नामसहस्रकम् ॥ २५५ ॥

इयता प्रबन्धेन रहस्यतमत्वं ललिताप्रीतिकरत्वं चेति विशेषणद्वयं विविच्य इतोऽपि विस्तरेण तदेव विशेषणद्वयं विवेचयितुकामस्तयोः प्रथमस्य शरीरघट्केषु फलेषु रोगप्रशमनादेः प्रथमं निर्दिष्टत्वाद्रोगशमनादिचतुष्टयफलकं काम्यं प्रयोगं प्रथममाह द्वाभ्याम्—**पौर्णमास्यामिति**। पौर्णमासीशब्दः शुक्लपक्षस्य चरमरात्रिपरः 'दर्शादृष्टे'त्यनुवाके तादृशरात्रिमानत्वेन परिगणनात् । तेनास्मिन्प्रयोगे रात्रिव्यापिनी तिथिर्ग्राह्येति सिद्धयति । 'कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथि' रिति वचनात्

यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः ।
सा तिथिः सकला ज्ञेया स्नानदानव्रतादिषु ॥

इति वचनस्य मुहूर्तमात्रसत्त्वेऽपि 'दिने गौरीव्रतं परे' इत्यादिविध्यन्तरशेषत्वेन प्रकृते तदनुपयोगात् उभयत्रैकदेशव्याप्तौ परा । वस्तुतस्तु तत्तत्तिथिनित्यामन्त्रजपार्चादौ तान्त्रिकैरुदयकालव्यापिन्येव तिथिर्गृह्यते । वचनमपि लिख्यते 'तिथिरौदयिकी ग्राह्या तिथिनित्यार्चनादिष्वि'ति । तेन यत्र दिवैव पौर्णमासी समाप्ता तस्यास्तिथेश्चित्रादेवत्यत्वात्पौर्णमासीत्वे सिद्धे 'दर्शादृष्टे'त्यनुवाकस्यापि तत्तद्देवत्यतिथिसंबन्धिरात्रिमात्रोद्देशेन नामविधानपरत्वेन तद्द्वारैव पौर्णमासीसंज्ञोपपत्तेः, 'यां तिथि'मिति वचनस्य गौरीव्रतकालविधिप्रतीवेदृशविधिप्रत्यपि शेषतायाः सुवचत्वादौदयिक्येव तिथिरिह ग्राह्या । उदयद्वयव्यापित्वे तु दिनद्वयमपि वैकल्पिकः काल एव। तिथिनित्यार्चने तथैव स्वीकारात्। अत एव यत्रोदये चतुर्दश्यल्पतरा ततः पौर्णमासी प्रवृत्ता सती उदयान्तरात्पूर्वमेव समाप्यते तत्र तद्दिन एव चित्रार्चनवदयं प्रयोगोऽपि कर्तव्य इति दिक् । चन्द्रबिम्बे चन्द्रस्य पूर्णमण्डले । तत्र हि सादाख्यैका कला सदातनी त्रिपुरसुन्दरीरूपा । अन्याः पञ्चदशकला वृद्धिह्रासभागिन्यः । ताश्च कामेश्वर्यादिचित्रान्ततिथिनित्यापञ्चदशाकस्वरूपाः । अतस्तासां परिपूर्तौ षोडशनित्याभिस्तत्किरणदेवताभिरणिमादिभिश्च योगाच्चन्द्रमण्डलं प्रत्यक्षश्रीचक्रात्मकं सम्पद्यते । अनेनैवाशयेन 'चन्द्रमण्डलमध्यगे'त्यादीनि नामानि । अत एव शालग्रामबाणलिङ्गादौ हरिहरयोरित्यन्तानवरतसांनिध्यप्रयुक्तावाहनाभाववदिहापि त्रिपुरसुन्दर्यास्तथा संनिधानादावाहनं तन्मुद्राश्च न प्रदर्श्याः । ध्यात्वा पूर्वोक्तावयववैशिष्ट्येन सावरणत्वरूपलोकातीतत्वेन च विचिन्त्य । ललिताम्बिकापदेनैव कर्मणो निर्देशात्तस्य चोक्तपाद्यवचनाद्युक्तनिर्वचनानुसारेण तत्रैव पर्यवसानात्। पञ्चसंख्यैरुपचारैः गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यैः सम्पूज्य 'तत्त्वोऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहं तत्त्वमेव त्वमेव त'दित्यादि श्रुत्युक्तरीत्या परस्परप्रतियोगिकत्वरूपसम्यक्त्वेन स्वात्मदेवतयोरैक्यं विभाव्यम । एतदेव ह्युपचारान्प्रति प्रधानं —

अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च ।
ललितापूजनस्यैते लक्षांशेनापि नो समाः ॥
स दाता स मुनिर्यष्टा स तपस्वी स तीर्थगः ।
यः सदा पूजयेद्देवीं गन्धपुष्पानुलेपनैः ॥

इति पद्मपुराणीये विधिवाक्ये पूजायाः फलसंयोगदर्शनात् । उपचाराणां तु फलवदफलन्यायेन तदङ्गत्वम् । अत एव 'गन्धपुष्पानुलेपनै'रिति 'पञ्चोपचारै'रिति च तृतीया । यानि च पाद्म एव 'गन्धानुलेपनं कृत्वा ज्योतिष्टोमफलं लभे'दित्यादीनि तत्तदुपचारेषु फलश्रवणानि तानि पर्णतान्यान्येनार्थवादः । यानि तु—

चन्दनागरुकर्पूरैः सूक्ष्मपिष्टैः सकुङ्कुमैः ।
आलिप्य ललितां लोके कल्पकोटीर्वसेन्नरः ॥

इत्यादीनि वचनानि तानि गोदोहनवदङ्गाश्रितगुणफलसंबन्धविधानार्थानि । अथवा अन्तर्यागबहिर्यागी गृहस्थः सर्वदाचरे'दित्यादिना पूजाद्वैविध्यावगमादैक्यभावनमन्तर्याग एव । बाह्यपूजा तु गन्धपुष्पादीनां निवेदनात्मको मानसः संकल्प एव । तेषु गन्धादेः करणत्वादङ्गत्वम् । 'गन्धादीनि निवेदये'दित्यादौ सक्तुन्यायेन विनियोगभङ्गः । यन्त्रादिषु गन्धादिप्रक्षेपा उपचारपदवाच्या निवेदनानामङ्गम् । तेषां च षोडशादिसंख्यानां समप्रधानानां यथावचनं साहित्येन फलकरणत्वमित्यादि यथायथमूह्यम् । सर्वासां च पूजानां क्रमपूजा प्रकृतिः । काम्यनैमित्तिकादिपूजान्तरेषु तत एव धर्मातिदेशः । इयं त्वपूर्वैव पूजा । क्लृप्तोपकाराणां पञ्चोपचाराणां प्राकृताङ्गानां पुनःश्रवणेन गृहमेधीयन्यायेन चोदकलोपात् । एषूपचारेषु करणमन्त्रस्तु 'श्रीललिताम्बिकायै नमः' इत्येवंरूपः । 'विधिशब्दस्य मन्त्रत्व'मित्यधिकरणन्यायेन कल्प्यमाने नियमे वैधपदनियमात् । यद्वा तृतीयकूटमेव करणमन्त्रः 'विद्यातृतीयखण्डेन कुर्यात्सर्वोपचारकानि'ति तन्त्रराजवचनात् । नचास्य प्रकृतिप्रकरणे पाठात्क्रमपूजाङ्गत्वेन चोदकविरहितायामपूर्वपूजायां कथं प्राप्तिरिति वाच्यम् । प्रधानभूतायाः पूजाया अपूर्वत्वेऽपि तदङ्गभूतोपचाराणां प्राकृतोपचारविकृतित्वादितिकर्तव्यताकाङ्क्षायां नामातिदेशस्योपचाराङ्गत्वेन धर्मप्रापकत्वे बाधकाभावात् । कथमन्यथा गृहमेधीयेप्याज्यभागाङ्गयाज्यानुवाक्यामन्त्राणां प्राप्तिः संगच्छते । अत एवापूर्वेऽप्यवभृथे साङ्गप्रधानार्थस्य प्राकृतहोतृवरणस्याज्यभागाङ्गत्वेन प्राप्तिसंभवात् 'न होतारं वृणीते' इति निषेधो युज्यत इत्युक्तं मिश्रैः । एतेन नैवेद्याङ्गाचमनादिकमपि व्याख्यातम् । सम्पूज्येति ल्यप्प्रत्ययेन पूजनकरणकभावनायाः पाठकरणकभावनाङ्गत्वं विधीयते । पठेदित्यनेन तु पाठकरणिका प्रधानभावना 'वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेते'ति वाक्ये भावनाविशिष्टभावनान्तरविधिवत्पूजनकरणभावनारूपाङ्गोत्तरकालिकेन नामसहस्रवता

पाठेन रोगनाशादिरूपमिष्टं भावयेदित्यर्थः। अत्र च ध्यात्वेति पदस्य पुनरन्वया-त्तत्रत्यत्वाप्रत्ययस्य 'मुखं व्यादाय स्वपिति' इत्यादाविव समानकालिकत्वार्थकतया शत्रन्ते पर्यवसानाद्ध्यायन्पठेदिति सम्प्रदायः॥ २५५॥

सर्वे रोगाः प्रणश्यन्ति दीर्घमायुश्च विन्दति।
अयमायुष्करो नाम प्रयोगः कल्पनोदितः॥ २५६॥

इष्टं विशिनष्टि—**सर्वे रोगा** इति। नश्यतिरिह ध्वंसप्रागभावादिसाधारणा-भावमात्रपरः। दीर्घायुष्ट्वं अपमृत्युकालमृत्युद्वयाभावौ। चकारात्संपदां ग्रहणम्। तेन रोगसामान्याभावविशिष्टसंपन्नचिरतरजीवित्वं भाव्यं सिद्ध्यति। तेन रोगिण इव नीरोगस्यापि रोगप्रागभावपरिपालनोद्देशेनास्मिन्प्रयोगेऽधिकारः सिद्धः। संकल्प-व्यवहारादावुपयोगित्वेन नामधेयं प्रदर्शयति—**अयमायुष्कर** इति। करोतीति करः पचाद्यच्। आयुषः कर आयुष्करः। कस्कादेराकृतिगणत्वाद्विसर्गस्य षत्वम्। नामे-त्यव्ययं संज्ञाकृतप्रसिद्ध्यर्थकम्। कल्पनोदितः कल्पे **कल्पसूत्रे परशुरामकृते** नोदितः सूचितः। कल्पसूत्राणां सर्वेषामितस्ततो विप्रकीर्णपरशाखापठिताङ्गजातोपसंहारेण प्रयोगविधिकल्पनार्थत्वात्तत्र नित्यार्चादिकतिपयप्रयोगकथनेनेतरे प्रयोगास्तत्रानुक्ता अपि सूचिता एवेत्यर्थः। यद्वा **कल्पसूत्रतुल्येषु** तन्त्रेषु नोदितः कण्ठरवेणोक्तः। अथवा कल्पनेन भाव्यकरणयोः कार्यकारणभावकल्पनेन उदितः समर्थितः। यद्वा कल्पेऽपि प्रलयकालेऽपि नोदितो विहितः। प्रलयाव्यवहितपूर्वकालीनैः साधकैरुत्तरत्र संघातमरणनिश्चयेऽपि दीर्घायुःकामनया कृतोऽयं प्रयोगः प्रलयकालेऽपि तान्रक्षती-त्यर्थः। अथवा अयमायुष्कर इत्याकारको नाम्नां प्रयोगः प्रयुज्यमानता। व्यवहार इति यावत्। कल्पनयावयवशक्तिकल्पनया योगरूढिकल्पनया वोदित उक्तः। तेन न्यायतौल्यादुत्तरेऽपि प्रयोगा ज्वरहरादिनामका ऊह्याः। तत्फलं तु संकल्पा-दावुपयोग इति सिद्ध्यति॥

अथास्य स्पष्टतरः प्रयोगविधिरुच्यते—चन्द्रतारादिबलविशिष्टे उदयव्यापि-पौर्णमासीतिथावहन्येव यथाधिकारं वैदिकं तान्त्रिकं च नैत्यकं कर्म समाप्योपोषितः सायाह्ने पुनः स्नात्वा सायंसंध्यां वैदिकीं तान्त्रिकीं च नित्यपारायणान्तां निर्वर्त्य सम्यगुदिते पूर्णचन्द्रे शुचौ देशे समन्त्रकमासनं प्रसार्य पूर्वाभिमुखस्तस्मिन्नुपविश्या-चस्य मूलेन प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य ममान्यस्य वामुकशर्मणोऽमुकगोत्रस्य नीरोगत्वसंपत्तिदीर्घायुःसिद्ध्यर्थं **श्रीललितासहस्रनामस्तोत्र**रूपमालामन्त्रस्य सकृत्-पठनेनायुष्करं प्रयोगमहं करिष्ये इति संकल्प्य चन्द्रमण्डलं पश्यन्नुन्मीलितलोचन एव तन्मध्ये साङ्गां सावरणां सतिथिनित्यां सगुरुपङ्क्तिं त्रिपुरसुन्दरीमवयवशो ध्यात्वा स्वाभिन्नां विभाव्य सः 'श्रीललिताम्बिकायै नमः गन्धान्समर्पयामी' त्येवं-रूपैर्मन्त्रैः प्रत्यक्षान्गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्योपचारान्प्रकृतिवत्सलक्षणान्निवेद्यानुक्तमपि

न्पठित्वा ऋष्यादिन्यासत्रयं विधाय ध्यानश्लोकं पठित्वा यथाधिकारं प्रणवमुच्चार्य सुव्यक्ताक्षरमर्थानुसंधानपुरःसरमत्वरन्सहस्रनाममन्त्रं श्रीमातेत्यादि ललिताम्बिकेत्यन्तं पठित्वान्ते पुनः प्रणवमुच्चार्यर्ष्यादिन्यासत्रयं कृत्वोत्तरभागं तथैव पठित्वा जपं देवीवामहस्ते जलक्षेपपुरःसरं गुह्येति यथालिङ्गं समर्प्य देवीं स्वात्मत्वेन परिणमय्य चन्द्रबिम्बाद्दृष्टिमवतार्याचम्योत्थाय सामायिकान्संतर्प्यायमायुष्करः प्रयोगः साङ्गो भवतु तेन च त्रिपुरसुन्दरी प्रीयतामिति तदाशिषो गृहीत्वा स्वयमपि भुञ्जीतेति। नित्यकर्माणि कुर्वतामेव नैमित्तिकेष्वधिकारः। उभयानि कुर्वतामेवेदृशेषु काम्येष्वधिकार इति तु तन्त्रान्तरसिद्धोऽर्थो न विस्मर्तव्यः। अस्य कर्मण आवृत्तिरपि क्रियमाणा न दुष्यतीति तूक्तमेव प्राक् ॥ २५६ ॥

ज्वरार्तं शिरसि स्पृष्ट्वा पठेन्नामसहस्रकम् ।
तत्क्षणात्प्रशमं याति शिरस्तोदो ज्वरोऽपि च ॥ २५७ ॥

एवं सर्वरोगप्रशमनमिति विशेषणचतुष्टयं विविच्य क्रमप्राप्तं सर्वज्वरार्तिशमनं प्रयोगं विवेचयति—ज्वरेणार्तं पीडितं स्पृष्ट्वा हस्तं ददान एव तत्क्षणात्सद्यः, शिरसस्तोदो व्यथा। ज्वरप्रयुक्तपीडामात्रोपलक्षणमिदम्। प्रयोगविधिस्तु—ज्वरारम्भनिमित्तोद्भवदिवसे कृताह्निकः शुचौ देशे इत्यादिसंकल्पान्तं कुर्यात्। संकल्पे यथालिङ्गमूहः। ज्वरहरं प्रयोगमिति नामोल्लेखः। ततः स्वदक्षिणभागे उदङ्मुखं ज्वरार्तं निवेश्य भस्मना मन्त्रेण वा स्नापयित्वा पूर्वभागं पठित्वा ज्वरार्तस्य शिरसि हस्तं दत्त्वा तं तथैव स्पृशन्नेव मध्यभागं पठित्वा हस्तं निष्कास्योत्तरभागं पठित्वा ब्राह्मणभोजनादिकं कुर्यात्। स्वार्थप्रयोगे तु स्वशिरस्येव हस्तदानम्। यावत्फलोदयमावृत्तिरपि संप्रदायसिद्धा, 'आवृत्तिरसकृदुपदेशात्' इत्याधिकरणन्यायसिद्धा च। आवृत्तिपक्षे प्रथमभागं पठित्वा मध्यभागमेव यथासंकल्पमावर्त्य चरमभागं पठेदिति विशेषः। एवमुत्तरत्र प्रयोगविधिरूह्यः ॥ २५७ ॥

सर्वव्याधिनिवृत्त्यर्थं स्पृष्ट्वा भस्म जपेदिदम् ।
तद्भस्मधारणादेव नश्यन्ति व्याधयः क्षणात् ॥ २५८ ॥

ज्वरादिसाधारण्येन रोगमात्रहरं प्रयोगान्तरमाह—सर्वेति। सर्वे च ते व्याधयश्च, सर्वेषां व्याधय इति वा। स्पृष्ट्वा स्पृशन्नेव। इदं नामसहस्रं तस्य मन्त्रितस्य भस्मनो धारणादेव उद्धूलनमात्रात् ॥ २५८ ॥

जलं संमन्त्र्य कुम्भस्थं नामसाहस्रतो मुने ।
अभिषिञ्चेद्ग्रहग्रस्तान्ग्रहा नश्यन्ति तत्क्षणात् ॥ २५९ ॥

अथ क्रमप्राप्ते दीर्घायुष्यप्रदायकमित्यत्रोक्ते ग्रहविषबाधानाशने उद्दिश्य द्वौ प्रयोगावाह द्वाभ्याम्। संमन्त्र्य कुम्भमुखे हस्तं क्षिपन्नेव स्तोत्रं पठित्वा। मुने

अगस्त्य । अभिषिञ्चेत्स्नापयेत् । मन्त्रितेनैव जलेनेति शेषः । ग्रहाः बालग्रहाद्याः पिशाचा दुष्टस्थानीया नवग्रहाश्च तैर्ग्रस्तान् । पीडया मुमूर्षुकृतान् ॥ २५९ ॥

सुधासागरमध्यस्थां ध्यात्वा श्रीललिताम्बिकाम् ।
यः पठेन्नामसाहस्रं विषं तस्य विनश्यति ॥ २६० ॥

श्रीपुरं यत्र यत्रास्ति तत्र तत्रैकः सुधाह्लदोऽस्ति । सगुणब्रह्मोपासकप्राप्यायामपराजिताख्यनगर्यामरण्याख्यौ द्वौ सुधाह्लदौ स्तः । ब्रह्मरन्ध्रेऽप्येकोऽस्ति । तेषां मध्ये विद्यमानत्वेन यथाधिकारं ध्यात्वा ध्यायन्मनसाभ्यर्च्येति शेषः । विषं स्थावरजंगमोभयरूपम् । अयं च प्रयोगः प्रायेण न व्यधिकरणफलकः ॥ २६० ॥

वन्ध्यानां पुत्रलाभाय नामसाहस्रमन्त्रितम् ।
नवनीतं प्रदद्यात्तु पुत्रलाभो भवेद्ध्रुवम् ॥ २६१ ॥

पुत्रप्रदमपुत्राणामित्यंशं क्रमप्राप्तत्वाद्विवेचयति—**वन्ध्यानामिति** । अप्रजामृतप्रजा-स्त्रीप्रजा-काकवन्ध्यानां संग्रहाय वन्ध्यानामिति बहुवचनम् । पुत्रलाभायेति पुत्रशब्दोऽपत्यमात्रवचनः । 'पुमांस एव मे पुत्रा जायेरन्नि'त्यत्र पुमांस इति विशेषणस्वारस्यात् । 'पौत्री मातामहस्तेने'ति मनुस्मृतिप्रयोगाच्च । पुत्रीशब्दात्तद्धितस्वीकारे पौत्रेयीति रूपापत्तेः । अथवा पुत्राश्च दुहितरश्चेति विग्रहे 'भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्या'मित्येकशेषे पुत्रा इत्येव रूपं तेषां लाभः पुत्रलाभस्तस्मै । तेन कन्येच्छूनामप्यस्मिन्प्रयोगेऽधिकारः । 'प्रदद्यात् तमस्मै भक्षं प्रयच्छे'दित्यत्र व्यवधारणकल्पनया तेन यजेतेत्यर्थवदिहापि वन्ध्या भक्षयेदित्यर्थः । तेन वन्ध्याया गुरुपास्तिलाभे स्वयमपि मन्त्रयित्वा प्राश्नीयादिति सिद्ध्यति । पुत्राणां दुहितॄणां च लाभो ध्रुवं निश्चयेन भवेत् ॥ २६१ ॥

देव्याः पाशेन संबद्धामाकृष्टामङ्कुशेन च ।
ध्यात्वाभीष्टां स्त्रियं रात्रौ पठेन्नामसहस्रकम् ॥ २६२ ॥

इदानीं पुरुषार्थप्रदायकमिति विशेषणं क्रमप्राप्तत्वात्पञ्चत्रिंशद्भिः श्लोकैर्विवेचयितुकामस्तदन्तर्गते त्रिवर्गे चरमस्यापि पुत्रपदप्रयोगेणेह प्रथमं स्त्रीद्वारोपस्थितत्वात्तत्प्राप्तिफलकं वनिताकर्षणप्रयोगमाह सार्धेन—**देव्या इति** । अत्र राज्ञः पुरुष इत्यादाविव देव्याः शब्दामर्यादया गुणत्वेनान्वयेऽप्यर्थतः प्राधान्यादभीप्सितां स्त्रियं पाशेन सम्यग्बद्धामङ्कुशेन कर्षन्तीं देवीं ध्यायन्पठेदित्यर्थः । मन्त्रजपमात्रे तद्देवताध्यानस्यावश्यकत्वेन प्राप्तत्वात्तदाश्रयेण गुणफलसंबन्धमात्रविधानार्थत्वादस्य वाक्यस्य । न च पठनाश्रयेण पाशाकृष्टस्त्रीध्यानरूपगुणः फलाय विधीयतामिति वाच्यम् । तथापि देवीध्यानस्य विध्यन्तरप्राप्तस्य निरपवादत्वेन फलाय विधीयमानस्य ध्येयरूपगुणस्य विषयितासंबन्धेन ध्यानाश्रितस्यैव सामञ्जस्यात् । ध्यानपाठ-

योरेककालीनत्वादिविप्रकृष्टसंबन्धस्याप्रयोजनकत्वेनाधायिभावसंबन्धायोग्यत्वात् । रात्रौ रात्रिमभिव्याप्य पठेत् ॥ २६२ ॥

आयाति स्वसमीपं सा यद्यप्यन्तःपुरं गता ।
राजाकर्षणकामश्चेद्राजावसथदिङ्मुखः ॥ २६३ ॥

अन्तःपुरं शुद्धान्तं गता यद्यपि तथापि तादृशादपि स्थलात्समीपमायातीत्यन्वयः। नन्वभीष्टा स्त्री किमिह स्वीया परकीया वा । आद्ये यद्यप्यन्तःपुरंगतेति विरुध्यते। तेन राजमहिषीप्रतीतेः । न च राजकर्तृक एवायं प्रयोगोऽस्तु । राजसूयादिवाक्य इवाधिकारिविशेषाश्रयणात् । तस्यान्तः पुरे तु साध्यताया अभावेनाकर्षणवैयर्थ्याच्च। न च कौतुकार्थं प्रवृत्तिरस्तु । यद्यपीति स्वारस्येन दुःसाध्यताप्रतीत्या कुतुकिनोऽधिकाराभावप्रतीत्या अकुतुकिनोऽधिकाराभावाप्रतीतेः । अन्त्यधर्मस्य विधिविहितत्वायोग इति चेन्न । स्वस्त्रिया एव बलात्कारहरणादिना निमित्तेन दुःसाध्यतायामेतद्विधिसार्थक्यात् । अस्ति हि हनुगुण्ठपीठमाहात्म्ये इतिहासः—नारायणाख्यस्य मुनेः चन्द्रवदनाख्या भार्या भ्रमरमर्जन सेतुराजेनापहृता मुनिना देवीमाराध्यैव पुनरानीतेति । अथवा परकायाकर्षणस्य धर्मविरोधेनैव फलान्तरं कल्प्यम् । अस्तु वा संभोगार्थमेवाकर्षणम् । तथापि तस्य भावनायां भाव्यत्वेनैवान्वयान्न विधेयत्वम् । तदुक्तं तन्त्रवार्तिके—

फलांशे भावनायाश्च प्रत्ययो न विधायकः ।
वक्ष्यते जैमिनिश्चात्र तस्य नित्यार्थलक्षणः ॥

इति । विहितत्वाभावाच्च न परकीयाभिलापस्य धर्मत्वम् । तत्करणीभूते प्रकृतिप्रयोगे तु श्येनयाग इव धर्मत्वम् । यानि तु 'सर्वासामेव योषाणां कौलिकः प्रथमः पति'रित्यादीनि श्यामारहस्यकारैर्लिखितानि वचनानि तदर्थनिष्कर्षरीत्या तु धर्मत्वं गुरुमुखादेवावगन्तव्यम् । अथ त्रिवर्गे मध्यमस्य कामानन्तरमुपस्थितत्वात्तत्फलकेषु भूरिषु प्रयोगेषु राजाकर्षणमाह सार्धद्वयेन—राजेति । चेदित्यनेनाकर्षणकामनायां सत्यां तदुद्देशेन प्रयोगकरण एवेदं फलं सिद्ध्यति । उत्तरत्र वक्ष्यमाणानि तु षट्कर्माणि तत्तदुद्देशेन प्रयोगकरणेऽप्यानुषङ्गिकाणि सत्यकामस्यापि सिद्ध्यन्तीति सूचितम् । राज्ञ आवसथो गृहं स्वासनस्थलाद्यस्यां दिशि वर्तते तदभिमुख इत्यर्थः । सामान्यविधानात्प्रागुदङ्मुखत्वयोः प्राप्तयोरयमपवादः ॥ २६३ ॥

त्रिरात्रं यः पठेदेतच्छ्रीदेवीध्यानतत्परः ।
स राजा पारवश्येन तुरंगं वा मतङ्गजम् ॥ २६४ ॥

त्रिरात्रमित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया । त्रिरात्रपदं चाहोरात्रपरम् । त्रिरात्रमाशौचमित्यादौ तथा दर्शनात् । तेन नित्यकर्मापि संकोच्य लौकिकमप्यावश्यकमात्र-

मेव कृत्वाभ्यस्तमिदं चतुर्विंशतिग्रहणपर्यन्तं पठेदिति निष्कर्षति । अत एवावृत्ति-संख्याया नियमः । श्रीदेवीध्याने राजानं पाशेन बद्ध्वाङ्कुशेनाकर्षन्त्याः पूर्वोप-स्थिताया देव्या ध्याने तस्य आगमनः । तथैवं पूर्वप्रयोगेण गतार्थता । तत्रैका यामचतुष्टयात्मिका रात्रिरेव कालः प्राङ्मुखोदङ्मुखत्वयोर्नियमश्च वैकल्पिकः । अत्र तु यथोऽहोरात्राः कालः राजगृहदिङ्मुखत्वनियमश्चेति विवेचना । वस्तुतस्तु कालत एवानयोर्वैलक्षण्यम् । आकृष्यमाणदिङ्मुखत्वस्याकर्षणमात्रे आवश्यकताया-स्तन्त्रान्तरसिद्धत्वात् । तथाच वामकेश्वरतन्त्रे --

तदाशाभिमुखो भूत्वा त्रिपुरीकृतविग्रहः ।
बद्ध्वा तु क्षोभिणीमुद्रां विद्यामष्टशतं जपेत् ॥

इत्यारभ्य 'आगतां भावयेन्नारीं योजनानां शतैरपि' इत्यन्तम् । नित्यातन्त्रेऽपि कुरुकुल्लापटले 'विद्यां त्रयोदशार्णां तु तादृग्वस्त्रस्त्रिभिर्दिनैः । म्रियमाणापि ये' त्यादि । ज्ञानार्णवेऽपि 'तदाशाभिमुखो भूत्वा स्वयं देवीस्वरूपतः' इत्यादि । एवं दक्षिणामूर्तिसंहितादिकमुदाहार्यम् । यो येन मनसोद्दिष्टः स एव राजेत्यर्थः । चोरवदेकाकी नायातीति ध्वननाय तुरङ्ग वेत्यादि। तस्मै प्रायोवत् वशगतः तदाज्ञा-परवशः सन् ॥ २६४ ॥ २६५ ॥

रहस्यनामसाहस्रं यः कीर्तयति नित्यशः ।
तन्मुखालोकमात्रेण मुह्येल्लोकत्रयं मुने ॥ २६६ ॥

अथाकर्षणेन वशीकरणादिषट्कर्मणामुपस्थितत्वात्तत्प्रयोगानाह सप्तभिः—रहस्येति । नित्यशः नित्यकर्माविरोधेन । यावज्जीवमनवरतम् । मुखालोकमात्रे-णेति मात्रपदेन मोहनोद्देश्यकत्वं प्रयोगे व्यावर्त्यते । तेन संकल्पे 'लोकत्रयमोहनार्थं' मित्युल्लेखो न कार्यः । मुह्येत् वशंवदं भवेत् ॥ २६६ ॥

यस्त्विदं नामसाहस्रं सकृत्पठति भक्तिमान् ।
तस्य ये शत्रवस्तेषां निहन्ता शरभेश्वरः ॥ २६७ ॥

इत आरभ्योत्तरोत्तरमल्पायासान्प्रयोगान्विवक्षुस्तत्र मारणमाह—यस्त्विति । सकृत्पठति नित्यश इत्यनुवर्त्य यावज्जीवं प्रतिदिनमेकवारं पठति । शरभेश्वरस्त-दाख्यः शिवस्यावतारः । नृसिंहावतारस्य विष्णोरपनयनायेति लैङ्गे कालिका-पुराणादौ च प्रसिद्धम् । नारसिंहप्रयोगपरावर्तनाय शरभसालुवाख्यमन्त्रप्रयोगा-स्तन्त्रेषु प्रसिद्धतराः । तेन विष्णोरपि मारक इति मारकेषूत्तमत्वादिह स एवास्मि-न्कर्मणि गृहीतः । तेनेदं ध्वनितं भवति—ईदृशोऽपि बलवान्देवः प्रस्थानान्तर-शीलोऽपि श्रीविद्योपासकैनैदंपर्येणानुपासितोऽप्यनेनाविदितोऽप्येतच्छत्रुसंहाराय स्वय-मेव यतते। तस्मात्तन्मात्रोपासकानपेक्ष्य ललितोपासकस्य निरवधिकं माहात्म्यमिति।

अन्यथा 'तस्य ये शत्रवः सद्यो नश्यन्ति स्वत एव ते' इत्येव ब्रूयात् ।
ञापि प्रत्यङ्गिरादिपञ्चकग्रहणे ध्वनिर्विज्ञेयः ॥ २६७ ॥

यो वाभिचारं कुरुते नामसाहस्रपाठके ।
निवर्त्य तत्क्रियां हन्यात्तं वै प्रत्यङ्गिरा स्वयम् ॥ २६८ ॥

यो वेति । अभिचारं अदृष्टद्वारकवैरिमरणसाधनक्रियां श्येनयाग निवर्त्य परावर्त्य । पराङ्मुखीकृत्येति यावत् । प्रत्यङ्गिरा अथर्वणभद्रकाली अथर्वणवेदमन्त्रकाण्डे शौनकशाखायां द्वात्रिंशदृचः । पिप्पलादशाखायां त्वष्ट रिंशदृचस्तदीया आम्नायन्ते । तत्प्रयोगाश्च नारदतन्त्रे प्रसिद्धाः ॥ २६८ ॥

ये क्रूरदृष्ट्या वीक्ष्यन्ते नामसाहस्रपाठकम् ।
तानन्धान्कुरुते क्षिप्रं स्वयं मार्तण्डभैरवः ॥ २६९ ॥

क्रूरया क्रोधरक्तया दृष्ट्या । मार्तण्डभैरवो नाम शिवस्यैवावतारः क देशे प्रेमपुरे जातो महाराष्ट्रदेशेऽतीव विस्तृतो भैरवतन्त्रे रुद्रयामले यस्य प्रयोगाश्च प्रसिद्धाः ॥ २६९ ॥

धनं यो हरते चोरैर्नामसाहस्रजापिनः ।
यत्र कुत्र स्थितं वापि क्षेत्रपालो निहन्ति तम् ॥ २७० ॥

यश्चोराणामधिपतिः । चोरैः करणकारकैः । क्षेत्रपालः दारुकासु कालिकावतारोत्तरं तद्वधेऽपि तस्याः कोपशान्तिमजातामालोक्य शिव एव भूत्वा तत्स्तनपानमिषेण क्रोधाग्निं पपौ । सोऽयं क्षेत्रपालावतारो लैङ्गे प्रसि न्मन्त्राश्च तन्त्रेषु धृताः । तं चोरराजं तन्नाशेन चोराणामुच्चाटनमर्थसि ॥ २७० ॥

विद्यासु कुरुते वादं यो विद्वान्नामजापिनः ।
तस्य वाक्स्तम्भनं सद्यः करोति नकुलीश्वरी ॥ २७१ ॥

विद्यासु चतुर्दशसु । वादपदं जल्पवितण्डयोरुपलक्षणम् । ऋग्वेदे अ नकुलीवागीश्वर्या [1]मन्त्रः समाम्नातः । भगवता परशुरामेणापि कल्पसूत्र उ प्रपञ्चसारादावेतस्य प्रयोगाः प्रसिद्धाः ॥ २७१ ॥

यो राजा कुरुते वैरं नामसाहस्रजापिनः ।
चतुरङ्गबलं तस्य दण्डिनी संहरेत्स्वयम् ॥ २७२ ॥

---

1 नकुलीमन्त्रश्च 'ओष्ठापिधाना नकुली दन्तैः परिवृता पविः । सर्वस्यै ईशाना चारुमामिह वादयेदिति वाग्रसः ।' इति ।

चतुरङ्गबलं हस्त्यश्वरथपादातरूपं सैन्यम्। दण्डिनी दण्डनाथा या वाराही-तन्त्रेषु प्रसिद्धा। संहरेत् सैनिकानां परस्परविद्वेषणेन कतिपयानामुच्चाटनेन नाशनेन च संभूयैककार्यकारित्वाभावो बलसंहारस्तं कुर्यात्। एवं षट्कर्माण्युक्तानि तानि च 'शान्तिर्वश्यं स्तम्भनं च विद्वेषोच्चाटमारण' मिति शाबरचिन्तामणावुक्तानि। अत्रान्यान्येवोच्यन्ते परंतु तेषां यथायथान्योन्यमन्तर्भावो द्रष्टव्यः। तदुक्तं तन्त्रराजे-

रक्षा शान्तिर्जयो लाभो निग्रहो निधनं तथा।
षट्कर्माणि तदंशत्वादन्येषामपृथक्स्थितिः॥

इति। अन्तर्भावप्रकारस्तल्लक्षणानि च विस्तरभयान्नोच्यन्ते तानि सौभाग्यरत्नाकरे त्रयोविंशे तरङ्गे द्रष्टव्यानि॥ २७२॥

यः पठेन्नामसाहस्रं षण्मासं भक्तिसंयुतः।
लक्ष्मीश्चाञ्चल्यरहिता सदा तिष्ठति तद्गृहे॥ २७३॥

अथार्थप्रदावेव द्वौ प्रयोगावाह द्वाभ्याम्—यः पठेदिति। सकृदित्यनुवर्तते। षण्मासपर्यन्तं प्रत्यहं सकृद्यः पठेत्तद्गृहे सदा यावज्जीवं लक्ष्मीस्तिष्ठति। चाञ्चल्यं हि लक्ष्म्याः स्वभावः। 'स्वभावो दुरतिक्रम' इति हि प्रसिद्धिः। तादृशमपि दोषं परित्यजेदित्यर्थः॥ २७३॥

मासमेकं प्रतिदिनं त्रिवारं यः पठेन्नरः।
भारती तस्य जिह्वाग्रे रङ्गे नृत्यति नित्यशः॥ २७४॥

मासमेकमिति षट्कापवादः। त्रिवारमिति तु सकृदित्यस्यापवादः। एकदैव त्रिः पठेत्संध्याभेदेन वेत्यविशेषः। भारती सरस्वती। अथवा भा प्रतिभा रति-रभिरुचिरास्था च। क्तिजन्तान्ङीपि रतीति रूपम्। जिह्वाग्रमेव रङ्गं नृत्यभूमि-रिति रूपकं नृत्यान्तरानुगुण्याय। घोषणगुणनिकापूर्वावलोकनपाठनादिकमनपेक्ष्यैव सर्वा अपि विद्या अविस्मृतास्तिष्ठन्ति। अध्ययनं त्वपेक्षितमेव। विद्याप्राप्तौ गुरो-रेवासाधारणकारणत्वादिति भावः॥ २७४॥

यस्त्वेकवारं पठति पक्षमेकमतन्द्रितः।
मुह्यन्ति कामवशगा मृगाक्ष्यस्तस्य वीक्षणात्॥ २७५॥

सिंहावलोकनन्यायेन पुनः कामप्रदं प्रयोगमाह—पक्षमिति मासापवादः। एकवारमिति त्रिरावृत्तेः। अतन्द्रितो निद्राप्रमीलादिरहितः। इदं च सर्वत्राप्या-वश्यकमप्यस्मिन्प्रयोगेऽत्यावश्यकमिति द्योतनायोक्तं, तेन च निशीथेऽयं प्रयोग इत्यपि सूचितम्। तस्य तत्कर्तृकात्तत्कर्मकाद्वा। अत्र मात्रपदाभावेन संकल्पे स्त्रीणां वशीकरणार्थमित्युल्लेखः कार्य इति ध्वन्यते॥ २७५॥

यः पठेन्नामसाहस्रं जन्ममध्ये सकृन्नरः ।
तद्दृष्टिगोचराः सर्वे मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ॥ २७६ ॥

एवमर्थकामावुक्त्वा धर्मप्रदानप्रयोगान्बहुभिः प्रकारैर्वक्तुमुपक्रममाणः प्रथमं प्रयत्नसाध्यं धर्ममाह—य इति । जन्ममध्य इत्यनेन यावज्जीवषण्मासैकमासैक-पक्षाणामपवादः । एकवारमित्यस्यैवानुवृत्त्या सिद्धावपि मण्डूकप्लुत्या त्रिवारपदानुवृत्तिशङ्का मा प्रसाङ्क्षीदिति सकृदित्यनेन प्रतिप्रसवः । तद्दृष्टिगोचराः तत्कर्तृकचाक्षुषप्रत्यक्षविषयाः सर्वे प्राणिन इति शेषः ॥ २७६ ॥

यो वेत्ति नामसाहस्रं तस्मै देयं द्विजन्मने ।
अन्नं वस्त्रं धनं धान्यं नान्येभ्यस्तु कदाचन ॥ २७७ ॥

अथ दानक्रियासंप्रदानकारकनिष्ठपात्रतारतम्यघटकत्वेन धर्मत्रयस्याह चतुर्भि-न इति । देयमित्यत्र ललितोपासकेनेति शेषः । श्रीदेवीप्रीतिमिच्छतेत्युत्तरग्रन्थानुसारात् । तेनानुपासकेनान्येभ्योऽपि देयं संप्रदानत्वाविशेषादिति सिद्ध्यति । 'प्रवृत्ते शाम्भवीचक्रे सर्वे वर्णा द्विजातयः' इति कुलार्णववचनेन ब्राह्मणधर्मातिदेशो न श्रुतिस्मृतिप्राप्तसंप्रदानत्वविषयः, अपि तु यागसमयेऽस्पृश्यतादिधर्मसामान्यपर इत्याशयेनाह द्विजन्मन इति । ब्राह्मणायेत्यर्थः । अन्नमित्यादिदेयपदार्थोपलक्षणम् । अन्येभ्यः सहस्रनामस्वनादरशीलेभ्य उपासकाभासब्राह्मणेभ्यः कदाचन श्रुतिस्मृतिविहिताति-ज्यश्राद्धादिकालेऽपि न दद्यादित्यर्थः । तत्राप्युपासितार एवादरणीया इत्याशयः ॥ २७७ ॥

श्रीमन्त्रराजं यो वेत्ति श्रीचक्रं यः समर्चति ।
यः कीर्तयति नामानि तं सत्पात्रं विदुर्बुधाः ॥ २७८ ॥

मन्त्रराजं श्रीविद्याम् । अत्र त्रयाणां समुच्चये सत्पात्रता, अन्यतमाभावे तारतम्यं त्रयाणामप्यभावे पात्रत्वाभावश्चेति न्यायत एव सिद्ध्यति । तदयं निष्कर्षः सम्प्रदानतावच्छेदकानामेषां त्रयाणां विशेषणानां मध्ये एकैकविशेषणकास्त्रयो द्विद्विविशेषणका अपि त्रयस्त्रिविशेषणक एकस्त्रयाभाववानन्य इत्यष्टविधा ब्राह्मणाः प्रस्ताररीत्या भासन्ते यद्यपि तथापि चक्रराजार्चकत्वस्य मन्त्रराजवेत्तृत्वव्याप्यत्वेन तन्मन्त्रविशेषणको न संभाव्यते । अत एव च मन्त्रेतरविशेषणद्वयमात्रकोऽपि खपुष्पमेव । तेन षाड्विध्यमेव ब्राह्मणानाम् । तेषु त्रिगुणक उत्तमः, द्विगुणकौ मध्यमौ । तयोरपि मध्ये मन्त्रवेत्तृत्वचक्रार्चकत्वरूपगुणद्वयशालिनमपेक्ष्य मन्त्रवेत्तृत्वनामकीर्तनरूपगुणद्वयशाली श्रेष्ठः, एकगुणकौ कनिष्ठौ । तयोरपि मध्ये मन्त्रवेदनमात्रगुणको वरीयान् । नामकीर्तनमात्रगुणकः कनिष्ठतरः । मन्त्रराहित्ये नामकीर्तनेऽधिकाराभावेनानधिकारिनिष्ठस्य गुणस्यापि शूद्राधीतवेदवाक्यन्यायेनाप्रयोजकत्वात् । अभावत्रयवांस्तु नैव पात्रमिति विवेकः ॥ २७८ ॥

तस्मै देयं प्रयत्नेन श्रीदेवीप्रीतिमिच्छता ।
यः कीर्तयति नामानि मन्त्रराजं न वेत्ति यः ॥ २७९ ॥

तस्मै सत्पात्राय प्रयत्नेनापि तस्मा एव देयम् । उत्तमालाभे मध्यमायापि देयमित्यादिरर्थो न्यायलब्धोऽपि विधिरेव । तदुक्तं पुलस्त्यस्मृतौ—

अदृष्टार्थो विधिः प्रोक्तो दृष्टार्थश्च द्वितीयकः ।
उभयार्थस्तृतीयस्तु न्यायमूलश्चतुर्थकः ॥

इति । इममेवार्थं वदन्नन्येभ्यस्तु कदाचनेत्यंशं विशदयति ।

न कीर्तयति नामानि मन्त्रराजं न वेत्ति यः ।
पशुतुल्यः स विज्ञेयस्तस्मै दत्तं निरर्थकम् ॥

इति । अत्र च त्रिगुणत्रिगुणकातिरिक्तान्पञ्चापि य इत्यनेनोद्दिश्य पशुतुल्यत्वं विधत्सितं तेषां च त्रिगुणत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताभाववत्त्वेनानुगमः । एकगुणकद्विगुणकेष्वपि व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य तस्य सुलभत्वात् । स चाभाव उद्देश्यतावच्छेदकः पूर्वार्धेन निरूपितः । तत्र यद्यपि द्वयोरेव गुणयोरभाव उट्टङ्कितः प्रतीयते तथापि पात्रलक्षणे त्रयाणां विशेषणानामुपादानात्तदनुसारेण पशुलक्षणेऽपि त्रयाणामभाव एव विवक्षितः । परंतु व्यापकाभावेन व्याप्याभावोऽर्थापात इत्याशयेन चक्रराजं नार्चयतीत्यंशः कण्ठरवेणोक्तः । मन्त्रवेदनस्य चक्रार्चकत्वव्यापकत्वात् ॥ २७९ ॥

पशुतुल्यः स विज्ञेयस्तस्मै दत्तं निरर्थकम् ।
परीक्ष्य विद्याविदुषस्तेभ्यो दद्याद्विचक्षणः ॥ २८० ॥

पशुतुल्य इति पशुश्च पशुश्चेति विग्रहेणैकशेषे ताभ्यां तुल्य इति समासः । तत्रैकः पशुशब्दश्चतुष्पात्परः । अन्यश्च निरूढलक्षणया 'विद्याविहीनः पशु'रिति प्रसिद्धपशुपरः । विद्या च श्रीविद्यैव । तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराण एव—

न शिल्पादिज्ञानयुक्ते विद्वच्छब्दः प्रयुज्यते ।
मोक्षैकहेतुविद्यावान्यः स विद्वानितीर्यते ॥
मोक्षैकहेतुविद्या च श्रीविद्या नात्र संशयः ।

इति । ततश्चोद्दिष्टानां पञ्चानां मध्ये त्रयाणां विद्यावत्त्वेऽपि चक्रार्चननामकीर्तनयोरधिकारसत्त्वेऽप्यकरणाद्विद्यमानाप्यविद्यमानप्रायैव विद्येति तेषां तादृशपशुतुल्यता । नामपात्रपाठिनो भावत्रयवतश्च चतुष्पात्पशुतुल्यतेति विवेकः । तस्मै दत्तं तत्संप्र-

दानकं दानम् भाविक्तः। निरर्थकं अर्थरहितं अर्थशब्दस्तरतमभावापन्नः फल-व्यक्तीराचष्टे। तेन विशिष्टफलाभावः फलसामान्याभावश्चेति पात्रतारतम्येना-न्वयितव्यम्। एवमुक्तार्थवैपरीत्ये दण्डं निपात्योपक्रान्तं निगमयत्यर्धेन। तस्मादिति शेषः। विद्याविषये विद्वत्त्वं नाम याथातथ्येनोपास्तिशालित्वम्। तच्च ललिता-र्चननामकीर्तनसाहित्ये सत्येव संपद्यत इति गुणत्रयशीलतां परीक्ष्य तेभ्यो दद्या-दित्यर्थः। तेभ्य इति पञ्चमी वा। तेषामेव सत्पात्रत्वादन्येषां तदभावात्पात्र एव दानविधानादन्यत्र तन्निषेधादिति हेतुभ्य इत्यर्थः। अस्मिन्पक्षे न शेषः पूरणीयः। विद्याविदामेव संप्रदानत्वमिति नियमस्तु परीक्षाया दृष्टार्थत्वबलादेव सेत्स्यति ॥ २८० ॥

श्रीमन्त्रराजसदृशो यथा मन्त्रो न विद्यते।
देवता ललितातुल्या यथा नास्ति घटोद्भव ॥ २८१ ॥

त्रयाणां च गुणानां परस्परमुपमानोपमेयभावेनोपमानान्तरविरहद्वारात्युत्तमत्वं ध्वनयंस्तेषां सत्पात्रतावच्छेदकतायां कथन्ताशङ्कामपाकरोति सार्धेन। अत्र यथा-तथेत्यनयोर्वैपरीत्येनाप्यन्वयो द्रष्टव्यः ॥ २८१ ॥

रहस्यनामसाहस्रतुल्या नास्ति तथा स्तुतिः।
लिखित्वा पुस्तके यस्तु नामसाहस्रमुत्तमम् ॥ २८२ ॥

इदानीमनुपासकस्याप्येतत्स्तोत्रं धर्मप्रदमित्याह। यस्तु यः कश्चिदपि। उपासकोऽनुपासको वेत्यर्थः। अनुपासकस्य नामकीर्तनेऽधिकाराभावेऽपि तत्पुस्तका-र्चनेऽधिकारस्य निराबाधत्वात् ॥ २८२ ॥

समर्चयेत्सदा भक्त्या तस्य तुष्यति सुन्दरी।
बहुनात्र किमुक्तेन शृणु त्वं कुम्भसंभव ॥ २८३ ॥

नानेन सदृशं स्तोत्रं सर्वतन्त्रेषु विद्यते।
तस्मादुपासको नित्यं कीर्तयेदिदमादरात् ॥ २८४ ॥

सदा यावज्जीवं। तस्य अनुपासकस्यापि किमुतोपासकस्येति भावः। यद्यप्य-नेनैव न्यायेन पुस्तकार्चनेनापि तुष्यति किमुत कीर्तनेनेति कैमुतिकन्यायेन कीर्तन एव तात्पर्यम् ' तस्मात्कीर्तयेदित्युत्तरत्रोपसंहारो युज्यत इति सुवचं; तथापि 'स्वा-ध्यायोऽध्येतव्य' इति वचनेऽध्ययनपदस्य गुरुमुखोच्चारणानूच्चारणे शक्तत्वेऽपि तत्करणकार्यज्ञानभाव्यकभावनाविधानपरत्ववदिहापि नामानि कीर्तयेदिति विधे-रप्यर्थज्ञानपर्यन्तता निर्विवादा। तेन —

अथ्येनं नाम यो वेत्ति धात्वर्थनिगमादिभिः।
सोऽपि श्रीललितालोके कल्पकोटीर्वसेन्नरः॥

इति देवीपुराणे,

अनधीतमविज्ञातं निगदेनैव पठ्यते।
अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित्॥

इति स्मृत्यन्तरेषु च वचनान्यर्थज्ञानाज्ञानयोः प्रशंसानिन्दापराणि संगच्छन्ते। अर्थज्ञानसामर्थ्याभावे तु निगदमात्रपरापि सा भावना भवितुमर्हति। 'आख्यातानामर्थं ब्रुवतां शक्तिः सहकारिणी' ति न्यायात्। अत एव 'योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मे' ति श्रुतावर्थज्ञानप्राप्यफले सकलत्वविशेषणेन शब्दज्ञानमात्रेणापि किंचिद्विकलं फलमस्तीति ज्ञापितम्। ततश्च तुल्यन्यायेन शब्दपाठेऽप्यसमर्थस्य पुस्तकसंग्रहमात्रमपि न्यायलभ्यम्। उच्चारणस्य जन्मान्तरे अर्थज्ञानप्रदत्ववत्पुस्तकसंग्रहस्याप्युच्चारणप्रदत्वं जन्मान्तरे संभवतीति सुवचम्। अत एव सम्प्रदायादिष्वसंप्रदायेनाङ्गहीनापि कृतोपासना जन्मान्तरे साङ्गसंप्रदायशुद्ध्यै कल्पत इत्युक्तम्। तेन पुस्तकार्चनमात्रमपि धर्म एव। सचानुपासकस्याप्यनिषिद्धत्वाज्जन्मान्तरे उपासनाप्राप्त्यर्थं कर्तव्य एव। उपासकस्य तु नामपाठेऽप्यसमर्थस्य नाम पठेदिति विधेयविच्छक्तिपरिपालनायावश्यकतम एव। न च 'कुलपुस्तकानि गोपये' दिति कल्पसूत्रोक्तविधिविरोधादनुपासकस्य कथं पुस्तकार्चनेऽधिकार इति वाच्यम्। तस्यार्थज्ञानविदूषकदुर्जनपरत्वेन भाविकोपासनेच्छुसज्जनपरत्वाभावात्। तथासत्यदृष्टार्थतापत्तेरित्यन्यदेतत्। उपासकानां तु नामपाठशक्तानां पुस्तकार्चनमात्रं त्वावश्यकमिति तु निराबाधमेव। अयं च न्याय एतदर्थज्ञानोपायभूतभाष्याध्ययनेऽपि तुल्य इत्याशयेन ग्रन्थान्तेऽस्माभिर्वक्ष्यते।

अम्ब त्वत्पदयोः समर्पितमिदं भाष्यं त्वया कारितं
त्वन्नामार्थविकासकं तव मुदे भूयादथ त्वां भजन्।
यो नैनत्परिशीलयेन्न च पठेद्यः पुस्तकस्यापि वा
संग्राहं न करोति तस्य ललितोपास्तिर्वृथा जायताम्॥

इति। एवमनुपासकानामपि रक्षकम्, उपासकान्रक्षेदिति किमु वक्तव्यमित्याशयेन सत्य एव निगमयति सार्धेन॥ २८३॥ २८४॥

एभिर्नामसहस्रैस्तु श्रीचक्रं योऽर्चयेत्सकृत्।
पद्मैर्वा तुलसीपुष्पैः कह्लारैर्वा कदम्बकैः॥ २८५॥

अथात्युत्कृष्टधर्मप्रदं पूर्वोक्तराशिषट्कादिक्रमेण पुष्पाण्यपनिक्षेप्य योगमाह चतुर्भिः—एभिरिति । नामसाहस्रैरिति बहुवचनं नाम्नां प्रत्येकं द्योतनाय, लक्षपूजादौ पुनःपुनरावृत्तिव्वननार्थं च । नामानि प्रातिपदिकानि येषु श्रीमात्रे नम इत्यादि ललिताम्बिकायै नम इत्यन्तेषु चतुर्थ्यन्तानामसाहस्रैरिति वा । संप्रदायाच्च पुष्पप्रक्षेपावृत्तिः । तेन 'चतुर्लक्षाणुभिर्... शिरश्चिमादत्ते' इत्यादाविव समुच्चयो माभूत् । अत्र पद्मकह्लारोत्पलानां परस्परं वैलक्षण्यमवान्तरजातिभेदेनोह्यम् । तुलस्याः पुष्पैः फुल्लमञ्जरीभिः तद् ... सुन्दरीविषये तुलसीनिषेधस्यैतद्दलादेव पुष्पपरत्वानिरयात् । अत एव ... नीलातन्त्रे—

> नानोपहारबलिभिर्नानापुष्पैर्मनोरमैः ।
> अपामार्गदलैर्भृङ्गैस्तुलसीदलवर्जितैः ।।
> पूजनीया सदा भक्त्या नृणां तीव्रफलाप्तये ।

इति । यत्तु तत्रैव—

> देवीपूजा सदा शस्ता जलजैः स्थलजैरपि ।
> विहितैर्वा निषिद्धैर्वा भक्तियुक्तेन चेतसा ।।

इति । तत्र निषिद्धस्वीकारो भक्त्यावश्यकत्वव्यञ्जनाय । 'पुष्पाभावे ... तत्पत्रैरर्चयेच्छिवा' मिति कालिकापुराणवचनं नित्यकर्मपरम् । ... प्रतिनिध्यभावस्य षष्ठाधिकरणसिद्धत्वात् । सुन्दरीविषये तुलसीनिषेधस्यैतद्द... पत्रपरत्वौचित्यात्पत्रान्तरपरं च । पद्मादिषु तु सुसदृशत्वात् पूरणाय ... ग्रहणं युज्यते । विष्णुना नेत्रकमलस्य तत्पूरणार्थमुपादानस्य लिङ्गपुराणे ... लिङ्गात् । कदम्बकैः अविशेषाद्द्विविधैरपि ।। २८५ ।।

> चम्पकैर्जातिकुसुमैर्मल्लिकाकरवीरकैः ।
> उत्पलैर्बिल्वपत्रैर्वा कुन्दकेसरपाटलैः ।। २८६ ।।

जातिकुसुमैरित्यत्र 'ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुल' मिति ह्रस्वः । मालती । मल्लिका विचकिलम् । करवीरं हयमारः । कुन्दं माध्यम् । ... काश्मीरम् । पाटलं श्वेतरक्तं तिलपुष्पसदृशम् ।। २८६ ।।

> अन्यैः सुगन्धिकुसुमैः केतकीमाधवीमुखैः ।
> तस्य पुण्यफलं वक्तुं न शक्नोति महेश्वरः ।। २८७ ।।

सुगन्धिपदमर्कादिदुर्गन्धिकुसुमानामिव निरासाय । निर्गन्धानामपि जपादीनां रक्तानां देवीप्रियत्वात् । 'गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः' इति समासान्तम् । माधवी वासन्ती । भूखण्डेन पुंनागबकुलादीनां ग्रहणम् । एतेषामप्यवान्तरतारतम्यमतिमल्लपुराणकालिकापुराणयोर्द्रष्टव्यम् । फेत्कारिणीतन्त्रे तु विशेषः —

पुष्पं वा यदि वा पत्रं फलं नेष्टमधोमुखम् ।
दुःखदं तत्समाख्यातं यथोत्पन्नं तथार्पयेत् ॥
अधोमुखार्पणं नेष्टं पुष्पाञ्जलिविधिं विना ।
लक्षपूजादिषु पुनः पुष्पमेकैकमर्पयेत् ॥
समुदायेन चेत्पूजा लक्षपुष्पार्पणं न तत् ।

इति । अत्र हि द्वन्द्वसमासैकशेषेऽपि साहित्यार्थकः । 'एकादशप्रयाजान्यजती' त्यत्र सहितैर्वैकाश्यत्वस्य निवेशो न प्रातिस्विकमिति सिद्धान्तात् । तदत्र पुन्नागकुसुमैरित्येकशेषवशान्मल्लिकाकरवीरयोः केतकीमाधव्यादीनां च द्वन्द्ववशाच्च समुच्चयेन करणत्वं मा प्रसाङ्क्षीदिति तदपवादाय पूर्वश्लोकयोर्विकारः । सोऽपि प्रत्येकपुष्पस्यैवान्वयित्वख्यापनायेति ध्वनयितुं द्विरुक्तिः प्रयुक्तः । तथाच निरपेक्षकरणतावाचकतृतीयाविभक्तयोऽपि व्रीहिवन्न्यायेनानुगृहीता भवन्ति । महेश्वरः पञ्चप्रेतेषु मुख्यः तस्याप्यसर्वज्ञत्वात्तत्कुसुमसामर्थ्ये पूर्वोक्तराशिषट्कादिगुणनोपायेन मनुष्याणां ज्ञातुं वक्तुं च सामर्थ्याभावः कैमुतिकन्यायेन सिद्ध इति फलस्यानवधिकत्वध्वनिः ॥ २०७ ॥

सा वेत्ति ललितादेवी स्वचक्रार्चनजं फलम् ।
अन्ये कथं विजानीयुर्ब्रह्माद्याः स्वल्पमेधसः ॥ २०८ ॥

अत एव सर्वज्ञैकपरिच्छेद्यमित्याह— सेति । ब्रह्मादीनामज्ञातृत्वे पांचगलंकारेण हेतुगर्भं विशेषणम् । स्वल्पमेधस इति स्वल्पा मेधा धारणात्मिका बुद्धिर्येषां ते । नित्यमसिच् प्रजामेधयोरिति समासान्तः । ननु राशिषट्कवेद्यफलकं कठिनतरं सर्वोपेक्षयाल्प पुष्पार्पणप्रयोगस्य सुलभत्वेन ततोऽप्यनवधिफलकत्वे कठिनतरप्रयोगे कस्यापि प्रवृत्त्ययोगादननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यं प्रसज्येतेति चेत् भ्रान्तोऽसि । कठिन° तरस्यापि नित्यादिपदघटितविधिबोध्यत्वेनाकरणे प्रत्यवायबोधनेन नित्यत्वात् । नित्याकरणे आयुष्करादिपुष्पार्पणादिकाम्यप्रयोगेष्वधिकाराभावस्योक्तत्वात् । नित्यस्यापि वचनबलात्काम्यत्वं स्वग्निहोत्रादिन्यायेन न विरुद्धमिति न प्रवृत्तिपराहतता । अत्र अस्मिन् विशेषः— "चक्रार्चनारम्भ एवापरिमितपुण्यप्राप्त्यर्थममुककुसुमैर्देवीं पूजयिष्यामीति संकल्प्य आसनपूर्वोत्तरं पूर्वभागं पठित्वा न्यासत्रयं कृत्वा प्रणवमुच्चार्य संहितारादिनामादिचतुर्थ्यन्तनाममन्त्रैः 'ह्रीं श्रीं श्रीमात्रे नमः' इत्यादिरूपैरेकैकं पुष्पमे-

कैकमन्त्रान्ते यथोत्पन्नं तथा विन्दौ विनिक्षिप्य विजातीयपुष्पामिश्रणेन ... संख्यां पूरयित्वा तदन्ते प्रणवमुच्चार्य न्यासत्रयं कृत्वा फलश्रुतिं पठित्वा पूजाकर्म समापयेदि" ति ॥ २८८ ॥

प्रतिमासं पौर्णमास्यामेभिर्नामसहस्रकैः ।
रात्रौ यश्चक्रराजस्थामर्चयेत्परदेवताम् ॥ २८९ ॥

इत्थमियता प्रबन्धेन त्रिवर्गप्रदत्वमुक्त्वा क्रमप्राप्तं चतुर्थपुरुषार्थप्रदायकत्व-मनेकधा दिदर्शयिषुः प्रथमं कैवल्याख्यपञ्चममुक्तिप्रदं प्रयोगमाह द्वाभ्याम्—प्रतीति । प्रतिपौर्णमासीति विहाय प्रतिमासमित्युक्तिर्यावज्जीवमित्यर्थबोधाय । तत्फलं ... जनमुत्तरत्र यावज्जीवार्थकप्रतिमासपदानुवृत्तिः । एभिः पूर्वोक्तान्यतमैः कुसुमैः ॥ २८९ ॥

स एव ललितारूपस्तद्रूपा ललिता स्वयम् ।
न तयोर्विद्यते भेदो भेदकृत्पापकृद्भवेत् ॥ २९० ॥

सकृदर्चनस्य ललितैकवेद्यफलकत्वे पुनःपुनरावृत्तार्चनस्य ललितैकरूपत्वं ... न्यायलब्धमेवाह—**स एवेति** । परस्परप्रतियोगिकतादात्म्यबोधनायोद्देश्यविधेयभाव-वैपरीत्येनाप्याह—**तद्रूपेति** । वास्तविकभेदे सत्यप्युपमेयोपमालङ्कारेणाप्युक्तिः सुसमर्थेति भ्रमं निरस्यति—**न तयोरिति** । देवीभक्तयोरित्यर्थः । भेदः वास्तविक इति शेषः । नात्र तृतीयसदृशव्यवच्छेदोऽपि तु तादात्म्यमेवेति भावः । वास्तव एव भेदोऽस्त्वित्याग्रहिणं दण्डयति—**भेदकृदिति** । देवीभक्तौ परस्परप्रतियोगिकतन्य-भेदकृत् । मर्त्यामर्त्यत्वपूज्यपूजकभावादिरूपविरुद्धधर्माधिकरणत्वादिभेदसाधकानु-मानप्रयोक्तेत्यर्थः । अद्वैतप्रतिपादकशास्त्रविरोधेन प्राण्यङ्गत्वहेतुकाशुचित्वानुमान-प्रयोक्तृवदुपहसनीयतामाह—**पापकृदिति** । हेत्वाभासप्रयोगकृतत्वाच्छास्त्रविरुद्धत्वाच्च पापिष्ठ इत्यर्थः । मरणभ्रमोऽपि 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते' इति श्रुत्यैव निरस्त इति भावः ॥ २९० ॥

महानवम्यां यो भक्तः श्रीदेवीं चक्रमध्यगाम् ।
अर्चयेन्नामसाहस्रैस्तस्य मुक्तिः करे स्थिता ॥ २९१ ॥

अथेतोऽपि सुलभं चतुर्विधमुक्तिफलकं प्रयोगमाह **महानवम्यामिति** । याव-ज्जीवार्थकं प्रतिमासपदं रात्रिपदं चानुवर्तनीयम् । नवरात्रस्य चरमदिनद्वयं **महानवमीत्युच्यते** । तच्च शिवशक्तिसामरस्यरूपम् । तत्र सर्वजातीयानां देवी-पूजनेऽधिकारः । **तथाहि**—नवरात्रं द्विविधं शारदं वासन्तं चेति । 'शरत्काले

महापूजा क्रियते या च वार्षिकी इति मार्कण्डेयपुराणस्थवचने वार्षिकीति पदस्य वर्षस्य वत्सरस्यादौ भवेति सांप्रदायिकैर्व्याख्यानात्, चकारादुभयोः समुच्चयस्य स्वरसतोऽवगमात्, चातुर्मास्याख्यवर्षर्तौ भवेति व्याख्यायाः शरदो वर्षर्तुत्वाधादिकल्पतायाः क्लिष्टत्वात्, प्रतिवर्षं क्रियमाणेति व्याख्यायामपि विशेषणवैयर्थ्यात्, 'वासन्ते नवरात्रेऽपि पूजयेद्रक्तदन्तिका' मिति रुद्रयामले स्पष्टं नवरात्रद्वैविध्यकथनाच्च । देवीभागवते तृतीयस्कन्धे कामबीजोपासकं सुदर्शनं प्रति देवीवाक्यम्—

शरत्काले महापूजा कर्तव्या मम सर्वदा ।
नवरात्रोत्सवं राजन्विधिवत्परिकल्पय ।
चैत्रे चाश्वयुजे मासि त्वया कार्यो महोत्सवः ।
नवरात्रे महाराज मम प्रीतिविधायकः ।

इत्यादि । सौभाग्यरत्नाकरे त्वाषाढपौषयोरपि नवरात्रमुक्तम् । तत्र शारदनवरात्रस्याष्टमीनवम्यौ महापूर्वे । तदुक्तं कालिकापुराणे—

आश्विनस्य तु शुक्लस्य या भवेदष्टमी तिथिः ।
महाष्टमीति सा प्रोक्ता देव्याः प्रीतिकरी परा ॥
ततोऽनु नवमी या स्यात्सा महानवमी स्मृता ।
सा तिथिः सर्वलोकानां पूजनीया शिवप्रिया ॥

इति । धौम्योऽपि

आश्विने मासि शुक्ले तु या स्यान्मूलेन चाष्टमी ।
सा महत्यष्टमी ज्ञेया तत्र देवी कृतालया ॥

ब्रह्माण्डपुराणेऽपि—

कन्यासमाश्रिते भानौ या स्यान्मूलेन चाष्टमी ।
सा महात्यष्टमी ज्ञेया न मुग्धा नवमीयुता ॥

मूलयोगोक्तिस्तु संभवाभिप्राया । तेन पूर्वाषाढायुतापि महाष्टम्येव ।

मूलऋक्षसमायुक्ता पूजनीया प्रयत्नतः ।
मूलाभावेऽपि कर्तव्या यदि स्यात्तोयसंयुता ॥

इति वचनात् । तोयं पूर्वाषाढा । अस्या एव नक्षत्रद्वयान्यतरयोगे महानवमीत्यपि संज्ञान्तरम् । तदुक्तं नृसिंहप्रासादे—

आश्वयुक्शुक्लपक्षे तु याष्टमी मूलसंयुता ।
पूर्वयाषाढया सार्धमृक्षद्वययुतापि वा ।
सा महानवमी नाम त्रैलोक्येऽपि सुदुर्लभा' ॥

इति । भविष्योत्तरेऽपि—

> कन्यागते सवितरि शुक्लपक्षेऽष्टमीयुता ।
> मूलनक्षत्रसंयुक्ता सा महानवमी स्मृता ॥

इति । विश्वरूपाचार्यैरपि—

> आश्वयुक्शुक्लपक्षे तु याष्टमी मूलसंयुता ।
> यदि स्याद्दविविद्धापि सा महानवमी स्मृता ।

इति । अत्राष्टमीमूलाभ्यां संयुता या तिथिः सा महानवमीति व्याख्यया नवम्येव महानवमीत्यर्थं इति केचिदिति यदुक्तं तद्भविष्योत्तरादिवचनविरोधादनादेयम् । सप्तमीवेधबोधकरविविद्धापदस्य रविवासरयुक्तेत्यर्थवर्णनापत्तेश्च । अनयोश्च परस्परविद्धत्वमपि प्रशस्तम् । तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे—

> अष्टम्या नवमी युक्ता नवम्या चाष्टमी युता ।
> अर्धनारीश्वरप्राया उमामाहेश्वरी तिथिः ॥

इति । ब्रह्मवैवर्तेऽपि—

> अष्टम्यां पूज्यते रुद्रो नवम्यां शक्तिरिज्यते ।
> उमाया नवमी प्रोक्ता हरस्य तिथिरष्टमी ।
> द्वयोर्योगे महापुण्या उमामाहेश्वरीतिथिः ॥

तत्रैव सप्तमीवेधाभावो नवमीविद्धाष्टमीग्रहणे हेतुरुक्तः । न दिवा न निशापि च विष्टिहता न च सप्तमिशल्यलवोपहता । यदिवाष्टमिशेषभवा नवमी विबुधैरपि पूज्यतमा नवमी'ति । विष्ट्या सप्तमिशल्यलवेन चोपहता न कार्या । अष्टमीशेषे नवमी नेस्सुराणामपि पूज्या नवमी च न भवतीत्यर्थः । अयमेव प्रकारो वासन्तनवरात्राष्टमीनवम्योर्निर्णयेऽपि । नवरात्रप्रदीपे तथाभिधानात् । विश्वरूपाचार्यैरपि नवरात्रद्वयं प्रक्रम्य—

> अष्टमीनवमीयुग्मे शिवक्षेत्रे महोत्सवः ।
> शिवशक्त्योः सामरस्यात्पक्षयोरुभयोरपि ॥

इत्युक्तेः । शारदं वासन्तञ्चेति नवरात्रस्य द्वौ पक्षौ तयोरुभयोरपीति तदर्थात् । अष्टम्यां च देवीपूजोक्ता देवीपुराणे —

> आश्वयुक्शुक्लनवमी त्वष्टमी मूलसंयुता ।
> सा महानवमी तस्यां जगन्मातरमर्चयेत् ॥

नवम्यां श्रीसमायुक्ता देवैः सर्वैः सुपूजिता ।
जघान महिषं दुष्टमवध्यं देवतादिभिः ।
लब्ध्वाभिषेकं वरदा शुक्ले चाश्वयुजस्य तु ।
तस्मात्सा तत्र संपूज्या नवम्यां चण्डिका बुधैः ।
महत्त्वं हि यतः प्राप्ता अत्र देवी सरस्वती ।
अतोऽर्थं महती प्रोक्ता नवमीयं सदा बुधैः ।

इति । इयं च पूजा निशीथ एव ।

आश्विने मासि मेघान्ते महिषासुरमर्दिनीम् ।
देवीं च पूजयित्वा ये अर्धरात्रेऽष्टमीषु च ॥

इति देवीपुराणात् । शक्तिरहस्येऽपि—

कन्यासंस्थे रवावीशां शुक्लाष्टम्यां प्रपूजयेत् ।
सोपवासो निशार्धे तु महाविभवविस्तरैः ॥

इति । विश्वरूपाचार्यैरपि—

अष्टमीरात्रिमासाद्य पूजां गृह्णाति पार्वती ।
निशार्धे पूजिता देवी वैष्णवी पापनाशिनी ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन ह्यष्टम्यां निशि पूजयेत् ॥

इति । यत्तु भविष्योत्तरे—

तत्राष्टम्यां भद्रकाली दक्षयज्ञविनाशिनी ।
प्रादुर्भूता महाघोरा योगिनीकोटिभिः सह ।
अतोऽर्थं पूजनीया सा तस्मिन्नहनि मानवैः ॥

इति वचनं तत्राहः पदमहोरात्रपरम् । एतद्बलादष्टम्यामहन्येव पूजनमिति [illegible]
प्रलापः । नवम्यां तु दिवैव पूजयेदित्यप्याहुः । इदं च पूजाद्वयं प्रत्येकमुत[illegible]
परस्परसापेक्षमेव फलजनकम् ।

अष्टम्यां च नवम्यां च जगन्मातरमम्बिकाम् ।
पूजयित्वाश्विने मासि विशोको जायते नरः ॥

इति भविष्योत्तर वचनेनैकप्रयोगतासूचनात् । 'अष्टमीनवमीयुग्मे' इति पूर्वो[illegible]
नाच्च । अत एव नवरात्रात्कर्मान्तरमिदमिति सिद्धान्तः । अस्यां च पूजा[illegible]
जातीयानामधिकारः । तदुक्तमेतत्कर्मोपक्रम एव भविष्योत्तरे—

> पूजनीया जनैर्देवी स्थाने स्थाने पुरे पुरे ।
> गृहे गृहे शक्तिपरैर्ग्रामे ग्रामे वने वने ।
> स्नातैः प्रमुदितैर्हृष्टैर्ब्राह्मणैः [1]क्षत्रियैर्विशैः ।
> शूद्रैर्भक्तियुतैर्म्लेच्छैरन्यैश्च भुवि मानवैः ।
> स्त्रीभिश्च कुरुशार्दूल तद्विधानमिदं शृणु ।

इत्यादि । शक्तिपरैश्चण्डीपरायणैः म्लेच्छैः शबरकिरातपुलिन्दादिभिः । अन्यैरनुलोमप्रतिलोमजैः । परंतु स्वकुलाचारमनुरुध्यैव पूजयेत् । तदुक्तं व्रतखण्डे—

> यस्य यस्य हि या देवी कुलमार्गेण संस्थिता ।
> तेन तेन च सा पूज्या बलिगन्धानुलेपनैः ।
> नैवेद्यैर्विविधैश्चैव पूजयेत्कुलमातरम् ।

इति । नन्वेवं निर्णीतायामपि महानवम्यां तस्य शब्दस्य कालपरत्वेन प्रकृतविधौ कस्य कालस्य महानवमीपदेनोपादानम् । उत्तरीत्याष्टमीनवम्योर्महानवमीत्वात् । यद्यपि दर्शपूर्णमासनवरात्रादिपदवत्कर्मपरोऽयं महानवमीशब्दस्तदाष्टमीनवमीपूजाद्वयस्यैककर्मत्वेऽपि तस्य वासन्तशारदभेदेन द्वैविध्यात्प्रकृते कस्य कर्मण उपादानम् । नचोभयोरप्युपादानम् । एकवाधिकरणे वैधपदस्यानियतानेकार्थपरताया निरस्तत्वादिति चेत् । अत्र ब्रूमः —महानवमीशब्दस्य कर्मपरत्वे एकस्यैवाग्निहोत्रस्य सायंप्रातर्भेदेनावृत्तिवद्वसन्तशरद्भेदेनावृत्तिमात्राङ्गीकारेणानेकार्थत्वाभावात् । कालपरत्वे तु चत्वारोऽपि काला इह विधौ गृह्यन्ते । एकधाधिकरणे ह्यनियतैकार्थकस्यैव निरासो न पुनर्नियतानेकार्थकस्येत्यदोषात् कथमन्यथैकस्य मन्त्रस्यानेकार्थेषु विनियोगः । न च विधिगतस्यैव पदस्यानेकार्थता न युक्तेति परिभाषास्ति । 'न कलञ्जं भक्षये'दिति विधिवाक्येऽपि कलञ्जपदस्य बहुधा आम्रपरत्वेन भङ्गापरत्वेन कण्ठशोधकौषधपरत्वेन च व्याख्यानदर्शनात् । तस्माद्यावज्जीवमेतेषु चतुर्ष्वपि दिवसेषु चक्रमध्ये बिन्दुस्थानं गच्छतीति तादृशीं श्रीदेवीं त्रिपुरसुन्दरीं यः कश्चन भक्तः स्वस्वकुलानुसारेणार्धरात्रे सहस्रनामभिः पूजयति तस्य चतुर्विधापि मुक्तिः कर एव स्थिता । अतिसुलभेत्यर्थः । तत्रैकदिनेऽर्चकस्य सालोक्यमात्रं, दिनद्वये चेत्सारूप्यमपि, दिनत्रये चेत्सामीप्यमपि, चतुर्ष्वपि दिवसेषु चेत्सायुज्यमिति तारतम्यं तु न्यायत एव लभ्यत इति विविच्य नोक्तम् । अथवा अष्टमीनवमीतिथियुग्मे क्रियमाणकर्मण एकत्वेऽपि नवरात्रचातुर्विध्येन मुक्तिचातुर्विध्यं योज्यमिति दिक् ॥ २९१ ॥

> **यस्तु नामसहस्रेण शुक्रवारे समर्चयेत् ।**
> **चक्रराजे महादेवीं तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ २९२ ॥**

यस्तु नामसहस्रेण शुक्रवारे समर्चयेत् ।
चक्रराजे महादेवीं तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ २९२ ॥

एवं पार्थक्येन भोगमात्रफलकान्मोक्षमात्रफलकांश्च प्रयोगानुक्त्वा भोगकैवल्योभयफलकं प्रयोगमाह—यस्तु नामेति त्रिभिः । नाम्नां सहस्रेणेत्येकं पदम् । नामेति प्रसिद्ध्यर्थकमव्ययं वा । सहस्रपदमेव प्रकरणान्नामसहस्रपरमित्यपि सुवचम् । शुक्रवारे प्रतिशुक्रवारं, शुक्रवारे प्रतिशुक्रवारं, यावज्जीवार्थकपदानुवृत्त्या तथैव पर्यवसानात् ॥ २९२ ॥

सर्वान्कामानवाप्येह सर्वसौभाग्यसंयुतः ।
पुत्रपौत्रादिसंयुक्तो भुक्त्वा भोगान्यथेप्सितान् ॥ २९३ ॥

इह भूलोक एव । तेनैतज्जन्यपुण्यस्यात्युत्कटत्वं सूचितम् । 'अत्युत्कटैः पुण्यपापैरिहैव फलमश्नुत' इति वचनात् । सर्वैः संततिसंपत्त्यारोग्यविद्याबलादिरूपैः सौभाग्यैः सम्यग्युतः । पुत्रपौत्रादीत्यत्रत्यादिपदेन नप्त्रादिबन्धुभृत्याप्तपरिग्रहः । सर्वसौभाग्यपदेनैव सिद्धे पुनरेतेषां ग्रहणं भोगक्रियांप्रति साहित्येन कर्तृत्वद्योतनार्थम् । पुत्रादिभिः सह भोगान्भुक्त्वेत्यर्थः ॥ २९३ ॥

अन्ते श्रीललितादेव्याः सायुज्यमतिदुर्लभम् ।
प्रार्थनीयं शिवाद्यैश्च प्राप्नोत्येव न संशयः ॥ २९४ ॥

अन्ते देहपातोत्तरम् । देवयानमार्गेण गत्वेति शेषः । सायुज्यातिदुर्लभत्वविशेषणत्वं कैवल्यत्वद्योतकम् । शिवाद्यैः प्रार्थनीयमिति तु ब्रह्मणा सह मुक्तिरिति ध्वनयितुम् । तथाच कौर्मे—

ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे ।
परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ।

इति । अत्र परस्येतिशब्दो ब्रह्मायुःपरः ।

ब्रह्मणः पूर्णमायुर्यद्वर्षाणांशतकं मतम् ।
तत्परं नाम तस्यार्धं परार्धमभिधीयत ॥

इति वचनात् । एतदनुसारेण प्रकृतेऽप्यन्तपदस्य परस्यान्त इति व्याख्यापि युज्यते । तावत्पर्यन्तं मोक्षे विलम्बस्यादोषत्वात् । भोगमोक्षोभयफलके प्रयोगे ऐहिकभोगोत्तरमामुष्मिकभोगस्यावश्यकत्वात् । अत एव भोगानिति पदमप्यैहिकामुष्मिकभोगद्वयपरं व्याख्येयम् । तादृशद्विविधभोगयोरेव पुत्रादिसाहित्यं न पुनर्मोक्षेऽपि स्वस्वरूपमात्रावस्थानरूपे तस्मिंस्तदसंभवादिति मन्तव्यम् ॥ २९४ ॥

यः सहस्रं ब्राह्मणानामेभिर्नामसहस्रकैः ।
समर्च्य भोजयेद्भक्त्या पायसापूपषड्रसैः ।। २९५ ।।

इदानीमीदृशफलापेक्षयाधिकस्याभावादस्मिन्नेव फले पूर्वस्मादल्पदिनसाध्यं प्रयोगान्तरमाह—**यः सहस्रमिति** द्वाभ्याम् । इह यावज्जीवपदादेरनुवृत्तिः । 'एवं यः कुरुते भक्त्या जन्ममध्ये सकृन्नर' इत्यादिभिश्चोदकतः प्राप्तैर्विधिभिरेव निराकाङ्क्षीकृतत्वात् । ब्राह्मणानां च विद्याविदुषामेव नान्येषाम् । 'तदधीते तद्वेदे' ति ब्रह्मपदादणि तथैव सिद्धेः । पायसं पयोबहुलमत्यल्पतण्डुलकं परमान्नम्, अपूपाः पिष्टविकाराः पूरिकादयो बहुविधाः भोजनकुतूहलादिसूदशास्त्रीयग्रन्थेषु विविच्य वर्णिताः, षट्संख्या रसा येषु तैः सितानिम्बादिभिस्तन्मिश्रितैरन्यैश्च पदार्थैः । तिक्तस्यापि कारवेल्लफलादेर्भक्षणीयत्वात्षड्सैरित्युक्तम् ।। २९५ ।।

तस्मै प्रीणाति ललिता स्वसाम्राज्यं प्रयच्छति ।
न तस्य दुर्लभं वस्तुत्रिषु लोकेषु विद्यते ।। २९६ ।।

स्वस्य साम्राज्यमत्यन्ताभेदः । कैवल्यमित्यर्थः । इदं च 'जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसंनिहितत्वाच्चे'त्यौपनिषदानामधिकरणमनुरुध्योक्तम् । वस्तुतस्तु साम्राज्यशब्दो जगद्व्यापारस्यैव रूढ्याभिधायकः तत्प्रदत्वमेव चेह विवक्षितं, श्रुतहानाश्रुतकल्पनयोरभावात् । अत एव पूर्वप्रयोगादेतस्य फलाधिक्यमपि । विद्याविदुषां ब्राह्मणानां सहस्रस्याशीराशेरीदृशमेव हि फलं योग्यं भवति । नन्वेवं सति अनेकैर्भक्तैर्यौगपद्येनेदृशप्रयोगानुष्ठाने सर्वेषामेकस्मिन्काल एव जगद्व्यापारे स्वातन्त्र्यस्यावश्यकतया परस्परवैमत्याज्जगद्विलोपापत्तिरिति तदधिकरणोक्तो दोषः प्रसज्येतेति भेतव्यम् । सृज्यमानप्राणिकर्मानुसारेणैव भगवतः प्रवृत्तिरिति तैरेवाङ्गीकारात् । अन्यथा वैषम्यनैर्घृण्यापत्तेरपरिहार्यत्वात् । तथाच ब्रह्मसूत्रम् 'वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयती'ति । ततश्च कर्मानुसारेण जायमाना प्रवृत्तिर्बहूनां समनस्कानामप्येकरूपैव संभवेदिति न वैमत्यम् । न च परस्परेच्छानुसारेण व्याप्रियमाणानां स्वतन्त्र्यभङ्गः । स्वेच्छानुसारिप्रवृत्तिमत्त्वरूपस्वातन्त्र्यस्य सर्वेष्वविघातात् । अतएव वासिष्ठरामायणे कुन्ददन्तोपाख्याने माथुराणामष्टानां भ्रातॄणां सप्तद्वीपायां एकस्या एव भुवो युगपदाधिपत्यमम्बावरलब्धं वर्णितं संगच्छते । सृज्यमानप्राणिकर्मानुसारेणापतत आर्थिकस्येच्छासंवादस्य तदविघातकत्वात् । नचेश्वरस्य स्वाभाविकं जगत्साम्राज्यं न शक्रादिपदवत्कर्मजन्यमिति कथमन्यस्य स्वभावोऽन्यं गच्छेदिति वाच्यम् । ईश्वरस्य स्वाभाविकमप्यन्यस्य कर्मजन्यमित्यङ्गीकारे बाधकाभावात्, सालोक्यादिफलेषु तथा दृष्टत्वाच्च । एतेन नित्यसिद्धमीश्वरं प्रकृत्यैव जगदुत्पत्त्यादेराम्नानात्तन्त्रोपासकानामसंनिहितत्वान्न जगद्व्यापारकर्तृत्वं संभवतीति परास्तम् । उपासकानामधिकारस्यागन्तुकत्वेन नित्यसिद्धाधिकारकथनप्रकरणे प्रकृतत्वात्संनिहितत्वयोर्युक्तत्वात् । श्रूयते चोपासकानां साम्राज्यम्

ताप्नोति स्वराज्यम् ।
सर्वमस्मै देवा बलिमावहन्ति ।
तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती ।

इत्यादिश्रुतिषु। नचैतत्सावग्रहसाम्राज्यपरं, संकोचे मानाभावात् । न च 'आप्नोति मनसस्पति' मित्युत्तरश्रुत्येश्वरस्य प्राप्तव्यत्वेन परिशेष एव प्रमाणमिति वाच्यम् । स्वाराज्यरूपेश्वरासाधारणधर्मप्राप्तौ सत्यामभेदेन धर्मिप्राप्तिरेव भवतीत्याशयेन तस्या अपि श्रुतेरस्मदनुकूलत्वात् । एवं—

वाक्पतिश्चक्षुः पतिः श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिर्भवती' त्यादयः श्रुतयः सर्वाअप्यत्रैवानुकूला नौपनिषदानाम् । स्पष्टमेव चाथर्वणशौनकशाखीया उपासकस्य विश्वसृष्टयातिविधायत्वमामनन्ति सर्वं सर्वस्य जगतो विधाता भर्ता विश्वरूपत्वमेति । अथ तादृश उपासकधौरेय ईश्वराद्भिद्यते न वा । भवन्मतेऽपि सायुज्याख्यां चतुर्थीं मुक्तिं गतः कैवल्याख्यां पञ्चमीं मुक्तिं प्रेप्सुर्भिद्यते न वा । नचास्मन्मते तस्य जगद्व्यापाराभावो न तत्सत्वासत्वाभ्यां भेद इति वाच्यम्। अस्मन्मते जगद्व्यापारवत्त्वेपि समनस्कत्वाऽमनस्कत्वाभ्यां भेदसंभवात् । नचोक्ताथर्वणमन्त्रप्रथमार्धर्चे 'परिस्रुता हविषा या वित्तेन प्रसंकोचे गलिते वैमनस्क' इत्यत्र विमानस्कत्वोक्तिरूपासकस्योच्यत इति वाच्यम् । संकोचे प्रगलिते सतीत्युक्त्या 'घृणा शङ्का भयं लज्जे' त्यादिकुलार्णवोक्तपाशाष्टकस्य चित्तवृत्तिविशेषरूपस्यानुदयप्रयुक्तत्वेन तदुक्तेर्गौणत्वात् । यच्च 'भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्चे' ति सूत्रे तैः श्रुतिरुपन्यस्यते 'तथैतां देवतां सर्वाणि भूतान्यवन्त्येवंविदं सर्वाणि भूतान्यवन्ति ते नो एतस्यै देवतायै सायुज्यं सलोकतां जयती' ति, सापि भेदव्यपदेशपरा सत्युक्तमर्थमेव साधयति । किंच अधिकारः सुखसाधनं न वा । अन्त्ये सर्वलोकानां स्वर्गाद्यधिकारसाधनीभूतेषु कर्मसु प्रवृत्त्यनापत्तिः । आद्ये जगद्व्यापारस्याप्यधिकारत्वाविशेषेण सुखसाक्षात्काररूपभोगमात्रसाम्यादेव लिङ्गान्निरवग्रहमेवैश्वर्यमुपासकस्य सिध्यतीति कथं तेन हेतुना तदभावः साध्यत इति विचारयताराम् । नचैकोऽधिकारः कथं युगपद्बहूनामुपकाराय स्यादिति वाच्यम् । सत्रयागे एकस्यैव प्रक्षेपस्य बहुयजमानोपकारकत्वस्य, एकस्यैव ब्रह्मलोकस्य युगपदनेकोपासकोपकारतायाश्च दर्शनात् । नचेयं षष्ठीमुक्तिरापद्येतेति वाच्यम् । इष्टत्वात् । युक्तं चैतत् । सालोक्यादिसायुज्यान्तमुक्तिपूत्तरोत्तरोत्कर्षवत्तदुत्तरभूमिकारूपत्वेन कैवल्यानन्तरपूर्वत्वेन चास्या न्यायसिद्धत्वात् । ननु पञ्चविधा मुक्तिरिति तान्त्रिकव्यवहारस्य का गतिरिति चेत् । सूतसंहितादिषु 'मुक्तिश्चतुर्विधा ज्ञेये' त्यादिव्यवहाराणां भवन्मते या गतिः सैव कैवल्यसायुज्ययोः । अवान्तरभेदाविवक्षयेति चेत् सावग्रहनिरवग्रहयोरपि तदविवक्षयेति तुल्यम् । तस्मात्सिद्धमुपासकानां सृष्टिस्थितिलयकर्तृत्वम् । अत एव शैवतन्त्रे—'चित्तस्थितिवच्छरीरकरणबाह्येष्व' इति सूत्रे वार्तिककारैरुक्तम् ।

एवं स्वानन्दरूपस्य शक्तिः स्वातन्त्र्यलक्षणा ।
यथेष्टं भावनिर्माणकारणीभवति स्फुटम् ॥

इति । 'स्थितिलयौ' इति सूत्रेप्येवम् । 'स्वशक्तिप्रचयो विश्व' मिति सूत्रेऽपि

शक्तयोऽस्य जगत्सर्वं शक्तिमांस्तु महेश्वरः ।
इत्यागमदिशा विश्वं स्वशक्तिप्रचयो यथा ।
शिवस्य तत्समस्यापि तथास्य परयोगिनः ॥

इति । तत्सर्वमभिप्रेत्याह—न तस्येति । उपनिषदुक्तसर्वोत्तमोपासनाशीलस्यापि 'संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ती' त्याद्युच्चावचफलभोगिनोऽप्येकं दुर्लभं वस्तु जगत्साम्राज्यं वेदान्तिनामाशास्यमवशिष्यत एव अस्य तु तदपि सुलभमेवेत्यर्थः । अतएवातिरहस्यत्वादेतदितिकर्तव्यता नैतत्प्रकरणे निर्दिष्टा अपि तु त्रिशतभोजनप्रकरण एव धर्मान्कथयित्वा तेषामिह वाचनिकोऽतिदेशः कृतः । तदुक्तं तत्प्रकरण एव ब्रह्माण्डपुराणे—

रहस्यनामसाहस्रभोजनेऽप्येवमेव हि ।
आदौ नित्याबलिं कुर्यात्पश्चाद्ब्राह्मणभोजनम् ॥

इति । अस्यार्थः—पूर्वं नित्याबलित्रिशतभोजनाख्यकर्मणोर्यथा पौर्वापर्यमुक्तं एवमेव नित्याबलिसहस्रभोजनयोरपीति । अत्रेदं विचार्यते—एवं हि ब्रह्माण्डपुराणे स्मर्यते 'महाषोडशिकारूपान्विप्रानादौ तु भोजये' दिति षोडशब्राह्मणभोजनात्मकं कर्म विधाय 'अभ्यक्तान्गन्धतैलेन स्नातानुष्णेन वारिणे' त्यादिना च तदितिकर्तव्यतां प्रतिपाद्य 'एवं नित्याबलिं कुर्यादादौ ब्राह्मणभोजन' मिति वचनेनास्य कर्मणो नित्याबलिरिति संज्ञां प्रदर्श्य 'त्रिशतैर्नामभिः पश्चाद्ब्राह्मणान्क्रमशोऽर्चये' दिति त्रिशतभोजनाख्यं कर्मान्तरं विधाय तत्पश्चात् 'तैलाभ्यङ्गादिकं दद्याद्विभवे सति भक्ति' इत्यादिना चोच्चावचान्यङ्गानि विधाय

एवं यः कुरुते भक्त्या जन्ममध्ये सकृन्नरः ।
तस्यैव जन्म सफलं मुक्तिस्तस्य करे स्थितः ॥

इति फलविधिपूर्वकमुपसंहृतम् । तत्र संशयः किं नित्याबलित्रिशतभोजने समप्रधाने उत त्रिशतभोजनस्य नित्याबलिरङ्गमिति । यदि समप्राधान्यं तदा प्रकृतौ कालार्थसंयोगमात्रार्थकादादिपदादनङ्गस्य त्रिशतभोजनविकारे सहस्रभोजने नित्याबलेरग्नीषोमीयविकारेष्वाग्नेययागस्येव नातिदेशः । अङ्गाङ्गिभावे तु भवत्यतिदेश इति । तत्र पूर्वपक्षः—श्रुतिलिङ्गादेरङ्गताबोधकस्यादर्शनात्समप्राधान्यमेव द्वयोर्वक्तव्यम् । न च 'एवं नित्याबलिं कुर्यादादौ ब्राह्मणभोजनम् । त्रिशतैर्नामभिः पश्चा' दिति पौर्वापर्यविधानात् 'वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेते' त्यत्रेवाङ्गाङ्गिभावसिद्धिरिति वाच्यम् ।

वाजपेयस्य फलवत्त्वेन प्राधान्यात्तत्प्रकरणे पठितस्य बृहस्पतिसवस्य तदङ्गत्वसंभवेऽपि प्रकृते द्वयोरपि फलसंयोगाभावेन प्रकरणिनो निश्चयाभावेनाङ्गाङ्गिभावे विनिगमनाविरहात् विश्वजिन्न्यायेन फलकल्पनस्योभयोरप्याकाङ्क्षाविशेषेण तुल्यतया 'दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेते' तिवत्कालार्थस्यैव संयोगस्य सिद्धेः। न च 'एवं यः कुरुते भवत्ये' ति वाक्येन त्रिशतभोजनेन विधेरानन्तर्यात्फलवत्त्वे बोधिते नित्याबलेः फलवदफलन्यायेन न आमनहोमानामिवाङ्गसिद्धिरिति वाच्यम्। तत्र हि 'वैश्वदेवीं सांग्रहिणीं निर्वपेद्ग्रामकामः' इत्युत्पत्तिविधावेव फलश्रवणेन सांग्रहण्या आमनहोमाङ्गित्वसिद्धावपि प्रकृते भिन्नवाक्योपात्तस्य फलस्याकाङ्क्षावशाद्वाक्यैकवाक्यतयान्वयस्य वक्तव्यतयोभयोरप्याकाङ्क्षावशात्फलसंबन्धसिद्धेः। 'एवं यः कुरुत' इत्यत्रैवंपदेनोभयोरनुवादसंभवात् आनन्तर्यस्योभयाकाङ्क्षातो दुर्बलत्वात् वाचःक्रमवर्तित्वेनावर्जनीयत्वाच्च। अत एवोक्तं 'आनन्तर्यमचोदने' ति। किंच नित्याबलिप्रकरणे विहितानां गन्धतैलाभ्यङ्गादिपायसफलादिनिवेदनान्तानामङ्गानामनुवादेन विभवपरत्वेन व्यवस्थाविधिस्त्रिशतभोजनप्रकरणे श्रूयमाणः परोवाक्यसापेक्ष इति तन्निर्वाहायानयोः प्रकृतिविकृतिभावकल्पनया नित्याबलिधर्माणां त्रिशतभोजनेऽतिदेशो वक्तव्यः। तेन प्राकृतानां कामेश्वर्यादिनाम्नां वैकृतैः ककाररूपादिनामभिः शरन्यायेन बाधोऽपि संगच्छते। अङ्गस्य हि प्रधानं प्रति प्रकृतित्वमसंभवि, भावनायां हि भाव्यान्वयोत्तरं कारणान्वयस्ततः कथंभावाकाङ्क्षायां धर्माणामन्वय इति भाव्यान्वयात्पश्चात्योऽङ्गत्वनिर्णयस्ततोऽपि पश्चादतिदेशः 'अङ्गं सदतिदिश्यत' इति न्यायादिति स्थितिः। ततश्च त्रिशतभोजनकरणकभावनाया भाव्यकरणयोरन्वयोत्तरं तृतीयक्षणे कथंभावाकाङ्क्षाकाल एव नित्याबलेरङ्गत्वं वदता भाव्याकाङ्क्षा वक्तव्या। तदुत्तरक्षणे परस्पराकाङ्क्षालक्षणेन प्रकरणेनोभयोरङ्गाङ्गिभावे सिद्धे त्रिशतभोजनभावनाया निराकाङ्क्षत्वात्ततोऽपि पश्चात्तनानां नित्यबल्यङ्गानां कथं प्रधानेऽतिदेशसिद्धिः। नहि प्रत्येकं स्वस्ववाक्येऽशत्रयपरिपूर्णयोः पौर्णमासीवैमृधयोरिव वाक्यान्तरेणाङ्गाङ्गिभावबोधः, तादृशवाक्यादर्शनात्, प्रकरणादङ्गाङ्गिभावस्य तूक्तरीत्या संभवात्। न च त्रिशतभोजनविकृतौ सहस्रभोजनेऽतिदेशाल्लिङ्गादेवाङ्गत्वसिद्धिरिति वाच्यम्। लिङ्गदर्शनमात्रनिर्णयस्यानिर्णायकत्वात्। सहस्रभोजन इति सप्तम्या 'तत्र जयाञ्जुहुया' दितिवदङ्गित्वबोधकतयात्र प्रधानस्यापि नित्याबलेस्तावन्मात्रं प्रत्येवाङ्गत्वमिति बोधनेनाप्यतिदेशवाक्योपपत्तेश्च। बृहस्पतिसवे तथा दर्शनात्। इयांस्तु विशेषः— तत्र प्रकरणान्तराद्भेदः। अत्र तु त्रिशतीप्रकरण एव दूरस्थानुवादेन द्वादशोपसत्त्ववन्नित्याबलेरङ्गत्वविधानात् 'संनिधौ त्वविभागा' दिति न्यायेन न भेद इति। तस्मान्नित्याबलित्रिशतभोजनयोः समप्राधान्यमेवेति। सिद्धान्तस्तु—फलविधिवाक्यस्य नित्याबलिवाक्येन सहान्वयस्तूभयाकाङ्क्षामात्राद्वक्तव्यः। त्रिशतभोजनवाक्येन तु सहानन्तर्येणोभयाकाङ्क्षायां चेति झडिति तेनैव सहान्वये नित्याबलेः फलवदफलन्यायेन

प्रधानोपकारकत्वेनैव भाव्याकाङ्क्षानिवृत्तौ न फलवाक्येनान्वय इति प्रकरणिनिश्चयो निराबाधः । एवंच नामत्रिशतीप्रकरणे कामेश्वर्यादिनामान्तराणां प्रयोगकथनस्या समञ्जसतापि निरस्ता भवति । न च नित्याबलेस्त्रिशतभोजनंप्रति प्रकृतित्वमप्या॰वश्यकम् । 'तैलाभ्यङ्गादिकं दद्याद्विभवे सति भक्तित' इति वाक्ये तैलाभ्यङ्गादेरेव त्रिशतभोजनाङ्गत्वेन विधेयत्वात् । 'अभ्यक्तान्गन्धतैलेने'त्यादिवाक्यानां त्ववान्तरप्रकरणान्नित्यबल्यङ्गत्वेनैव विधायकतया तदनुवादेन विभवपरत्वेन व्यवस्थामात्रविधायकत्वाङ्गीकारे त्रिशतब्राह्मणानां तैलाभ्यङ्गादेरनापत्तेः प्रापकाभावात् व्यवस्थायाः पुरोवादानुसारेण नित्याबलावेव सिद्धेः । न च चोदकतः प्राप्तिः, प्रकृतिविकृतिभावस्याधुनाप्यसिद्धेः । एतद्बलादेव साधने त्वन्योन्याश्रयः । न चैवं विभववाक्येऽभ्यङ्गविधिस्तदनुवादेन व्यवस्थाविधिश्चेति वाक्यभेदः । 'आख्यातानामर्थं ब्रुवतां शक्तिः सहकारिणी'ति न्यायेन विभवे सत्येव तत्सामर्थ्यस्य न्यायलभ्यतया तदंशेऽनुवादात् । काम्येऽपि यथाशक्त्युपबन्धस्य तान्त्रिकैः फलतारतम्यविधया स्वीकारात् । प्रकृतिविकृतिभावस्वीकारेऽपि वा न प्राकरणिकमङ्गत्वं भ्रमयेनोक्तरीत्या विरोध आपद्येत । अपि त्वादिपदस्वाद्वाक्येनैवाङ्गत्वं वैमृधपूर्णमासयोरिव विधीयते इत्यदोषः । तस्मान्नित्याबलिस्त्रिशतभोजनं प्रत्यङ्गमेवेति । नचैवमतिदेशवाक्य एवमेवेत्यनेनैव सर्वाङ्गातिदेशे सिद्धे पुनः 'आदौ नित्याबलिं कुर्या'दिति वाक्यवैयर्थ्यम् । एवंपदस्य संनिहिततैलाभ्यङ्गादिसंनिपत्योपकारकाङ्गमात्रपरत्वभ्रमनिरासाय तद्विवरणार्थत्वादिति दिक् ।। अत्रायं प्रयोगविधिः । प्राणानाम्य देशकालौ संकीर्त्य श्रीमहात्रिपुरसुन्दरीप्रीत्यर्थममुकसंख्याकदिवसै रहस्यसहस्रनामभिः सहस्रब्राह्मणान्पूजयन्भोजयिष्ये तत्पूर्वाङ्गत्वेन नित्याबलिं च करिष्य इति संकल्प्य पुण्याहं वाचयित्वा षोडशब्राह्मणान्निमन्त्रयेत् । तेष्वागतेषु पादान्प्रक्षाल्य गन्धतैलेनाभ्यज्योष्णोदकैः स्नपयित्वासनेषूपवेश्य तिलकेषु धृतेषु [1]द्वितादिभिर्नमोन्तैः कामेश्वर्यन्तैः कामेश्वर्यादित्रिपुरसुन्दर्यन्तैर्नामभिर्जातेषु षोडशमन्त्रेष्वेकैकेन मन्त्रेणैकैकस्मिन्ब्राह्मणे एकैकां तिथिनित्यामावाह्य षोडशोपचारैः पदार्थानुसमयरीत्या पूजयेत् । यथा प्रथमब्राह्मणे 'ह्रीं श्रीं कामेश्वर्यै नमः कामेश्वरीं प्रतिपत्तिथिनित्यामावाहयामि स्थापयामि पूजयामि तर्पयामि नम' इत्यक्षतान् शिरसि निक्षिप्य द्वितीयब्राह्मणे 'ह्रीं श्रीं भगमालिन्यै नमः भगमालिनीं द्वितीयातिथिनित्यामावाहयामि स्थापयामिपूजयामि तर्पयामिनमः' इत्यक्षतान्निक्षिप्य तृतीयादिषोडशान्तेष्वेवमेव नित्यक्लिन्नां भेरुण्डां वह्निवासिनीं वज्रेश्वरीं शिवदूतीं त्वरितां कुलसुन्दरीं नित्यां नीलपताकां विजयां सर्वमङ्गलां ज्वालामालिनीं चित्रां त्रिपुरसुन्दरीं च प्राक्संस्थमुदक्संस्थं वावाह्य पुनरनेनैव प्रवृत्तिक्रमेणासनपाद्यार्घ्याचमनस्नानानि कल्पयित्वा वसनाभरणं प्रत्यक्षं दत्त्वा संस्कृतैः सहेतुकैः संतर्प्य गन्धपुष्पधूपदीपान्दत्वा सूपापूपशर्कराज्यपायस-

---

1. द्वितीयादिभिः इति पाठः

फलादिभिर्विशेषान्नैर्भोजयित्वा ताम्बूलदक्षिणानमस्कारप्रार्थनाविसर्जनानि कुर्यात् । आसनादिसर्वोपचारेष्वप्यादौ द्वितारं ततस्तत्तन्मन्त्रास्तदन्ते तत्तन्नामानि चतुर्थीनमोन्तानि तत आसनं समर्पयामि नम इत्याकारकाः करणमन्त्रा ऊहनीयाः। अत्र तैलाभ्यङ्गादिकमावश्यकम् । इति नित्यबलिः ॥ ॥ अथ द्वितीये तृतीयादौ वा दिवसेऽप्येवमेव सहस्रं ब्राह्मणान्भोजयेत्॥ ह्रीं श्रीं श्रीं मात्रे नमः। ह्रीं श्रीं श्रीं महाराज्ञ्यै नमः इत्यादयो मन्त्राः । श्रीमातरमावाहयामीत्यादिरावाहने मन्त्रशेषः । आसनं समर्पयामि नम इत्यादय आसनादिषु यथालिङ्गं मन्त्रशेषाः । तैलाभ्यङ्गादिकं विभवशालिनामावश्यकं अन्येषां तु यथाशक्तीति विशेषः । पूजारम्भे पूर्वभागस्य समाप्तावुत्तरभागस्य च पाठादिकं पूर्ववदेव, परन्तु पदार्थानुसमयोऽपि प्रतिशतं प्रतिपञ्चाशद्वा प्रकारान्तरेण वा । सौकर्याय तर्पणान्तान्पुष्पान्तान्वोपचारान्प्रवृत्तिक्रमेण दत्त्वा धूपदीपान्सहस्रेभ्यो दद्यादित्यपि युज्यते । अश्वप्रतिग्रहनिमित्तिकवारुणचतुःकपालपुरोडाशबाहुल्ये तथा दर्शनात् । सहस्रसंख्याकानां ब्राह्मणानां युगपदलाभे तु लब्धमात्रानेव तान्बहुभिर्दिनैर्भोजयन्संख्यां पूरयेत् । संख्यायाः पृथक्त्वनिवेशित्वाविरोधस्य सहस्रभोजनखण्डव्याख्यानेऽस्माभिः समर्थितत्वात् तत्समाप्तिपर्यन्तं स्वयं नियमवान्भवेत् । यत्तु प्रकृतौ स्मर्यते 'शुक्लप्रतिपदारभ्य पौर्णमास्यवधि क्रमात् । दिवसे दिवसे विप्रा भोज्या विंशतिसंख्यया । दशभिः पञ्चभिर्वापि त्रिभिरेकेन वा दिनैः । त्रिंशत्षष्टिः शतं विप्राः संभोज्यास्त्रिशतं क्रमादि'ति । तत्र ब्राह्मणानां त्रिशत्या युगपल्लाभेऽपि प्रत्यहं विंशतिसंख्यानामेव भोजनं मुख्यः कल्पः । पञ्चदश्यामेकैकाक्षरघटितानां विंशतिर्विंशतिनाम्नामपि तत्तद्देवताकत्वेन तत्तत्तिथावेव तत्तद्देवतापूजनस्य युक्तत्वात् । पञ्चदशदिनपर्यन्तं स्वस्यावकाशाभावे सन्त्यन्येऽनुकल्पाः । एवं च सहस्रनामस्वक्षरक्रमाभावेन कतिपयेषां तत्तत्तिथिनित्यादेकत्वावेतमानाभावेन प्राकृतमुख्यकल्पे प्रयोजकस्य तिथ्यक्षरदैवतैक्यस्य विकृतावभावात्तत्प्रयुक्तस्य पञ्चदशभिरेव दिनैः कर्मसमाप्तिरूपस्य नियमस्यातिदेशो न भवति। अत एव सौर्ये चरौ कपालप्रयोजकपुरोडाशस्याभावान्न कपालानामतिदेशः । तस्मादिह सतिसंभवे प्रयोगविधेर्विलम्बासहिष्णुत्वयैकस्मिन्नेवाहनि सहस्रभोजनं मुख्यः कल्पः । अनुकल्पेषु प्रकृतौ दशभिः पञ्चभिरित्यनेनैव सिद्धे त्रिंशत्षष्ठिरिति पुनर्वचनस्य न्यूनाधिकसंख्यापरिसंख्यार्थकत्वात्प्रत्यहं समसंख्या एव ब्राह्मणा भोजयितव्या इत्यंशस्य विधित्सितत्वागमेनार्थिकत्वाभावादतिदेशे सिद्धे त्रिदिनपक्षस्य साद्यस्क्रसारस्वतसत्रयोरग्निचयनस्येवासंभवाद्बाधः । शतब्राह्मणानामप्यलाभे तु यथासंभवं विंशतिदिनादिपक्षाः प्रकृतावनुक्ता अपि न्यायत एवोक्तनियमाविरोधेन लभ्यन्त इति यथायथं पूर्वोत्तरतन्त्रपारदृश्वभिरूहनीयम् । अत्र बौधायनसूत्रोक्तसहस्रभोजनेतिकर्तव्यता समुच्चीयत इति तु तद्व्याख्यायामेव निर्णीतमस्माभिः ॥ २९६ ॥

निष्कामः कीर्तयेद्यस्तु नामसाहस्रमुत्तमम् ।
ब्रह्मज्ञानमवाप्नोति येन मुच्येत बन्धनात् ॥ २९७ ॥

एवं पञ्चत्रिंशता श्लोकैः पुरुषार्थप्रदायिकत्वदर्शनेन रहस्यतमत्वविवेचने समाप्ते क्रमप्राप्तं 'इदं विशेषाच्छ्रीदेव्याः स्तोत्रं प्रीतिविधायक' मित्युक्तमर्थं विवेचयति—निष्काम इति । निष्कामः विषयकामनारहितः । ब्रह्मज्ञानं जीवब्रह्मणोरभेदमात्रनिवर्तकं महावाक्यजन्यमात्ममात्रविषयकं निर्विकल्पाख्यं चरमवृत्तिरूपमनुभवात्मकं ज्ञानं, येन प्राप्तेन ज्ञानेन बन्धनादनादिसिद्धाहन्ताममतादिरूपवासनाजालान्मुच्यते । अयं भावः—नामकीर्तनस्य नित्यप्रयोगारम्भे उपात्तदुरितक्षयार्थमित्युल्लेखस्य स्थाने यदि श्रीत्रिपुरसुन्दरीप्रीत्यर्थमित्युल्लिख्येत तावतैव ब्रह्मज्ञानलाभ इति । न च कामनोल्लेखे कथं निष्कामप्रयोगतेति वाच्यम् । विषयकामनोल्लेख एव सकामत्वव्यवहारात् । अत एव शिष्टानां परमेश्वरप्रीत्यर्थमित्युल्लिखिते कर्मणि निष्कामत्वव्यवहारः । दुरितहरप्रयोगस्य त्वनेन प्रसङ्गात्सिद्धिः । 'श्रीमातुः प्रीतये नामसहस्रं यस्तु कीर्तये' दित्यनुक्त्वा 'निष्काम' इत्युक्तेरीदृशप्रयोगशीलः कदापि विषयकामप्रयोगं न कुर्यादिति ध्वननाय । तदुक्तं 'नित्यनैमित्तिकैरेव कुर्वाणो दुरितक्षय' मिति ॥ २९७ ॥

धनार्थी धनमाप्नोति यशोर्थी प्राप्नुयाद्यशः ।
विद्यार्थी चाप्नुयाद्विद्यां नामसाहस्रकीर्तनात् ॥ २९८ ॥

ननु निष्कामप्रयोगशीलस्यापि प्रमादादिभिः सकामप्रयोगे प्रवृत्तौ किं स्यादत आह—धनार्थीति । विद्यार्थी वेदशास्त्राद्यपरिमितविद्याकामः न तु श्रीविद्याकामो । तत्प्राप्तेः पूर्वमन्त्राधिकाराभावेनानधिकरिणा कृतस्यापि प्रयोगस्याकृतत्वेन निष्फलत्वात् प्रत्युतानर्थस्मरणत्वच्च । विषयकामनासामान्याभावो हि निष्कामत्वम् । मध्ये विषयकामनायाः सकृदप्युदये तु निष्कामत्वमेव व्याहन्येत । बुद्धिचाञ्चल्येनोभयथापि प्रयोगकरणे तु निष्कामप्रयोगोऽपि कामनायामेवोपक्षीण इति तत्तत्फलान्येवाप्नोति न ब्रह्मज्ञानमिति भावः । अथवा विद्याशब्दो ब्रह्मज्ञानपर एव । अम्बाप्रीत्यर्थमितिवद्ब्रह्मज्ञानप्राप्त्यर्थमित्युल्लेखेऽपि तल्लभ्यत इत्यर्थः । धनयशसोर्ग्रहणं तु दृष्टान्तार्थम् । यथा धनार्थी धनमाप्नोतीत्यादिरर्थः । एतेनोत्तरोत्कृष्टफलप्रयोगप्रस्तावे सर्वोत्तरप्रयोगानन्तरं धनकामादिप्रयोगकथनमसमञ्जसमिति निरस्तम् ॥ २९८ ॥

नानेन सदृशं स्तोत्रं भोगमोक्षप्रदं मुने ।
कीर्तनीयमिदं तस्माद्भोगमोक्षार्थिभिर्नरैः ॥ २९९ ॥

ईदृशमिदं स्तोत्रं यं निष्कामप्रयोगमारभ्य ततश्च्युतोऽपि स प्रत्यवैति प्रत्युत यद्यदिच्छति तत्तदाप्नोत्येव । अतः कथमेतेन सदृशमन्यत्स्तोत्रं स्यादित्यत आह—नानेनेति । भोगप्रयोगाच्च्युतस्य मोक्षं मोक्षप्रयोगाच्च्युतस्य भोगमुभयापेक्षस्योभयं

तस्मादशेषलोकानां त्रिपुराराधनं विना ।
न स्तो भोगापवर्गौ तु यौगपद्येन कुत्रचित् ॥
तन्मनास्तद्गतप्राणस्तद्याजी [1]तद्गतेहकः ।
तदात्मैक्येन कर्माणि कुर्वन्मुक्तिमवाप्स्यति ॥
एतद्रहस्यमाख्यातं सर्वेषां हितकाम्यया ।

इति । अथवा पूर्वश्लोकस्य ब्रह्मज्ञानप्रदत्वव्याख्यापक्षे तत्साधनवैराग्यप्रदत्वमनेन श्लोकेनोच्यते । भोगेभ्यो विषयाभिलाषेभ्यो मोक्षो मोचनं तद्वासनात्यागस्तं प्रददातीत्यादिरर्थः । उक्तंचाष्टावक्रगीतायाम् 'मुक्तिमिच्छसि चेत्तात विषयान्विषवत्त्यजे'ति ॥ २९९ ॥

चतुराश्रमनिष्ठैश्च कीर्तनीयमिदं सदा ।
स्वधर्मसमनुष्ठानवैकल्यपरिपूर्तये ॥ ३०० ॥
कलौ पापैकबहुले धर्मानुष्ठानवर्जिते ।
नामानुकीर्तनं मुक्त्वा नृणां नान्यत्परायणम् ॥ ३०१ ॥

किं बहुना । तन्त्रोक्तकर्मसु भराभावेन ये श्रौतस्मार्तकर्मस्वेवातीवाचरणादरणशीलास्तेषामप्येतदुपकारकमित्याह— चतुरेति । ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थयतयस्तत्तदवान्तरभेदाश्चतुराश्रमनिष्ठास्तैः स्वस्वधर्माणां सम्यग्यथाशास्त्रमनुष्ठाने क्रियमाणे यदवश्यंभावि वैकल्यं वैगुण्य तस्य परिपूर्तये समाधानायेति तादर्थ्ये चतुर्थी । चतुराश्रमिणां यानि यानि कर्माणि श्रुतिस्मृतिविहितानि तानि तानि सर्वाणि सर्वाङ्गोपसंहारसमर्थस्यैव फलप्रदानि। सर्वाङ्गोपसंहारश्च प्रायेणाधुनिकानामशक्यतमः। तदिदमस्माभिः प्रदर्शितं शिवस्तवे—

स्वामिन्नङ्गेषु सर्वेष्वपि सुविरचितेष्वेव कर्माणि किंचित्तुच्छं
यच्छन्ति नो चेन्निरयदुरवटे संशयं त्रासयन्ति ।
मन्त्रैर्यन्त्रार्थबोधान्गुरुकुलनियमान्देशकालार्थशोधाद्गाढं
गूढं च तत्त्वात्कथमतिकठिनोपेयुषी शेमुषी नः ॥

इति । ततश्च दुःखगाहाङ्गलोपस्यावश्यकतया तज्जनितपापनिरासद्वारा साद्गुण्यसंपादनायेदं सर्वेषामावश्यकमिति भावः । उक्तं च देवीभागवते तृतीयस्कन्धे देवान्प्रति भगवत्या—

मन्नामोच्चारणात्सर्वे मखेषु सकलेषु च ।
सदा तृप्ताश्च संतुष्टा भविष्यध्वं सुराः किल ॥

इति । इत्थंच संयोगपृथक्त्वन्यायेनास्य क्रत्वर्थपुरुषार्थोभयरूपतासिद्धिः ।। ३०० ।।

अथ परिभाषायां विंशतिश्लोकान्व्याचष्टे ।।

नामस्मरणावश्यकतोक्तिः सार्धत्रयोदशश्लोकैः ।
उपसंहारः सार्धैः पञ्चभिरेकेन सूतोक्तिः ।। ३९ ।।

अत्र चरमश्लोकस्यैकस्य सूतोक्तिरूपताकथनेन ततः पूर्वेषां हयग्रीवोक्तिरूपतैवेति द्योतितम् 'दशभूः सार्धनृपाला' इति वक्तृनिर्णायकश्लोके चरमस्थाने हयग्रीवस्यैव कथनात् तत्परत एतदवधिपर्यन्तमन्यस्य कस्यापि वक्तृत्वेन परिगणनाभावाच्च । तत्रैवाध्युष्टमित्युक्तिस्तु पूर्वभागाभिप्रायेणेत्यविरोधः ।। ३९ ।।

नन्वङ्गलोपप्रतिसमाधानाय प्रायश्चित्तान्यपि तत्र तत्रैव विहितानीति तैरेव साद्गुण्यसिद्धौ किमनेन सहस्रनामस्तोत्रेणेत्यत आह—कलाविति पापैकबहुले चतुष्पादस्य धर्मस्य पादत्रये पापेन लुप्ते । मुक्त्वेति विनार्थकमन्वयान्तरमखण्डं नतु क्त्वाप्रत्ययान्तम् । मोचनकर्तृकक्रियान्तराभावेन तथात्वायोगात् । स्थितानामिति शेषपूरणेनानयनक्रिययैव वा समाधेयम् । नामान्यनादृत्य स्थितानां स्वस्वसाङ्गकर्मानुष्ठानतः पततामित्यर्थः । अन्यत् श्रुतिस्मृतितन्त्रोदितं प्रायश्चित्तं न परायणं नाश्रयः । न वैकल्यपरिपूरकमिति यावत् । नामानुकीर्तनं तु भवति तथा ।

प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपःकर्मात्मकानि वै ।
यानि तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परम् ।।
यत्कृत्यं तन्न कृतं यदकृत्यं कृत्यवत्तदाचरितम् ।
उभयोः प्रायश्चित्तं शिव तव नामाक्षरद्वयं कथितम् ।।
किमन्येन मुनिश्रेष्ठाः प्रायश्चित्तेन कर्मणा ।
प्रायश्चित्तमघौघस्य देवीनामानुकीर्तनम् ।।

इत्यादिवचनात् । किंच अत्र तृतीयवचने प्रायश्चित्तस्य कर्मणेति विशेषणेनैतत्सूचितम्—प्रायश्चित्तनामपि कर्मविशेषरूपत्वात्तेषामपि साङ्गनामेव फलजनकत्वं वाच्यम्। साङ्गता तूक्तरीत्या दुःशकैव । तत्रापि प्रायश्चित्तान्तरगवेषणेऽनवस्था । नच नामस्मरणस्यापि प्रायश्चित्तरूपकर्मत्वाविशेषात्साङ्गतायै प्रायश्चित्तान्तरगवेषणं तुल्यमिति वाच्यम्। दुरवगाहाङ्गान्तरनिरपेक्षस्यैव नामस्मरणमात्रस्य पापापनोदकत्वात्तदुक्तं विष्णुभागवते—

सांकेत्यं पारिहास्यं वा स्तोभं हेलनमेव वा ।
वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाघहरं विदुः ।।

अवशेनापि यन्नाम्न: कीर्तनात्प्रमुच्यते नरः ।
स कथं न महादेवः सेव्यते बुद्धिशालिभिः ॥

इति । देवीभागवते तृतीयस्कन्धे—

अस्पष्टमपि यन्नाम प्रसङ्गेनापि भाषितम् ।
ददाति वाञ्छितानर्थान्दुर्लभानपि सर्वथा ॥

इति । शक्तिरहस्येऽपि—

मदात्प्रमादादुन्मादाद्दुःस्वप्नात्स्खलनादपि ।
कथितं नाम ते गौरि नृणां पापापनुत्तये ॥

इति । मदः सुरापानादिजन्यः । प्रमादोऽनवधानता । उन्मादो भूताद्यावेशः । उत्स्वप्नो निद्रादशायामभिलापः । स्खलनं किंचिद्वक्तुं प्रवृत्तस्य मुखात्तदतिरिक्तशब्दनिःसरणम् । किंच अस्ति हि महाभाष्ये प्रसिद्धः कूपखानकन्यायः—'तृपानिवृत्तिपङ्कलेपनिरासफलकस्य कूपस्य खननेऽपि जायेते एव तृषापङ्कलेपौ, तावपि सिद्धकूपे तज्जन्यजलेन नश्यत एवेति राजन् ङस् पुरुष सु इत्याकारकापशब्दप्रयोगजन्यं पातकं तज्जन्यराजपुरुषेति परिनिष्पन्नरूपप्रयोगेण नश्यतीति स्वीकारात् । तेन न्यायेन प्रकृतेऽपि नामस्मरणनाश्यतावच्छेदकपापत्वावच्छिन्नत्वाविशेषान्नामस्मरणाङ्गलोपजन्यपातकस्यापि तेनैव नामस्मरणेन नाश इति नानवस्था । अनेनैवाशयेन ग्रन्थान्तेऽस्माभिर्वक्ष्यते 'तथाप्यन्तः सन्तः सदयहृदया नाममहिमाप्यपूर्वस्तस्मान्मे न खलु खलपापोभयभय'मिति । अपूर्वः स्वाङ्गलोपजनितपातकनिवर्तकरूपः पूर्वं प्रायश्चित्तादिकर्मसु क्वाप्यक्लृप्त इति तदर्थः । न च श्रौतस्मार्तादिप्रायश्चित्तसाङ्गतायै नामकीर्तनस्योपयोगोऽस्त्विति वाच्यम् । 'तद्धेतोरेवास्तु तद्धेतुत्वं किं तेने'ति न्यायविरोधात् । तदिदं सर्वमुक्तमास्माकीनशिवस्तवे—

वेधा वैधापराधानपि शिव बहुधा तान्समाधातुमाधात्प्रायश्चित्तानि
वित्ताधिपजनसुविधेयानि वैषम्यभाञ्जि ।
कच्छेऽप्यच्छेदमाप्ते पुनरपि यजनं पूर्णयज्ञान्तराये
त्वेकाल्पाज्येन पूर्णाहुतिरिति बहुशस्तत्त्वमेतन्न जाने ॥
कृत्यस्याकरणेऽप्यकृत्यकरणेऽप्युक्तं पुराणादिषु
प्रायश्चित्तगणे परं शिवशिवेत्युच्चारणं भक्तितः ।
कृत्वा कर्म महेश तत्प्रतिसमाधानाय चेत्त्वस्मृतिः
सादावेव कृता न तारयति किं तस्मात्त्यजामि क्रियाः ॥

इति । कर्मणः समाधानाय प्रायश्चित्तं तस्यापि समाधानान्तरं प्रति समाधानमित्यर्थः । तस्मान्नामानुकीर्तनमेव परायणमिति भावः ॥ ३०१ ॥

लौकिकाद्वचनान्मुख्यं विष्णुनामानुकीर्तनम् ।
विष्णुनामसहस्राच्च शिवनामैकमुत्तमम् ॥ ३०२ ॥

ननु नामकीर्तनसामान्यस्य पापक्षयजनकत्वे प्रकृते किमायातमित्याशङ्क्य सर्वेषां पुण्यवन्नाम्नामविशेषेण पापनाशकत्वेऽपि तमोहराणां खद्योताग्निचन्द्रसूर्यादीनां तेजसामिवास्ति तारतम्यं तत्रैवैतदेव सर्वातिशायीति कथनाय सारालंकारेण भूमिकाभेदान्वर्णयति—लौकिकादिति । लौकिकादित्ययमर्थः: घटपटादिशब्दप्रयोगेऽप्यस्त्येव पुण्यम् । 'एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुष्टुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवती' ति वचनात्, तादृशशब्दसहस्रोच्चारणमपेक्ष्य विक्रमार्कादिपुण्यश्लोकमनुजवाचकस्यैकस्य शब्दस्योच्चारणं विशिष्टफलदम् । उक्तं च विष्णुभागवते—

ध्रुवं ब्रह्मऋषीन्सप्त पुण्यश्लोकांश्च मानवान् ।
उत्थायापररात्रान्ते प्रयताः सुसमाहिताः ॥
स्मरन्ति मम रूपाणि मुच्यन्ते तेंऽहसोऽखिलात् ।

इत्यादि, तादृशनामसहस्रकीर्तनमपेक्ष्येति लौकिकाद्वचनादित्यस्यार्थः । विष्णुनामेति विष्णूनां नामेति विग्रहः । अनन्तसंख्यानां विष्णूनां मध्ये यस्य कस्यचिदन्यतमस्यापि नामैकवचनादेकमपीत्यर्थः । अनुकीर्तनदित्यस्यानुकीर्त्यमानमित्यर्थः । अनुसृतं कीर्तनं यस्येति विग्रहात् । इदं च पदं शिवनामादिषूत्तरत्राप्यनुवर्तते । शिवानां नाम रुद्रेश्वरशिवमहेश्वरसदाशिवानां नाम । वातुलशुद्धे तत्त्वभेदपटले—

शिवमेकं विजानीयात्सादाख्यं पञ्चधा भवेत् ।
महेश्वरो महासेनः पञ्चविंशतिभेदवान् ॥

इत्यादिनान्यत्र च तद्भेदा उक्ता अनुसंधेयाः । अयं भावः—विष्णूनामानन्त्येऽप्येकैव भूमिका । रुद्रादीनां तूत्तरोत्तरं भूमिका भिद्यन्ते । तास्वप्येकैकस्यां रुद्रादेरानन्त्यमेवेति द्योतनाय विष्णुपदसमानयोगक्षेमगुणिवाचका । 'महेश्वरो महासेनः पञ्चविंशतिभेदक' इत्यादिनान्यत्र च तद्व्यूहा उक्ता अनुसंधेयाः । रुद्रपदमनुक्त्वा सर्वानुस्यूतं शिवपदं प्रयुक्तम् । तेन विष्णुनाम ततः परं रुद्रनाम ततः परमेश्वरीनामेत्याद्या भूमिका उन्नेयाः । इयांस्तु विशेषः । विष्णूनां तरतमभावापन्नत्वेनानन्त्याद्यथाकथंचिदपि तन्नामोच्चारणं समानफलकमेव । शिवानां तु तरतमभावेनाप्यानन्त्यात्परस्परनामसांकर्याच्च तादृशतादृशभूमिकापदार्थानुसंधानपुरःसरं कीर्त्यमानं नाम तथातथोत्तममिति । अथवा विष्णुरप्यादित्यादिगणान्तर्गतत्वादिरीत्याप्यनन्तविध एवेति तथापि नामसंकरेऽर्थानुसंधानत एव विशेषो वेदितव्यः । तत्तदसाधारणशब्दास्तु यथाकथंचित्कीर्त्यमाना अप्युत्तमा एव । अत एव परशिवे शिवादिशब्दा मुख्या इत्युक्तं सूतसंहितायाम्—

नामानि सर्वाणि तु कल्पितानि स्वमायया नित्यसुखात्मरूपे ।
तथापि मुख्यास्तु शिवादिशब्दा भवन्ति संकल्पनया शिवस्य ।।

इति । विष्णुनामभ्यो रुद्रादिनाम्नामुत्तमत्वमपि । तत्रैव यमं प्रति शतानन्दमुने-र्वाक्यम्—

शिवरुद्रादिशब्दान्यो विशिष्टान्वेद मानवः ।
नारायणादिशब्देभ्यस्तं त्वं परिहर प्रभुम् ।।

इति । पराशरपुराणेऽपि—

देवताभ्यः समस्ताभ्यः स्रष्टा ब्रह्मा परः स्मृतः ।
ब्रह्मणश्च महाविष्णुर्वरिष्ठः सर्वपालकः ।।
विष्णोरपि परः साक्षाद्रुद्रः संहारकारकः ।

इति । सूतगीतायामपि—

त्रिषु रुद्रो वरिष्ठः स्यात्ततो मायी परः शिवः ।
मायाविशिष्टात्सर्वज्ञात्साम्बः सत्यादिलक्षणः ।।
वरिष्ठो मुनयः साक्षाच्छिवो नात्र विचारणा ।
शिवाद्वरिष्ठो नैवास्ति मया सत्यमुदीरितम् ।।

इति । अत्र मायीतिपदेनेश्वरशिवमहेश्वरसदाशिवा अभेदेन गृहीताः ।

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिवः ।
एते पञ्च महाप्रेताः पादमूले व्यवस्थिता ।।

इतीश्वराद्भेदेन मध्ये सदाशिवस्य कीर्तनात् ।

शिवात्मके महामञ्चे महेशानोपबर्हणे ।
अतिरम्यतले तत्र कशिपुश्च सदाशिवः ।।
भृतकाश्च चतुष्पादा महेशश्च पतद्ग्रहः ।
तत्रास्ते परमेशानी महात्रिपुरसुन्दरि ।।

इति भैरवयामले कामेश्वरातिरिक्तानां षण्णां कीर्तनात् । भृतका भृत्याः । द्रुहिण-हरिरुद्रेश्वरा इति तदर्थात् बहुरूपाष्टकप्रस्तारादिष्वप्येवमेव । साम्ब इत्यस्य त्रिपुरसुन्दर्यभिन्नः कामेश्वरशिवोऽर्थः सत्यादिलक्षण इति । तानि च कौर्मे—

सत्यं सर्वगतं सूक्ष्मं कूटस्थमचलं ध्रुवम् ।
योगिनस्तत्प्रपश्यन्ति महादेव्याः परं पदम् ।।
आनन्दगं परं ब्रह्म केवलं निष्कलं परम् ।
परात्परतरं तत्त्वं शाश्वतं शिवमव्ययम् ।।

अनन्तप्रकृतौ लीनं देव्यास्तत्परमं पदम् ।
शुभ्रं निरञ्जनं शुद्धं निर्गुणं दैन्यवर्जितम् ॥
आत्मोपलब्धिविषयं देव्यास्तत्परमं पदम् ॥

इति । एवं स्थितेऽप्येतेषां नामतो रूपतश्चावान्तरभेदे तत्त्वत ऐक्यान्नाम्नामपि सांकर्यात्तत्प्रतिपादकपुराणानां पार्थक्याभावाच्च शिवनामैकमित्येवोक्तम् । अनेनैवाशयेन शक्तिरहस्यादौ—

चतुर्युगसहस्राणि ब्रह्मणो दिनमुच्यते ।
पितामहसहस्राणि विष्णोरेका घटी मता ॥
विष्णोर्द्वादशलक्षाणि निमेषार्धं महेशितुः ।
दशकोटयो महेशानां श्रीमातुस्त्रुटिरूपका ॥

इत्यादौ विष्णुदेव्योर्मध्ये महेश एवोक्तः । ननु विष्णोरुत्कर्षप्रतिपादकानि वचनानि विष्णुपुराण-विष्णुभागवत-बृहन्नारदीयादिषु भूयांस्येव दृश्यन्त इति चेत, सत्यं दृश्यन्ते, परंतु तानि परत्वेन सह तात्त्विकैक्याभिप्रायेणेत्यविरोधः । तदप्युक्तं पराशरोपपुराणे—

वैष्णवेषु पुराणेषु योऽपकर्षस्तु दृश्यते ।
रुद्रस्यासौ हरस्याय विभूतेरेव केवलम् ॥

इति । तथा सूतसंहितायाम्—

विष्णुप्रजापतीन्द्राणामुत्कर्षं शंकरादपि ।
प्रवदन्तीव वाक्यानि श्रौतानि प्रतिभान्त्यपि ॥
तानि तत्त्वात्मना तेषामुत्कर्षं प्रवदन्ति हि ।
विष्णुप्रजापतीन्द्रेभ्यो रुद्रस्योत्कर्षमास्तिकाः ॥
वदन्ति यानि वाक्यानितानि सर्वाणि हे द्विजाः ।
प्रवदन्ति स्वरूपेण तथा तत्त्वात्मनापि च ॥
नवं विष्ण्वादिदेवानामिति तत्त्वव्यवस्थितिः ।

इति । अत्र रुद्रपदेन सांबः कामेश्वर उच्यते । विष्ण्वादिदेवानामित्यादिपदेन विष्णुदेव्योर्मध्यपातिनः सर्वेऽपि शिवा उच्यन्ते । तेषां चेयत्तातिरहस्यत्वाद्गुरुमुखकवेद्या । नचैवं सति विष्ण्वादेरविनाशित्वबोधकवचनजातविरोधः । तस्यापि तत्त्वदृष्ट्यैव 'अहं मनुरभवं सूर्यश्च' त्यादिवामदेववचनवदुपपत्तेः । अस्मदाद्यपेक्षया चिरतरजीवित्वेन स्वरूपतोऽप्युपपत्तेश्च । तदुक्तं मत्स्यपुराणे—

शतायुः पुरुषो यस्तु सोऽनन्तः स्वल्पजन्मनः ।
जीवतो योऽमृतश्चाग्रे तस्मात्सोऽमर उच्यते ॥
अदृष्टजन्मनिधने ह्येवं विष्ण्वादयो मताः ।

इति ॥ ३०२ ॥

शिवनामसहस्राच्च देव्या नामैकमुत्तमम् ।
देवीनामसहस्राणि कोटिशः सन्ति कुम्भज ॥ ३०३ ॥

एवं कामेश्वरस्याधिक्ये सिद्धे तदभेदादेव तच्छक्तेर्देव्याः पूर्वेभ्य उत्तमत्वं सिद्धमेव । परस्परमपि 'शक्त्या विना शिवे तेक्ष्मे नामधाम न विद्यते' इत्यादितन्त्रवचनेषु 'शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितु' मित्यादिना सौन्दर्यलहर्यां च कथयितुं पृथक्त्यैव सर्वानुभवसिद्धया शिवोत्कर्षस्य शक्तिमूलकत्वे सिद्धे 'तद्धेतोरेवास्तिव' ति न्यायेनाम्बाया एव सर्वोत्तमत्वं सिद्ध्यतीत्याशयेनाह—शिवेति । देव्यास्त्रिपुरसुन्दर्याः परशिवाभिन्नाया नामेत्यसमस्तोक्तिर्देव्यानन्त्यभ्रमनिरासाय । तेन **वातुलशुद्धतन्त्रे**—

शिवस्य तु पराशक्तिसहस्रांशसमुद्भवः ।
पराशक्तेः सहस्रांशादादिशक्तिसमुद्भवः ॥
आदिशक्तिसहस्रांशादिच्छाशक्तिसमुद्भवः ।
इच्छाशक्तिसहस्रांशाज्ज्ञानशक्तिसमुद्भवः ॥
ज्ञानशक्तिसहस्रांशात्क्रियाशक्तिसमुद्भव ।

इत्यादिनोक्तानां पराशक्त्यादीनां नामग्रहणम् । देव्याश्च सर्वोत्तमत्वं त्रैपुरेषूपनिषत्कदम्बेषु निवेदयन् देवतायै महत्यै इत्येवासकृद्व्यवहाराच्छिवाद्युत्पादकत्वश्रवणाच्च स्पष्टमेव । कर्मकाण्डेऽपि प्रसङ्गाद्देवतान्तरानुवादप्रसक्तौ सत्यामन्येषां देवानां तत्तदसाधारणसंज्ञयैवानुवादप्रायपाठे 'महत्यै वा एतद्देवतायै रूपं महतीमेव तद्देवतां प्रीणाती' त्यादिव्यवहाराच्च । **रुद्रयामलेऽपि**—

अनेकजन्मपुण्यौघैर्दीक्षितो जायते नरः ।
तत्राप्यनेकभाग्येन शिवविष्णुपरायणः ॥
तत्राप्यनेकपुण्यौघैः शक्तिभावः प्रजायते ।
महोदयेन तत्रापि सुन्दरीभावतां व्रजेत् ॥
तत्रापि च तुरीयाख्या भाग्यैरन्तर्गता भवेत् ।
नामसंकीर्तनं तस्यास्तत्राप्यतिसुदुर्लभम् ॥
यत्र जन्मनि सा नित्या प्रसन्ना नामकीर्तनात् ।
जीवन्मुक्तिर्भवेत्तत्र कर्तव्यं नावशिष्यते ॥

इति । एवं स्मृतिष्वपि—

ब्रह्मणो हृदयं विष्णुर्विष्णोरपि शिवः स्मृतः ।
शिवस्य हृदयं संध्या तेनोपास्या द्विजातिभिः ॥

इति कश्यपादिवचनैः कौर्मपाद्मस्कान्दादिनिखिलपुराणेषु च तत्र तत्र देवीक्त ब्रह्माण्डमार्कण्डेयादिपुराणेषु बहुशः शक्तिरहस्यदेवीभागवततृतीयस्कन्धादिष् पर्येण सर्वत्र ज्ञानार्णवकुलार्णवादितन्त्रेषु त्वपरिमितया वर्णितमिति तद्विदितूर्णा मिति नेह प्रतन्यते ॥ ३०३ ॥

तेषु मुख्यं दशविधं नामसाहस्रमुच्यते ।
रहस्यनामसाहस्रमिदं शस्तं दशस्वपि ॥ ३०४ ॥

तेषु कोटिषु दशविधं 'एते दश स्तवा गङ्गाश्यालका बालराभभा' इ युक्तेः संगृहीतप्रकारदशकवत् । अत्र गङ्गाद्यक्षरदशकं सहस्रनामदशकस्याद रूपम् ।

मद्वयं भद्वयं चैव ब्रत्रयं वचतुष्टयम् ।
अनापलिङ्गकूस्कं च पुराणानि पृथक्पृथक् ॥

इति देवीभागवतस्थश्लोक इव 'नामैकदेशे नामग्रहण'मिति न्यायसिद्धम् । भकारो ह्रस्व एव । दीर्घपाठस्तु बहुवचनप्रयुक्तः । ततश्च—

गङ्गा भवानी गायत्री काली लक्ष्मीः सरस्वती ।
राजराजेश्वरी बाला श्यामला ललिता दश ॥

इति तदर्थः । त्रिपुरसुन्दर्या एव तन्त्रभेदेन सहस्रनामदशकमस्तीत्यप्याहुः । प्रशस्तम् ॥ ३०४ ॥

तस्मात्संकीर्तयेन्नित्यं कलिदोषनिवृत्तये ।
मुख्यं श्रीमातृनामेति न जानन्ति विमोहिताः ॥ ३०५ ॥

उपसंहरति—तस्मादिति । कलिप्रयुक्तो दोषः स्वस्वधर्मसमनुष्ठान तस्य निवृत्तयेऽङ्गादिपरिपूर्तये । वैकल्यं च नाङ्गलोप एव अपितु प्रधानलो प्रधानविकलत्वाविशेषात्, कलिप्रयुक्तदोषत्वाविशेषाच्च । साऽपिच प्राय निकानां सर्वेषां कर्मठंमन्यानामपरिहरणीय एव । देवतोद्देशेन द्रव्यत्याग यागस्य मानससंकल्पविशेषात्मकत्वेनाग्नय इदं नममेत्यादिस्पष्टतरशब्दा मात्रेण तस्या जायमानत्वात् । एवं संध्यावन्दनपदवाच्यं प्रधानं 'असावादित्यो ति मन्त्रार्थानुसंधानमादित्यावच्छिन्नचैतन्यस्य स्वात्मचैतन्येन सहाभेदभावनार

सर्वेषामपरिहार्यः। न च तेषामङ्गवैगुण्यनिमित्तिकप्रायश्चित्तानुष्ठानेन समाधानम् । अङ्गमात्रलोप एव तेषां विधानात् । प्रधानलोपे तु पुनः करणमेवेति सिद्धान्तात् । इदं तु नामकीर्तनमुभयस्मिन्नपि निमित्ते समाधायकमिति ततोऽप्यस्योत्कर्षः सिद्धः । नन्वेवं सति प्रायश्चित्तशास्त्राणां कर्मकाण्डस्य च वैयर्थ्यमित्याशङ्क्याह—**मुख्येति** । मायामोहितचित्तानामल्पदेवतास्वेव महत्त्वबुद्ध्युदयेन तत्तदुपासने प्रवृत्तिः 'मायोपनेत्रपरिगृहितनेत्रकस्य लेखो महानिव विभाति यदल्पकोऽपि' इत्यस्माभिः **शिवस्तवे** कथनात् । ततश्च तादृशचेतोवृत्त्यानन्त्याद्यस्यैव पुंसो यत्रैव रुचिस्तदुद्देशेनैव तानि शास्त्राणि प्रवृत्तानि । दृश्यते च लोकेऽपि कस्यचित्स्थूले गुरुभूत एवोपाये रुचिः कस्यचिल्लघुभूत एवेति । ततश्च तादृशसमस्तजनानुजिघृक्षया तानि तानि शास्त्राणि भगवत्यैव कृतानीति नानर्थक्यम् । सहस्रनामपाठे प्रणाडिकया रुच्युत्पादकत्वादपि सार्थक्यमिति तु गूढोऽभिसंधिः । लघूपाये सत्यपि गुरूपाये जनानां प्रवृत्तिस्तु तत्तत्कर्मानुसारिव्यामोहादेवेति भावः ॥ ३०५ ॥

विष्णुनामपराः केचिच्छिवनामपराः परे ।
न कश्चिदपि लोकेषु ललितानामतत्परः ॥ ३०६ ॥

श्रौतस्मार्तकर्मस्वेव रतानां बहुजन्मभिस्तादृशकर्मजन्यपुण्यपरिपाकेन विष्णुनामसु प्रीतिर्बहूनां संभवतीत्याशयेनाह- **विष्ण्विति** । तादृशविष्णुनामकीर्तनेन कतिपयैर्जन्मभिः शिवनामस्वपि, कतिपयेषां प्रीतिः संभवतीत्याशयेनाह—**शिवनामपरा** इति । शिवस्य तु द्वित्रिचतुरादिभूमिकाभेदेन बहुविधत्वात्तत्र सतोऽपि परस्परतारतम्यस्य दुरवगाहत्वाद्बहुभिरपि जन्मभिः प्रयत्नत उत्तरां कक्षामधिरूढा अपि मध्य एवावतिष्ठमाना भासन्ते । शिवकक्षेयत्तानिर्णयस्य रहस्यत्वेनाप्रसिद्धत्वात् । अतो बहुतरजन्मभिर्बहुपुण्यसंभारैश्च लभ्यत्वाद्रहस्यतरेषु देवीनामसु प्रीतिर्दुर्लभतरा पर्यवस्यति । अत एवोक्तं **ब्रह्माण्डपुराणे**—

यस्य नो पश्चिमं जन्म यदि वा शंकरः स्वयम् ।
तेनैव लभ्यते विद्या श्रीमत्पञ्चदशाक्षरी ॥

इति । अत्र शंकराणां क्रमेणाभेदानुसंधानरूपोपासनया चरमशंकरतादात्म्यापन्नो यदि वा शंकर इत्यनेन कथ्यते । तादृशी च दशा दुर्लभतरैव याच दुर्लभतरा सा प्रायेणाविद्यमानप्रायैवेत्याशयेनाह— **न कश्चिदपीति** । लोकेषु मनुष्येषु देवेषु दानवादिषु च ॥ ३०६ ॥

येनान्यदेवतानाम कीर्तितं जन्मकोटिषु ।
तस्यैव भवति श्रद्धा श्रीदेवीनामकीर्तने ॥ ३०७ ॥

इदानीं गूहितमभिप्रायं स्फोटयति—**येनेति** । अन्यासां विष्णुरुद्रेश्वरादीनां देवतानां नाम प्रातिस्विकं जन्मकोटिषु येन कीर्तितं तस्यैव कक्षाक्रमेणोत्तरोत्तरदेव-

तातादात्म्याच्चरमशिवतादात्म्यपन्नस्यैव विरलतमस्य कस्यचित्पुरुषधौरेयस्य श्रीदेवीनामकीर्तनविषयकश्रद्धाङ्कुरोदयो नान्येषामिति भावः ॥ ३०७ ॥

चरमे जन्मनि यथा श्रीविद्योपासको भवेत् ।
नामसाहस्रपाठश्च तथा चरमजन्मनि ॥ ३०८ ॥

नन्वीदृशदेवीनामकीर्तनविशिष्टजन्मबाहुल्यं किं प्राप्यमित्याशङ्क्य जन्मान्तरमेवासंभवित्वेन सदृष्टान्तं निरस्यति—**चरम** इति । अस्मिन्नंशे उपमानान्तराभावाद्देवीनाम्नो देवीमन्त्र एवोपमानमित्याशयेन यथाश्रीविद्योपासक इत्युक्तम् । उपासकशब्द उपास्तिपरः । श्रीविद्येति भिन्नपदम् । गुरुदेवतामन्त्रात्मनामैक्यभावनासिद्धिमदभिप्रायेणोपासकपदं तस्या विशेषणम्। तादृश्या एव चरमे जन्मनि लाभात् 'यस्य नो पश्चिमं जन्मे'त्यादि ब्रह्माण्डपुराणवचनात् । अथवा नामसहस्रस्य पाठो यस्मिन्निति व्यधिकरणबहुव्रीहिणोत्तरपदमेव वा पाठकपरम् । उपासकपाठयोरुपमानोपमेयतावच्छेदकयोर्मन्त्रनाम्नोरप्युपमानोपमेयभावः फलति ॥ ३०८ ॥

यथैव विरला लोके श्रीविद्याचारवेदिनः ।
तथैव विरलो गुह्यनामसहस्रपाठकः ॥ ३०९ ॥

श्रीविद्यामन्त्रमात्रलाभो नोपास्तिः तस्य सुलभोपायेन पुस्तकादिनापि संभवात् अपितु तद्विषयकबाह्यान्तरभेदभिन्नयावदाचारपरिज्ञानपूर्वकमनुष्ठानम् । तच्च विरलतरम् । अत एवोक्तं शक्तिरहस्ये 'कौलिके गुरवोऽनन्ताः' इति । श्रौतस्मार्ताचारविषयकग्रन्थानां बहूनामुपलम्भेन तद्विषयकयावज्ज्ञानवतामपि पुरुषाणां बहूनां लाभादेकेनैव गुरुणा द्वित्रैर्वा शिष्यमनोरथपूर्तिः। एतदाचारास्तु सामस्त्येन न क्वापि ग्रन्थेषूपनिबध्यन्ते । उपनिबन्धे प्रत्युत योगिनीशापाम्नानात् । अत एवोत्तरचतुःशत्यां 'कर्णात्कर्णोपदेशेन संप्राप्तमवनीतल' इत्युक्तं नतु पुस्तकात्पुस्तकान्तरमिति । तस्माद्गुरुमुखेभ्य एव समस्ताचारज्ञानलाभ इति तदाशयः । एतदाशयेनैव—

मधुलुब्धो यथा भृङ्गः पुष्पात्पुष्पान्तरं व्रजेत् ।
ज्ञानलुब्धस्तथा शिष्यो गुरोर्गुर्वन्तरं श्रयेत् ॥

इत्यभ्यनुज्ञा '-पूर्णाभिषेककर्ता यो गुरुस्तस्यैव पादुके'तिव्यवस्था च संगच्छते । ततश्च मन्त्रमात्रस्य विरलत्वेऽपि स नात्रोपमानमपितु यावदाचारवेदनमेव तथा विरलतमत्वादित्याशयेनोक्तमेवार्थं द्रढयति—**यथैवेति** । विरला विरलतमा इत्यर्थः ॥ ३०९ ॥

मन्त्रराजजपश्चैव चक्रराजार्चनं तथा ।
रहस्यनामपाठश्च नाल्पस्य तपसा फलम् ॥ ३१० ॥

एवं प्रत्येकं विरलानां त्रयाणामेकत्र मेलनमतीव दुर्लभमिति न्यायसिद्धमेवार्थमाह—मन्त्रेति । अपितु निरवधिकस्येति शेषः । नकारेणैवायं समासो नाल्पस्येति नतु नञ् ।। ३१० ।।

अपठन्नामसाहस्रं प्रीणयेद्यो महेश्वरीम् ।
स चक्षुषा विना रूपं पश्येदेव विमूढधीः ।। ३११ ।।
रहस्यनामसाहस्रं त्यक्त्वा यः सिद्धिकामुकः ।
स भोजनं विना नूनं क्षुन्निवृत्तिमभीप्सति ।। ३१२ ।।

एवं देवताप्रीतिकरत्वं सर्वकामपूरकत्वं चास्यान्वयमुखेनोक्त्वा व्यतिरेकमुखेन निदर्शनालंकाराभ्यां द्रढयति अपठन्निति द्वाभ्याम् । स्पष्टोऽर्थः ।। ३११।।३१२।।

यो भक्तो ललितादेव्याः स नित्यं कीर्तयेदिदम् ।
नान्यथा प्रीयते देवी कल्पकोटिशतैरपि ।। ३१३ ।।

भक्ततावच्छेदकमप्येतदेवेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामाह — य इति । यो नित्यं संकीर्तयेत्स एव भक्तो नान्य इत्यर्थः । 'ये यजमानास्त एव ऋत्विज' इत्यत्रेव यत्तदोर्वैपरीत्येनान्वयः ।। ३१३ ।।

तस्माद्रहस्यनामानि श्रीमातुः प्रयतः पठेत् ।
इति ते कथितं स्तोत्रं रहस्यं कुम्भसंभव ।। ३१४ ।।

नामसाहस्रपाठविधिं निगमयंस्तत्फलकथनमुपसंहरति—तस्मादिति । प्रयतः शुचिः ।। ३१४ ।।

नाविद्यावेदिने ब्रूयान्नाभक्ताय कदाचन ।
यथैव गोप्या श्रीविद्या तथा गोप्यमिदं मुने ।। ३१५ ।।

उत्तरत्र संप्रदायप्रवर्तनप्रकारं शिक्षयति—नेति । भक्तायापि विद्यावेदनरहिताय तत्सहितायाप्यभक्ताय न ब्रूयात् । तथा गोप्यं श्रीविद्या यथा तदभाववते न प्रदर्श्यते तथेदं तद्वतेऽपि न प्रदर्श्यं किमुत तदभाववत इति भावः ।। ३१५ ।।

पशुतुल्येषु न ब्रूयाज्जनेषु स्तोत्रमुत्तमम् ।
यो ददाति विमूढात्मा श्रीविद्यारहिताय तु ।। ३१६ ।।

अत एव निषेधत्यर्थेन —पशिवति । पशवश्च द्विविधाः पूर्वमुक्ताः । निषेधोल्लङ्घने दण्डमाह य इति । यश्च गृह्णातीति चकारलभ्योऽर्थः ।। ३१६ ।।

तस्मै कुप्यन्ति योगिन्यः सोऽनर्थः सुमहान्स्मृतः ।
रहस्यनामसाहस्रं तस्मात्संगोपयेदिदम् ।। ३१७ ।।

तस्मै दात्रे विद्यारहिताय ग्रहीत्रे च । 'क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोप' इति संप्रदानसंज्ञा । गोपनीयतामुपसंहरत्यर्थेन—रहस्येति । रहस्येत्यादिविशेष्यं हेतुगर्भम् । तेन परिकराङ्कुरालंकारः । तस्मात् अनधिकारिणोर्दातृग्रहीत्रोरनर्थप्रदत्वात् रहस्यत्वाच्च गोपयेदित्यर्थः ।। ३१७ ।।

स्वतन्त्रेण मया नोक्तं तवापि कलशीभव ।
ललिताप्रेरणादेव मयोक्तं स्तोत्रमुत्तमम् ।। ३१८ ।।

ननु यद्विद्यावतेऽपि गोप्यं तन्मह्यं त्वया कथं प्रदर्शितमित्याशङ्कमानमगस्त्यं समाधत्ते हयग्रीवः—**स्वतन्त्रेणेति** । स्वतन्त्रेण पराप्रेरितेन। कलशीति जातिलक्षणो ङीष् । तत्प्रयोगश्च श्लेषेण देवीपुत्रबोधनाय । तदप्युपास्तिबलेन देवीपुत्रभावपर्यन्तां पदवीमुपारूढे वात्सल्येन ललिताम्बाप्रेरणावश्यंभावध्वननाय । 'कल शुके कलो जीर्णे कलो नादेऽतिमञ्जुले' इति यादवबलात्कले शुके नादे वा शेत इति कलशी देवी । सर्वोत्तमत्वाद्वा । सर्वोत्तमे चोत्तमाङ्गे कुम्भे च कलशध्वनि'रिति रभसः । ललिताप्रेरणादेव तत्प्रवर्तनाया अनुल्लङ्घनीयत्वात् । अधिकारिविषय एव तत्प्रेरणस्य जायमानत्वाच्च । सेनोपासकाभासायैव न प्रदर्श्यमिति भावः ।। ३१८।।

कीर्तनीयमिदं भक्त्या कुम्भयोने निरन्तरम् ।
तेन तुष्टा महादेवी तवाभीष्टं प्रदास्यति ।। ३१९ ।।

त्वं तु नोपासकाभासोऽपितु पूर्णोऽधिकारीति ध्वननाय प्रवर्तयति—**कीर्तनीयमिति** । त्वयेति शेषः । निरन्तरं अभेदानुसंधानपूर्वकम् । नचात्र नामकीर्तनविधिरसकृच्छ्रूयमाणोऽभ्यासात्कर्माणि भिन्द्यादेवेत्येकस्यैवैतावन्ति फलानीति वर्णनमयुक्तमिति वाच्यम् । भावनाभेदमात्रेणापि तदुपपत्तेः, फलस्यानुपादेयत्वेन तद्विशेषोद्देशेन कर्मण एव पुनःपुनर्विधानेऽप्यन्यपरत्वेन तादृशस्य पुनःश्रवणस्याभ्यासरूपत्वाभावात् । 'अपः प्रणयती'ति विधेरर्थवादवैचित्र्यार्थं षड्वारं श्रवणेऽपि कर्मभेदानङ्गीकारात् । अनुपादेयगुणसाचिव्येऽप्यसंनिधेरभावेन प्रकरणान्तरस्यापि शङ्कितुमयोगाच्चेति दिक् ।। ३१९ ।।

सूत उवाच ।

इत्युक्त्वा श्रीहयग्रीवो ध्यात्वा श्रीललिताम्बिकाम् ।
आनन्दमग्नहृदयः सद्यः पुलकितोऽभवत् ।। ३२० ।।

'प्रहृष्टो वचनं प्राहे'त्यादिनोपक्रान्तमेकेन श्लोकेनोपसंहरति **भगवान्सूतः**—**इतीति** । आनन्दे स्वात्मानन्दे मग्नं विषयान्तरसंचाररराहित्येन तदेकप्रवणं हृदयं चित्तं यस्य सः । पुलका आनन्दजन्यरोमाञ्चा अस्य संजाता इति पुलकितः । तारकादित्वादितच् ।। ३२० ।।

इति श्रीब्रह्माण्डपुराणे ललितोपाख्याने हयग्रीवागस्त्यसंवादे
ललितासहस्रनामस्तोत्रं नाम षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

अथ परिभाषायां स्वग्रन्थमुपसंहरति—

इति परिभाषामण्डलमुदितं नरसिंहयज्वना विदुषा ।
सत्संप्रदायगमकं शिवभक्तानन्दनाय शिवम् ॥ ४० ॥

मण्डलशब्दश्चत्वारिंशत्संख्यात्मकसमूहपरः । विदुषा विद्याष्टादशकविदा श्रीविद्योपासकेन च शिवयोर्भक्तानां सत्संप्रदायं दुर्लभतरमन्वेषमाणानामानन्दनाय । शिवं मङ्गलरूपमिति सर्वं शिवम् ॥ ४० ॥

इति भास्कररायेण कृते सौभाग्यभास्करे ।
जाता फलश्रुतिः श्लोकैः क्षमाख्या द्वादशी कला ॥ १२ ॥

ग्रन्थकृत्प्रशस्तिः ।

श्रीविश्वामित्रवंश्यः शिवभजनपरो भारती सोमपीथी
काश्यां गम्भीरराजो बुधमणिरभवद्भास्करस्तस्य सूनुः ।
मोदच्छायामितायां शरदि शरद्गताबाश्विने कालयुक्ते
शुक्ले सौम्ये नवम्यामतनुत ललितानामसाहस्रभाष्यम् ॥ १ ॥

श्रुतिस्मृतिन्यायपुराणसूत्रकोशागमश्रीगुरुसंप्रदायात् ।
निरिचत्य निर्मथ्य कृतापि टीका शोध्यैव सद्भिर्मयि हार्दवद्भिः ॥ २ ॥

प्रमादो मेऽवश्यं भवति मतिमान्द्यादलसतः
पदार्थन्यायानामपि दुरवगाहत्वनियमात् ।
परंत्वन्तः सन्तः सदयहृदया नाममहिमा-
प्यपूर्वस्तस्मान्मे न खलु खलपापोभयभयम् ॥ ३ ॥

अम्ब त्वत्पदयोः समर्पितमिदं भाष्यं त्वया कारितं
त्वन्नामार्थविकासकं तव मुदे भूयादथ त्वां भजन् ।
यो नैनत्परिशीलयेन्न च पठेद्यः पुस्तकस्यापि वा
संग्राहं न करोति तस्य [1]ललिते माभूद्भवत्यां मतिः ॥ ४ ॥

नामैकं मामनयन्नामसहस्राम्बुधेः परं पारम् ।
जलबिन्दुर्भवजलधेर्येषां ते मे जयन्ति गुरुचरणाः ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणधुरीणसर्वतन्त्रस्वतन्त्र-श्रीमद्गम्भीरराय-
दीक्षितसूरिसूनुना भासुरेत्युपाख्येन भासुरानन्दनाथेतिदीक्षानामशालिना
भास्कररायेण प्रणीतं सौभाग्यभास्कराख्यं ब्रह्माण्डपुराणीय-
श्रीललितारहस्यनामसहस्रभाष्यं संपूर्णम् ।

सम्पूर्णोऽयं ग्रन्थः ।

---

1. 'ललितोपास्तिर्वथा जायताम' इति पाठः ।

श्रीललितासहस्रनामावलिः

ओं-४ श्रीमात्रे नमः
श्रीमहाराज्ञ्यै
श्रीमत्सिंहासनेश्वर्यै
चिदग्निकुण्डसम्भूतायै
देवकार्यसमुद्यतायै
उद्यद्भानुसहस्राभायै
चतुर्बाहुसमन्वितायै
रागस्वरूपाशाढ्यायै
क्रोधाकाराङ्कुशोज्ज्वलायै
ओं-४ मनोरूपेक्षुकोदण्डायै
ओं-पञ्चतन्मात्रसायकायै
निजारुणप्रभापूरमज्जद्ब्रह्माण्डमण्डलायै
चम्पकाशोकपुन्नागसौगन्धिकलसत्कचायै
कुरुविन्दमणिश्रेणीकनत्कोटीरमण्डितायै
अष्टमीचन्द्रविभ्राजदलिकस्थलशोभितायै
मुखचन्द्रकलङ्काभमृगनाभिविशेषकायै
वदनस्मरमाङ्गल्यगृहतोरणचिल्लिकायै
वक्त्रलक्ष्मीपरीवाहचलन्मीनाभलोचनायै
नवचम्पकपुष्पाभनासादण्डविराजितायै
ओं-४ ताराकान्तितिरस्कारिनासाभरण-भासुरायै
ओं-४ कदम्बमञ्जरीक्लृप्तकर्णपूरमनो-हरायै
ताटङ्कयुगलीभूततपनोडुपमण्डलायै
पद्मरागशिलादर्शपरिभाविकपोलभुवे
नवविद्रुमबिम्बश्रीन्यक्कारिदशनच्छदायै
शुद्धविद्याङ्कुराकारद्विजपङ्क्तिद्वयो-ज्ज्वलायै
कर्पूरवीटिकामोदसमाकर्षिदिगन्तरायै
निजसल्लापमाधुर्यविनिर्भर्त्सितकच्छप्यै
मन्दस्मितप्रभापूरमज्जत्कामेशमानसायै
अनाकलितसादृश्यचिबुकविराजितायै

ओं-४ कामेशबद्धमाङ्गल्यसूत्रशोभितकन्ध-रायै
ओं-४ कनकाङ्गदकेयूरकमनीयभुजान्वितायै
रत्नग्रैवेयचिन्ताकलोलमुक्ताफलान्वितायै
कामेश्वरप्रेमरत्नमणिप्रतिपणस्तन्यै
नाभ्यालवालरोमालिलताफलकुचद्वय्यै
लक्ष्यरोमलताधारतासमुन्नेयमध्यमायै
स्तनभारदलन्मध्यपट्टबन्धवलित्रयायै
अरुणारुणकौसुम्भवस्त्रभास्वत्कटीतट्यै
रत्नकिङ्किणिकारम्यरशनादामभूषितायै
कामेशज्ञातसौभाग्यमार्दवोरुद्वयान्वितायै
ओं-४ माणिक्यमुकुटाकारजानुद्वयविराजि-तायै
ओं-४ इन्द्रगोपपरिक्षिप्तस्मरतूणाभजङ्घि-कायै
गूढगुल्फायै
कूर्मपृष्ठजयिष्णुप्रपदान्वितायै
नखदीधितिसञ्छन्ननमज्जनतमोगुणायै
पदद्वयप्रभाजालपराकृतसरोरुहायै
सिञ्जानमणिमञ्जीरमण्डितश्रीपदाम्बु-जायै
मरालीमन्दगमनायै
महालावण्यशेवधये
सर्वारुणायै
ओं-४ अनवद्याङ्ग्यै
ओं-४ सर्वाभरणभूषितायै
शिवकामेश्वराङ्कस्थायै
शिवायै
स्वाधीनवल्लभायै
सुमेरुशृङ्गमध्यस्थायै
श्रीमन्नगरनायिकायै
चिन्तामणिगृहान्तस्थायै

पञ्चब्रह्मासनस्थितायै
महापद्माटवीसंस्थायै
ओं-४ कदम्बवनवासिन्यै
ओं-४ सुधासागरमध्यस्थायै
कामाक्ष्यै
कामदायिन्यै
देवर्षिगणसङ्घातस्तूयमानात्मवैभवायै
भण्डासुरवधोद्युक्तशक्तिसेनासमन्वितायै
सम्पत्करीसमारूढसिन्धुरव्रजसेवितायै
अश्वारूढाधिष्ठिताश्वकोटिकोटिभिरा-
वृतायै
चक्रराजरथारूढसर्वायुधपरिष्कृतायै
गेयचक्ररथारूढमन्त्रिणीपरिसेवितायै
ओं-४ किरिचक्ररथारूढदण्डनाथपुरस्कृतायै
ओं-४ ज्वालामालिनिकाक्षिप्तवह्निप्राकार-
मध्यगायै
भण्डसैन्यवधोद्युक्तशक्तिविक्रमहर्षितायै
नित्यापराक्रमाटोपनिरीक्षणसमुत्सुकायै
भण्डपुत्रवधोद्युक्तबालाविक्रमनन्दितायै
मन्त्रिण्यम्बाविरचितविषङ्गवधतोषितायै
विशुक्रप्राणहरणवाराहीवीर्यनन्दितायै
कामेश्वरमुखालोककल्पितश्रीगणेश्वरायै
महागणेशनिर्भिन्नविघ्नयन्त्रप्रहर्षितायै
भण्डासुरेन्द्रनिर्मुक्तशस्त्रप्रत्यस्त्रवर्षिण्यै
ओं-४ कराङ्गुलिनखोत्पन्ननारायणदशा-
कृतये
ओं-४ महापाशुपतास्त्राग्निनिर्दग्धासुर-
सैनिकायै
कामेश्वरास्त्रनिर्दग्धभण्डासुरशून्यकायै
ब्रह्मोपेन्द्रमहेन्द्रादिदेवसंस्तुतवैभवायै
हरनेत्राग्निसन्दग्धकामसञ्जीवनौषध्यै
श्रीमद्वाग्भवकूटैकस्वरूपमुखपङ्कजायै
कण्ठाधःकटिपर्यन्तमध्यकूटस्वरूपिण्यै

मूलमन्त्रात्मिकायै
मूलकूटत्रयकलेबरायै
ओं-४ कुलामृतैकरसिकायै
ओं-४ कुलसङ्केतपालिन्यै
कुलाङ्गनायै
कुलान्तस्स्थायै
कौलिन्यै
कुलयोगिन्यै
अकुलायै
समयान्तस्स्थायै
समयाचारतत्परायै
मूलाधारैकनिलयायै
ओं- ब्रह्मग्रन्थिविभेदिन्यै
ओं- मणिपूरान्तरुदितायै
विष्णुग्रन्थिविभेदिन्यै
आज्ञाचक्रान्तरालस्थायै
रुद्रग्रन्थिविभेदिन्यै
सहस्राराम्बुजारूढायै
सुधासाराभिवर्षिण्यै
तटिल्लतासमरुच्यै
षट्चक्रोपरिसंस्थितायै
महासक्त्यै
ओं-४ कुण्डलिन्यै
ओं-४ बिसतन्तुतनीयस्यै
भवान्यै
भावनागम्यायै
भवारण्यकुठारिकायै
भद्रप्रियायै
भद्रमूर्तये
भक्तसौभाग्यदायिन्यै
भक्तिप्रियायै
भक्तिगम्यायै
ओं-४ भक्तिवश्यायै

शाम्भव्यै
शारदाराध्यायै
शर्वाण्यै
शर्मदायिन्यै
शाङ्कर्यै
श्रीकर्यै
साध्व्यै
शरच्चन्द्रनिभाननायै
ओं-४ शातोदर्यै
ओं-४ शान्तिमत्यै
निराधारायै
निरञ्जनायै
निर्लेपायै
निर्मलायै
नित्यायै
निराकारायै
निराकुलायै
निर्गुणायै
ओं-४ निष्कलायै
ओं-४ शान्तायै
निष्कामायै
निरुपप्लवायै
नित्यमुक्तायै
निर्विकारायै
निष्प्रपञ्चायै
निराश्रयायै
नित्यशुद्धायै
नित्यबुद्धायै
ओं-४ निरवद्यायै
ओं-४ निरन्तरायै
निष्कारणायै
निष्कलङ्कायै
निरीश्वरायै

रागमथन्यै
निर्मदायै
मदनाशिन्यै
ओं-४ निश्चिन्तायै
ओं-४ निरहङ्कारायै
निर्मोहायै
मोहनाशिन्यै
निर्ममायै
ममताहन्त्र्यै
निष्पापायै
पापनाशिन्यै
निष्क्रोधायै
क्रोधशमन्यै
ओं-४ निर्लोभायै
ओं-४ लोभनाशिन्यै
निस्संशयायै
संशयघ्न्यै
निर्भवायै
भवनाशिन्यै
निर्विकल्पायै
निराबाधायै
निर्भेदायै
भेदनाशिन्यै
ओं-४ निर्नाशायै
ओं-४ मृत्युमथन्यै
निष्क्रियायै
निष्परिग्रहायै
निस्तुलायै
नीलचिकुरायै
निरपायायै
निरत्ययायै
दुर्लभायै
दुर्गमायै

ओं-४ दुःखहन्त्र्यै
सुखप्रदायै
दुष्टदूरायै
दुराचारशमन्यै
दोषवर्जितायै
सर्वज्ञायै
सान्द्रकरुणायै
समानाधिकवर्जितायै
सर्वशक्तिमय्यै
ओं-४ सर्वमङ्गलायै
ओं-४ सद्गतिप्रदायै
सर्वेश्वर्यै
सर्वमय्यै
सर्वमन्त्रस्वरूपिण्यै
सर्वयन्त्रात्मिकायै
सर्वतन्त्ररूपायै
मनोन्मन्यै
माहेश्वर्यै
महादेव्यै
ओं-४ महालक्ष्म्यै
ओं-४ मृडप्रियायै
महारूपायै
महापूज्यायै
महापातकनाशिन्यै
महामायायै
महासत्त्वायै
महाशक्त्यै
महारत्यै
महाभोगायै
ओं-४ महैश्वर्यायै
ओं-४ महावीर्यायै
महाबलायै
महाबुद्ध्यै
महासिद्ध्यै

महायोगेश्वरेश्वर्यै
महातन्त्रायै
महामन्त्रायै
महायन्त्रायै
महासनायै
ओं-४ महायागक्रमाराध्यायै
ओं-४ महाभैरवपूजितायै
महेश्वरमहाकल्पमहाताण्डवसाक्षिण्यै
महाकामेशमहिष्यै
२०० महात्रिपुरसुन्दर्यै
चतुष्षष्टचुपचाराढ्यायै
चतुष्षष्टिकलामय्यै
महाचतुष्षष्टिकोटियोगिनीगणसेवित
मनुविद्यायै
चन्द्रविद्यायै
ओं-४ चन्द्रमण्डलमध्यगायै
ओं-४ चारुरूपायै
चारुहासायै
चारुचन्द्रकलाधरायै
चराचरजगन्नाथायै
चक्रराजनिकेतनायै
पार्वत्यै
पद्मनयनायै
पद्मरागसमप्रभायै
पञ्चप्रेतासनासीनायै
ओं-४ पञ्चब्रह्मस्वरूपिण्यै
ओं-४ चिन्मय्यै
परमानन्दायै
विज्ञानघनरूपिण्यै
ध्यानध्यातृध्येयरूपायै
धर्माधर्मविवर्जितायै
विश्वरूपायै
जागरिण्यै
स्वपन्त्यै

तैजसात्मिकायै
ओं-४ सुप्तायै
ओं-४ प्राज्ञात्मिकायै
तुर्यायै
सर्वावस्थाविवर्जितायै
सृष्टिकर्त्र्यै
ब्रह्मरूपायै
गोप्त्र्यै
गोविन्दरूपिण्यै
संहारिण्यै
रुद्ररूपायै
ओं-तिरोधानकर्यै
ओं-ईश्वर्यै
सदाशिवायै
अनुग्रहदायै
पञ्चकृत्यपरायणायै
भानुमण्डलमध्यस्थायै
भैरव्यै
भगमालिन्यै
पद्मासनायै
भगवत्यै
ओं-पद्मनाभसहोदर्यै
ओं-उन्मेषनिमिषोत्पन्नभुवनावल्यै
सहस्रशीर्षवदनायै
सहस्राक्ष्यै
सहस्रपदे
आब्रह्मकीटजनन्यै
वर्णाश्रमविधायिन्यै
निजाज्ञारूपनिगमायै
पुण्यापुण्यफलप्रदायै
श्रुतिसीमन्तसिन्दूरीकृतपादाब्जधूलिकायै
ओं-४ सकलागमसन्दोहशुक्तिसम्पुट-
मौक्तिकायै
ओं-४ पुरुषार्थप्रदायै

पूर्णायै
भोगिन्यै
भुवनेश्वर्यै
अम्बिकायै
अनादिनिधनायै
हरिब्रह्मेन्द्रसेवितायै
नारायण्यै
नादरूपायै
ओं-४ नामरूपविवर्जितायै ३
ओं-४ ह्रीङ्कार्यै
ह्रीमत्यै
हृद्यायै
हेयोपादेयवर्जितायै
राजराजार्चितायै
राज्ञ्यै
रम्यायै
राजीवलोचनायै
रञ्जन्यै
ओं-४ रमण्यै
ओं-४ रस्यायै
रणत्किङ्किणिमेखलायै
रमायै
राकेन्दुवदनायै
रतिरूपायै
रतिप्रियायै
रक्षाकर्यै
राक्षसघ्न्यै
रामायै
ओं-४ रमणलम्पटायै
ओं-४ काम्यायै
कामकलारूपायै
कदम्बकुसुमप्रियायै
कल्याण्यै
जगतीकन्दायै

करुणारससागरायै
कलावत्यै
कलालापायै
कान्तायै
ओं-४ कादम्बरीप्रियायै
ओं-४ वरदायै
वामनयनायै
वारुणीमदविह्वलायै
विश्वाधिकायै
वेदवेद्यायै
विन्ध्याचलनिवासिन्यै
विधात्र्यै
वेदजनन्यै
विष्णुमायायै
ओं-४ विलासिन्यै
ओं-४ क्षेत्रस्वरूपायै
क्षेत्रेश्यै
क्षेत्रक्षेत्रज्ञपालिन्यै
क्षयवृद्धिविनिर्मुक्तायै
क्षेत्रपालसमर्चितायै
विजयायै
विमलायै
वन्द्यायै
वन्दारुजनवत्सलायै
ओं-४ वाग्वादिन्यै
ओं-४ वामकेश्यै
वह्निमण्डलवासिन्यै
भक्तिमत्कल्पलतिकायै
पशुपाशविमोचिन्यै
संहृताशेषपाखण्डायै
सदाचारप्रवर्तिकायै
तापत्रयाग्निसन्तप्तसमाह्लादनचन्द्रिकायै
तरुण्यै

ओं-४ तनुमध्यायै
ओं-४ तमोपहायै
चित्यै
तत्पदलक्ष्यार्थायै
चिदेकरसरूपिण्यै
स्वात्मानन्दलवीभूतब्रह्माद्यानन्दसन्तत्यै
परायै
प्रत्यक्चितीरूपायै
पश्यन्त्यै
परदेवतायै
ओं-४ मध्यमायै
ओं-४ वैखरीरूपायै
भक्तमानसहंसिकायै
कामेश्वरप्राणनाड्यै
कृतज्ञायै
कामपूजितायै
शृङ्गाररससम्पूर्णायै
जयायै
जालन्धरस्थितायै
ओड्याणपीठनिलयायै
ओं-४ बिन्दुमण्डलवासिन्यै
ओं-४ रहोयागक्रमाराध्यायै
रहस्तर्पणतर्पितायै
सद्यःप्रसादिन्यै
विश्वसाक्षिण्यै
साक्षिवर्जितायै
षडङ्गदेवतायुक्तायै
षाड्गुण्यपरिपूरितायै
नित्यक्लिन्नायै
ओं-४ निरुपमायै
निर्वाणसुखदायिन्यै
ओं-४ नित्याषोडशिकारूपायै
श्रीकण्ठार्धशरीरिण्यै

प्रभारूपायै
प्रसिद्धायै
परमेश्वर्यै
मूलप्रकृत्यै
अव्यक्तायै
व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिण्यै
ओं-४ व्यापिन्यै ४००
ओं-४ विविधाकारायै
विद्याविद्यास्वरूपिण्यै
महाकामेशनयनकुमुदाह्लादकौमुद्यै
भक्तहार्दतमोभेदभानुमद्भानुसन्तत्यै
शिवदूत्यै
शिवाराध्यायै
शिवमूर्त्यै
शिवङ्कर्यै
शिवप्रियायै
ओं-४ शिवपरायै
ओं-४ शिष्टेष्टायै
शिष्टपूजितायै
अप्रमेयायै
स्वप्रकाशायै
मनोवाचामगोचरायै
चिच्छक्त्यै
चेतनारूपायै
जडशक्त्यै
जडात्मिकायै
ओं-४ गायत्र्यै
ओं-४ व्याहृत्यै
सन्ध्यायै
द्विजबृन्दनिषेवितायै
तत्त्वासनायै
तस्मै

पञ्चकोशान्तरस्थितायै
निस्सीममहिम्ने
ओं-४ नित्ययौवनायै
मदशालिन्यै
मदाघूर्णितरक्ताक्ष्यै
मदपाटलगण्डभुवे
चन्दनद्रवदिग्धाङ्ग्यै
चाम्पेयकुसुमप्रियायै
कुशलायै
कोमलाकारायै
कुरुकुल्लायै
कुलेश्वर्यै
ओं-४ कुलकुण्डालयायै
ओं-४ कौलमार्गतत्परसेवितायै
कुमारगणनाथाम्बायै
तुष्ट्यै
पुष्ट्यै
मत्यै
धृत्यै
शान्त्यै
स्वस्तिमत्यै
कान्त्यै
ओं-४ नन्दिन्यै
ओं-४ विघ्ननाशिन्यै
तेजोवत्यै
त्रिनयनायै
लोलाक्षीकामरूपिण्यै
मालिन्यै
हंसिन्यै
मात्रे
मलयाचलवासिन्यै
सुमुख्यै
ओं-४ नलिन्यै

शोभनायै
सुरनायिकायै
कालकण्ठ्यै
कान्तिमत्यै
क्षोभिण्यै
सूक्ष्मरूपिण्यै
वज्रेश्वर्यै
वामदेव्यै
ओं-४ वयोवस्थाविवर्जितायै
ओं-४ सिद्धेश्वर्यै
सिद्धविद्यायै
सिद्धमात्रे
यशस्विन्यै
विशुद्धिचक्रनिलयायै
आरक्तवर्णायै
त्रिलोचनायै
खट्वाङ्गादिप्रहरणायै
वदनैकसमन्वितायै
ओं-४ पायसान्नप्रियायै
ओं-४ त्वक्स्थायै
पशुलोकभयङ्कर्यै
अमृतादिमहाशक्तिसंवृतायै
डाकिनीश्वर्यै
अनाहताब्जनिलयायै
श्यामाभायै
वदनद्वयायै
दंष्ट्रोज्ज्वलायै
अक्षमालादिधरायै
ओं-४ रुधिरसंस्थितायै
ओं-४ कालरात्र्यादिशक्त्यौघवृतायै
स्निग्धौदनप्रियायै
महावीरेन्द्रवरदायै
राकिण्यम्बास्वरूपिण्यै
मणिपूराब्जनिलयायै
वदनत्रयसंयुतायै
वज्रादिकायुधोपेतायै
डामर्यादिभिरावृतायै
रक्तवर्णायै
ओं-४ मांसनिष्ठायै
ओं-४ गुडान्नप्रीतमानसायै
समस्तभक्तसुखदायै
लाकिन्यम्बास्वरूपिण्यै
स्वाधिष्ठानाम्बुजगतायै
चतुर्वक्त्रमनोहरायै
शूलाद्यायुधसम्पन्नायै
पीतवर्णायै
अतिगर्वितायै
मेदोनिष्ठायै
ओं-४ मधुप्रीतायै
ओं-४ बन्धिन्यादिसमन्वितायै
दध्यन्नासक्तहृदयायै
काकिनीरूपधारिण्यै
मूलाधाराम्बुजारूढायै
पञ्चवक्त्रायै
अस्थिसंस्थितायै
अङ्कुशादिप्रहरणायै
वरदादिनिषेवितायै
मुद्गौदनासक्तचित्ताय
ओं-४ साकिन्यम्बास्वरूपिण्यै
ओं-४ आज्ञाचक्राब्जनिलयायै
शुक्लवर्णायै
षडाननायै
मज्जासंस्थायै
हंसवतीमुख्यशक्तिसमन्वितायै
हरिद्रान्नैकरसिकायै
हाकिनीरूपधारिण्यै
सहस्रदलपद्मस्थायै
सर्ववर्णोपशोभितायै

ओं-४ सर्वायुधधरायै
ओं-४ शुक्लसंस्थितायै
सर्वलोमुख्यै
सर्वौदनप्रीतचित्तायै
याकिन्यम्बास्वरूपिण्यै
स्वाहायै
स्वधायै
अमत्यै
मेधायै
श्रुत्यै
ओं-४ स्मृत्यै
ओं-४ अनुत्तमायै
पुण्यकीर्त्यै
पुण्यलभ्यायै
पुण्यश्रवणकीर्तनायै
पुलोमजार्चितायै
बन्धमोचन्यै
बन्धुरालकायै[1]
विमर्शरूपिण्यै
विद्यायै
वियदादिजगत्प्रसुवे
ओं- सर्वव्याधिप्रशमन्यै
सर्वमृत्युनिवारिण्यै
अग्रगण्यायै
अचिन्त्यरूपायै
कलिकल्मषनाशिन्यै
कात्यायन्यै
कालहन्त्र्यै
कमलाक्षनिषेवितायै
ताम्बूलपूरितमुख्यै
ओं-४ दाडिमीकुसुमप्रभायै

ओं-४ मृगाक्ष्यै
मोहिन्यै
मुख्यायै
मृडान्यै
मित्ररूपिण्यै
नित्यतृप्तायै
भक्तनिध्यै
नियन्त्र्यै
निखिलेश्वर्यै
ओं-४ मैत्र्यादिवासनालभ्यायै
ओं-४ महाप्रलयसाक्षिण्यै
पराशक्त्यै[2]
परानिष्ठायै[3]
प्रज्ञानघनरूपिण्यै
माध्वीपानालसायै
मत्तायै
मातृकावर्णरूपिण्यै
महाकैलासनिलयायै
मृणालमृदुदोर्लतायै
ओं-४ महनीयायै
ओं-४ दयामूर्त्यै
महासाम्राज्यशालिन्यै
आत्मविद्यायै
महाविद्यायै
श्रीविद्यायै
कामसेवितायै
श्रीषोडशाक्षरीविद्यायै
त्रिकूटायै
कामकोटिकायै
कटाक्षकिङ्करीभूतकमलाकोटिसेवि
ओं-४ शिरस्थितायै
चन्द्रनिभायै

भालस्थायै
इन्द्रधनुःप्रभायै
हृदयस्थायै
रविप्रख्यायै
त्रिकोणान्तरदीपिकायै
दाक्षायण्यै
दैत्यहन्त्र्यै
ओं-४ दक्षयज्ञविनाशिन्यै 600
ओं-४ दरान्दोलितदीर्घाक्ष्यै
दरहासोज्ज्वलन्मुख्यै
गुरुमूर्त्यै
गुणनिधये
गोमात्रे
गुहजन्मभुवे
देवेश्यै
दण्डनीतिस्थायै
दहराकाशरूपिण्यै
ओं-४ प्रतिपन्मुख्यराकान्ततिथिमण्डल-
पूजितायै
ओं-४ कलात्मिकायै
कलानाथायै
काव्यालापविनोदिन्यै
सचामररमावाणीसव्यदक्षिणसेवितायै
आदिशक्त्यै
अमेयायै
आत्मने
परमायै
पावनाकृत्यै
ओं-४ अनेककोटिब्रह्माण्डजनन्यै
ओं- दिव्यविग्रहायै
क्लीङ्कार्यै
केवलायै
गुह्यायै

त्रिपुरायै
त्रिजगद्वन्द्यायै
त्रिमूर्त्यै
त्रिदशेश्वर्यै
ओं-४ त्र्यक्षर्यै
ओं-४ दिव्यगन्धाढ्यायै
सिन्दूरतिलकाञ्चितायै
उमायै
शैलेन्द्रतनयायै
गौर्यै
गन्धर्वसेवितायै
विश्वगर्भायै
स्वर्णगर्भायै
अवरदायै
ओं-४ वागधीश्वर्यै
ओं-४ ध्यानगम्यायै
अपरिच्छेद्यायै
ज्ञानदायै
ज्ञानविग्रहायै
सर्ववेदान्तसंवेद्यायै
सत्यानन्दस्वरूपिण्यै
लोपामुद्रार्चितायै
लीलाक्लृप्तब्रह्माण्डमण्डलायै
अदृश्यायै
ओं-४ दृश्यरहितायै
ओं-४ विज्ञात्र्यै
वेद्यवर्जितायै
योगिन्यै
योगदायै
योग्यायै
योगानन्दायै
युगन्धरायै
इच्छाशक्तिज्ञानशक्तिक्रियाशक्ति-

सर्वाधारायै
ओं-४ सुप्रतिष्ठायै
ओं-४ सदसद्रूपधारिण्यै
अष्टमूर्तये
अजाजैत्र्यै
लोकयात्राविधायिन्यै
एकाकिन्यै
भूमरूपायै
निर्द्वैतायै
द्वैतवर्जितायै
अन्नदायै
ओं-४ वसुधायै
ओं-४ वृद्धायै
ब्रह्मात्मैक्यस्वरूपिण्यै
बृहत्यै
ब्राह्मण्यै
ब्राह्म्यै
ब्रह्मानन्दायै
बलिप्रियायै
भाषारूपायै
बृहत्सेनायै
ओं-४ भावाभावविवर्जितायै
ओं-४ सुखाराध्यायै
शुभकर्यै
शोभनासुलभागत्यै[1]
राजराजेश्वर्यै
राज्यदायिन्यै
राज्यवल्लभायै
राजत्कृपायै
राजपीठनिवेशितनिजाश्रितायै
राज्यलक्ष्म्यै
ओं-४ कोशनाथायै
ओं-४ चतुरङ्गबलेश्वर्यै
साम्राज्यदायिन्यै
सत्यसन्धायै
सागरमेखलायै
दीक्षितायै
दैत्यशमन्यै
सर्वलोकवशङ्कर्यै
सर्वार्थदात्र्यै
सावित्र्यै
ओं-४ सच्चिदानन्दरूपिण्यै
ओं-४ देशकालापरिच्छिन्नायै
सर्वगायै
सर्वमोहिन्यै
सरस्वत्यै
शास्त्रमय्यै
गुहाम्बायै
गुह्यरूपिण्यै
सर्वोपाधिविनिर्मुक्तायै
सदाशिवपतिव्रतायै
ओं-४ सम्प्रदायेश्वर्यै
ओं-४ साधुने
गुरुमण्डलरूपिण्यै
कुलोत्तीर्णायै
भगाराध्यायै
मायायै
मधुमत्यै
मह्यै
गणाम्बायै
ओं-४ गुह्यकाराध्यायै
ओं-४ कोमलाङ्ग्यै
गुरुप्रियायै
स्वतन्त्रायै

1. शोभनायै गतये; सुलभायै गतये

सर्वतन्त्रेश्यै
दक्षिणामूर्तिरूपिण्यै
सनकादिसमाराध्यायै
शिवज्ञानप्रदायिन्यै
चित्कलायै
आनन्दकलिकायै
प्रेमरूपायै
ओं- प्रियङ्कर्यै
नामपारायणप्रीतायै
नन्दिविद्यायै
नटेश्वर्यै
मिथ्याजगदधिष्ठानायै
मुक्तिदायै
मुक्तिरूपिण्यै
लास्यप्रियायै
लयकर्यै
ओं-४ लज्जायै
ओं-४ रम्भादिवन्दितायै
भवदावसुधावृष्ट्यै
पापारण्यदवानलायै
दौर्भाग्यतूलवातूलायै
जराध्वान्तरविप्रभायै
भाग्याब्धिचन्द्रिकायै
भक्तचित्तकेकिघनाघनायै
रोगपर्वतदम्भोलये
मृत्युदारुकुठारिकायै
ओं-४ महेश्वर्यै
ओं-४ महाकाल्यै
महाग्रासायै
महाशनायै
अपर्णायै
चण्डिकायै

चण्डमुण्डासुरनिषूदिन्यै
क्षराक्षरात्मिकायै
सर्वलोकेश्यै
विश्वधारिण्यै
ओं-४ त्रिवर्गदात्र्यै
ओं-४ सुभगायै
त्र्यम्बकायै
त्रिगुणात्मिकायै
स्वर्गापवर्गदायै
शुद्धायै
जपापुष्पनिभाकृत्यै
ओजोवत्यै
द्युतिधरायै
यज्ञरूपायै
ओं- प्रियव्रतायै
ओं-४ दुराराध्यायै
दुराधर्षायै
पाटलीकुसुमप्रियायै
महत्यै
मेरुनिलयायै
मन्दारकुसुमप्रियायै
वीराराध्यायै
विराड्रूपायै
विरजसे
ओं-४ विश्वतोमुख्यै
ओं ४ प्रत्यग्रूपायै
पराकाशायै
प्राणदायै
प्राणरूपिण्यै
मार्ताण्डभैरवाराध्यायै
मन्त्रिणीन्यस्तराज्यधुरे
त्रिपुरेश्यै

जयत्सेनायै
निस्त्रैगुण्यायै
ओं-४ परापरायै
ओं-४ सत्यज्ञानानन्दरूपायै
सामरस्यपरायणायै
कपर्दिन्यै
कलामालायै
कामदुघे
कामरूपिण्यै
कलानिधये
काव्यकलायै
रसज्ञायै
ओं-४ रसशेवधये
ओं-४ पुष्टायै ८००
पुरातनाय
पूज्यायै
पुष्करायै
पुष्करेक्षण्यै
परञ्ज्योतिषे[1]
परंधाम्ने[2]
परमाणवे
परात्परायै
ओं-४ पाशहस्तायै
ओं-४ पाशहन्त्र्यै
परमन्त्रविभेदिन्यै
मूर्तायै
अमूर्तायै
अनित्यतृप्तायै
मुनिमानसहंसिकायै
सत्यव्रतायै
सत्यरूपायै
सर्वान्तर्यामिन्यै[3]
ओं- सत्यै
ओं ब्रह्माण्यै
ब्रह्मणे[4]
जनन्यै[5]
बहुरूपायै
बुधार्चितायै
प्रसवित्र्यै
प्रचण्डायै[6]
आज्ञायै[7]
प्रतिष्ठायै
ओं-४ प्रकटाकृत्यै
ओं४ प्राणेश्वर्यै
प्राणदात्र्यै
पञ्चाशत्पीठरूपिण्यै
विशृङ्खलायै
विविक्तस्थायै
वीरमात्रे
वियत्प्रसुवे
मुकुन्दायै
मुक्तिनिलयायै
ओं-४ मूलविग्रहरूपिण्यै
ओं-४ भावज्ञायै
भवरोगघ्न्यै
भवचक्रप्रवर्तिन्यै
छन्दस्सारायै
शास्त्रसारायै
मन्त्रसारायै
तलोदर्यै
उदारकीर्तये
उद्दामवैभवायै

1. परस्मै ज्योतिषे 2. परस्मै धाम्ने 3. सर्वस्यै अन्तर्यामिन्यै 4. ब्रह्मजनन्यै 5. प्रचण्डाज्ञायै

ओं-४ वर्णरूपिण्यै
जन्ममृत्युजरातप्ततप्तविश्रान्तिदायिन्यै
सर्वोपनिषदुद्घुष्टायै
शान्त्यतीतकलात्मिकायै
गम्भीरायै
गगनान्तस्स्थायै
गर्वितायै
गानलोलुपायै
कल्पनारहितायै
काष्ठायै
ओं-४ अकान्तायै
ओं-४ कान्तार्धविग्रहायै
कार्यकारणनिर्मुक्तायै
कामकेलितरङ्गितायै
कनत्कनकताटङ्कायै
लीलाविग्रहधारिण्यै
अजायै
क्षयविनिर्मुक्तायै
मुग्धायै
क्षिप्रप्रसादिन्यै
ओं-४ अन्तर्मुखसमाराध्यायै
ओं-४ बहिर्मुखसुदुर्लभायै
त्रय्यै
त्रिवर्गनिलयायै
त्रिस्थायै
त्रिपुरमालिन्यै
निरामयायै
निरालम्बायै
स्वात्मारामायै
सुधासृत्यै
ओं-४ संसारपङ्कनिर्मग्नसमुद्धरणपण्डितायै
ओं-४ यज्ञप्रियायै
यज्ञकर्त्र्यै
यजमानस्वरूपिण्यै
धर्माधारायै
धनाध्यक्षायै
धनधान्यविवर्धिन्यै
विप्रप्रियायै
विप्ररूपायै
विश्वभ्रमणकारिण्यै
ओं-४ विश्वग्रासायै
ओं-४ विद्रुमाभायै
वैष्णव्यै
विष्णुरूपिण्यै
अयोनये
योनिनिलयायै
कूटस्थायै
कुलरूपिण्यै
वीरगोष्ठीप्रियायै
वीरायै
ओं-४ नैष्कर्म्यायै
ओं-४ नादरूपिण्यै
विज्ञानकलनायै
कल्यायै
विदग्धायै
बैन्दवासन्यै
तत्त्वाधिकायै
तत्त्वमय्यै
तत्त्वमर्थस्वरूपिण्यै
सामगानप्रियायै
ओं-४ सौम्यायै
ओं-४ सदाशिवकुटुम्बिन्यै
सव्यापसव्यमार्गस्थायै
सर्वापद्विनिवारिण्यै
स्वस्थायै
स्वभावमधुरायै
धीरायै
धीरसमर्चितायै
चैतन्यार्घ्यसमाराध्यायै
चैतन्यकुसुमप्रियायै
ओं-४ सदोदितायै
ओं-४ सदातुष्टायै
तरुणादित्यपाटलायै
दक्षिणादक्षिणाराध्यायै
दरस्मेरमुखाम्बुजायै
कौलिनीकेवलायै
अनर्घ्यकैवल्यपददायिन्यै

स्तोत्रप्रियायै
स्तुतिमत्यै
श्रुतिसंस्तुतवैभवायै
ओं-४ मनस्विन्यै
ओं-४ मानवत्यै
महेश्यै
मङ्गलाकृतये
विश्वमात्रे
जगद्धात्र्यै
विशालाक्ष्यै
विरागिण्यै
प्रगल्भायै
परमोदारायै
ओं-४ परामोदायै
ओं-४ मनोमय्यै
व्योमकेश्यै
विमानस्थायै
वज्रिण्यै
वामकेश्वर्यै
पञ्चयज्ञप्रियायै
पञ्चप्रेतमञ्चाधिशायिन्यै
पञ्चम्यै
पञ्चभूतेश्यै
ओं-४ पञ्चसंख्योपचारिण्यै
ओं-४ शाश्वत्यै
शाश्वतैश्वर्यायै[1]
शर्मदायै
शम्भुमोहिन्यै
धरायै[2]
धरसुतायै[2]
धन्यायै
धर्मिण्यै
धर्मवर्धिन्यै
ओं-४ लोकातीतायै
ओं-४ गुणातीतायै
सर्वातीतायै
शमात्मिकायै

बन्धूककुसुमप्रख्यायै
बालायै
लीलाविनोदिन्यै
सुमङ्गल्यै
सुखकर्यै
सुवेषाढ्यायै
ओं-४ सुवासिन्यै
ओं-४ सुवासिन्यर्चनप्रीतायै
आशोभनायै
शुद्धमानसायै
बिन्दुतर्पणसन्तुष्टायै
पूर्वजायै
त्रिपुराम्बिकायै
दशमुद्रासमाराध्यायै
त्रिपुराश्रीवशङ्कर्यै
ज्ञानमुद्रायै
ओं-४ ज्ञानगम्यायै
ओं-४ ज्ञानज्ञेयस्वरूपिण्यै
योनिमुद्रायै
त्रिखण्डेश्यै
त्रिगुणायै
अम्बायै
त्रिकोणगायै
अनघायै
अद्भुतचारित्रायै
वाञ्छितार्थप्रदायिन्यै
ओं-४ अभ्यासातिशयज्ञातायै
ओं-४ षडध्वातीतरूपिण्यै
अव्याजकरुणामूर्तये
अज्ञानध्वान्तदीपिकायै
आबालगोपविदितायै
सर्वानुल्लङ्घ्यशासनायै
श्रीचक्रराजनिलयायै
श्रीमत्त्रिपुरसुन्दर्यै
श्रीशिवायै
शिवशक्त्यैक्यरूपिण्यै
ओं-४ ललिताम्बिकायै

1. ईशाश्वतैश्वर्य 2, धराधरसुता